AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFİYA İNSTİTUTU

FƏZAİL VƏLİYEV

XIX - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFİYA İNSTİTUTU

FƏZAİL VƏLİYEV

f21 - 262 315

XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ

(tarixi - etnoqrafik tədqiqat)

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

"Şərq-Qərb"
BAKI – 2010

Azərbaycan MEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktoru: **Teymur Bünyadov**
AMEA-nın həqiqi üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Hacı Qadir Qədirzadə**
AMEA-nın müxbir üzvü,
tarix elmləri doktoru

Aydın Balayev
tarix elmləri doktoru

Fəxrəddin Məmmədov
tarix elmləri doktoru, professor

Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, «Şərq-Qərb», 2010. 424 səh.

Tarix elmləri doktoru Fəzail Vəliyevin «XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat)» monoqrafiyası etnoqrafiya elminin ən aktual və həlli vacib olan problemlərindən birinə - maddi mədəniyyət probleminə həsr olunmuşdur. Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyətinin (xalq yaşayış məskənləri və evlər, geyimlər və bəzəklər, yeməklər və içkilər, xalq nəqliyyatı vasitələri, yollar və rabitə vasitələri) təkamülünə, daxili imkanları hesabına inkişaf edərək zənginləşməsinə təsir edən təbii-coğrafi, tarixi-siyasi, sosial-iqtisadi və etno-mədəni amillər yeni baxış bucağında nəzərdən keçirilərək araşdırılmış, maddi mədəniyyətin formalaşmasında tarixi varislik prinsipinin, xalqın minilliklər boyu yaratmış olduğu empirik bilik, bacarıq və təcrübələr sisteminin rolu açılıb göstərilmiş, ayrı-ayrı bölgələrin maddi mədəniyyətinin spesifik-lokal cəhətləri ümumiləşdirilərək XIX-XX əsrin əvvəllərinin maddi mədəniyyət kompleksinin real elmi-etnoqrafik mənzərəsi yaradılmışdır.

ISBN 978-9952-34-522-3

© «Şərq-Qərb», 2010
© Fəzail Vəliyev, 2010

MÜNDƏRİCAT

Səh.

İXTİSARLARIN SİYAHISI 5
GİRİŞ 6

I FƏSİL
XALQ YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ VƏ YAŞAYIŞ EVLƏRİ 19
1.1. Yaşayış məskənlərinin tip və formaları 19
1.2. Həyətlər 38
1.3. Ev tikintisində istifadə olunan inşaat materialları 44
1.4. Ev tipləri və inşaat texnikası 50
1.5. Evlərin plan quruluşu 68
1.6. Müvəqqəti yaşayış evləri 69
1.7. Yaşayış evlərinin daxili sahmanı 73
1.8. Ev tikintisi ilə bağlı xalq adətləri 78
1.9. Təsərrüfat tikililəri 83

II FƏSİL
GEYİMLƏR VƏ BƏZƏKLƏR 88
2.1. Azərbaycan geyimləri tarixindən 88
2.2. Qadın geyimləri 98
2.2.1. Qadın baş geyimləri 110
2.2.2. Qadın ayaq geyimləri 115
2.3. Kişi geyimləri 119
2.3.1. Kişi baş geyimləri 129
2.3.2. Kişi ayaq geyimləri 133
2.4. Uşaq geyimləri 137
2.5. Bəzəklər 142

III FƏSİL
YEMƏKLƏR VƏ İÇKİLƏR 153
3.1. Yeməklər 153
3.2. Əsas qida-ərzaq məhsulları 158
3.3. Bitki mənşəli yeməklər 161
3.4. Ət-süd yeməkləri 175
3.5. Bayram yeməkləri 185
3.6. Mərasim yeməkləri 189
3.7. Ehtiyat ərzaq tədarükü və saxlanması 193
3.8. Yemək öynəsi 198
3.9. İçkilər 201
3.10. Qablar, mətbəx və məişət avadanlıqları 203

IV FƏSİL
NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİ 210
4.1. Sadə yük nəqliyyatı 210
4.2. Minik-yük nəqliyyatı 212
4.3. Qoşqu nəqliyyatı vasitələri 218
4.3.1. İkitəkərli arabalar 220
4.3.2. Dördtəkərli arabalar 223
4.3.3. Yaylı nəqliyyat 229
4.4. Su nəqliyyatı vasitələri 230
4.5. Yollar 234
4.5.1. Karvan yolları 235
4.5.2. Daxili yollar 239
4.5.3. Poçt yolları 243
4.5.4. Su yolları 244
4.5.5. Dəmir yolları 246
4.5.6. Körpülər-keçidlər 248
4.6. Rabitə vasitələri 251

NƏTİCƏ 254

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА АЗЕРБАЙДЖАНА В XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА (историко-этнографическое исследование) 264

MATERIAL CULTURE OF AZERBAIJAN IN THE XIX - BEGINNING OF THE XX CENTURY (historical-ethnographical research) ... 274

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT 285

İLLÜSTRATİV MATERİALLAR 309

İXTİSARLARIN SİYAHISI

AEM	– Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi
Azərb. MEA TİEA	– Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi
AMM	– Azərbaycanın maddi mədəniyyəti
ATDM	– Azərbaycan tarixinə dair materiallar
ÜİLKGİ	– Ümumittifaq Lenin Kommunist Gənclər İttifaqı
Аз.ФАН	– Азербайджанский филиал Академии Наук
АЭИА	– Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане
АЭС	– Азербайджанский этнографический сборник
Записки КОИРГО	– Записки Кавказского отдела Императорского Русского Географического общества
Изв. ООИА	– Известия Общества обследования и изучения Азербайджана
КСИИМК	– Краткие сообщения Института Истории материальной культуры
КЭС	– Кавказский этнографический сборник
КК	– Кавказский календарь
КСХ	– Кавказское сельское хозяйство
МИЭБГКЗК	– Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края
МКА	– Материальная культура Азербайджана
МНКППИАЭНА	– Материалы Научный Конференции, посвященной последние итоги археологической и этнографической науки в Азербайджане
МСПИАЭИ	– Материалы сессии, посвященной итогам археологическим и этнографическим исследованиям
МУКЛЗПИСК	– Материалы для устройства казенных летних и зимних пастбищ и для изучения скотоводство на Кавказе
СА	– Советская археология
СМИЭБГКЗК	– Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края
СМОМПК	– Сборник материалов для описания местностней и племен Кавказа
ССИА	– Сборник статей по истории Азербайджана
ССК	– Сборник сведений о Кавказе
СЭС	– Среднеазиатский этнографический сборник
СЭ	– Советская этнография
НАИИ НАНАР	– Научный Архив Института истории Национальной Академии Наук Азербайджанской Республики
ОРВЗК	– Обозрение Российских владений за Кавказом
ТМИА	– Труды Музея Истории Азербайджана
ЭВА	– Экономический вестник Азербайджана

GİRİŞ

Turana qılıncdan daha kəskin, ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!
Hüseyn Cavid

Bəşərin əski yaranış çağlarından üzü bəri öz mövcudluğunu qoruyub saxlayan və ya saxlaya bilməyən hər bir xalq (etnos) dünya mədəniyyəti xəzinəsinə orijinal maddi və mənəvi dəyərlər bəxş etmişdir. Həmin xalqlar (etnoslar) etnoqrafiya elminin tədqiqat obyekti, etnosların yaratdığı və nəsildən-nəslə keçirərək təkmilləşdirdiyi mədəniyyət isə tədqiqat predmetidir [220, 205-208]. Mədəniyyət – cəmiyyət və insanın özünün inkişafının tarixən müəyyən səviyyəsi olub, formaca milli, məzmunca beynəlmiləl və ümumbəşəri, humanist, tarixi keçici, diskrutiv və sinkret xarakter daşıyır, üstqurum hadisəsi kimi təzahür edir [52, 6]. Mədəniyyətin tarixini, sosial-əxlaqi, hüquqi, fəlsəfi-didaktik mahiyyətini açmağa çalışan müxtəlif elm sahələrinin nümayəndələri (tarixçilər, etnoqraflar, mədəniyyətşünaslar, filosoflar, sosioloqlar, psixoloqlar, hüquqçular, didaktiklər və b.) mədəniyyətin iki növünün – maddi və mənəvi mədəniyyətin olduğunu, bu bölgünün nisbi xarakter daşıdığını, onların dialektik vəhdətini sübut etməyə çalışırlar. Məsələn, filosof-mədəniyyətşünaslara görə, «mədəniyyət – insan fəaliyyətinin üsulları, nəticələri və sərvətlərinin ümumi məcmusu olub, maddi mədəniyyət və mənəvi mədəniyyət kimi iki növdə təzahür edir. Lakin bu bölgü nisbi xarakter daşıyır, çünki, istehsal prosesi insanın əqli fəaliyyəti olmadan həyata keçirilə bilməz. Digər tərəfdən mənəvi istehsalın məhsulları olan ideyalar, bədii obrazlar, ictimai normalar və hökmlər müəyyən maddi formada: əlyazmalar, kitablar, şəkillər, notlar, çertyojlar və s. şəkildə meydana çıxır. Deməli, mədəniyyət bəşəriyyətin ictimai-tarixi prosesdə topladığı maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusu, bu sərvətlərin yaradılması, tətbiqi və gələcək nəslə çatdırılmasıdır. Bu anlayışa insanların yaradıcılıq fəaliyyəti, onların təbiəti və cəmiyyəti dəyişdirmək imkanları da daxildir» [52, 6].

Şübhəsiz ki, maddi və mənəvi dəyərlər ümummədəniyyəti tamamlayır və hər bir maddi yaranışda mənəvi, hər bir mənəvi olayda isə maddi stimullar təzahür edir. Lakin bununla belə, mənəvi dəyərlər yaratmaq üçün müəyyən maddi təməlin zəruriliyi vacibdir.

Dünya mədəniyyəti panteonunda özünün maddi və mənəvi dəyərləri ilə seçilən türk mədəniyyəti və onun tərkib hissəsi olan Azərbaycan mədəniyyəti möhtəşəm belə maddi təməl üzərində pərvəriş tapmış, uzun əsrlərin əməli vərdişləri, empirik bilik və təcrübələri ilə zənginləşmiş, mədəni irsimizin mühüm sahəsi olmuşdur. Buna görə də xalqımızın qədim və çoxçalarlı maddi mədəniyyətinin elmi əsaslarla ümumiləşdirilmiş şəkildə öyrənilməsi Azərbaycan etnoqrafiyası elmi qarşısında duran ən vacib və aktual problemlərdən biridir. Problemi bir qədər də aktuallaşdıran son dövrlərdə xalqın həyat və məişət tərzinin sürətlə dəyişikliyə uğraması, bir sıra ənənəvi maddi mədəniyyət nümunələrinin xalqın istifadəsindən çıxaraq yox olmasıdır. Tarixi təkamülü hərtərəfli bərpa etmək üçün bu maddi mədəniyyət nümunələrini elmi cəhətdən qeydə almaq, sistemləşdirmək, etnoqrafik təhlilini və şərhini vermək etnoqrafiya elminin həlli vacib olan problemləri sırasında öncül yerlərdən birində durur.

Maddi mədəniyyət bəşər tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olub, xalqın fiziki əməyinin nəticəsi kimi formalaşmış, uzun əsrlər boyu təkamül və inkişaf yolu keçmişdir. Təbii-coğrafi şəraitin, dövrün sosial-siyasi xarakteri və etnik xüsusiyyətlərinin, etnosun spesifik həyat tərzinin və təsərrüfat fəaliyyətinin istiqamətinin təsiri ilə formalaşan maddi mədəniyyət sahələri (yaşayış məskənləri və evlər; geyimlər və bəzəklər; yeməklər və içkilər; nəqliyyat və rabitə vasitələri; təsərrüfat alətləri; ev peşəsi və sənətkarlıq məhsulları və s.) etnosun istehsal fəaliyyətinin göstəricisi olmaqla, bu və ya digər etnosun sosial-iqtisadi, siyasi-mədəni və ideoloji tarixini, eyni zamanda etnogenezini öyrənmək üçün mühüm mənbə rolunu oynayır.

Maddi mədəniyyətin yaradıcısı olan insan öz yaşayışını təmin etmək üçün çox zaman elə maddi istehsalın özündən asılı olur. Yəni insan yeyib-içmədən, geyinmədən, evə-ocağa sahib olmadan hər hansı ictimai-faydalı əməklə yetərincə məşğul ola bilməz. Bu baxımdan maddi mədəniyyətin – xalqın ictimai şüur səviyyəsinin barometri və ya etnik təzahür göstəricisinin öyrənilməsi, xalqın istehsal fəaliyyətinin öyrənilməsidir, daha geniş anlamda isə bəşəriyyətin müxtəlif tarixi inkişaf mərhələlərində bu istehsal fəaliyyətinin məhsulu olan maddi mədəniyyət sərvətlərinin sosial-iqtisadi və texniki-mədəni cəhətdən təkamülünün öyrənilməsi deməkdir. Keçmiş maddi və mənəvi irsi öyrənmədən isə müasir mərhələdə bu sahələrdə baş verən keyfiyyət dəyişikliklərinin mahiyyətini dərk etmək mümkün deyildir.

Hər bir xalqın maddi mədəniyyəti onun özünəməxsus spesifik-lokal cəhətləri və fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu isə bir etnosa məxsus mədəniyyəti digər etnosun mədəniyyətindən əsaslı surətdə fərqləndirir. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının çoxəsrlik empirik təcrübə, bilik və vərdişlərə söykənən, böyük təkamül mərhələsi keçən maddi mədəniyyət tarixi zəngin olub, özünün spesifikasını və milli xüsusiyyətlərini maddi mədəniyyətin bütün sahələrində bariz şəkildə nümayiş etdirir.

Problemin aktuallığını şərtləndirən ən vacib cəhətlərdən biri də hələ bu vaxta qədər Azərbaycan etnoqrafiyası elmində xalqımızın XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid maddi mədəniyyətinin ümumiləşdirilmiş şəkildə tarixi-etnoqrafik tədqiqata cəlb olunmamasıdır. Dünya etnoqrafiyasında, xüsusilə də keçmiş SSRİ-də bu məsələyə ciddi əhəmiyyət verilsə də, Azərbaycan etnoqrafiya məktəbi tarixi Azərbaycanın maddi mədəniyyətini bölgə-bölgə öyrənməyə üstünlük vermişdir. Təqdim olunan monoqrafiya XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyətinin kompleks şəkildə ümumiləşdirilərək tarixi-etnoqrafik tədqiqata cəlb olunması yolunda ilk cəhddir.

Azərbaycanın maddi mədəniyyəti probleminin öyrənilməsinin böyük siyasi-ideoloji əhəmiyyətini də qeyd etməliyik. Bu gün Müstəqil Azərbaycan Respublikasının milli-mənəvi və maddi meyarlarının daha çox diqqət mərkəzinə çəkildiyi, milli-mənəvi irsə dövlət səviyyəsində qiymət verildiyi, milli-mənəvi şüura qayıdışın çağdaş milli varlığın təsdiqi kimi reallaşdığı, azərbaycançılıq milli ideologiyasının artıq formalaşma prosesi keçirdiyi bir tarixi zaman kəsiyində hər bir azərbaycanlı özünün tarixi keçmişinə, soykökünə, maddi və mənəvi dəyərlərinə daha diqqətlə və vicdanla yanaşmalı, onları xüsusi bir yanğı ilə öyrənməlidir. Ulu öndərimiz, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev cənabları öz çıxış və nitqlərində daim milli-mənəvi dəyərlərimizə yüksək vətəndaşlıq mövqeyindən yanaşmış, onların həqiqi elmi qiymətini vermişdir: «Milli ideologiyamızın əsas tərkib hissəsi bizim milli-mənəvi dəyərlərimizdir. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə fəxr etməliyik. Bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında formalaşıbdır, xalqımızın fəaliyyətində formalaşıbdır. Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz» [56, 244].

Bütün bu yuxarıda sadalanan amillər tarixi-etnoqrafik tədqiqatımızın obyekti və subyekti kimi seçdiyimiz XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti probleminin öyrənilməsinin vacibliyini və aktuallığını tam şərtləndirir.

Tədqiqat işinin başlıca məqsədi XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyətini kompleks şəkildə ümumiləşdirərək tarixi-etnoqrafik tədqiqata cəlb etməkdir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə cəhd edilmişdir:

maddi mədəniyyət elementlərinin formalaşmasına ciddi təsir göstərən sosial-iqtisadi, siyasi-mədəni və təbii-coğrafi amilləri aşkar etmək, XIX-XX əsrin əvvəllərində xalqımızın maddi mədəniyyətinin tarixi təkamülünü bu kontekstdən izləmək;

yaşayış məskənlərinin əsas tip və formalarını, eləcə də kəndli həyətlərinin plan quruluşunu müəyyənləşdirmək, onların formalaşması mərhələlərini, tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini və etnoqrafik səciyyəsini göstərmək;

əsas xalq yaşayış evi tiplərinin və təsərrüfat tikililərinin təsnifatını və təsvirini vermək, inşaat texnikası, texniki qaydalar, inşaat alətləri, yaşayış evi tikintisi ilə bağlı xalq adətləri, evlərin plan quruluşu, daxili sahmanı, qızdırma və işıqlandırma vasitələri haqqında dolğun etnoqrafik məlumatları elmi araşdırmaya cəlb etmək;

xalqın təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqaməti ilə əlaqədar yaranan müvəqqəti yaşayış evlərinin tiplərini etnoqrafik cəhətdən araşdırmaq;

xalq geyimlərinin və bəzək nümunələrinin spesifik-lokal cəhətlərini aşkar etmək, ənənəvi geyim və bəzəklərə sosial-iqtisadi, təbii-coğrafi, etnik-mədəni faktorların, həmçinin dövrün xüsusiyyətlərinin fəal təsirini aydınlaşdırmaq;

sosial şərait və təsərrüfat məşğuliyyətinin xarakteri ilə sıx bağlı olan ənənəvi yemək və içkilərin hazırlanma qaydalarını öyrənmək, onların təsnifatını vermək, xalqımıza xas olan etno-lokal xüsusiyyətlərini göstərmək və bu sahədə əsrlər boyu qazanılmış empirik biliklər sistemini müəyyənləşdirmək;

əsas ərzaq-qida məhsullarının etnoqrafik səciyyəsini vermək, bayram və mərasim yeməkləri, ehtiyat ərzaq tədarükü, yeməklərin və əsas ərzaq məhsullarının hazırlanması, emalı, saxlanması və süfrəyə verilməsində istifadə olunan məişət qabları haqqında etnoqrafik məlumatları sistemləşdirmək;

xalq nəqliyyatı vasitələrinin tam etnoqrafik təsvirini vermək və sistemləşdirmək, maddi mədəniyyət sahəsində onların yerini və rolunu müəyyənləşdirmək, geniş tarixi aspektdə isə bu nəqliyyat vasitələrinin xalq məişətində rolunu aşkar etmək;

daxili və xarici əlaqə yollarının geniş təsnifatını vermək, karvan-ticarət, poçt, köç yollarının, eləcə də dəmiryolu və su yollarının xalqın məişətində, təsərrüfat həyatında və mədəni əlaqələrində rolunu göstərmək;

ənənəvi rabitə vasitələrinin geniş çeşidi haqqında materialları sistemləşdirmək;

xalqın formalaşmasında mühüm rol oynayan ayrı-ayrı etnosların, xüsusilə də azsaylı etnik və etnoqrafik qrupların Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin zənginləşməsində yerini və rolunu müəyyənləşdirmək;

maddi mədəniyyət sahəsində özünü aydın şəkildə büruzə verən etnogenetik əlaqələrin, qarşılıqlı təmas və zənginləşmənin, türk etnik-mədəni mühitində oxşar maddi mədəniyyət nümunələrinin yaradılmasının təbii hal olduğunu sübut etmək və bununla Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin geniş anlamda ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsi olduğunu qürurla söyləmək.

Topladığımız etnoqrafik-çöl materialları XIX-XX əsrin əvvəllərini əhatə etsə də, mövcud elmi ədəbiyyat və arxeoloji tədqiqatların nəticələrinə əsaslanaraq Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin elmi-etnoqrafik təhlili və şərhi sosial-iqtisadi, siyasi, texniki-mədəni və təbii-coğrafi amillərin təsiri nəzərə alınmaqla tarixilik baxımından aparılmışdır. Bu isə xalqımızın maddi mədəniyyətinin bütün sahələrində etnoqrafik varisliyin olduğunu təsdiq etmiş, maddi mədəniyyətin vacib elementlərinin uzun əsrlər boyu fasiləsiz təkamül və inkişaf mərhələləri keçirdiyini söyləməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatın əsas obyektini 1804-1813-cü illər və 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibələrinin nəticələri olaraq bağlanmış Gülüstan (1813-cü il) və Türkmənçay (1828-ci il) sülh müqavilələrinə əsasən məcburən iki hissəyə bölünmüş tarixi Azərbaycanın quzey hissəsinin (Şimali Azərbaycan) etnoqrafik materiallarına əsaslanan ənənəvi maddi mədəniyyət sahələri təşkil edir. Tədqiqata cəlb olunan əsas maddi mədəniyyət sahələri (yaşayış məskənləri və yaşayış evləri, geyimlər və bəzəklər, yeməklər və içkilər, xalq nəqliyyatı və rabitə vasitələri) quzey Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrindən toplanmış etnoqrafik-çöl materialları əsasında araşdırılmış, Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyətinin ümumiləşdirilmiş tarixi-etnoqrafik səciyyəsi verilmiş və maddi mədəniyyətimizin bəhs olunan dövrdə mövcud olmuş ayrı-ayrı elementlərinin belə tədqiqatdan kənarda qalmamasına çalışılmışdır.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin birinci qərinəsində Azərbaycan xanlıqları kimi müstəqil feodal dövlətlərinin varlığına son qoyulmuş, Azərbaycanın şimal torpaqları Rusiya imperiyasının, cənub torpaqları isə şahlıq İranının tərkibinə qatılaraq xalqımızın tarixi taleyinə qəsd edilmiş, böyük imperiyaların «parçala, hökm sür!» siyasətinə uyğun olaraq Şimali Azərbaycanda müstəmləkə işğal rejimi – komendant üsul-idarəsi yaradılmışdır. Tədqiqat obyekti kimi seçdiyimiz Şimali Azərbaycan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların məişətində XIX əsrin 60-70-ci illərinə qədər feodal-patriarxal münasibətləri tüğyan etmiş, qapalı natural təsərrüfat formaları üstünlüyünü qoruyub saxlamış, xalqın maddi-mədəni səviyyəsinin yüksəlişinə rus çarizminin müstəmləkə siyasəti, yerli ağaların amansız istismar və zülmü ciddi maneələr törətmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Rusiya imperiyasında baş verən tarixi-mütərəqqi hadisələr – təhkimçilik sisteminin ləğvi, kapitalizmin eninə və dərininə inkişafı, feodal natural-qapalı təsərrüfat formalarının aradan qaldırılması, burjua cəmiyyətinin əsas siniflərinin getdikcə müəyyənləşməsi, burjuaziyanın həyata keçirməyə can atdığı bir çox mütərəqqi tarixi-dəyişdirici missiyalar Azərbaycanda da müşahidə edilirdi. Azərbaycanın Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılması sırf müstəmləkəçilik məqsədləri güdsə də, Azərbaycanın gələcək sosial-iqtisadi və siyasi-mədəni

inkişaf perspektivləri baxımından bu hadisənin proqressiv əhəmiyyətini də dana bilmərik. Hər şeydən əvvəl, XIX əsrin birinci yarısının siyasi hadisələri ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın şimal hissəsində feodal pərakəndəliyi ləğv edildi, feodal-ara müharibələrinə son qoyuldu, əmtəə-pul münasibətləri inkişaf etdi, Azərbaycan tədricən Rusiyanın iqtisadi inkişaf yoluna düşməyə, Rusiya bazarına və onun vasitəsilə dünya bazarına qoşulmağa və dünya əmtəə tədavülünə cəlb edilməyə başladı, xalqın mədəni-texniki səviyyəsinin yüksəlməsində nəzərəçarpacaq irəliləyişlər oldu [18, 51-52]. 1860-70-ci illərin burjua islahatlarından sonra yaranan sosial-siyasi mühit Azərbaycanda natural təsərrüfat qapalılığını qismən ləğv etdi, məhsuldar qüvvələrin və kapitalist münasibətlərinin inkişafına şərait yaratdı, yeni sinfin – fəhlə sinfinin təşəkkülünü rəsmiləşdirdi. Məhz elə XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Rusiya özünün bir çox milli ucqarları kimi Azərbaycanı da dərindən öyrənməyə, onun xammal resurslarını özünün inkişaf etməkdə olan kapitalist sənayesinin tələblərinə cəlb etməyə başladı. Bu vaxtdan etibarən xalqımızın təsərrüfat məişəti, maddi mədəniyyəti, qismən mənəvi mədəniyyəti haqqında müxtəlif səpkili yazılar da nəşr edilməyə başladı.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın tarixi taleyində milli oyanış, milli-demokratik fikrin inkişafı, xalqın müstəqilliyə can atması və imperiya zəncirindən azad olması, maarifçilik və ictimai təraqqi hərəkatının yüksəlişi, milli mədəniyyətin mənimsənilməsi, təbliği və inkişafı dövrü kimi səciyyələnir [144, 26-51]. Bu dövr həmçinin inqilabi-demokratik, burjua-demokratik inqilablarının baş verməsi, imperialist dövlətlər arasında başlanan I Dünya müharibəsi (1914-1918-ci illər), «Müsavat» partiyasının təşkilatlanaraq «Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti»ni yaratması (1918-ci il) [132], Sovet İmperiyasının yaranması və sovetləşmə hərəkatının geniş vüsət alması dövrü kimi də diqqəti cəlb edir.

Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin tarixi varislik əsasında təkamül və inkişaf mərhələlərindən keçərək XIX-XX əsrin əvvəllərində tam formalaşdığı dövr həm də bəşər tarixində mövcud olan beş əsas ictimai-iqtisadi formasiyadan üçünün (feodalizm, kapitalizm və sosializm) mövcud olduğu, daha dəqiq desək, qovuşub ayrıldığı dövr kimi də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Coğrafi mövqe baxımından tədqiqat obyekti kimi seçdiyimiz Şimali Azərbaycan ərazisində bu dövrdə feodalizmin miras qoyduğu, kapitalizmin yeni elementlərlə zənginləşdirdiyi, sosializmin isə qlobal dəyişikliklərə uğratdığı maddi mədəniyyət sahələri mövcud olmuşdur. Maddi mədəniyyət sahələrinin araşdırılmasında başlıca diqqət mövcud tarixi ədəbiyyat və çöl-etnoqrafik materiallarından çıxış edərək, bu ictimai-iqtisadi formasiyaların diqtəsindən formalaşan hər bir maddi mədəniyyət elementinin yaranışına,

biçimlənməsinə, tarixi təkamüldə dəyişikliyə uğramasına və mövcud durumuna yönəldilmişdir.

Azərbaycan etnoqrafiyasının ayrı-ayrı problemlərinin, eləcə də maddi mədəniyyət probleminin öyrənilməsində qədim, antik və orta əsrlər dövrü, XIX-XX əsrlərin əvvəlləri və keçmiş Sovetlər dönəmi dövrü bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Qədim, antik və orta əsr müəlliflərinin əsərlərində [250; 352; 258; 330; 22; 451; 57; 420] bütövlükdə Azərbaycan etnoqrafiyası və konkret olaraq maddi mədəniyyət problemi üzrə toplanan pərakəndə faktik məlumatlar cüziliyi ilə seçilir, səlnaməçilik nöqteyi-nəzərindən diqqəti çəkir, ötəri və bəsit səciyyə daşıyır. Etnoqraf A.N.Mustafayevin haqlı olaraq yazdığına görə, daha çox siyasi, qismən də coğrafi məzmun kəsb edən səlnamə səciyyəli tarixi ədəbiyyatda bu və ya digər sülalənin tarixçəsi, ayrı-ayrı hökmdarların hərbi yürüş və şücaəti ilə bağlı epizodlar ön plana çəkilmiş, geniş xalq kütlələrinin məişət və mədəniyyəti, onların qurub-yaratmaq fəaliyyəti diqqətdən kənarda qalmışdır [110, 63]. Lakin bununla belə, həmin məlumatlar sosial-iqtisadi inkişafın fasiləsiz gedişi prosesində öz varlığını qoruyub saxlaya bilməyən maddi mədəniyyət elementlərini bərpa etməkdə, mədəni varisliyə əsaslanan maddi mədəniyyət sahələrinin inkişaf və təkamül dinamikasını izləməkdə əvəzedilməzdir.

Xalqımızın maddi mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində Azərbaycanda olmuş bir çox Avropa və Şərq ölkələrinin coğrafiyaşünas-səyyahlarının əsərləri və yol qeydləri də mühüm etnoqrafik mənbə kimi qiymətlidir. Məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə Şərq-Qərb ticarət dəhlizinin qovuşuğunda yerləşən Azərbaycan, tranzit ticarətin başlıca əlaqələndiricisi olmuş, rəvan ipək ticarəti bu ölkə vasitəsilə həyata keçirildiyindən, dünyanın qabaqcıl ölkələrinin sənət, ticarət, elm biliciləri və səyyahları tez-tez burada olmuş, bir çox etnoqrafik məsələləri qeydə almaqla yanaşı, maddi mədəniyyət məsələlərini də öz əsərlərində az və ya çox dərəcədə işıqlandırmışlar [399; 398; 126; 154; 98; 22; 403]. Onların içərisində Vilhelm de Rubruk [261], Marko Polo [355; 338], Jan Şardən [147], Övliya Çələbi [440], alman səyyahı Adam Oleari [391], İ.Q.Qerber [256], italyan səyyahlarından Katerino Zeno, İosafat Barbaro, Ambrocco Kontarininin əsər və yol qeydlərində [98, 98-118] toplanan faktik materiallar bilavasitə şəxsi müşahidələrə əsaslandığından nisbətən mükəmməlliyi və səhihliyi ilə seçilir.

Xatırladaq ki, bütün orta əsrlər boyu sırf Azərbaycan etnoqrafiyasına və onun tərkib hissəsi olan maddi mədəniyyət probleminə həsr olunmuş heç bir əsərə rast gəlinmir. Pərakəndə, qeyri-səhih, siyasi məqsədlərə xidmət edən faktik etnoqrafik məlumatlar isə müxtəlif peşə sahələrini təmsil edən şəxslərin (hərbçi, diplomat, tacir, maliyyəçi, məmur, həkim, səyyah, yazıçı

və s.) qələminə məxsus olduğundan, hətta etnoqrafik təsvirlər verilsə belə, onlar elmi səciyyə daşımaqdan çox uzaqdır. Xalqın məişət və mədəniyyətinə belə səthi münasibət XVII-XVIII əsrin birinci rübünə aid edilən əsərlərdə və yol qeydlərində də özünü bütün çılpaqlığı ilə göstərir [438; 318]. XVIII əsrin ortalarına və ikinci yarısına aid edilən əsərlərdə, xüsusilə S.Q.Qmelinin, S.D.Burnaşevin, V.Zubovun, İ.T.Drenyakinin və b. əsərlərində isə artıq toxunulan etnoqrafik məsələlərə elmi yanaşma üstünlük təşkil etməyə başlayır [335, 17-24].

Göründüyü kimi, Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin tarixi-etnoqrafik tədqiqinin dövr etibarilə XIX-XX əsrlərin əvvəllərini əhatə etməsi, orta əsrlərdə bu problemə aid yazılı məlumatların olduqca qıtlığı, pərakəndəliyi və demək olar ki, qeyri-səhihliyi ilə əlaqədardır.

XIX əsrin birinci rübündə Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərkibinə qatılması ilə burada rus müəlliflərinin apardıqları tədqiqat işlərinin coğrafiyası xeyli genişləndirildi. «Metropoliya xəzinəsinin gəlirlərini artırmaq, xüsusilə XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Rusiyanın inkişaf etməkdə olan kapitalist sənayesini xammalla təchiz etmək, yerlərdə təsərrüfatın və kustar sənaye sahələrinin fəaliyyətinə nəzarəti inhisara almaq məqsədilə Rusiya hökuməti xüsusi cəlb etdiyi məmurlar və rəsmi mütəxəssislərin köməyi ilə Azərbaycanı bölgə-bölgə öyrənməyə və bu cəhdlərin nəticəsi olaraq çoxsaylı statistik və kameral təsvirlər, təqvimlər, xülasələr, dövri mətbuat nümunələri, tədqiqat əsərləri, materiallar, məcmuələr, toplular, oçerklər, yol qeydləri və s. nəşr etməyə başladı» [67, 257]. Yerli dilləri bilməyən, xalqın məişəti və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmayan, buna görə də təsvirlərində müşahidəçiliyi üstün tutan rus müəlliflərinin əsərlərində toplanan ayrı-ayrı maddi mədəniyyət elementlərinin bəsit təsvirləri bir tərəfdən ona görə qiymətlidir ki, onlar sosial-iqtisadi və mədəni tərəqqinin məntiqi nəticəsi olaraq aradan çıxmış maddi mədəniyyət elementlərini, çətinliklə də olsa, bərpa etməkdə əvəzolunmaz faktik materiallardır. Digər tərəfdən, real tarixi-etnoqrafik ümumiləşdirmədən və elmi təhlildən çox uzaq olan, ötəri qeydlər və təsvirlər xarakterində yazılan bu məlumatlarla xalqımızın maddi mədəniyyətini bütün rəngarəngliyi və xırda detalları ilə tədqiq etmək olduqca çətinlik törədir və əslində, heç buna imkan da vermir. Çox zaman hakim sinfi ideologiyanın və rus çarizminin mənafelərindən çıxış edən müəlliflərin əsərlərində subyektivizm halları üstün mövqe tutduğundan, yerli mədəniyyətin spesifik cəhətləri kölgədə qalmış, ona səthi, etinasız münasibət bəslənmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, rus müəlliflərinin əsərlərinin bir çoxunun siyasi və velikorus şovinizmi qatlarını bir kənara qoysaq, etnoqrafik materialların zənginliyi, təqdim olunma tərzi, səhihliyi, xüsusilə maddi mədəniyyətimizə

aid materialların geniş çeşidi ilə seçildiyinin şahidi olarıq. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin əhalisinin təsərrüfat və ailə məişətinə, maddi və mənəvi mədəniyyətinə aydınlıq gətirə biləcək nəşrlər içərisində V.Qriqoryevin [264], İ.İ.Şopenin [449], O.Yevetskinin [287], P.Q.Butkovun [225], S.B.Bronevskinin [221], İ.N.Berezinin [218], P.P.Zubovun [301], N.F.Dubrovinin [286], İ.İ.Pantyuxovun [392] əsərlərində, eləcə də 7 cildlik «Zaqafqaziya ölkəsi dövlət kəndlilərinin iqtisadi məişətinin öyrənilməsinə dair materiallar məcmuəsi»ndə [357], 1887-1888-ci illərdə nəşr olunmuş 5 cilddən ibarət «Zaqafqaziya ölkəsi dövlət kəndlilərinin iqtisadi məişətinin öyrənilməsi üzrə materiallar toplusu»nda [414], «Qafqaz vilayəti və tayfalarının təsvirinə dair materiallar məcmuəsi»ndə [410], «Qafqazarxası rus vilayətlərinin icmalı»nda [389], «Qafqaz haqqında məlumat məcmuəsi»ndə [411; 412] və b. nəşrlərdə maddi mədəniyyətimizə aid toplanan faktik materiallar daha dəqiqliyi və müfəssəlliyi ilə seçildiyindən, qarşıya qoyduğumuz problemi həll etməkdə bizə yardımçı olmuşdur.

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın maddi mədəniyyət problemlərinə öz səhifələrində geniş yer ayırmış dövri mətbuat nümunələrini də qeyd etməliyik. 1845-ci ildən 1917-ci ilə qədər nəşr olunan «Qafqaz təqvimi», «Kaspi» (1880-1916), «Əkinçi» (1875-1877), «Qafqaz» (1846-1917) qəzetləri, eləcə də «Rusiya Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz Bölməsinin qeydləri», «Qafqaz kənd təsərrüfatı» və b. dövri nəşrlər mövzunun şərhində istiqamətverici rol oynamışdır. Təsadüfi deyildir ki, «Qafqaz» qəzetinə xüsusi qiymət verən rus yazıçısı V.Q.Belinski onu, «Qafqazın tarixi, coğrafiyası, statistikası və etnoqrafiyasına aid tükənməz materiallar mağazası» adlandırmışdır [216, 59].

Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin planlı şəkildə, xüsusi proqram əsasında öyrənilməsinə XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərindən başlanılmış, arxeoloji, antropoloji, folklor tədqiqatları ilə yanaşı, etnoqrafik tədqiqatlarda da mühüm irəliləyişlər olmuşdur. 1921-ci ildə M.H.Vəliyevin (Baharlının) «Azərbaycan. Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi oçerklər» əsəri çap olunmuşdur. Bu əsərin ikinci bölməsi etnoqrafiya problemlərini əhatə edir [229].

Azərbaycan etnoqrafiyasının elmi əsaslarla öyrənilməsində 1923-cü ildə yaradılan «Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö cəmiyyəti»nin çox böyük rolu olmuşdur. Cəmiyyətin «Xəbərləri»ndə ilk Azərbaycan etnoqraflarından Q.T.Qaraqaşlının [327], Ə.K.Ələkbərovun [193], M.V.Quliyevanın [348], D.Şərifovun [446] dərc etdirdikləri yazılarda xalqımızın maddi mədəniyyəti haqqında ətraflı məlumatlar cəmlənmişdir. Kosaoğlunun məqaləsində Qazax qəzası əhalisinin təsərrüfat məşğuliyyəti, köç yollarının marşurutu, yollardan istifadə qaydaları və s. məsələlər geniş şərh olunmuşdur [336]. XX əsrin 30-40-cı illərində İ.M.Cəfərzadənin, İ.Məcidovanın, D.Səfərovanın,

Ə.Ələkbərovun tədqiqatlarında da Azərbaycanın maddi mədəniyyətinə dair xeyli materiallar toplanmışdır [278; 279; 35; 142; 362; 58; 194; 445]. M.İlyinanın 1946-cı ildə çap olunmuş əsərində Zaqafqaziyanın (Cənubi Qafqazın – *F.V.*) qədim ev tipləri xarakterizə olunarkən Azərbaycan xalq yaşayış evlərinə də xeyli yer verilmişdir [312].

XX əsrin 50-ci illərinin sonu – 60-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin yaşayış məskənləri və yaşayış evləri sahəsinə həsr olunmuş namizədlik dissertasiyaları müdafiə edilmiş və monoqrafiyalar nəşr olunmuşdur [383; 340]. 1962-ci ildə nəşr olunan «Qafqaz xalqları» əsərinin ikinci cildində Azərbaycanın maddi mədəniyyətinə xüsusi bölmə həsr edilmişdir [382].

Azərbaycan etnoqrafları görkəmli qafqazşünas-alim Q.S.Çitayanın «məhdud bir rayonun dərindən öyrənilməsi geniş ərazilərin, məsələn, əyalətlərin, vilayətlərin ümumi şəkildə öyrənilməsindən daha böyük əhəmiyyət kəsb edir» [443, 27] – fikrinə əsaslanaraq XX əsrin 60-cı illərindən maddi mədəniyyət problemini bölgələr üzrə öyrənməyə başlamışlar. Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin tədqiqatçılarından Q.T.Qaraqaşlı Azərbaycanın şimal-şərq və mərkəzi rayonları əhalisinin [329], H.A.Həvilov Gəncəbasar bölgəsi əhalisinin [344], A.N.Mustafayev Şirvan əhalisinin [106] və ingiloyların [112], H.N.Məmmədov Muğan əhalisinin [102], F.İ.Vəliyev Azərbaycanın Qərb bölgəsinin [232], D.C.Məmmədov Naxçıvan bölgəsi əhalisinin [100], Ə.İ.İsayev isə Şimal-Şərqi Azərbaycan əhalisinin maddi mədəniyyətinin [78] tədqiqatı ilə məşğul olmuşlar. Bu illərdə Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələrinə həsr olunmuş tədqiqat işləri də müdafiə olunmuş, çoxsaylı əsərlər və məqalələr dərc olunmuşdur [334; 450; 447; 405; 369; 105; 107; 384; 121; 120; 253; 307; 308; 304; 306; 311; 328; 195; 337; 431; 176; 3; 48; 47; 427; 69; 68; 66; 129; 207; 187; 186; 281; 408; 27; 28; 11; 59; 117]. Azərbaycanın maddi mədəniyyəti problemini hərtərəfli araşdırmaq, ümumiləşdirmələr aparmaq, maddi mədəniyyətimizin real etnoqrafik mənzərəsini ortaya çıxarmaq üçün bu nəşrlər bizə dəyərli materiallar vermişdir. XIX-XX əsrin əvvəllərinin maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində bu nəşrlərin hər birinin öz dəyəri və müvafiq əhəmiyyəti vardır.

Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycanın maddi mədəniyyəti təkcə etnoqrafik ədəbiyyatda deyil, memarlıq, arxeoloji, sənətşünaslıq, mülki tarix və sosial-iqtisadi elmlərə aid ədəbiyyatda da öz əksini tapmış, problemin bu və ya başqa tərəflərinə çoxlu tədqiqat əsərləri həsr olunmuşdur [432; 363; 365; 103; 138; 125; 435; 206; 313; 388; 254; 317; 131; 60; 45; 149; 41; 422; 423; 178; 53;]. Bütün bunlar tədqiq etdiyimiz mövzu üçün dəyərli mənbələr kimi qəbul edilmişdir.

Beləliklə, qeyd edilməlidir ki, bu vaxta qədər aparılmış araşdırmalar tədqiq etdiyimiz problemin bu və ya digər məsələlərinin həllinə yardımçı olsa da, Azərbaycan bölgələrinin maddi mədəniyyətinin spesifik-lokal xüsusiyyətlərini daha çox qabartdığından, bütövlükdə problemi əhatə etmir. Həm də bu əsərlərdə XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin kompleks şəkildə, bütün bölgələr üzrə ümumiləşdirilmiş materiallar əsasında öyrənilməsi qarşıya qoyulmadığından, bu haqda yazılacaq xüsusi bir əsərə ehtiyac duyulurdu. Müqayisə üçün qeyd edək ki, keçmiş Sovetlər Birliyinə daxil olan xalqların əksəriyyətinin XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid maddi mədəniyyəti ümumiləşdirilmiş etnoqrafik tədqiqata cəlb olunsa da [247; 248; 189; 249; 283; 358; 444; 356], Azərbaycan etnoqrafiya elmində belə bir təşəbbüsə ilk dəfə olaraq bizim tərəfimizdən cəhd göstərilmişdir.

Əsərin nəzəri-metodoloji əsasını cəmiyyətin tarixi, mədəniyyəti, iqtisadi bazisin həlledici rolu, istehsal mədəniyyəti, o cümlədən maddi mədəniyyət sahəsində xalq kütlələrinin yaradıcı fəaliyyəti, tarixi tərəqqi prosesində istehsal münasibətlərinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq xalqın məişətində və mədəniyyətində keyfiyyət dəyişikliklərinin əmələ gəlməsi, maddi-mədəni sərvətlərin daxili təkamül yolu ilə sadədən mükəmməl formalara doğru inkişafı, tarixi inkişafda maddi və mədəni varislik prinsipinin qorunub saxlanması kimi tarixi-materialist baxışlar təşkil edir. Tədqiqatda təsviri, tarixi-müqayisəli, sosial, struktural, bilavasitə müşahidə, istinad olunan mənbələrə elmi-tənqidi yanaşma, etnoqrafik problemləri ümumiləşdirərək obyektiv əks etdirmək kimi elmdə qəbul olunan əsas metodlara üstünlük verilmişdir. Mövzu araşdırılarkən etnoqrafik çöl materiallarının, eləcə də arxeoloji, sənətşünaslıq, memarlıq, mülkü tarix, sosial-iqtisadi və b. sahələrə aid ədəbiyyat materiallarının təhlilinə tarixi və elmi yanaşma prinsipi əldə rəhbər tutulmuş, maddi mədəniyyət elementlərinə tarixi-təkamül prosesində fəal təsir göstərən sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni-texniki, etno-mədəni və təbii-coğrafi amillərin rolu nəzərə alınmışdır. Problemin nəzəri-praktiki bazasının müəyyənləşdirilməsində T.Ə.Bünyadov, Ə.S.Sumbatzadə, S.Ş.Hacıyeva, S.S.Ağaşirinova, M.O.Osmanov, Q.T.Qaraqaşlı, H.A.Həvilov, A.N.Mustafayev, V.P.Kurılev, A.M.Mehdiyev, M.N.Nəsirli, Ə.Ə.İzmayılova, R.Əfəndiyev, O.A.Suxareva, E.N.Studenitskaya, Y.V.Bromley, İ.A.Robakidze, Q.S.Çitaya, T.M.Kərimov, S.S.Dünyamalıyeva və başqalarının tədqiqatları əsas götürülmüşdür.

Monoqrafiyanın əsas mənbəşünaslıq bazasını müəllifin 1983-2005-ci illərdə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinə etnoqrafik ekspedisiyalar və səfərlər zamanı topladığı etnoqrafik-çöl materialları təşkil edir. Tədqiqatın elmi səviyyəyə yüksəlməsində Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi-

nin, Azərbaycan MEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi fondunun, R.Mustafayeva adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyi fondunun, Azərbaycan Xalça və Tətbiqi Sənət Muzeyi fondunun, Naxçıvan MR Dövlət Tarix Muzeyi və Xalça Muzeyinin ekspozisiya və fondunun, Gəncə şəhər tarix-diyarşünaslıq muzeyinin, eləcə də, rayon tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin (Culfa, Astara, Qazax, Zaqatala, Ordubad, Şəki, Quba və b.) materiallarından; XIX-XX əsrlərdən dövrümüzə qədər nəşr edilən müxtəlif səciyyəli məcmuələr, xülasələr, təqvimlər, icmallar, dövri mətbuat nümunələri, xüsusi ədəbiyyatlar, səyyahların yol qeydləri, Azərbaycan və keçmiş Sovetlər İttifaqı etnoqraf-alimlərinin əsərlərindən və s. səmərəli şəkildə istifadə olunmuşdur. Bütün bu materiallar XIX-XX əsrin əvvəllərində xalqımızın maddi mədəniyyətinin real mənzərəsini, sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni-texniki tərəqqi ilə əlaqədar olaraq maddi mədəniyyətdə özünü göstərən təkamülü və keyfiyyət dəyişikliklərini əyani şəkildə izləməyə yardımçı olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan etnoqrafiya elmində indiyə qədər XIX-XX əsrin əvvəllərinin maddi mədəniyyəti bütün quzey Azərbaycanın materialları əsasında sistemli şəkildə xüsusi tədqiqat predmeti kimi geniş etnoqrafik tədqiqata cəlb olunmamışdır. Təqdim olunan monoqrafiya bu sahədə olan boşluğu doldurmağa xidmət edir. Monoqrafiyanın əsas elmi yeniliklərindən biri maddi mədəniyyətimizin bütün sahələrinin hərtərəfli araşdırılaraq tam elmi səciyyəsinin verilməsi, ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrin maddi mədəniyyətinin spesifik-lokal xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirilərək bəhs olunan dövrün maddi mədəniyyət kompleksinin yaradılmasıdır. Bu mənada təqdim olunan tədqiqat əsəri XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyətinə həsr olunmuş ilk ümumiləşdirici əsərdir.

Monoqrafiyada XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin formalaşmasına və inkişafına stimul yaradan sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni-texniki, təbii-coğrafi, etnik və etno-mədəni faktorların rolu müəyyənləşdirilmiş, maddi mədəniyyətimizin ayrı-ayrı sahələri ilk dəfə olaraq Ümumazərbaycan materialları əsasında sistemləşdirilərək geniş tarixi-etnoqrafik tədqiqata cəlb olunmuşdur. Tədqiqatın nəticələrindən aydın olmuşdur ki, Azərbaycanın maddi mədəniyyət irsi türk etnik-mədəni mühitində özünün daxili imkanları hesabına yaranıb biçimlənmiş. Ümumqafqaz maddi mədəniyyətinin ən mükəmməl qollarından birincisi olmuş. Ümumtürk maddi mədəniyyət irsinə orijinal töhfələr vermişdir.

Tədqiqatın elmi-praktik əhəmiyyətinə gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, onun materiallarından və əldə olunmuş nəticələrindən çoxcildlik «Azərbaycan etnoqrafiyası»nın, «Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi»nin və türk xalqlarının etnoqrafiyasına aid ümumiləşdirici əsərlərin yazılmasında, Azər-

Az-Ət-2012/345

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

baycanın hələ də xüsusi tarixi-etnoqrafik tədqiqat obyekti kimi öyrənilməyən bölgələrinin maddi mədəniyyətinin tədqiqində, maddi mədəniyyət problemləri üzrə ali təhsil müəssisələrinin humanitar təmayüllü fakültələrində xüsusi mühazirə və ixtisas kurslarının tədrisində istifadə oluna bilər. Monoqrafiyanın materialları, nəticələri və illüstrasiyaları həmçinin Azərbaycanın arxitekturasına, tətbiqi incəsənətinə və kulinariyasına aid ümumiləşdirilmiş əsərlərin yazılmasında da gərəkli ola bilər.

Bütün bunlardan başqa, monoqrafiyanın materiallarından muzey fondlarının və ekspozisiyalarının təşkilində, milli rəqs qrupları və ansambllarının geyim və bəzək dəstlərinin hazırlanmasında, Azərbaycan zərgərlik incəsənətinin ənənəvi formalarının yaşadılmasında, kulinariya mədəniyyətimizi zənginləşdirən ənənəvi yemək və içkilərin hazırlanmasında, Azərbaycanın maddi mədəniyyət irsini özündə əks etdirən illüstrativ albom və açıqca dəstlərinin tərtibində, bir sözlə, ənənəvi mədəniyyətimizin təbliğində, müasir dünyamızda ənənəviliyin, maddi-mədəni varisliyin qorunub saxlanmasında əməli məqsədlərlə istifadə oluna bilər.

Monoqrafiyanın yazılmasında, geniş müzakirələrində və çapa hazırlanmasında iştirak edib öz mülahizə, irad, təklif və rəylərini söyləyən həmkarlarıma, çoxsaylı məlumatçılara, xalqımızın maddi və mənəvi sərvətlərinə hörmət bəsləyən hər bir azərbaycanlıya, xüsusilə öz məsləhət və tövsiyələrini məndən əsirgəməyən etnoqrafiya elmimizin ağsaqqalı, akademik Teymur Bünyadova və monoqrafiyanın illüstrativ materiallarının tərtibində yaxından iştirak edən rəssam Solmaz xanım Hüseynovaya dərin ehtiram və minnətdarlığımı bildirirəm.

I FƏSİL

XALQ YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ VƏ YAŞAYIŞ EVLƏRİ

1.1. Yaşayış məskənlərinin tip və formaları

Azərbaycanda bəşər cəmiyyəti tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərində yaşayış məskənlərinin müxtəlif tip və formaları mövcud olmuşdur. Zəmanəmizə qədər gəlib çatmış yaşayış məskənlərinin tip və formalarının meydana gəlməsində təbii-coğrafi şəraitin, mövcud ictimai-iqtisadi və siyasi quruluşun, məhsuldar qüvvələrin inkişafının, həmçinin sosial-iqtisadi inkişafın xüsusiyyətlərinin, ailə həyatının normalarının və təsərrüfat fəaliyyətinin yönümünün həlledici rolu olmuş, bu amillərin fəal təsiri sayəsində sosial-iqtisadi tərəqqi ilə həmahəng xalq məişətində əmələ gələn yeni keyfiyyət dəyişikliyi, yaşayış məskənlərinin müxtəlif tip və formalarının meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdır.

Yaşayış məskənlərinin tarixi çox qədimdir. Bəşər cəmiyyəti yarandığı vaxtdan yaşayış məskənləri də mövcud olmuş, insan kollektivinin təsərrüfat fəaliyyətindən asılı olaraq onların müxtəlif tip və formaları yaranmışdır: ibtidai ovçuların, balıqçıların, maldarların, əkinçilərin müvəqqəti yaşayış məskənləri və s. [383, 28].

Yaşayış məskənlərinin etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsinin elmi və praktik əhəmiyyəti vardır. Belə ki, hər hansı bir ərazidə yaşayan xalqın yaşayış məskənlərinin tip və formalarını müəyyənləşdirmədən həmin xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini, təsərrüfat məişətini, adət-ənənələrini, sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsini, ictimai məişətini və s. mükəmməl öyrənmək mümkün deyildir. Etnoqraf-tədqiqatçılar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, yaşayış məskənləri sosial məişəti öyrənmək üçün əsas mənbələrdən biridir və faktiki olaraq bəşər cəmiyyətinin ən qədim abidələrindən başlıcası hesab olunur. Məsələn, sosial məişəti öyrənmək üçün yaşayış məskənlərini bir mənbə hesab edən gürcü etnoqrafı İ.A.Robakidze A.İ.Meytsenin belə bir fikrinə haqq qazandırır ki, yaşayış məskənləri yerləri, əslində ən qədim abidə yerləridir [404, 1].

Yaşayış məskənlərinin görkəmli tədqiqatçısı İ.V.Vitova görə isə «yaşayış məskəni sosial həyatın maddi ifadəsidir», «istehsal münasibətləri və sosial formasiyalar isə yaşayış məskənlərinin xarakterini müəyyənləşdirən əsas amillərdir» [239, 146].

Arxeoloji qazıntıların nəticələrinə istinad edərək Azərbaycan ərazisində Paleolit dövrü insanlarının təbii və süni yaşayış məskənlərindən tutmuş, müasir kənd, qəsəbə və şəhərlərə kimi müxtəlif məskunlaşma yerləri vasitəsilə yaşayış məskənlərinin təkamül və inkişafını izləmək mümkündür.

İbtidai insanların ilk yaşayış məskənlərinin yaradılmasında coğrafi mühitin, o cümlədən iqlim və landşaftın böyük təsiri olmuşdur. Azərbaycan tarixinin ən qədim dövrlərindən bəhs edən arxeoloq İ.M.Cəfərzadə Azərbaycanda yaşayış məskənlərinin tarixinin qədim olduğunu qeyd edərək yazır ki, «Pleystosen dövründə ibtidai insanlar Azərbaycan şəraitində çay kənarlarında, meşələrdə, qaya altında və mağaralarda yaşamışlar. Qayaaltı sığınacaqlarda və mağaralarda yaşayan insanlar özlərini istidən, soyuqdan qoruyur və əldə etdikləri odu, topladıqları ərzağı da burada mühafizə edirdilər. Bunun üçün də mağara insanların ilk başlanğıc sığınacağı hesab edilir» [279, 11-12].

Yaşayış məskəni yeri seçərkən tarixən formalaşmış empirik biliklər, vərdişlər və ənənələrə əməl edən qəbilə başçıları yerin relyef quruluşundan asılı olaraq bir çox iqtisadi və strateji mülahizələrə ciddi fikir vermişlər. Qafqaz Albaniyasının er. əv. IV – eramızın III əsrinə aid maddi mədəniyyət tədqiqatçıları C.Ə.Xəlilov və F.L.Osmanov yazırlar ki, yaşayış məskəni yeri seçərkən həmişə strateji, təsərrüfat-iqtisadi mülahizələr əsas tutulmuş, iqtisadiyyat və mədəniyyətin inkişafı, əmlak bərabərsizliyi yaşayış məskənlərinin formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir [435, 49; 125, 27-28]. Zəmanəmizə qədər çatmış Azərbaycan yaşayış məskənlərinin bir çox tiplərində də onların təbii su mənbələrinə yaxın yerləşməsi, düşmən hücumundan müdafiə üçün əlverişli olması, təbii fəlakətlərdən mühafizə edilməsi kimi iqtisadi-strateji mülahizələrə ciddi əməl olunması faktları elə ilk baxışdan nəzərə çarpır.

Azərbaycan ərazisi özünün landşaft-relyef quruluşuna və topoqrafik səciyyəsinə görə dağlıq, dağətəyi və düzənlik ərazilərdən ibarətdir. Dağlıq ərazi təbii-iqlim şəraitinə, hidroqrafiya, oroqrafiya və geomorfoloji xüsusiyyətlərinə, flora və faunasına görə zəngin olduğundan, Azərbaycanın ən qədim sakinləri də məhz burada – təbii mağaralarda məskunlaşmışlar. Deməli, xalqımızın ən qədim yaşayış məskəni tipi təbii mağaralar (kaha, zağa) olmuşdur. Azıx, Tağlar, Bəy, Qobustan, Aveydağ mağaraları əcdadlarımızın ilk sığınacaq yeri kimi məlumdur. İqtisadi və hərbi-strateji tələblərə cavab verən dağlıq ərazilər Azərbaycan ərazisinin ilk sakinlərinin təbii fəlakətlərdən və düşmən hücumlarından mühafizə edilməsində müstəsna rola malik olmuşdur. Burada çoxluq təşkil edən qalaçaların (siklop tikililərinin) əksəriyyətinin müdafiə məqsədləri üçün tikildiyi ehtimal olunur [277, 12-14] [Şək. 1.1.1-2].

Azərbaycan ərazisinin Qarabağ, Xanlar, Şamaxı, Gədəbəy, Kəlbəcər, Zəngilan və Naxçıvan bölgələrində ibtidai insanların təbii mağaralardan hələ qədim zamanlardan yaşayış məskəni kimi istifadə etdiklərini elmi tədqiqatlar sübut edir [229, 25-36; 278, 19; 138, 8; 432, 10-11] [Şək. 1.2.1-2].

Quruluş və formaca bir-birindən o qədər də fərqlənməyən təbii mağaralar, bir qayda olaraq, dağın içərisinə doğru istiqamətlənmiş uzunsov, əyri-üyrü və çoxyerləşkəli salonlara bölünür, yeraltı yollarla bir-birilə əlaqələnirdilər. Burada yaşayan ibtidai insanlar ilk zamanlar mağaradaxili şəraitə uyğunlaşmağa başlamış, orada heç bir süni dəyişikliklərə nail olmaq iqtidarında olmamışlar. Mürəkkəb tarixi inkişaf prosesinin sonrakı mərhələlərində insanlar təbii materiallardan (daşdan, ağacdan, sümükdən və s.) əmək alətləri hazırlamaq vərdişlərinə yiyələndikcə, mağaradaxili yerləşkələrdə divar açırımları düzəltmək, mağarada yanan ocağın tüstüsünü bayıra çıxarmaq üçün tavandan bacalar açmaq kimi zəruri işləri yerinə yetirməyə başlamışlar. Beləliklə, ibtidai insanların təbii mağaraları öz iradələrinə uyğun şəkildə yenidən qurmaq və təkmilləşdirmək vərdişləri nəticəsində yaşayış məskənlərinin yeni bir tipi – süni mağara məskənləri yaranmışdır [Şək. 1.3.1-2].

Süni mağaraların Azərbaycan ərazisində Neolit dövründən başlayaraq istifadə olunduğunu qeyd edən İ.M.Cəfərzadə yazır ki, möhkəmlənən və iqtisadi cəhətdən güclənən ibtidai qəbilələr öz yaşayış yerlərini genişləndirməkdən əlavə, özlərinə əvvəlkindən daha əlverişli və formaca fərqli yaşayış məskənləri salmağa başladılar. Beləliklə, məişətə yeni məskən tipi – süni mağara daxil oldu [279, 19]. Planetimizin ən qədim sakinlərinin mağara tipli yaşayış məskənlərində məskunlaşması fikrini digər görkəmli tədqiqatçı-alimlər də təsdiq edirlər [392, 13; 213, 320-325; 291, 179; 122, 98-99].

Azərbaycan ərazisində süni mağaralara Böyük Qafqaz dağlarının cənub-şərq ətəklərində və Kiçik Qafqaz dağları bölgəsində (Qubadlı, Zəngilan, keçmiş Qonaqkənd, Lerik, Şamaxı, Kəlbəcər, Laçın), eləcə də Cənubi Azərbaycanda təsadüf olunur [138, 9; 432, 11]. XX əsrin 30-cu illərində etnoqraflar Ə.K.Ələkbərov və Q.T.Qaraqaşlı Kəlbəcər, Gədəbəy, Xanlar və Laçın rayonlarında yaşayış əhəmiyyətini hələ də itirməmiş süni mağara məskənlərinin olduğunu qeydə almışlar [194, 151; 329, 25-36].

Tarixi-etnoqrafik baxımdan yaşayış məskənlərinin rəngarəngliyi ilə seçilən Şirvan bölgəsində süni mağara tipli məskənlər əsasən, Sündü, Dərəkənd, Mərəzə, Ərəbqədim, Poladlı, Nabur, Təsi, Yekəxana kəndlərində son zamanlara qədər qalmışdır. Kühül adlanan belə yaşayış məskənindən XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq təsərrüfat məqsədilə istifadə olunmuşdur [106, 17; 369, 189-190].

Azərbaycanın Qərb bölgəsində mövcud olan mağaralar isə Daşsalahlı mağaralar qrupuna daxildir. Burada qeydə alınmış 12 mağaranın ümumi uzunluğu 200 metrə qədərdir [61, 40-41].

İctimai inkişafın sonrakı mərhələlərində Azərbaycanın dağətəyi və düzənlik hissələrində də məskunlaşma prosesi getmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu ərazilərdə əlverişli hərbi-strateji mövqelərin azlığı, qəbilə üzvlərinin hələ də hazır təbii şəraitdən istifadə etməyə üstünlük vermələri və digər amillər yaşayış məskənlərinin tədricən yaranmasına səbəb olmuşdur. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar əkinçi və maldar qəbilələrin formalaşması nəticəsində Azərbaycanın düzən və dağətəyi hissələrində qəbilə məskənləri yaranır və inkişaf edirdi. Tədqiqatlar göstərir ki, əkinçiliklə məşğul olan qəbilələr süni suvarma üsullarına yiyələndiyindən çay, arx və ya kanalların ətrafında, maldarlıqla məşğul olanlar isə otlaqlarla zəngin alp çəmənliklərində məskən salmağa daha çox üstünlük vermişlər. Azərbaycanın dağətəyi və düzən bölgələrində aşkar olunmuş və Eneolit dövründən başlayaraq Dəmir dövrünə qədər davam etmiş çoxsaylı yaşayış məskənlərinin izləri bunu bir daha sübut edir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri hələ Azərbaycanda qədim zamanlardan məskunlaşmış qəbilə və tayfaların həyat və məişət tərzi, təsərrüfat məşğuliyyəti və s. haqqında ətraflı məlumat versə də, onların yaşayış məskənlərinin forma və tipləri haqqında geniş təsəvvür əldə etməyə imkan vermir. Belə məskənlər, çox güman ki, natural təsərrüfatın qapalılığı və məhsuldar qüvvələrin lazımi inkişaf səviyyəsinə çatmaması üzündən monogen, yəni qan qohumluğuna əsaslanan yaşayış məskənləri olmuşdur [346, 104].

Azərbaycan xalq yaşayış məskənlərinin xarakterik tarixi tiplərindən biri kənddir. Kənd – oturaq əhaliyə məxsus daimi yaşayış evləri, təsərrüfat tikililəri, həyətyanı sahələri, inzibati, sosial-mədəni və dini mərkəzləri, ümumi otlaqları, əkin sahələri, içməli suları, ayrıca qəbiristanlığı olan və əhalinin etnik tərkibinin ümumiliyi ilə xarakterizə olunan tarixən formalaşmış məskəndir. [Şək. 1.4.1-2].

Hər bir kəndin özünəməxsus, xüsusi mərzlərlə ayrılmış həndi var idi. Hənd əkin sahəsindən, örüş, biçənək, meşəlik, cələ, axmaz və s.-dən ibarət olub, bütün icma üzvləri tərəfindən elliklə istifadə edilirdi. Həndin təkcə əkin sahəsi vaxtaşırı icma üzvləri arasında bölüşdürülürdü [106, 18].

XIX əsrdə Azərbaycan kəndlərinin əksəriyyəti poligen xarakterli idi. Məsələn, Şirvanın Diyallı kəndi hərəsi bir məhəllədən ibarət 8 əqrəbadan (Məhəddinli, Qasımlı, Nanışlı, Dəlləkli, Şəfili, Şamilli, Şıxlı, Hacıəzizli), Zarat kəndi hər birində bir «atauşağı» olan 8 dəstədən (Səmhəli, Xıdırlı, Səmədli, Zamanlı, Arıqlar, Dadaşlı, İmaməlili, Zərbəlili) ibarət idi [106, 18-19].

Ordubadın Dəstə kəndi Şıxlar atası, Kəblə Fərəc, Kəblə Həsən, Mustafalı, Kəblə Kazım, Kəblə İsgəndər, Kəblə Hacı, Mürümlü, Hacı Əbülhəsən, Cavad, Hacı Abbas, Ağbaş Əli tayfalarının yaşadığı Aşağı məhəllə, Ara məhəllə, Şingilək məhəlləsi və Qaraçı məhəllələrindən təşkil olunmuşdur.

Azərbaycanın Qərb bölgəsində Birinci Şıxlı kəndi hər biri bir basalax təşkil edən 11 tayfadan (Muğanlı, Köçvəlli, Sadıxlı, Ömərağalı, Dəmirçilər, Yolçular, Koladırlı, Navdallar, Hacıeminli, Cındıroğullu və Papaqçılar), İkinci Şıxlı kəndi 7 tayfadan (Həvilli, Binnətli, Hüseynoğullu, Hacımansırlı, Pörnəhli, Ağazadalı, Abbaslı, Nəzirli), Daşsalahlı kəndi 5 tirədən (Aşırlı, Cəvli, Qayalı, Qaragözlü və Bozqışlaq), Aşırlı kəndi 6 patronimik məhəllədən (Xəlil evləri, İsmayıl evləri, Nəbi evləri, Süleyman evləri, Qəyirxan evləri), Xeyrımlı kəndi 5 patronimik qrupdan (Qaflanlı uşağı, Yusif uşağı, Məmmədrza uşağı, Sarı Cəfər uşağı, Aslan uşağı), Salahlı kəndi (Eldar düzündə) isə 11 basalaxdan (Orucoğullar, Votlar, Qarğavəlilər, Xoxular, Qaratellər, Umaxlılar, Məşədilər, Keçəllər, Göyçəlilər, Hınqılılar və Sofular) ibarət idi [232, 14].

Zaqatalanın Muğanlı kəndi isə ayrı-ayrı obalardan (Dəlləkli, Məmmədqululer, Qazaxlı, Hasıllı, Əhməduşağı, Həzrəlikoxalı, Dostular, Balalılar, Gülahlar) təşkil olunmuşdur. Maraqlıdır ki, Q.P.Vasilyeva türkmən-nohurlu qəbilələrinin saldıqları kəndlərin də (aulların) böləndüyü məhəllələrin adlarını «oba» kimi təqdim edir [227, 126].

XIX əsrdə Azərbaycanda monogen xarakterli kəndlərə, az da olsa, təsadüf edilirdi. Şəki-Zaqatala bölgəsinin Başdaşağıl, Sarıbaş, Muğanlı, Qıpcaq kəndlərinin əhalisi, əsasən, birmənşəli hesab olunur [121, 24]. Şirvanda isə Bığır kəndinin əhalisi bütünlüklə Cəlil övladının törəməsidir [400, 12]. Hələ çox-çox qədimlərdən başlayaraq Naxçıvan bölgəsində məskunlaşmış Kəngərli soylarının burada saldıqları Yurdçu, Qabıllı, Qarabağlar, Qaraxanbəyli, Xalxal Didivar, Keçili və digər kəndlər də monogen xarakterli idi [383, 31-32].

İctimai inkişafın sonrakı gedişində qohumluq prinsipinə əsaslanan kəndlərdə böyük dəyişikliklər olmuş, onlar böyüyərək qarışıq tərkibli kəndlərə çevrilmişlər. Belə kəndlərin əmələ gəlməsində patronimiyaya (qohum ailələr qrupuna) mənsub ailələrin – patronim qrupların (tayfa, tirə, ocaq, nəsil, dəngə, təbəh, tabun, suban, nebi, əqrəba, çilək, övladı, uşağı, əbəcdad, toxum və s.) böyüyərək parçalanması, orta əsrlərdə böyük saylı əhali qruplarının düşünülmüş şəkildə Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi, müxtəlif obyektiv tarixi səbəblər üzündən ölkə daxilində əhalinin bir kənddən digər kəndə köçməsi əsas rol oynamışdır. Məhz bu səbəblərin nəticəsi olaraq qohumluq prinsipi əsasında məskunlaşma prosesi getdikcə zəifləmiş,

yaşayış məskənlərinin salınmasında qonşuluq prinsipi üstünlük təşkil etmişdir.

Orta əsrlərin başlanğıcında Sasanilər dövləti özünə dayaq yaratmaq məqsədilə Azərbaycana İran dillərinə mənsub olan tatları köçürmüşdür. VII əsrdə ərəb işğallarının başlanması ilə əlaqədar Xilafətin tərkibinə daxil olan ərazilərə, o cümlədən Azərbaycana xeyli ərəb tayfası məskunlaşdırılmışdır. Həmin dövrdən başlayaraq Azərbaycanda ərəb etnonimli kənd adları meydana gəlmişdir. Bu hadisənin izlərinə Şirvan toponimikasında (Ərəbmehdibəyli, Ərəbbəsrə, Ərəbqardaşbəyli, Ərəbqubalı, Ərəbsarvan, Ərəbocaqçı, Ərəbqədim, Ərəbşalbaş, Ərəbşahverdi, Ərəbcəbirli) [106, 14]; Naxçıvan toponimikasında (Ərəbyengicə) [383, 34]; Qəbələ rayonunun Vəndam kəndinin məhəllələrindən birinin «Ərəbli» istilahı ilə adlanmasında [121, 27] və Qərb bölgəsində [163, 191-192] təsadüf olunur. XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının Azərbaycanı işğal etməsindən sonra Şimali Azərbaycan ərazisinə kütləvi şəkildə ermənilərin, rusların və b. xalqların köçürülməsi nəticəsində çoxlu miqdarda qarışıq tərkibli kəndlər meydana gəlmişdir.

Azərbaycan ərazisində qarışıq tərkibli kəndlərin əmələ gəlməsində əsrlər boyu Azərbaycana basqın etmiş yadelli işğalçıların və yerli hökmdarların, bəy və xanların təqibi üzündən əhalinin ölkənin içərilərinə, xüsusilə dağlara çəkilməsi də müəyyən rol oynamışdır. Beləliklə, dağ kəndlərində qohumluq prinsipləri aran kəndlərinə nisbətən erkən pozulmuş və qarışıq tərkibli kəndlərin meydana gəlməsinə şərait yaranmışdır. Yadellilərin hücumlarından və milli istismardan baş götürüb qaçan qazax soyları XIX əsrdə Azərbaycanın Gəncə, Cavanşir, Quba, Göyçay, Ağdaş, Lənkəran və b. qəzalarındakı kəndlərdə məskun olmuşlar [229, 30-31].

Sosial-iqtisadi inkişafın və təsərrüfat məişətinin genişlənməsinin sonrakı mərhələlərində Azərbaycan ərazisində nəinki qohum olmayan, hətta müxtəlif etnik mənşədən olan kəndlərə də təsadüf edilirdi. Şirvan bölgəsində Topçu kəndi etnik tərkibcə azərbaycanlı, tat və ləzgilərdən, Çağan kəndi isə azərbaycanlı və tatlardan ibarət olmuşdur [106, 19]. Naxçıvan xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından əvvəl xanlığın Tumbul, Yarımca, Şıxmahmud, Badamlı, Nurs və Aşağı Əmdəmiç kəndlərində azərbaycanlılarla yanaşı, az sayda digər millət nümayəndələri də yaşamışlar [264, 229-231; 383, 36]. Zaqatala bölgəsinin Muxax, Danaçı, Birinci və İkinci Tala kəndləri saxur və avarlarla məskunlaşmışdır. Bundan əlavə, Qəbələ rayonu Nic kəndinin əhalisi xristian udinlərdən və islam dininə etiqad edən azərbaycanlılardan, Oğuz qəsəbəsinin sakinləri hələ təxminən XVII əsrin ortalarından xristian udinlərdən, yəhudi dininə mənsub olan tatlardan və islam dininə etiqad edən azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur [215, 3].

Azərbaycanın aran bölgələrində isə yaşayış məskənlərinin salınmasında qohumluq prinsipləri üstün yer tutmuşdur. Əsasən, XIX əsrin ortalarından maldar elatların oturaq həyata keçməsi nəticəsində salınan kəndlərdə icma münasibəti qalıqları daha çox mühafizə olunduğundan, oturaqlaşma zamanı qohumluq prinsipi üzrə yerləşmə ənənəsinə ciddi əməl edilmişdir. Oturaqlaşma prosesi isə nəsli icmalardan ibarət olan qışlaqlar arasında getdiyindən, yeni yaranan kəndlər, müstəsna olaraq qohum (patronimik) qruplardan təşkil edilmişdir. Tarixi-etnoqrafik ədəbiyyatda Şirvan bölgəsinə şamil edilən belə yaşayış məskənləri [106, 19-20] bütün Azərbaycan üçün səciyyəvi olmuşdur.

Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin və kapitalist münasibətlərinin inkişafı, bu münasibətlərin kənd məişətinə daha dərindən nüfuz etməsi ilə əlaqədar yaranan sosial mühit, böyük ailələrin patronimik qruplara parçalanması, əhali artımı ilə əlaqədar olaraq patronim qrupların böyüməsi və ailə seqmentasiyasına uğraması, yığcam tərkibli kəndlərdə torpaq çatışmazlığı, qan intiqamı və s. amillər yeni yaşayış məskənlərinin – əsli kənddən ayrılan törəmə kəndlərin meydana gəlməsində əsas olmuşdur. Mərkəzi Muğanda Yaxa Dəlləkli kəndindən ayrılan tayfalar Çöl Dəlləkli; Ağaməmmədli kəndindən ayrılan tayfalar Çöl Ağaməmmədli; Qarabulaq kəndindən ayrılan nəsillər isə Dördlər kəndinin əsasını qoymuşlar [102, 33].

Bəzən ana (əsli) kənddən ayrılan törəmə kəndlər öz əvvəlki ad mənsubiyyətini qoruyub saxlayır (məsələn, keçmiş Qazax qəzasının Salahlı və Kəsəmən kəndlərindən ayrılan tayfaların Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində saldıqları eyniadlı kəndlər buna misaldır), bəzən də ya əsli kənd adlarına, ya da kənddən ayrılan tayfa adlarına xüsusi komponentlər (oba, binə, dizə, məzrə, tala və s.) əlavə olunurdu. Oba, tala və binə komponentli kəndlər bütün Azərbaycan üçün xarakterik olsa da, məzrə və dizə komponentli kəndlər yalnız Naxçıvan bölgəsi üçün səciyyəvidir (Orucdizə, Mamirzədizə, Kərimbəydizə, Qulubəydizə, Alagözməzrə, Payızməzrə, Kərimqulu dizəsi, Həsən ağa dizəsi, Nursməzrə, Zeynəddin məzrə, Yayci dizəsi, Məzrə və s.).

Toplanan etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, oba, binə, qışlaq və b. tərkib komponentli kəndlər sırf maldar tayfaların məskunlaşdığı yaşayış məskənləri olmuşdursa, məzrə və dizə komponentli kəndlər əkinçi-maldar tayfaların məskunlaşma vahidləri kimi səciyyələnmişdir [233, 61-62].

Azərbaycanın əksər tarixi-etnoqrafik bölgələri üçün xarakterik olan törəmə kəndləri ana (əsli) kəndlərdən fərqləndirmək üçün adətən ana (əsli) kəndlərin adlarının əvvəlinə «baş», «yuxarı», «köhnə», «birinci», «sər», «dağ», «daş», «böyük» və s. kimi qoşma sözlər əlavə olunurdu (Başdaşağıl,

Dağ Suvagil, Daş Salahlı, Sərdahar, Dağ Bilici, Köhnə Quşçu, Birinci Şıxlı, Yuxarı Ləgər, Yuxarı Salahlı, Böyük Qaramurad, Köhnə Daxar, Böyük Çağan və s.). Törəmə kəndlər isə fərqləndirmə əlaməti kimi «aşağı», «ikinci», «yeni», «təzə», «bala», «kiçik», «düz», «çöl», «gədə», «sırt», «orta» və s. qoşma istilahlarla yüklənirdi (İkinci Şıxlı, Kiçik Qaramurad, Orta Salahlı, Sırt Çiçi, Bala Cəfərli, Yenikənd, Təzəkənd, Gədə Zeyxur, İkinci Nügədi, Bala Qusar, Çöl Dəlləkli, Dərə Çiçi, Düz Bilici və s.). Şimal-Şərqi Azərbaycanın maddi mədəniyyətini araşdıran Ə.İ.İsayev bölgədə törəmə kəndlərin böyük əksəriyyətinin Müşkür və Şabran düzlərində yarandığını qeyd edir [78, 13]. Törəmə kəndlərin meydana gəlməsində məqsədli köçürmə tədbirləri, su mənbələrinə yaxın yerləşdirmə, maldar-elatların oturaqlaşması və otlaq mülahizələri də mühüm rol oynamışdır. P.V.Kotlyarevski Müşkür və Şabran düzlərinin məskunlaşma səciyyəsindən bəhs edərək yazır ki, burada salınan törəmə kəndlər Rusiya toxuculuq sənayesinin marenaya (qızıl boyaya) ehtiyacını ödəmək məqsədilə becərilən plantasiyalarda işləmək üçün gələn əhali tərəfindən sıx məskunlaşdırılırdı. Təkcə qrızlar (Şahdağ qrupu xalqları) Müşkür düzündə 58 yeni kənd salmışdılar [347, 294]. A.N.Mustafayev də Dəvəçi bölgəsinin, xüsusilə Şabran düzünün məskunlaşma səciyyəsindən bəhs edərkən elat icmalarının oturaqlaşmasını və suvarma mülahizələrini ön plana çəkir, indiki Udulu, Xəlilli, Rəhimli, Sarvan, Padar, Boyad, Qaraqaşlı və b. monogen tipli kəndlərin eyniadlı elat icmalarının oturaqlaşmasından və poligen səciyyəli Təzəkənd, Söhbətli, Günəşli, Aygünlü, Şahnəzərli, Qaraçaylı, Mollakamallı, Xırdaoymaq və b. kəndlərin isə Samur-Abşeron kanalı çəkildikdən sonra yarandığını qeyd edir [109, 27].

Kənd yaşayış məskənləri əhalinin sayına görə də qeyri-bərabər məskunlaşmışdı. Azərbaycanda kənd əhalisinin say hüdudu dəqiq müəyyən olunmadığından, bəzən əhalisi 10 min nəfərdən çox olan Ərkivan da, 5 min nəfərdən çox olan Lahıc da, 10-15 ailədən ibarət olan xırda yaşayış məntəqələri də «kənd» adlanırdı. XIX əsrdə Azərbaycan kəndlərinin əksəriyyəti 20-60 nüfusdan və ya tüstüdən ibarət idi. Ailə nüfusunun sayına görə isə böyük kəndlər azlıq təşkil edirdi. Azərbaycanın Qərb bölgəsində Birinci Şıxlı kəndi (301 tüstü), Qaraqoyunlu kəndi (260 tüstü), Göycəli kəndi (321 tüstü), Bozalqanlı kəndi (241 tüstü), Quşçu kəndi (278 tüstü), Salahlı kəndi (800 tüstü) ən iri nüfuslu kəndlər hesab olunurdu [290, 51].

Azərbaycan xalq yaşayış məskənlərinin tarixən yaranmış digər sosial-iqtisadi tipləri oba, şenlik, sığırxana, yataq, binə, yurd, düşərgə, qışlaq, dəkkə, dəngə, yaylaq və s. müvəqqəti elat yaşayış məskənlərindən ibarət idi.

Oba – XIX əsrdə həm maldar icma üzvlərinə məxsus xüsusi qurum (birlik) və həm də oturaq əhalinin müvəqqəti yaşayış məskəni olmuş, tədriclə daimi yaşayış məskəninə – kəndə çevrilmişdir. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində mövcud olmuş belə obalar kəndə çevrilərkən kənd adlarında oba komponentini də saxlayırdı. Məsələn, Vəlioba, Mollaoba (Masallı rayonu), Mahmudoba (Şahbuz rayonu), Aşıqoba (Qusar rayonu) və b. [191, 140].

Oba maldarlıq təsərrüfatının yaylağa və qışlağa köçməsi ilə əlaqədar meydana gəlirdi. Daimi yaşayış məskənindən – kənddən nisbətən aralı salınan obada, adətən, qohum ailələr məskunlaşırdı. Bəzən bir obada bir neçə qohum nəsil birgə yaşayırdı. Otlaqlardan səmərəli istifadə etmək məqsədilə istər yaylaqlarda, istərsə də qışlaqlarda obalar xırda vahidlərə – dəngələrə bölünür, dəngələr isə bir-birindən «otarası» adlanan mərzlərlə ayrılırdı [106, 23].

Şenlik (şennik) də oba kimi qədim tarixə malik yaşayış məskəni olub, ailə nüfusunun sayına görə ondan kiçik idi. Koma quruluşlu yaşayış məskənlərindəki hər bir koma ayrıca bir şenlik təşkil edir və əksər hallarda monogen xarakterli olurdu [69, 117-118]. Şenlik əhalisinin tərkibi, əsasən, qohum tayfalardan formalaşırdı. XIX əsrin ikinci yarısında N.A.Abelov yazırdı ki, ayrı-ayrı nəsil və qrupların (tirə, oymaq) məskun olduğu köçəri icma məskənlərini müsəlmanlar şenlik adlandırırlar [180, 15].

XIX əsrdə Azərbaycan xalq yaşayış məskənlərinin tarixən yaranmış tipləri olan kənd, oba və şenlik anlayışları, aralarında bəzi fərqlərin olmasına baxmayaraq, bütövlükdə «yaşayış məntəqəsi», «yaşayış məskəni» mənasında işlədilmişdir.

Binə – müvəqqəti yaşayış məskənlərinin ilkin tipi olaraq bu və ya digər kəndin salınmasında ilkin mərhələ təşkil etmişdir. Toplanılan etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, binə XIX əsrdə Azərbaycanın dağlıq bölgələrindəki kəndlərin əksəriyyətində mövcud olmuşdur. Əsasən maldarlıqla məşğul olan əhali tərəfindən kəndin yaxınlığında salınan təsərrüfat tikililəri (yataq, tövlə, pəyə, xalxal) binə adlanırdı. Binədə ailələrin sayı artdıqca tədricən təsərrüfat tikililəri və yaşayış evləri də inşa edilirdi. Təsərrüfat tikililəri və yaşayış evlərinin sayı artdıqca isə binə daimi yaşayış məntəqəsinə çevrilir və həmin yer ya orada ilk məskən salmış adamın, ya da maldarlıq təsərrüfatının üstün sahələrindən birinin adı ilə adlandırılırdı (Qasımbinəsi, Məmmədquşağı binəsi, Baxış binəsi, Malbinəsi, Qoyunbinəsi və s.).

Materiallar göstərir ki, bəzən bir kəndin bir neçə obası, binəsi, yatağı və qışlağı ola bilərdi. XIX əsrdə Qazax qəzasının Quşçu kəndi haqqında məlumat verən A.D.Yeritsov yazırdı ki, Tovuzçay üstündə 257 tüstüsü olan bu kəndin bir-birindən onlarca verst aralı yerləşən Ocaqlı, Düz, Bülövlük, Əsrik, Axundlu, Kərbəlayı Əsgər və b. obaları, bu obaların hər birinin

2-3 tüstüdən ibarət olan çoxsaylı binələri, 60-70 verst aralıq məsafədə onların qaramal üçün 29 sığırxanası və qoyunlar üçün 3 yataq yerləri, Kürün sol sahilində isə qışlaqları mövcuddur. Eyni fikri qəzanın Bozalqanlı, Göyçəli Cilovdarlı və Köçəsgər kəndləri haqqında da demək olar» [290, 41]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müəllif yanlış olaraq «oba»nı «icma» mənasında işlədir və etnoqrafik terminalogiyada dolaşıqlıq yaradır [290, 43-44]. Digər bir rus müəllifi N.F.Dubrovin isə müvəqqəti yaşayış məskəni tipi olan «oba»nı «derevnya» (kənd) kimi təqdim edir [286, 354].

Qışlaq – sığırxana, yataq və yaşayış evlərini özündə birləşdirən müvəqqəti yaşayış məskəni olmuşdur. Adından məlum olduğu kimi, qışlaq, əsasən, qış aylarında yaşayış üçün nəzərdə tutulan məskən və otlaq sahəsi deməkdir. İlin 8-9 ayını qışlaqlarda keçirən Azərbaycanın maldar elatları yalnız yay aylarında yaylaqlara qalxardılar. Qışlaq digər müvəqqəti yaşayış məskəni tiplərindən xeyli daimiliyi ilə fərqlənir və kəndə keçidin son mərhələsi hesab olunurdu.

Azərbaycanda geniş yayılmış müvəqqəti yaşayış məskənlərindən biri də yaylaqdır. Yaylaqlar, adətən, yüksək dağlıq yerlərdə, alp çəmənliklərində yerləşirdi. İlin 3-4 ayını yaylaqlarda keçirən maldar elatlar burada alaçıq və dəyələrdə yaşayırdılar. Yaylaqlara köçmə və yurdsalma qaydalarında, əsasən, su mənbələrinə yaxınlıq və otlaq qayğıları, həmçinin qohumluq münasibətləri üstün yer tuturdu. Yaylaqlar üçün müəyyən olunmuş icarə haqqının verilməsi, mal oğurluğu, soyğunçuluq və başqa hadisələrin qarşısını almaq məqsədilə bir neçə qohum ailə bir yerdə yurd salırdı [159, 11]. Buna işarə edən şair H.Sanılı yazırdı:

İndi yenə yaylaqlara köçəndə,
Dəstə-dəstə köç yolunu seçəndə.
Qohum-qardaş görürsən ki, bir köçür,
Bir təpəni özlərinə yurd seçir [140, 8].

Bəzən iri maldarlıq təsərrüfatına malik olan varlı ailələrin ayrıca yaylaqlara düşməsi müstəsna hal olurdu.

Qohum ailələrin bir neçə il dalbadal düşdükləri yurd yerləri – yaylaqlar ailə başçısının, bəzən də onların təmsil etdikləri kəndlərin adı ilə adlanırdı (Əmirəhmədin yurdu, Nəbi yurdu, Eldar yaylağı və s.).

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, müvəqqəti yaşayış məskənlərinin bəziləri (binə, oba, yataq, qışlaq, sığırxana) tarixən maldarlıq təsərrüfatının inkişafı ilə sıx bağlı olmuş, əhalinin daimi yaşayış məskəninin – kəndin yaranmasında ilkin mərhələ təşkil etmişdir. Qazax rayonunun Çaylı kəndi

vaxtilə Qıraq Kəsəmən kəndindəki Qızyetərli tayfasının qışlaq yeri olmuş, sonralar maldar əhalinin oturaqlaşması prosesində kəndə çevrilmişdir. Eldar düzündəki Salahlı, Poylu və Kəsəmən kəndləri də əvvəllər Qazax qəzasının müvafiq kəndlərinin obaları olmuşdur. Birinci Şıxlı kəndindən ayrılan tayfalar Köçvəlli, Muğanlı, Sadıxlı, Ömərağalı, Dəmirçilər kimi obaların əsasını qoymuş, hazırda həmin obalar müstəqil kəndlərə çevrilmişdir [232, 18-19]. Qışlaq yerinin daimi məskənə – kəndə keçid təşkil etdiyini bəzi kəndlərin adlarının tərkibində «qışlaq» sözünün işlənilməsi də təsdiq edir. Tovuz rayonunun Böyükqışlaq, Laçın rayonunun Köhnəqışlaq, Qışlaq, Qazax rayonunun Köhnəqışlaq, Düzqışlaq, Daşkəsən rayonunun Yalqışlaq, Zəngilan rayonunun Günqışlaq, Qəbələ rayonunun Aydınqışlaq, Goranboy rayonunun Başqışlaq kimi kənd adları buna misal ola bilər. Müvəqqəti yaşayış məskənlərinin daimi məskənə – kəndə keçid təşkil etdiyini XIX-XX əsrin əvvəllərinin ədəbiyyat materialları da təsdiq edir [415, 141; 297, 76-77; 393, 91].

Azərbaycanın ənənəvi yaşayış məskənlərindən bəhs edərkən şəhər tipli məskənlər xüsusi qeyd edilməlidir [234, 211]. Tarixi məlumatlar Azərbaycanda şəhər tipli ilk yaşayış məskənlərinin er. əv. III minilliyin əvvəllərində meydana gəldiyini təsdiq edir [365, 27-28]. Manna, Atropatena, Albaniya şəhərləri karvan-ticarət yolları üzərində yerləşməklə şəhər məişət tərzinin bütün göstəricilərinə tam cavab vermişdir. Azərbaycanın feodal tipli şəhərləri sırasında əsas yer tutan Bakı [Şək. 1.5.1], Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, Bərdə, Dərbənd, Qəbələ, Beyləqan, Şabran, Şuşa, Şəki və s. yaşayış məskənlərinin yerli sosial-iqtisadi inkişafdakı rolunun müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların memarlıq-planlaşdırma quruluşlarında bir sıra ümumi cəhətlər olmuşdur. Vaxtilə salınan Azərbaycan şəhərləri ərazisinin funksional mənalarına görə «ərk» (İç qala, Narın qala), «şəhristan» (əsilzadələrin yaşadığı hissə) və «rabat» (sənətkarlıq və ticarət hissəsi) adlı üç müxtəlif bölmədən ibarət idi. Hakimin sarayı və başqa əsas rəsmi inzibati binalar, eləcə də onlar üçün ayrılmış sahələr vahid planlaşdırma kompleksi şəklində istehkam divarları ilə əhatə olunmuş ərazidə yerləşdirilərək şəhərin ərk hissəsini təşkil edirdi. Şəhristan adətən, həm müdafiə, həm də xarici görkəm baxımından şəhərin əhəmiyyətli və gözəgəlimli sahəsində yerləşirdi.

Yaşayış, ticarət və sənətkarlara məxsus binaların yerləşdiyi şəhərin rabat bölməsi mürəkkəb və qarışıq küçə şəbəkəsi ilə, onun struktur vahidini təşkil edən ayrı-ayrı müxtəlif biçimli və formalı sektorlara bölünməsi ilə diqqəti cəlb edirdi [138, 32]. Ticarət və istehsalata məxsus binalar rabatın daxilində, ya böyük bir bazar meydançasının ətrafında, ya da əsas küçələrdən birinin boyunca vahid planlı kompleks kimi yerləşdirilərək şəhərin ticarət-

istehsalat bölməsini təşkil edirdi [407, 161, 194]. Rabatın bazarlar, sənətkar emalatxanaları məhəllələri – çarsı və dalanlar, iri şəhərlərdə karvansaralar xırda, əyri-üyrü küçələrlə əhatələnərək döngə və dalanlar vasitəsilə yaşayış sahəsi ilə əlaqələnirdi. Belə dar küçələrdə hərəkəti nizamlamaq üçün evlərin döngəyə açılan küncləri oval formada hörülürdü [382, 100].

Azərbaycanın şəhər tipli yaşayış məskənlərinin digər cəhətlərindən biri də onların ayrı-ayrı məhəllələrdən ibarət olmasıdır. Əhalinin müxtəlif ictimai təbəqəyə və sosial-iqtisadi mövqeyə mənsub qruplarının ayrı-ayrı məhəllələrdə sakin olması yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Şərq ölkələrində şəhərsalma işində bir ənənə kimi təzahür edərək uzun müddət davam etmişdir. Əhalinin ictimai istehsalatdakı mövqeyi və mənsub olduğu tayfanın bu və ya başqa əlamətlərindən asılı olaraq məhəllələr müxtəlif adlar daşıyırdı. Məsələn, köhnə Şamaxı – Ərəblər, Ərdəbilli, Dərəməhlə, Cidaməhəllə, İmamlı, Ağçılar, Şeyx Zahirli, Şeyx Namaz, Sarıtorpaqlı, Şatırlı, Yuxarı qala [Şək. 1.5.2]; Gəncə – Ozanlar, Bağbanlar, Zərrabi, Toyuqçular və s.; Şəki – Şərbaflar, Dəbbaqlar, Əfqanlar, Yuxarı baş, Gəncəli, Paydımlı, Çayqırax, Dulusçular [138, 33-34; 407, 193; 432, 305-306]; Ordubad – Yuxarı Ambaras, Aşağı Ambaras, Kürdətal, Mingiz, Sərşəhər, Xüştürləng, Əngəc kimi məhəllələrə bölünmüşdür [394, 70]. Məhəllələr ayrı-ayrılıqda şəhərin bir və ya bir neçə bölməsini əhatə edirdi. Əhalinin rahatlığı üçün hər məhəllədə məscid, hamam, mədrəsə və b. ictimai və dini səciyyəli binalar inşa edilirdi.

Azərbaycanın şəhər tipli yaşayış məskənlərinin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də evlərin fasadının həyətə tərəf istiqamətləndirilməsidir. Ailə məişətinin spesifikası ilə bağlı olan belə planlaşdırma keçmişdə bütün müsəlman Şərqində mövcud idi. Lakin sonralar bu cəhətlər aradan qaldırılmış, şəhər tipli yaşayış məskənlərinin inkişafında yeni memarlıq elementləri (küçəyə açılan pəncərə və eyvanlar, milli ornamentlərlə bəzədilmiş və taqqılbablar qoyulmuş geniş darvaza və alaqapılar və s.) meydana gəlmişdir [234, 211].

XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq məhsuldar qüvvələrin inkişafı, yeni təsərrüfat formalarının yaranması ilə əlaqədar olaraq xalq yaşayış məskənlərinin yeni tipi – kolxoz və sovxoz qəsəbələri (Zəyəm, Dəllər, Müşfiq, M.Ə.Sabir adına qəsəbə, Kijəba, Qəhrəmanlı, Kür, Lahıc, Basqal, Diyallı və s.) vahid memarlıq-layihə prinsipləri əsasında salınmışdır. Belə məskən tiplərinin əsas memarlıq-plan quruluşuna daxil olan baş küçə özündə inzibati, mədəni-məişət, ticarət və yaşayış binalarını birləşdirirdi. Belə qəsəbələr geniş xiyabanları, işıqlı küçələri, mədəniyyət və istirahət parkları, müasir memarlıq üslubunda tikilmiş yaraşıqlı binaları ilə indi də diqqəti cəlb edir.

Yaşayış məskənlərinin tip və formalarının bərqərar olmasında Azərbaycan üçün xarakterik olan əkinçilik, əkinçilik-maldarlıq və maldarlıq kimi təsərrüfat-mədəni tiplərin mühüm rolu olmuşdur. Azərbaycan ərazisi üzrə məskunlaşma da məhz bu tiplərə uyğun olaraq getmişdir. Azərbaycanda suvarma əkinçiliyi zəminində meydana gələn məskunlaşma tipi üstünlük təşkil etmişdir. Naxçıvan, Gəncə-Qazax, Şirvan, Alazan-Həftəran, Mil, Muğan, Lənkəran, Şabran düzənlikləri suvarma əkinçiliyi üçün əlverişli olduğundan, əhalinin məskunlaşmasında başlıca rol oynamışdır. Burada məskunlaşma əsasən düzənlik və yaxud çaykənarı (arxkənarı) məskunlaşma tipi kimi səciyyələnir. Gəncə-Qazax düzənliyində salınmış kəndlərin əksəriyyəti Kür çayından cənuba doğru düzənlik və dağətəyi sahələrdə, çay kənarlarında və dəmiryolu ətrafında yerləşir. Bu ərazidə hər kvadrat-kilometr sahəyə təxminən 40-60 nəfər əhali düşür [359, 72]. Maraqlıdır ki, XX əsrin birinci qərinəsinə doğru kəndlərdə əhalinin orta sıxlıq dərəcəsi azalmağa başlamışdır. Belə ki, 1928-ci ildə Quba dairəsində hər kv/km-ə 28 nəfər, Salyan dairəsində 15 nəfər, Gəncədə isə 24 nəfər düşmüşdür [359, 13,18].

XIX əsrdə suvarma arxları boyunca yerləşən kəndlər, süni suvarmaya əsaslanan taxıl, bostan-tərəvəz bitkiləri əkini sahələrinin həcminə görə üstün idilər. Naxçıvan düzənliyindən keçən Naxçıvançaydan çəkilən «Türyan» arxı boyunca Alagözməzrə, Xalxal, Şıxmiranşah, Orucdizə, Sirab, Mamirzədizə, Kültəpə və Zeynəddin kəndləri; «Köpran» arxı boyunca Şəkərabad, Yarımca, Kərimbəydizə, Qulubəydizə, Badaşxana, Hacıverə kəndləri; «Dəlmə» arxı boyunca Xəlilli, Didvar, Yuxarı və Aşağı Uzunoba, Şıxmahmud kəndləri; «Naxçıvan» ana arxı boyunca isə Qaraxanbəyli, Naxçıvan şəhəri, Nehrəm, Tumbul və Yağıxana kəndləri yerləşirdi [387, 575-576]. Qərb bölgəsində Axıncaçaydan çəkilən «Xunam» arxı boyunca Əlimərdanlı, Cilovdarlı, Qədirli, Qaraxanlı, Mansırlı, Mülkülü, Səmədbəyli və Xatınlı kəndləri, Əsrikçay və yenə də Axıncaçaydan çəkilmiş «Aytəpəsi» və «Tondar» arxları boyunca Quşçu kəndi, Əsrikçaydan çəkilmiş «Güneyarx», «Arabaçı» və «Eşşək meydanı» arxları boyunca Azaflı və Əsrikbayramlı kəndləri, Həsənsudan çəkilmiş «Gödəkarx» və «Mehmanarx» boyunca Göyçəli kəndi yerləşirdi. Gəncə-Qazax düzənliyində 69 dövlət və 56 sahibkar kəndləri Ağstafa, Tovuz, Əsrik, Həsənsu və İncəsu boyunca səpələnmişdi [290, 23-24, 85].

Şirvan bölgəsində məskunlaşmanın bu tipi, əsasən, Şirvan düzünü əhatə edirdi. Şirvan düzünün oturaq əhalisi Ağsu və Girdiman çaylarının qolları boyunca və onlardan çəkilmiş suvarma kanalları ətrafında daimi yaşayış məskəni salaraq, əsrlər boyu əsasən taxılçılıq, bağçılıq və ipəkçiliklə məşğul olmuşlar. XIX əsrdə Xan arxı boyunca Qarabaqqal, Bığır, Alxasoba, İncə kəndləri yerləşirdi [106, 20].

XIX əsrin axırlarında N.A.Abelov Gəncəbasar əhalisinin məskunlaşdığı kəndlərin əksəriyyətinin Gəncəçay, Kürəkçay, Şəmkirçay və Kür çayı sahillərində yerləşdiyini qeyd edirdi [180, 7-8, 54].

Muğan bölgəsinin məskunlaşmasında da tarixən çaykənarı (vadi) məskunlaşması başlıca rol oynamışdır. Bölgənin əksər kəndləri Kür, Araz, Akuşa və Bolqar çayları boyunca səpələnmişdir [101, 155].

XIX–XX əsrlərdə Naxçıvan bölgəsi əhalisinin 84,9 faizi çay sahillərində və ona yaxın yerlərdə salınmış kəndlərdə yaşayırdı. Burada Kiçik Qafqazın cənub-qərb yamaclarından başlayıb Araza doğru axan 29 dağ çayından Arpaçay, Naxçıvançay, Əlincəçay, Vənəndçay, Cəhriçay və b. çayların sahillərində yerləşən kəndlər daha sıx məskunlaşmışdı [383, 47-48].

Şəki-Zaqatala bölgəsinin kəndləri də əsasən Mazımçay, Balakənçay, Katexçay, Talaçay, Qaraçay, Kürmükçay, Şinçay, Kişçay, Daşağılçay, Əyriçay, Xalxalçay, Ağçay, Nəzərçay, Tikanlıçay, Bumçay, Həmzəliçay, Dəmiraparançay və Vəndamçay ətrafında məskunlaşmışdır [121, 10].

Azərbaycanın dağətəyi yaşayış məskənlərinin əhalisi əsasən dəmyə əkinçiliyi və otluraq maldarlıqla məşğul olduğundan, bu sahələr dağətəyi məskunlaşma tipinin yayıldığı əsas yerlər olmuşdur. Şirvan bölgəsinin mərkəzi və şərq hissələri (Bozdağ tirəsi, Xoraso düzənliyi, Qobustan yaylasının şimal-qərb hissəsi), Gəncəbasarın Kür çayı ilə Kiçik Qafqaz silsiləsi arasındakı dağətəyi düzənliklər, Naxçıvan bölgəsinin Böyükdüz, Şərur dağətəyi düzənliyi, Dərələyəz silsiləsi ilə Araz çayı arasındakı düzənliklər, Şəki-Zaqatala bölgəsində Alazan-Həftəran vadisi, Qaraso dağətəyi düzənliyi ikinci məskunlaşma tipinin geniş yayıldığı ərazilər sırasına daxil idi. Çay (arx, bulaq) kənarı və ya düzənlik, eləcə də dağətəyi məskunlaşma tipləri Dağıstanda yaşayan azərbaycanlıların da yaşayış məskənləri üçün xarakterik olmuşdur [271, 98-99].

Azərbaycanda köçmə maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlı müvəqqəti məskunlaşma tipi də mövcud olmuşdur. Azərbaycanın Qərb bölgəsində Bozalqanlı, Şərifbəyli Cırdaxan, Əsrik Cırdaxan, Qırıqlı, Azaflı, Cilovdarlı, Qıraqbayramlı, Öksüzlü, Quşçu, Birinci və İkinci Şıxlı, Qazaxbəyli, Poylu, Qaralar, Hüseynbəyli, Pirili, Qarahəsənli, Yuxarı və Aşağı Qıraqkəsəmən, Qarapapaq, Dəmirçilər, Dağkəsəmən, Çaylıkəsəmən, Qədirli, Xatınlı, Qaraxanlı, Əlimərdanlı, Düzqışlaq, Kolxəlfəli, Göycəli, Ağstafa, Ürkməzli, Qızılhacılı, Atamağalı, Əlibəyli, Hacalı, Çaykənd, Ağköynək, Xilxına, Faxralı kəndlərinin əhalisi qışı Ceyrançöl və Aşağı Qarayazı düzlərindəki qışlaqlarda keçirir, may ayından sentyabrın axırlarınadək isə Dilican, Ağstafaçay və Tərsçay boyundakı yaylaqlarda olurdu. Buna görə də Kürün solsahili düzlərinin və yaylaqların müvəqqəti olaraq məskunlaşmasında bu

kəndlərin rolu böyük idi. Kür çayının solsahili düzlərinin torpaqları əkinçilik üçün yaramadığından, içməli suyun yoxluğu və gediş-gəlişin çətinliyi üzündən XIX əsrdə burada məskunlaşma müvəqqəti xarakter daşımışdır [164, 220]. XIX əsrin axırlarında Qazax qəzasının 23 kəndinin əhalisinin ixtiyarında olan Aşağı Qarayazı qışlağında 164 yataq qeydə alınmışdır ki, hər bir yatağın da istifadəsində 325 desyatin yararlı qışlaq sahəsi vardı [252, 74-75]. Yenə həmin dövrdə Ceyrançöl qışlağında 12 kənd icmasının, Quşçu və Öksüzlü kəndinin 5 bəy ailəsinin istifadəsində 166 qışlaq sahəsi olmuşdur [237, 114].

Müvəqqəti məskunlaşma tipinin geniş yayıldığı ərazilərdən biri də Muğan düzü idi. XIX əsrin 70-ci illərində burada məskunlaşan Şahsevən icmaları təxminən 740 qışlağa və 12450 alaçığa malik olmuşlar [390, 75].

Şirvanın Küdrü düzü qışlaqlarına və Böyük Qafqaz silsiləsindəki yaylaqlara köç edən Şirvan elatları bu ərazilərin müvəqqəti məskunlaşmasında əsas rol oynayırdılar [106, 23].

Azərbaycan yaşayış məskənlərini relyef üzrə təsnifata görə yamac, yarımyamac, vadi və düzənlik olmaqla dörd qrupa bölmək olar. Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi bölgələri üçün səciyyəvi olan yamac tipli kəndlərin əsas xüsusiyyəti onların, dağın küləkdən və dağ çovğunlarından mühafizə olunan, axar-baxarlı güney səmtində salınmasıdır. Belə kəndlər (Astara bölgəsinin Təngərüd, Kuraba, Pəlikaş, Sərək; Qərb bölgəsinin Çatax, Qoşabulaq, Şıxheybət, Xınnakiran, Qalaboynu, Çeşməli; ayrımların yaşadığı Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamaclarının əksər kəndləri; Daşkəsən rayonunun Zağalı, Qabaqtəpə, Mollahəsənli; Şirvanın Basqal, Lahıc, Diyallı, Köhnədaxar, Dəmirçi kəndləri; Naxçıvan bölgəsinin şimal və şimal-şərqində Zəngəzur və Dərələyəz dağ silsilələrinin sərt yamaclarında yerləşən Dırnıs, Badamlı və b.) dağların güney yamaclarında salınmaqla, küçələri bir-birinə paralel yerləşdirilmişdir.

Yamac kəndlərinin məskunlaşmasında başlıca şərtlərdən biri də onların su mənbələrinə (bulaq, nohur, çay, göl) yaxın olmasıdır. Bu tip kəndlərdə bir neçə qatda amfiteatr şəklində salınmış küçələr bütün kənd boyu uzanır və yaşayış evləri kənd küçələrinin ancaq bir tərəfində tikilir. Küçənin digər tərəfini isə yuxarı qatdakı evlərin həyətləri təşkil edir [364, 230]. Dağlıq bölgələrə aid edilən ənənəvi yaşayış məskənlərinin bu xüsusiyyətləri Quba-Xaçmaz bölgəsinin Xınalıq, Cek, Qrız, Anıx, Aydınkənd, Xırt, Yerfi, Söhüb və b. kəndlərinin timsalında da aydın izlənilir [386, 103] [Şək. 1.6.1-2].

Yarımyamac tipli kəndlər Azərbaycanın həm dağ, həm də dağətəyi əraziləri üçün xarakterik olmuşdur. Bu tipli kəndlərin yamac hissəsi yamac tipli kəndlərin xüsusiyyətini özündə saxlayır, digər hissəsi isə düzənlik tipinə uyğun olurdu. Yarımyamac tipli kəndlər düzən kəndləri ilə yamac kəndləri

arasında orta mərhələ təşkil edirdi [383, 67; 69, 115]. Naxçıvanın Tumbul, Qarabağlar, Gəncəbasarın Qaşaltı, Qaryağdı kəndləri yarımyamac tipli kəndlərin bariz nümunəsidir [Şək. 1.7.1].

Azərbaycanın dağlıq ərazilərində salınmış kəndlərin əksəriyyəti dağ-vadi tipli kəndlərə xas olan xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Bu xüsusiyyətlər Dağlıq Şirvanın məskunlaşma qaydasında aydın izlənilir. Etnoqraf A.N.Mustafayev yazır ki, vadi kəndləri, adətən, dağ yamaclarının və dağ çaylarının əmələ gətirdiyi səfalı və mülayim iqlimli vadilərin sinəsində salınırdı. Vadi kəndləri əksər hallarda çayın bir, bəzən də hər iki sahilini əhatə edirdi. Bəzi dağ kəndləri dağ yamaclarının xırda qolları vasitəsilə müstəqil hissələrə bölünür, yarğan və çay yataqları ilə bir-birindən ayrılan bu hissələrin hər birinin məhəlli adları olurdu. Dağlıq Şirvanın Zarat, Ərçimən, Talışnuru kəndləri Pirsaat çayı vadisində, Pirbəyli, Çayqurbançı, Qarabulaq, Xələfli, Qaracüzlü kəndləri Qozlu çayı vadisində, Ceyrankeçməz, Cəngi, Cülyan və Sulut kəndləri eyniadlı çayların vadisində yerləşir. Dəvəbatan çayı və onun qollarının əmələ gətirdiyi vadilərdə Aşıqbayramlı, Qəzili, Xənəyə kəndləri, Girdiman çayı vadisində isə Tüllər, Maçaxi, Xocalı kəndləri yerləşir. Pirsaat çayının orta axını boyunca Acıdərə, Təsi, Yekəxana, Qədirli, Poladlı, Paşalı, Udulu, Əhmədli, Tağılı, Şorbaçı və b. vadi kəndlərinə təsadüf olunur [106, 24].

Vadi kəndlərinə Azərbaycanın Qərb bölgəsinin həm dağlıq, həm də düzənlik hissələrində təsadüf edilir. Kəmərli, Aslanbəyli, Qaymaqlı kəndləri İncəsu çayı vadisində, Eldar düzünün Salahlı, Poylu, Kəsəmən və Qarabağlı kəndləri isə Qabırrı çayı vadisində yerləşir. Keçmişdə də Qazax qəzası kəndlərinin əhalisinin 2/3 hissəsi çay vadilərindəki kəndlərdə yaşayırdı [290, 36-37].

Azərbaycanın kənd yaşayış məskənlərinin yerin relyef quruluşuna görə qruplaşmasının ən böyük vahidi düzənlik kəndləri idi. Əhalisinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik olan düzənlik kəndləri çox vaxt aran kəndləri də adlanırdı. Belə kəndlər sahəcə xeyli böyük ərazini tutur, «pərakəndə (dağınıq), həyətyanı sahələrinin geniş olması, təsərrüfat tikililərinin yaşayış evindən, məhəllələrinin isə bir-birindən xeyli aralı salınması və sərbəst yerləşməsi, əsas inşaat materialı kimi qarğı və çiy kərpicdən istifadə olunması, bürküyə qarşı evin kürsülük üzərində qurulması, sərinlik yaratmaq məqsədilə evin qarşısında ağac və meynədən kölgəlik yaradılması ilə səciyyələnirdi» [106, 21].

Kənd yaşayış məskənləri forma nöqteyi-nəzərindən də müxtəlif səciyyə kəsb edirdi. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin yaşayış məskənlərinin təsnifatı nəticəsində müxtəlif kənd formaları qeydə alınmışdır. Məsələn, etnoqrafik ədəbiyyatda Naxçıvan bölgəsinin yaşayış məskənlərinin yığcam-yamac, yığcam-yarımyamac və yığcam-düzənlik formada olduğu [383, 65-69],

Gəncəbasar yaşayış məskənlərinin nizamsız (pərakəndə), koma-koma və yığcam formalara bölündüyü [69, 115-117], Kiçik Qafqaz dağlarının çay vadilərində ayrımlara məxsus yaşayış məskənlərinin koma-koma, oval, çərgəvi kəndlər kimi formalaşdığı [329, 53-54], Şəki-Zaqatala bölgəsi əhalisinin yaşayış məskənlərinin həyətqoşma, talayığım və sıx formaya malik olduğu [121, 26-28], Şirvan yaşayış məskənlərinin sıx (kom), pərakəndə (dağınıq), girdə (oval) və çərgəvi formada məskunlaşdığı [106, 25], Borçalı qəzasında yaşayan azərbaycanlıların yaşayış məskənlərinin topaşəkilli-dağınıq, sıx-qarışıq və dağınıq halda yerləşən kəndlər kimi səciyyələndiyi [372, 103-105], Azərbaycanın Qərb bölgəsi yaşayış məskənlərinin koma-koma, dağınıq (nizamsız) və sıx-qarışıq tərkibə malik yığcam kənd formalarında olduğu [232, 21-23] göstərilmişdir. Memarlardan Ə.V.Salamzadə və Ə.Ə.Sadıqzadə Azərbaycan kəndlərinin planlaşdırma quruluşunun dörd əsas formada olduğunu qeyd etmişlər:

1. Yaşayış binaları bir-birindən xeyli aralı, dağınıq halda yerləşdirilmiş kəndlər;
2. Yaşayış binaları ayrı-ayrı qruplar halında yerləşən kəndlər;
3. Yaşayış binaları bir arada yerləşdirilmiş kəndlər;
4. Dağ ətəklərində yerləşdirilmiş kəndlər [138, 38-39].

Göründüyü kimi, Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində kənd tipli yaşayış məskənlərinin müxtəlif formaları mövcud olmuşdur. Etnoqrafik materialların təhlili əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, torpaq çatışmazlığı, yerin relyef quruluşu, nəsli qəbilə quruluşu qalıqlarının hələ də güclü olması, qohum ailələrin bir-birinə yaxın məskunlaşmaya can atması, habelə kəndlərin cərgəvi formada, yəni küçə planlı sistemində salınmaması səbəbindən XIX əsrdə Azərbaycanda ən geniş yayılmış kənd formaları koma-koma, pərakəndə (dağınıq), sıx-qarışıq tərkibli yığcam kəndlər olmuşdur. Digər kənd formaları (dairəvi və cərgəvi) nisbətən azlıq təşkil etmiş, müxtəlif bölgələrdə ayrı-ayrı terminlərlə ifadə olunsa da, prinsip və mahiyyətcə oxşarlıq təşkil etmişdir.

Koma-koma kəndlərin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, yaşayış binaları və təsərrüfat tikililəri ayrı-ayrı qruplar şəklində tikilərək bir-birindən müəyyən məsafədə yerləşir. Belə kəndlərin formalaşmasında patronimik münasibətlərin (qan qohumluğu ilə birləşən icma üzvlərinin bir yerdə yaşamağa can atması meylinin), təbii-coğrafi şərait və yerin relyef quruluşunun, həmçinin iqtisadi amillərin (təsərrüfat fəaliyyətinin istiqaməti, məişət tərzi və s.) mühüm rolu olmuşdur. Koma-koma formalı kəndlər, bir qayda olaraq, Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi əraziləri üçün xarakterik idi. Qərb bölgəsində Quşçu, Bozalqanlı, Göycəli, Cilovdarlı, Köçəsgər kəndləri,

Şəki-Zaqatala bölgəsinin Nic, Xaçmaz, Danaçı, Əliabad kəndləri, Kəlbəcərin Lev, Çəpli, Susuzluq, Gəncə bölgəsinin Qaraqullar, Dəstəfur və Tapan kəndləri bu qəbildəndir.

Zaqatala bölgəsindən etnoqrafik materiallar toplayarkən Muğanlı kəndindən olan məlumatçımız Həzrəyev Həzrə Ağakişi oğlu bildirdi ki, bu kəndin əhalisi indiki kimi yığcam kənddə yaşamamışdır. Onlar öz yaşayış məskənlərini koma-koma qazmalar formasında salmışlar. Məsələn, bir qrup qohum obalar «Aralıq» deyilən ərazidə, digəri «Topbinə» adlanan yerdə, başqa bir oba isə «Uzun püştə» deyilən ərazidə məskunlaşmışdır. Ümumilikdə bu koma-koma məskunlaşmanın sayı altı olmuşdur. Muğanlı kəndi XX əsrin əvvəllərindən yığcam formaya düşmüşdür [170, 172].

Kəlbəcər rayonunun Lev kəndini koma-koma formalı kəndlərin tipik nümunəsi kimi qeyd edən Q.T.Qaraqaşlı yazırdı ki, bu kənd hər bir icmasının xüsusi adı olan dörd komadan (İrəsullu, Həsənli, Qarammədli və Çopurlu) ibarət olub, Lev çayı sahilində məskunlaşmışdır [329, 54-55].

Koma-koma kəndlər bütün kənd formalarının yaranmasının ilkin mərhələsi olmuşdur. Başqa sözlə desək, hər bir kənd forması öz inkişafın başlanğıc dövründə koma-koma olmuş, sonralar kəndin plan quruluşunun tədrici dəyişməsi, böyük patriarxal ailələrin dağılması hesabına kəndlərin eninə inkişaf etməsi nəticəsində yeni-yeni kənd formaları – pərakəndə (dağınıq) kəndlər meydana gəlmişdir. Belə kəndlər, əsasən, Azərbaycanın düzənlik əraziləri üçün xarakterik olmuş, düzənlik məskunlaşma tipinin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdir. Oturaq həyat tərzi üçün zəruri olan geniş əkin sahələri, örüşlər, biçənəklər və s. düzənlik ərazidə bol olduğundan, burada məskunlaşan kəndlər də yaşayış evlərinin və kəndli həyətlərinin bir-birindən aralı (pərakəndə) salınması ilə səciyyələnirdi. Geniş əraziyə malik olan pərakəndə (dağınıq) kəndlərin həndi bəzən özündən bir neçə kilometr uzaqları əhatə edirdi. Kəndlərin bu formasına Kür-Araz ovalığı, Şirvan, Gəncə-Qazax, Mil, Muğan, Qarabağ və Naxçıvan düzlərində daha çox təsadüf olunurdu. Naxçıvan bölgəsinin Nehrəm, Sədərək, Ərəzin, Şıxmahmud kəndləri, Qərb bölgəsinin Seyfəli, Könüllü, Əlimərdanlı, Aşağı Ayıblı, Alpoud, Qarabağlı (Eldar düzündə) kəndləri, Cənub bölgəsinin Şiyəkəran, Pensər, Ərkivan kəndləri, Şirvanın Növcü, Çiyni, Qaravəlli, Sarvan, İlxıçı, Kəngərli, Abbasxanlı, Rəhimli, Kəndoba və b. pərakəndə (dağınıq) formalı kəndlərə nümunə ola bilər.

Müvəqqəti məskunlaşan yaşayış məskənləri də dağınıq (nizamsız) formada mövcud olmuşdur. Şirvan elatlarının obaları, «bir qayda olaraq, dağınıq halda yerləşmiş alaçıqlardan ibarət idi. Bununla belə məskənlərin plan əsasında salınmaması heç də onların quruluşunda müəyyən bir prin-

sipə əməl olunmadığını göstərmirdi. Alaçıqlar, əsasən qohumluq prinsipi əsasında qruplaşırdı. Belə ki, ortada tayfa başçısının, yaxud oba ağsaqqalının, onun ətrafında yaxın qohumların, bunlardan kənarda isə kasıb ailələrin və muzdla tutulmuş çobanların alaçıqları yerləşirdi» [106, 26]. Eyni qayda Azərbaycanın bütün müvəqqəti məskunlaşan elat məskənləri üçün xarakterik olmuşdur.

Azərbaycan kəndlərinin formaca üçüncü böyük vahidini sıx (qarışıq) tərkibli yığcam kəndlər təşkil edirdi. Həm dağlıq, həm də düzənlik ərazilərdə mövcud olan belə kəndlərin formalaşmasında relyefin mürəkkəb quruluşu, yaşayış və digər məişət tikililərinin inşası üçün əlverişli torpaq sahələrinin məhdudluğu və s. amillər əsas rol oynamışdır. Dağlıq ərazilərdə salınan kəndlərdə təbii maneələr yaşayış məskəninin sahəsini artırmağa imkan vermir, böyük patriarxal ailələrin dağılması nəticəsində meydana gələn ayrı-ayrı ailələr məhəllə çərçivəsindən kənara çıxa bilməyib, yaşayış evini məhz məhəllə daxilində tikməyə məcbur olurdu. Beləliklə, kəndin plan quruluşunda əmələ gələn sıxlıq onun simasını dəyişir, kəndlərin yığcam forma almasına səbəb olurdu. Kəndlərin bu formasından bəhs edən prof. H.A.Həvilov yazırdı ki, yığcam kənd forması nəsli quruluşu və habelə əkinçi-maldar və maldar təsərrüfatların üstünlüyünü xatırladan əvvəlki iki formadan fərqli olaraq, nisbətən son tarixi dövrlərin məhsuludur. Bunlar kəndlərin inkişafındakı son mərhələni təşkil edirlər. Belə kəndlərdə məhəllələr bir neçə nəsildən ibarət olur. Bu nəsillər öz növbəsində bir-biri ilə sıx qonşuluq münasibətlərinə girərək yığcam vəziyyətdə yerləşirlər. Bu, hər şeydən əvvəl, yarımoturaq maldar tayfaların tamam oturaqlaşması və əkinçilik təsərrüfatına keçmələri ilə əlaqədar olmuşdur. Əkinçiliyin inkişafı ilə vəziyyət tədricən dəyişmiş və hər bir ayrıca nəsil başqa nəsillərlə sıx iqtisadi qonşuluq münasibətləri yaratmışdır [69, 116].

Düzənlik ərazilərdə qarışıq tərkibli yığcam kəndlərin formalaşmasında böyük ailələrin parçalanması nəticəsində yeni yaranan ailələrin məhəllə çərçivəsinə sığışmaması və digər nəslin qonşuluğunda torpaq sahəsi götürüb orada məskən salması kimi sırf iqtisadi-məişət amili də mühüm rol oynamışdır. Eldar düzündəki Salahlı, Kəsəmən və Poylu kəndlərində belə yerdəyişmələr hesabına məhəllələr o qədər qarışmışdır ki, onların sərhədlərini belə müəyyənləşdirmək çətindir. Şəki-Zaqatala bölgəsində Dağ Suvagil, Şirvanın Zarat, Dəmirçi, Köhnədaxar, Namazgah, Vaşa; Ordubadın Vənənd; Gəncəbasarın Borsunlu, Faxralı, Rəhimli kəndləri sıx (qarışıq) tərkibli yığcam kəndlərin ən yaxşı nümunəsidir. XX əsrin əvvəllərinə doğru kəndlərin bu forması daha da sabitləşmişdir.

XIX–XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda dairəvi və cərgəvi plan quruluşlu kənd formalarına da rast gəlinirdi. Dairəvi kəndlərin salınmasında yaşayış məskənlərinin müdafiəsi mülahizələri əsas tutulur, evlər məscid, bazar, dükan, karvansara, meydanlar və s. ətrafında dairəvi forma üzrə yerləşdirilirdi. Dairəvi formalı kəndlərin əhalisi əsasən ticarətlə məşğul olurdu.

Cərgəvi formalı kəndlərin isə əsas xarakterik xüsusiyyəti onların təbii yarğan, qobu, çay, arx, dəmiryolu və magistral yolların kənarı boyunca salınmasıdır. Belə kəndlərdə yaşayış binaları bəzən yolun (arxın, qobunun, yarğanın, çayın və s.) bir tərəfi, bəzən də hər iki tərəfi boyunca cərgəvi formada düzülürdü. Cərgəvi formalı kəndlər də Azərbaycanın həm dağlıq, həm də düzənlik hissələrində mövcud olmuşdur. XIX–XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsinin dağlıq hissəsində, Naxçıvan-Şuşa magistral yolunun ətrafında yerləşən Kolanı və Biçənək kəndləri, düzənlik hissəsində yerləşən Muğancıq kəndi, həmçinin Gəncə bölgəsinin Ballıcaçay boyunca yerləşən Qaraqullar kəndi cərgəvi formalı kəndlərin tipik nümunəsidir.

1.2. Həyətlər

Yaşayış məskənlərinin tarixən qərarlaşmış tipləri arasında əksəriyyət təşkil edən kəndin plan quruluşunda həyətlər əsas yer tuturdu [Şək. 1.7.2]. Ölçülərinin və plan quruluşlarının müxtəlifliyinə (düzbucaqlı, çoxbucaqlı, formasız) baxmayaraq, dağ kəndləri istisna olmaqla, kəndli həyətlərinin hər biri məişət xüsusiyyətlərinə və istifadə tərzinə görə üç bölmədən ibarət idi: 1. Yaşayış və təsərrüfat tikililərinin yerləşdirildiyi inşaat bölməsi, 2. Yaşayış və təsərrüfat binalarının qarşısında yerləşən məişət-istehsal bölməsi, 3. Əkin-dirrik sahəsi və meyvə ağaclarının salındığı yaşıllıq bölməsi.

Göstərilən bölmələrdən hər biri digərindən tapan, qarğı çəpər, çubuqhörmə və s. ilə ayrılsa da, onların arasında əlaqəni təmin etmək üçün kiçik qapı, çax-çax və addamacdan istifadə edilirdi [Şək.1.9.1]. Həyətlərin belə bölmələrə ayrılması kəndlinin ona məxsus torpaqdan səmərəli istifadə etməsinə imkan yaradırdı.

Kəndli həyətlərinin mühüm elementlərindən biri olan inşaat bölməsi həyət daxilində yerləşmə mövqeyinə görə müxtəlif variantlarda təzahür edirdi. Azərbaycanın kəndli həyətlərinin əksəriyyət təşkil edən formalarından biri inşaat bölməsinin küçəyə yaxın səmtdə yerləşməsi ilə səciyyələnirdi. Düzənlik kəndləri üçün xarakterik olan bu halda yaşayış və təsərrüfat tikililərinin arxa divarı küçəyə baxır və orada pəncərə qoyulmurdu. Evlərin küçəyə baxan arxa divarlarında pəncərə açırımlarının qoyulmaması son dövrlərə

qədər Şərq ölkələrində mövcud olmuş ev məişətinin və ailənin həyat tərzinin yad nəzərlərdən mühafizə edilməsi, habelə küçənin tozlu havasının evin otaqlarına dolmasının qarşısının alınması mülahizəsi ilə izah olunur [138, 41].

Yaşayış evi ilə təsərrüfat tikililəri arasında adətən qarğı, çubuq və ya qamışdan hasarla təcrid olunmuş xüsusi sahə-sərdən olurdu. Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsində «mal məhləsi» adı ilə qeydə alınmış [121, 17] bu sahədə isti aylarda mal-qara saxlanır, sağılır və yemlənməsi üçün axur tikilirdi. Bu tip həyətlərdə yaşayış evi təsərrüfat tikililərindən xeyli aralı yerləşirdi. Ümumiyyətlə, yaşayış evinin həyətin hansı səmtində yerləşməsi qaydası, həmin həyətin qonşu həyətlə nisbətdə yerləşmə mövqeyindən, küçə ilə əlaqəsindən, iqlim şəraitindən, təsərrüfat növündən, ev sahibinin iqtisadi imkanından və s. amillərdən asılı idi.

Kəndli həyətlərinin nisbətən az hissəsini tutan məişət-istehsal bölməsi (Azərbaycanın bəzi kəndlərində buna «eşik», «qapı-baca», «çöl», «qapı», «məhlə» də deyilirdi) yaşayış binasının qarşısında yerləşir və xüsusi arakəsmə vasitəsilə digər bölmələrdən təcrid olunurdu. Burada təndirxana (təndirəsər) və ocaqlıq, ərzaq ehtiyatını saxlamaq üçün «buzxana», qırxayaq, əlovuc damı (Naxçıvan), fakun, uja, ginəbun (Lənkəran-Astara), məişət qablarını yığmaq üçün «tərəcə» və s. yerləşirdi. İlin isti aylarında məişət-istehsal bölməsi daha çox «açıq mətbəx» (qam-qam) rolunu oynayırdı. Bundan başqa, ev məişətində bütün istehsal prosesləri (əyirmək, daramaq, boyamaq, toxumaq, keçə salmaq, süd məhsullarını emal etmək və s.) orada həyata keçirilirdi. Təsərrüfat fəaliyyətinin (əkinçilik, maldarlıq, kustar sənətkarlıq) xarakterindən asılı olaraq həyətlərin bu bölməsi həcm etibarilə müxtəlif olurdu. Kölgəlik, sərinlik yaratmaq üçün aran kəndlərində məişət-istehsal bölməsinin ətrafına tut, söyüd və qovaq ağacları əkilir, üzərinə üzüm budaqları sarmaşdırılmış hündür çardaq düzəldilirdi.

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin relyef quruluşu, təbii-coğrafi şəraiti və əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətindən asılı olaraq əkin-dirrik sahəsi və meyvə ağaclarının yerləşdiyi yaşıllıq bölməsi (Qərb bölgəsində buna "hoyul" və ya «pərəkər» bölməsi də deyirdilər) [232, 24] kəndli həyətlərinin müəyyən hissəsini təşkil edirdi. Əsas məşğuliyyəti maldarlıq olan və dağlıq bölgədə yerləşən kəndlərdə həyətin bu bölməsinə ehtiyac yox idi. Dağətəyi və aran kəndlərində isə, yaşıllıq bölməsi həyətin əksər hissəsini tuturdu. Aran kəndlərində əkinə yararlı suvarılan torpaqların olması buna geniş imkanlar verirdi. Çox zaman meyvə ağacları yaşıllıq bölməsinin bir tərəfində əkilir, əkin-dirrik (pərəkər) sahəsi isə digər tərəfində salınırdı. Aralıqda qalan sahə xama (dincə) qoyulurdu. Adətən, yaşıllıq bölməsinin hər üç hissəsi birbirindən alçaq arakəsmələr vasitəsilə ayrılır, giriş üçün çax-çax (pələnd –

Muğan, qəsdək, bərə, keşkəl – Şəki-Zaqatala, dərbaza – Naxçıvan, balaqapı – Abşeron qoyulurdu. Həyətin bu bölməsində, həmçinin, süni su çalası – hovuz, göl yerləşirdi.

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, Azərbaycanın kəndli həyətləri təkcə forma və plan quruluşlarına görə deyil, ölçülərinə görə də müxtəlif olmuşdur. Etnoqrafik ədəbiyyatda XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Gəncəbasar bölgəsinin kəndli həyətlərinin orta ölçüsünün 200 kv.sajen [1 sajen=3 arşın (2,13 metr)] ilə 400 kv.sajen arasında tərəddüd etdiyi göstərilir [183, 74].

Həyətyanı sahələrin ölçüləri Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik bölgələrinin təbii-coğrafi şəraitindən və relyef xüsusiyyətlərindən, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətindən, başlıcası isə dövrün tələblərindən asılı olaraq dəyişirdi. 2004-cü ildə etnoqrafik-çöl materialları toplayarkən Zaqatala bölgəsinin Lahıc kəndində Abdullayev Əli Bəkir oğluna məxsus kəndli həyəti ilə yaxından tanış olduq. Həyət düzbucaqlı formada olub, şimal və qərb tərəfdən küçə ilə hüdudlanır. Həyətin şərq və cənub tərəflərini qonşu həyətləri əhatələyir. Təxminən 0,3 ha sahəsi olan bu həyət inşaat, məişət-istehsal və yaşıllıq bölmələrindən ibarətdir. Həyətin küçə ilə əlaqəsi şimal-şərq tərəfdən darvaza, qərb tərəfdən isə bərə (qəsdək, keşkəl) vasitəsilə həyata keçirilir. Burada danalıq, axur və tövlə kimi təsərrüfat tikilililəri həyətin şimal-şərq hissəsini əhatə edir və xüsusi arakəsmə ilə ayrılır. Tövlədən cənuba tərəf qamış örtüklü, çiy kərpicdən tikilmiş və XX əsrin əvvəllərinə aid edilən birmərtəbəli köhnə yaşayış evi hələ də istifadədədir. Ailənin yaz-yay aylarında gündəlik məişəti burada qərarlaşır. Həyətin cənub-şərq qurtaracağında odunluq, onun qarşısında təndirxana və su quyusu yerləşir. Həyətin bu hissəsi də yaşıllıq bölməsindən qəsdəklə təchiz edilmiş arakəsmə ilə ayrılır. Həyətin cənub-qərb qurtaracağında ikimərtəbəli müasir tipli evin inşası davam etdirilməkdədir. Yaşıllıq bölməsi şimal-qərb səmtdə yerləşməklə həyətin çox yarısını tutur.

Kəndli həyətlərini xarici mühitdən təcrid etmək, Şərq adətincə onun qapalılığını təmin etmək və ümumi kompozisiyanı tamamlamaq üçün Azərbaycanın bütün bölgələrində həyətlərin ətrafına hasar (barı, çəpər) çəkilirdi. Həyətlərin hasara alınmasının mühafizə əhəmiyyəti vardı. Hasarların çəkilməsində qarğı, qamış, daş, çiy kərpic, kol, çubuq, möhrə, ağac və s. kimi yerli materiallardan geniş istifadə edilirdi. İstifadə olunan materialdan, tikinti tərzindən və təyinatından asılı olaraq çəpərlərin müxtəlif növləri (payalı çəpər, xəndəkli-payalı çəpər, dik çəpər, yorğa çəpər, sındırma çəpər, hörmə çəpər, əkmə çəpər (buna Zaqatala bölgəsində «şulahın» deyilir), təppə çəpər [Şək.1.9.2], çax-çax çəpər, tapan çəpər, darava, basma çəpər,

çilçat çəpər, qara barı, möhrə barı [Şək.1.8.2], kərpic barı, daş hasar [Şək. 1.8.1], daşqura hasar və s.) mövcud olmuşdur.

Azərbaycanda geniş yayılan və aran kəndləri üçün səciyyəvi olan çəpər növü qaratikan kolundan çəkilmiş payalı çəpərlər idi. Belə çəpərləri çəkmək üçün həyətin ətrafı boyunca 0,5m hündürlüyündə püşdə (torpaq qatı) düzəldilir, üzərinə bir-birindən 1-1,5 m aralı hər iki ucu yonulub itiləşdirilmiş 1,8-2 m uzunluğunda payalar basdırılırdı. Sonra qaratikan kollarından basmalar düzəldilir, bir cərgə tərs, bir cərgə avand olmaqla onlar həmin payalara keçirilirdi. Çəpər 1,5-1,7 m-ə qədər qalxdıqda hörgü tamamlanmış hesab olunurdu. Bəzən payaların öz yerində möhkəm durması üçün onları, tikan vurulmamışdan qabaq hörmə iplə bir-birinə bağlayırdılar.

Payalı çəpərlərin digər bir forması xəndəkli-payalı çəpərlər idi. Belə çəpərlərdə püşdəni, çəpərin dövrəsi boyunca 1 m dərinliyində və 80-90 sm enində qazılmış xəndəyin içərisindən çıxan torpaq hesabına düzəldirdilər. Qalan iş prosesi payalı çəpərlərdə olduğu kimi davam etdirilirdi. Çəpər çəkilib hazır olandan sonra xəndəyin içərisini su ilə doldururdular. Çəpərlərin daha möhkəm və davamlı olması üçün çox vaxt onların dibinə böyürtkən və qarağat kolları basdırırdılar. Tez böyüyən və şaxlı-budaqlı olan bu kollar çəpərin uçulub-dağılmasının qarşısını alır, onu daha da sıxlaşdırırdı.

Aran kəndlərində payalı və xəndəkli-payalı çəpərlərdən sonra nisbətən geniş yayılan qarğı və qamış çəpərlər möhkəmliyinə və davamlılığına görə ondan hündür və yaraşıqlı idi. Qarğı çəpərlər, adətən, bir-birindən 1,5-2 m aralı basdırılmış payaların arasına 3-4 cərgə ip və ya eşmə kiriş çəkib, arasına qarğı keçirməklə hörülürdü. Çəpərin möhkəmliyini artırmaq üçün qarğının aşağı uclarını torpaqda açılmış dayaz və ensiz şırıma salır, ətrafını torpaqlayırdılar. Hörgü başa çatdıqdan sonra qarğının yuxarı uclarını bərabər səviyyədə səliqə ilə kəsib hamarlayırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, qarğı və qamış çəpərlər əsasən həyətin ayrı-ayrı bölmələrini bir-birindən ayırmaq üçün çəkilirdi. Həyətlərin ətrafına belə çəpərlər çəkdikdə isə, onun bayır tərəfdən üstünə kiçik qamış qomlarını bir-birinə söykəyir, iki-üç yerindən nazik zolalar vasitəsilə hörgüyə bağlayırdılar.

Şirvan kəndlərində bəzən çəpəri əkilmiş qarğıdan da düzəldirdilər. Bu məqsədlə mart ayında kəsilmiş qarğını köndələn vəziyyətdə həyətin hüdudları boyunca yumşaq torpaq üzərinə uzadıb üstünü torpaqlayırdılar. Torpağa kök atmış qarğı buğumlarından tədricən budaqlar göyərirdi. Köhnə çəpərin arasında boy atan həmin budaqlar bir müddətdən sonra sıx çəpər halına düşürdü [106, 29].

Dağətəyi və çayboyu kəndlərin əksəriyyətində meşəliklər və cələlər çox olduğuna görə ağac şaxlarından düzəldilmiş çəpərlərə bu ərazilərdə çox rast

gəlmək olardı. Kənd əhalisi ağac şaxlarından qomlar bağlayaraq öz həyətlərini çəpərləyirdilər. Meşə ətrafında yerləşən bəzi kəndlərdə ağac (tirli) çəpərlər də geniş yayılmışdı. Belə çəpərləri düzəltmək üçün bir-birindən 3-4 m aralı basdırılmış yoğun ağacların üzərində 30-35 sm aralı kərtlər açılır, həmin kərtlərə uzun zolalar qoyularaq nazik şivlərdən düzəldilmiş burğu, ip və ya eşmə köşə vasitəsilə bağlanırdı. Qazax və Borçalı bölgələrində belə çəpərlərə «darava» deyilirdi.

Çayboyu və meşəətrafı kəndlərin çoxunda çubuqdan hörülmüş çəpərlərə də təsadüf olunurdu. Şəki-Zaqatala bölgəsində «təppə çəpər» adı ilə qeydə alınmış belə çəpərlər söyüd, zoğal, yulğun, tut, fındıq, murdarça, qarağac şivlərindən eşmə və ya səbətvari formada hörülürdü.

Aran kəndləri üçün səciyyəvi olan hasar növlərindən biri də möhrə və ya çiy kərpicdən düzəldilmiş barılar idi. Belə barılar ya birbaşa torpaqda qaldırılır, ya da daş bünövrələr üzərində qurulurdu. Möhrə və çiy kərpic hasarların hörgüsü 1,80-2,0 m-ə çatdıqda onun üst qatına «balıqbeli» forması vermək üçün qalın palçıq qatı tökülürdü. Bəzən belə barıları atmosfer çöküntülərindən mühafizə etmək üçün üzərinə 80-100 sm uzunluğunda doğranmış qarğını köndələn düzür, üstünə saman, ot, cil və avar tökərək qalın palçıqla «balıqbeli» formasında suvayırdılar. Bu halda həm barının üstü, həm də suvanmış yan tərəfləri yağış və qar suyundan mühafizə olunurdu. Bəzən möhrə və çiy kərpic barıların üzərinə bişmiş kərpic düzülür, qaratikan və böyürtkən kollarından yağmurluq da düzəldilirdi. Şəki-Zaqatala bölgəsində bu məqsədlə kirəmit örtükdən istifadə edilirdi.

Azərbaycanın dağ kəndlərində həyətlər adətən kiçik ölçüdə olduğundan, onların ətrafına hasarlar çaydaşından «qarayapma» üsulu ilə hörülürdü. Səliqə ilə bir-birinin üzərinə yerləşdirilən daşlardan tikilən və «daşqura» (xışkeçin) adlanan belə barılarda heç bir yapışdırıcı məhluldan istifadə olunmurdu. Dağ kəndləri üçün səciyyəvi olan belə hasar növü XIX əsrdə Abşeron kəndləri üçün də xarakterik olmuşdur. Bakı kəndlərinin əksəriyyətində indi də belə daşqura hasarlara rast gəlmək mümkündür.

Kəndli həyətlərinin hasarlarını tamamlayan mühüm elementlərdən biri giriş yolunun düzəldilməsi idi. Etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, həyətə giriş yolu doqqaz (pospələnd), çax-çax (addamac, keşkəl, qəsdək) və darvaza (alaqapı) formasında mövcud olmuşdur. Doqqazı 3-4 m uzunluğunda 4-5 ədəd ağac zolaları bir-birindən 30-40 sm aralı, üst-üstə paralel düzərək qururdular [Şək. 1.10.1]. Doqqazın digər bir forması giriş yolunun kənarlarına basdırılmış yoğun dirəklərə iki ədəd 1,5-2,0 m ölçüdə çubuqdan hörülmüş «çəpərə» bərkitməklə düzəldilən «çəpərəli doqqaz» (Qarabağda buna «çərbənd» deyilir) idi [Şək. 1.10.2]. Çəpərə taylarının qarşı-qarşıya

qoyulan qurtaracaqlarındakı payalar nisbətən uzun və itiuclu olurdu. Onun bir ucu yerə batırılır, digər ucuna isə halqavarı ip keçirilirdi. Çubuq çəpərəni dik vəziyyətdə saxlamaq üçün arxasına, ucu haçalı söykənəcək (gırdın) qoyurdular. Muğan bölgəsinin əksər kəndləri üçün səciyyəvi olan pospələnd yulğun şivlərindən və ya qamışdan qom üsulu ilə düzəldilir, bütöv laylı darvazanı xatırladırdı.

Çax-çax (addamac, qəsdək, keşkəl) formalı həyətə giriş yolu hər bir kəndli ailəsinin iqtisadi vəziyyətindən və təsərrüfat məşğuliyyətindən asılı olaraq düzəldilirdi. O, adətən bir adamın sərbəst surətdə keçə bilməsi üçün nəzərdə tutulduğundan, ensiz olurdu. Çax-çaxı (addamacı) düzəltmək üçün bir-birindən 80-90 sm aralı basdırılmış iki dirəyin üzərində 30-40 sm aralı paralel açılmış kərtlərə köndələn şəkildə 10-12 sm diametrli ağaclar bərkidilirdi. Kobud və gödək nərdivanı xatırladan çax-çaxdan keçmək üçün hər iki əllə onun dirəklərindən tutub yuxarı qalxaraq üstündən aşmaq lazım gəlirdi. Bəzən çax-çaxın möhkəmliyini artırmaq üçün köndələn zolaları dirəklərə dəlib-keçirmə üsulu ilə bərkitdikdən sonra uclarını çivləyirdilər.

Həyətə giriş yolunun memarlıq cəhətdən daha kamil və yaraşıqlı forması darvaza (alaqapı) idi [Şək. 1.11.1-2]. Əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətindən asılı olaraq darvazaların ölçüləri də müxtəlif olurdu. M.N.Nəsirli yazırdı ki, böyük həcmli nəqliyyat vasitələrindən istifadə etmək əhalini darvaza qapı növündən istifadə etməyə sövq etmişdi [121, 22]. Adətən qoşqu nəqliyyatının və yük heyvanlarının geniş istifadə olunduğu dağətəyi və aran kəndlərində darvaza enli, hündür və ikitaylı düzəldilirdi. Çox güman ki, «dəvəçi ilə dost olanın darvazası gen gərək» – atalar məsəli də məhz bu mülahizə əsasında yaranmışdır.

XIX əsrdə Azərbaycanın əksər bölgələrində mövcud olmuş darvazalar öz quruluşuna görə bir və ya ikitaylı düzəldilirdi. Darvaza, əsasən, təkərli və yüklü nəqliyyat vasitələri girib-çıxarkən açılıb-bağlandığından, ailə üzvlərinin keçməsi üçün onu hər dəfə açıb-bağlamaq sərfəli deyildi. Bunun üçün ya darvaza tayının birinin üstündə 80x150 sm ölçüdə kiçik qapı, yaxud da darvazadan azca aralı ayrıca kiçik giriş qapısı qoyulurdu.

Bəzən elə həyətlərə təsadüf olunurdu ki, orada giriş yolu üçün həm darvaza, həm də çax-çax (addamac, keşkəl, qəsdək) qoyulurdu. Adətən, iki paralel küçənin arasında yerləşən belə həyətlərin bir tərəfində iri darvaza, digər tərəfində isə çax-çax (addamac, keşkəl, qəsdək) düzəldilirdi.

XIX əsrdə Azərbaycanın şəhər tipli yaşayış məskənlərində dəbdəbəli, mükəmməl bəzədilmiş, kamil sənət əsəri təsiri bağışlayan geniş darvazalar üstünlük təşkil edirdisə, kəndli həyətlərinin əksəriyyətində onlar sadə, səliqə ilə yonulmuş ağac hissələrindən düzəldilirdi. Darvazalar, bir qayda olaraq,

taqqılbab [Şək. 1.12], zəndulbab, halqa-cəftə, içəridən bağlamaq üçün ağac süngü, ling, at və ya digər minik-nəqliyyat vasitələrini bağlamaq üçün adi halqa və s. ilə təchiz edilirdi. Naxçıvan bölgəsində qapı (darvaza) üzərinə bərkidilmiş taqqılbabla evin kişisi, zəndulbabla isə evin zənəni çağırılardı.

Zaqatala rayonunda qeydə alınmış bürcvarı və yaxud köşklü darvazalar etnoqrafik baxımdan çox böyük maraq doğurur. M.N.Nəsirli yazırdı ki, belə darvazalar həyət divarının münasib yerində dördkünc, ikimərtəbəli, birgözlü tikintini xatırladır. Tikintinin alt mərtəbəsi qoşaqapılı darvaza və dalandan, üst mərtəbəsi isə iki tərəfə, bəzən dörd tərəfə pəncərəsi olan otaqdan ibarətdir. Buraya yol divariçi hörmə və ya ağacqoyma pilləkənlədir. Bu darvazaların dam çardağı dördsinəli və yanyaxalı olur. Çardağa ikinci mərtəbədən taxta və ya hörmə pilləkənlə çıxmaq mümkündür. Köşklü darvazaların ikinci mərtəbəsindəki otaq, bir növ, həyəti qoruyan adamların qarovulxanasını xatırladır. Belə darvazalar XX əsrin əvvəllərinə aid olsa da, onların qalıqlarına Tala kəndində indi də təsadüf etmək olur [121, 22].

Azərbaycanın Gədəbəy, Daşkəsən, Lerik-Yardımlı, Quba, Kəlbəcər, Şəki bölgələrinin bəzi dağ kəndlərində, xüsusilə də Şirvanın Göylər, Quşçu, Çağan, Sündü, Çuxanlı və b. kəndlərində daşdan yonulub düzəldilmiş darvazalar da mövcud olmuşdur [106, 30].

1.3. Ev tikintisində istifadə olunan inşaat materialları

Xalqımızın maddi mədəniyyətinin mühüm tərkib hissələrindən biri olan yaşayış evləri fondu öz rəngarəngliyi və tiplərinin müxtəlifliyi ilə Qafqaz regionunda özünəməxsus yer tutur. Ev – insanların əsas yaşayış vasitələrindən olub, onların təbii-zəruri istirahətini, təsərrüfat, məişət və həyati tələblərini təmin edən mühüm maddi mədəniyyət abidəsidir [122, 90]. Yaşayış evlərinin müxtəlif tiplərinin formalaşmasında inşaat materialları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın təbii-coğrafi və iqlim şəraitinin, həmçinin topoqrafik quruluşunun müxtəlifliyi, burada inşaat materiallarının ayrı-ayrı növlərindən səmərəli istifadə etməyə geniş imkan vermişdir. Əhalinin istifadə etdiyi ənənəvi inşaat materialları daş, ağac, gil, kərpic, gəc, əhəng, kirəmit, qır, qarğı, qamış, çubuq, keçə və s.-dən ibarət olmuşdur. Maddi imkandan, təsərrüfat fəaliyyətindən və ərazinin relyefindən asılı olaraq həmin materiallardan bu və ya digər dərəcədə istifadə edilmişdir.

Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin öyrənilməsi belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, yaşayış evi tikilən ərazilərdə hansı tikinti materialı üstünlük

təşkil etmişdirsə, evlər də həmin materiallardan inşa olunmuşdur. Belə bir qayda digər xalqlar üçün də səciyyəvi olmuşdur. Belə ki, yaponlar, tikinti materialı kimi, bambuqdan, Karpat kəndliləri fıstıq və vələsdən, Rusiyanın cənubunda taxıl samanından, Kuban, Terek, Sulak çaylarının ətraf düzənliklərində qamışdan, Gilanda çəltik samanından, tropik ölkələrdə isə banan yarpağından daha çox istifadə edilirdi [249, 112-113].

Yerli təbii-coğrafi şəraitin yaşayış evi fonduna təsirini İ.İ.Pantyuxov belə izah edirdi: «Yerli təbii şəraitin müxtəlifliyi ilə həmahəng olaraq əkinçinin yaşayış evi tipi də müxtəlif idi. Quru və yumşaq torpağı olan dağətəyi və düzənlik ərazilərdə əkinçi yaşayış evini torpaqdan qazır, meşə ilə zəngin olan yerlərdə ağacdan düzəldir, daş bol olan ərazilərdə isə daşdan tikirdi» [392, 82].

Azərbaycanın düzənlik, qismən də dağətəyi ərazilərində ənənəvi tikinti materialı kimi gildən (palçıqdan) və çiy kərpicdən geniş istifadə olunmuşdur. Yüksək keyfiyyətli gildən inşaat təcrübəsində istifadə olunması tarixi çox qədimdir. Qazax rayonu ərazisində Sarıtəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar zamanı möhrədən tikilən divar qalığının aşkar edilməsi hələ eramızdan əvvəl I minillikdə burada möhrə evlərdən istifadə edildiyini söyləməyə imkan verir [119, 10-11]. Kültəpə yaşayış yerinin Orta Tunc dövrünə aid təbəqəsindən aşkar edilən möhrə tikinti qalıqları möhrədən istifadə tarixini xeyli qədimləşdirir [197, 14]. Arxeoloq Q.S.İsmayılov yazılı məlumatlara istinad edərək göstərir ki, möhrə divar tikintiləri ilk dəfə er. əv. V minillikdə Qabaq Asiyada meydana gəlmiş, er.əv. IV minillikdə isə artıq onların yeni növü – çiy kərpic tikintiləri formalaşmağa başlamışdır [316, 12]. Etnoqrafik ədəbiyyatda möhrədən tikilən belə evlərin memarlıq cəhətdən primitiv olmasına baxmayaraq, onlardan bəzən bir neçə yüz illərlə istifadə olunduğu qeyd edilir [286, 352]. Möhrə divarlı evlər taciklər və özbəklər arasında da mövcud olmuşdur [358, 18; 444, 31].

Tikinti materialı kimi gildən suvaq və hörgü işlərində də istifadə olunurdu. Kərpicdən tikilmiş bütün evlərin hörgüsü gil məhlulu ilə aparılır, divarın hər iki tərəfi, içərisinə saman qatılmış palçıqla suvanırdı. Bundan başqa, evin damına və döşəməsinə də suvaq çəkilir, döşəmənin üzəri xüsusi növ gillə şirələnirdi.

Çiy kərpic hazırlanmasında da gildən istifadə olunurdu. Arxeoloji qazıntılar zamanı Şomutəpə yaşayış yerindən 104 kv.metrlik sahədə ölçüləri 34x12x7 sm və 36x13x9 sm olan çiy kərpicdən tikilmiş ev qalığı və təsərrüfat tikilisinin aşkara çıxarılması [376, 46-47] yerli əhalinin artıq e.ə. IV minilliyin axırlarında çiy kərpicdən ev tikməyi bacardığını göstərir. Xımslı yaşayış yerinin e.ə. II əsrə aid mədəni təbəqəsindən [73, 82], Kültəpə yaşayış

yerinin mədəni təbəqələrindən aşkar edilmiş çiy kərpicdən hörülən divar qalıqları [181, 43-44; 182, 81-82] da deyilənləri təsdiq edir.

Hazırlanma üsulu olduqca bəsit olduğundan, əsrlər boyu Azərbaycanın aran və dağətəyi kəndlərində çiy kərpicdən geniş istifadə olunmuşdur. Kərpic kəsmək üçün bu məqsədlə ayrılmış torpaq sahəsini belləyir və oraya su buraxırdılar. Torpaq yumşaldıqdan sonra üzərinə doğranmış saman səpərək ayaqlamağa başlayırdılar. Kərpic ustalarının dediyinə görə, içərisinə saman qatılmış palçıq daha davamlı olur, çatlayıb ovxalanmırdı. Palçıq hazırlamaq prosesi çox ağır iş olduğundan, adətən iş heyvanlarının gücündən də istifadə olunurdu. Samanla palçıq tam qapışandan sonra hazır kütləni 2-3 gün müddətinə «acımağa» qoyurdular. Kərpic kəsmək üçün hazır palçığı xüsusi hazırlanmış qəlibə doldurur, üstünü əllə hamarladıqdan sonra, təmizlənmiş sahəyə gətirir, ehmalca üzü üstə yerə çevirirdilər. Palçığın torpağa, eləcə də qəlibə yapışmaması üçün qəlibi içərisinə su doldurulmuş kiçik çalaya salıb-çıxarırdılar. Kəsilmiş kərpic təxminən bir həftəyə quruyurdu. Er. əv. I əsrdə yaşamış Roma arxitektoru Vitruvinin yazdığına görə kərpici yazda və payızda kəsib qurutmaq daha əlverişli idi. Bu zaman günəş şüaları onu bərabər səviyyədə qurudur, kərpic keyfiyyətli olurdu [240, 44]. Quruduqdan sonra onları piramida formasında yığır, yağıntıdan qorumaq üçün üzərinə ot, küləş, qarğı və cil biçib tökürdülər [Şək. 1.13.1-2].

Azərbaycanda istifadə olunan qəliblərin ölçüləri və arakəsmələrinin sayı müxtəlif olmuşdur. Burada kərpic kəsilməsində, bir qayda olaraq, iki, üç və ya dörd arakəsməli qəliblərdən istifadə olunurdu. İki arakəsməli qəlibin ölçüləri 40x20-21x15-16 sm və ya 60x23-24x12-13 sm olmaqla «ayıbalası qəlibi» adlanırdı. Bundan başqa, ölçüləri 35x15x7 sm, 30x10x6 sm, 25x10x5 sm, 29x29x9 sm, 36x20x10 sm, 24-25x12-13x7-8 sm, 35-36x17x8 sm və s. olan qəliblər də işlədilmişdir. Öz işinin ustası olan hər bir kərpickəsən gün ərzində 800-1000 ədəd kərpic kəsməyi bacarırdı.

XIX–XX əsrin əvvəllərində tikilən evlərin əksəriyyətində «ayıbalası» kərpicdən istifadə olunmuşdur. Bunun əsas səbəbi mərtəbəarası və dam örtüyünün böyük ağırlığa malik olması, antiseysmik mülahizələrin nəzərə alınması və divarlarda çoxlu sayda açırımların – taxça, yük yeri (camaxatan), divar rəfi, buxarı, dolab-xarxara və s. qurulması ilə izah olunur. «Ayıbalası» kərpicin ölçülərinin böyük olması divar hörgüsünü iki qatda aparmağa və divar qatlarını bir-birinə möhkəm bağlamağa imkan verirdi.

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, Azərbaycanın şəhər tipli yaşayış məskənlərində və bəzi kəndlərində bişmiş kərpicdən (qırmızı kərpic) də geniş istifadə olunmuşdur. Bişmiş kərpic yerli gil materiallarından kustar sənətkarlıq karxanalarında hazırlanırdı. Bunun üçün gildən yoğurulmuş

palçıq çiy kərpic formasında qəliblədikdən sonra 5-6 gün açıq havada qurudulur və sobalarda yandırılırdı [188, 201-205]. Qeyd edək ki, Azərbaycanda kirəmit də eyni üsulla hasilə gətirilmişdir. Naxçıvan bölgəsində bişmiş kərpicin qədimlərdən istifadə olunduğu, X-XII əsrlərdə isə onun istehsalının kütləvi hal aldığı məlumdur. Burada ölçüləri 22x22x5-7sm, 17x17x6, 5-7 sm olan «qızılbaş» kərpicinin və ölçüləri 24x11-12x7-8 sm və 24x11x6, 5-7 sm olan «rus» kərpicinin yayıldığı qeyd edilir [383, 82]. 1911-ci ildə Naxçıvanda tikilən bişmiş kərpic zavodu öz fəaliyyətini bu yaxınlaradək davam etdirirdi.

XX əsrin əvvəllərində Gəncəbasarda da bişmiş kərpic zavodları fəaliyyət göstərirdi. Belə ki, Gəncə qəzasında 1900-cü ildə 21, 1903-cü ildə 24, 1905-ci ildə 50 kərpic zavodu, Gəncə şəhərinin özündə isə 1900-cü ildə 12, 1903-cü ildə 13, 1905-ci ildə 10, 1908-ci ildə isə 20 kərpic zavodu vardı [49, 21].

XIX–XX əsrin əvvəllərində Cənub bölgəsi (Astara, Lənkəran, Masallı, Yardımlı) kəndlərində orta tavanalı əhali ev tikintisi zamanı bişmiş kərpiclə çiy kərpici kombinə edərək işlətməyə üstünlük verirdi. Belə ki, evin fasad divarlarının üz qatı bişmiş kərpiclə, içəri qatı isə çiy kərpiclə (kal kərpic) hörülürdü. Fasad hissənin bu cür hörülməsinə «rükət verməklə tikinti üsulu» deyilirdi.

XIX əsrdə Azərbaycanın dağ və dağətəyi, həmçinin çay vadilərindəki kəndlərində tikinti materialı kimi çaydaşı və kötürdaşdan (qaya daşı) geniş istifadə olunurdu. Daşdan tikinti materialı kimi istifadə olunması Azərbaycan ərazisinin ən qədim sakinlərinə də məlum idi. Kültəpənin Eneolit təbəqəsində [182, 25], Sarıtəpə yaşayış yerinin eramızdan əvvəl ilk minilliyə aid edilən II, VII və VIII kvadratlarında [119, 10-11, 24], həmçinin Xınıslıda [73, 84] aşkar edilmiş divar qalıqlarının hörgüsündə möhrə və çiy kərpiclə yanaşı, daşdan da istifadə edilmişdir. Qərb bölgəsindən keçən Şəmkir, Zəyəm, Tovuz, Axınca, Əsrik, Həsənsu, Ağstafa, Coğaz, Tərsçay, Qabırrı, Kür və b. çaylar və onların qollarının, Şirvanda Girdiman, Ağsu, Pirsaat, Dəvəbatan çaylarının, Naxçıvanda Arpaçay, Naxçıvançay, Əlincəçay, Vənəndçay çaylarının, Lənkəran bölgəsində Bəşəru və Viləş çaylarının, həmçinin Şəki-Zaqatala bölgəsi çaylarının yataqları çay daşı ilə zəngin olmuş və ondan geniş istifadə edilməsi üçün əlverişli şərait mövcud olmuşdur.

Ev inşaatında çox zaman çaydaşı, kötürdaş və çiy kərpiclə kombinasiya edilərək işlədilirdi. Çaydaşı möhkəmliyi və memarlıq cəhətdən gözəl çarpmağı ilə fərqləndiyindən [103, 17], hörgü işində tez-tez işlədilirdi Azərbaycanın xalq yaşayış evlərinin tikintisində çaydaşından fərqli olaraq qayadaşı (kötürdaş), bir qayda olaraq, xam və işlənmiş şəkildə istifadə olunurdu. XIX əsrdə Qərb bölgəsinin əhalisi tikinti daşlarını Daşsalahlı, İncilli, Ağköynək, Musaköy, Zəyəm, Daşkəsən və Murut mədənlərindən,

Şirvan əhalisi Xilə, Böyük Çil, Pirəxəmiş, Tava qışlağı, Kolaxanı, Çildaş, Qurbanlı, Bəklə, Udulu, Yekəxana, Mərəzə, Cəmcəmli mədənlərindən, Naxçıvan əhalisi Şahtaxtı, Tağgəraltı, Oğlan-qız, Xaraba Gilan və Qarabağlar mədənlərindən, Bakı əhalisi isə Şıx, Xilalan, Kəmli, Qaradağ və b. daş karxanalarından əldə edirdi. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın tikinti daşı ilə zənginliyini yazılı məlumatlar da təsdiq edir [299, 214-215; 260, 346-347; 290, 11; 437, 341].

Əldə edilən kötürdaşı müxtəlif daşişləmə proseslərindən keçirərək [15, 329-337; 108, 61-78] onları hörgünün bu və ya digər yerlərində işlədirdilər. Hörgü üçün 3 cür daş: çənə daşı, künc daşı və bağlama daşı yonulub hazırlanırdı [106, 41]. Tikinti üçün bəzək daşı, sütun, pəncərə və qapı tağlarının yonulmasında da Azərbaycan daşyonanları xüsusi səriştəyə və dərin təcrübəyə malik idilər.

Əhalinin xalq yaşayış evi fondunun formalaşmasında ağac materiallarından da geniş istifadə edilirdi. Azərbaycanın Quba, Lənkəran, Şamaxı, Şəki və Naxçıvan qəzaları, həmçinin Kiçik Qafqaz ərazisi meşələrlə zəngin olduğundan, bu ərazilərdə bol meşə-ağac materialı əldə etmək mümkün idi. XIX əsrin sonlarında Azərbaycanın bütün meşələrinin 24,3 %-ni təşkil edən Qazax qəzasının [18, 190] Qarayazı, Dilican, Kürboyu tuğay meşələrindən, həmçinin Kiçik Qafqaz dağları ətəklərindəki meşələrdən tikinti üçün sərfəli materiallar əldə edilir, ev inşaatında işlədilirdi. Ağac materialları, bir qayda olaraq, evin dirək, kərən, pərdi, qapı, dərəsər, dam örtüyü, taxtapuş (dran), pəncərə, sütun, sürahı, divar şkafı (gəncənə), zeh, harma ağacı və müxtəlif bəzək elementlərinin (şəbəkə) hazırlanmasında, həmçinin müxtəlif təyinatlı təsərrüfat tikililərinin inşasında istifadə olunurdu. Kərtmə, cımğa, aradoldurma kimi ev tiplərinin inşasında ağac materialları əvəzedilməz idi. Tikinti təcrübəsində qarağac (Ulmus Canpetris), palıd (Cnepc us pedun culata ehri), fıstıq (Fadus orientalis lipsky), göyrüş (Fraxsinus exselsior L), vələs (Carpinus Berelus L), şam (Pinus), ardıc (Yuniperus), qamış (Fagmites) və b. ağac cinsləri başlıca yer tuturdu. Dağlıq Şirvanın və Cənub bölgəsinin yaşayış evlərinin taxtapuş dam örtüyünün hazırlanmasında ağac materialı (xüsusilə dəmirağac) geniş işlədilirdi. Zaqatala bölgəsində taxtapuş dam örtüklü evlərin dramı palıddan düzəldilirdi. Onu sərişləli ustalar yonub düzəldər və döşəyərdilər. Bölgədə Kəpənəkçi kəndindən olan usta Əbdülqədirin bu işin mahir ustası olduğunu yaşlı nəsil yaxşı xatırlayır.

Azərbaycanın düzənlik ərazilərindəki kəndlərdə qarğı, qamış və çubuq əsas tikinti materialı hesab olunurdu. «Durma» və «Çovustan» tipli evlərin tikintisində bu tikinti materialları əvəzsiz idi. Evin yanlarının və dam örtüyünün qurulmasında qarğı və qamışdan geniş istifadə olunurdu.

Cənub bölgəsində geniş yayılmış «sündünəkə» tipli («sünd» – dirək deməkdir: «dirək ev») evlərin «kümünün bağlanmasında», Zaqatala bölgəsinin çartanbelli evlərinin dam örtüyünün qurulmasında qamış-lığdan geniş istifadə olunurdu. Cənub bölgəsində xarapa, qoc və pılkalardan çatma formalı düzəldilən dam örtüyünün üzərinə, ətəkdən başlayaraq qamış-lığ qomaları «qalaq» adlanan xüsusi alətin köməyilə üst-üstə döşənir, təpiklənib bərkidilir, çatmanın kəlləsində isə bir qom qamış-lığ dikinə qoyulurdu. Damın ətək yanlarına qoyulan lığ-qamış qomları lijmun (yağmurluq), dikinə qoyulan qom isə «sədi eğəti» adlanırdı (kəllələk, tac). Bir müddət keçdikdən sonra qamışın üstü mamır bağlayır, heç leysan sularını da içəriyə buraxmırdı.

Müvəqqəti yaşayış evlərinin tikintisində inşaat materialı kimi çubuq, keçə, palaz, çadır, «örəmə» adlanan xüsusi qotazlı ip və çətəndən istifadə edilirdi.

Kirəmit, tənəkə-dəmir örtüklər və s. tikinti materialları Azərbaycanın xalq yaşayış binalarının inşasında az istifadə olunmuşdur. Kirəmit örtüklü evlər əsasən Şəki-Zaqatala və Cənub bölgələrinin evləri üçün xarakterik idi. Mənbələrdən məlum olur ki, Şahbazov soylu bir şəxs ilk dəfə olaraq 1872-ci ildə Şəki şəhərində kirəmit zavodu tikdirmişdir. XIX əsrin sonlarında Şəkidə işləyən 12 kirəmit zavodu ildə cəmi 960 min ədəd kirəmit istehsal edirdi və bunun da min ədədi 10 manata satılırdı [339, 91].

XX əsrin 30-50-ci illərindən başlayaraq həyata keçirilən sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf tədbirləri nəticəsində Azərbaycan xalqının inşaat mədəniyyətinin zənginləşməsi prosesi xeyli sürətlənmişdir. Tikinti işlərində yeni-yeni inşaat materialları (mişar daşı, mişarlı taxta, şifer, tənəkə-dəmir örtük, yağlı boya, dəmir-beton plitələr, şüşə, sement və s.) geniş yer tutmuşdur.

Müxtəlif tipli yaşayış evlərinin inşasında Azərbaycan xalq sənətkarlarının istifadə etdiyi alətlərin növləri rəngarəng, sayı isə xeyli çox idi. Bunlara inşaat materialları hazırlamaq işində istifadə edilən alətlər – bel, kərpic qəlibi, kirəmit qəlibi, daş baltası, daş çəkici, daş kərkisi, dəmir bucaq, mişar, ərəkaş, balta, kərki, sərkeş ərə, qabıqyonan, məngəl, dəhrə, rəndə, təşta, iskənə, toxmaq, torpaq şadarası, oraq və dəryaz; inşaat prosesində tətbiq olunan alətlər – teşə, mala, kəmçə, taraz, şaqul, hörgü ipi, künyə, şümşad, xərək, qalaq, palçıq təknəsi, kirəmit deşən, burav (maha), bıçaq, naçaq, çəkic, dartı (şətə), möhrəkeş və s. aid idi. Məhz bu alətlərin köməyi ilə Azərbaycanın bənna, xarrat və dülgərləri ev inşası sahəsində zəngin təcrübə və vərdişlər əldə etmiş, xalq yaşayış evi fondunun daha da genişləndirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə xidmət göstərmişlər.

1.4. Ev tipləri və inşaat texnikası

Xalq yaşayış evləri fondunun etnoqrafik baxımdan araşdırılmasının mühüm cəhətlərindən biri də onların tiplərinin müəyyənləşdirilməsidir. Xalq yaşayış evi tiplərinin yaranmasında ərazinin təbii-coğrafi şəraiti, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti, inşaat materialları, tikinti texnikası və ailə məişəti müəyyənedici rol oynamışdır. Məhz bu amillərin təsiri ilə xalq yaşayış evləri müxtəlif tipdə olmuş, təbii mağaralardan (zağa, kaha, daran, sığnaq, kühül) müasir yaşayış evlərinə kimi uzun bir tarixi təkamül prosesi keçmişdir. Müxtəlif ev tiplərinin formalaşmasında mövcud ictimai quruluş, bu quruluşun dəyişməsi ilə həmahəng dəyişən ictimai həyat tərzinin də mühüm rolu olmuşdur. XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan kəndlilərinin iqtisadi vəziyyətinin ağırlığı, mədəni səviyyənin ümumən aşağı olması, ictimai-iqtisadi inkişafın ləng sürəti yeni tipli müasir evlərin yaranmasını uzun müddət ləngitmiş, bir sıra arxaik ev tiplərinin son zamanlara qədər qalmasına imkan yaratmışdır.

Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin təsnifatı problemi az öyrənilmiş sahələrdən biri olduğundan, bu problemin həllinin böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Tədqiqatçılar Qafqaz, Cənubi Qafqaz və Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin təsnifatı məsələsi ilə hələ XIX əsrdən məşğul olmağa başlasalar da [287, 46-47; 392, 82; 175, 403], bu məsələ XX əsrin ortalarından başlayaraq daha ciddi problem kimi qarşıya çıxmışdır. Bu problemin həllində yekdil rəy və vahid qayda olmadığından, ayrı-ayrı tədqiqatçılar məsələyə öz ixtisasları çərçivəsində yanaşaraq, müxtəlif təsnifat prinsipləri irəli sürmüşlər. Məsələn, arxitektorlar evlərin memarlıq plan quruluşunu əsas götürmüşlər [138, 47-48; 409, 565-568]. Etnoqraflar isə yaşayış evlərini tarixi-təkamül [329, 57-105], mədəni-məişət və memarlıq-konstruksiya xüsusiyyətlərinə, ənənəvi tarixi prinsipə [383, 73-108; 121, 42-126; 105, 63-66] və yaşayış evlərinin bütün əlamətlərinə kompleks yanaşmaqla təsnifat prinsiplərinə üstünlük vermişlər [68, 15-28; 232, 33-34]. Etnoqraf V.P.Kobıçev isə Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin təsnifatını verərkən etnik əlamətləri əsas meyar kimi qəbul etmişdir [340, 5-66].

Göründüyü kimi, Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin təsnifatı Ümumazərbaycan səviyyəsində deyil, müxtəlif bölgələrə məxsus lokal xüsusiyyətləri qabartmaqla aparılmış, bu isə fikir müxtəlifliyi yaratmaqla, evlərin təsnifatında əsas meyarı aşkar etmək üçün problemə kompleks halda yanaşmağa imkan verməmişdir.

Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin təsnifat baxımından öyrənilməsinin indiki səviyyəsini nəzərə almaqla onları şərti olaraq beş qrupa bölmək olar:

I. Əhalinin həyat tərzinə görə:

1. Oturaq əhaliyə məxsus daimi evlər;

2. Elatlara məxsus müvəqqəti evlər (alaçıq, dəyə, muxuru, coma, qarakeçə, dünnüklü ev, mağardəyə, çadır və s.).

II. İnşaat texnikası və tikinti materiallarına görə:

1. Möhrə-kərpic evlər (kərpic durma, möhrə ev, zomalaq ev, qoylu ev, səlyani);

2. qarğı evlər (çovustan, qarğı durma, tapan ev, qom ev);

3. Daş evlər (daxal, daşqura dəyə, qala yaşayış evləri, şirvani, tıtı ev, tövlə-səki);

4. Ağac evlər (bağdadı, bitəmə, carcar, cımğa, kərtmə, çubuqhörmə, aradoldurma, cəlinəkə, sündünəkə).

III. Dam örtüyünün formasına görə:

1. Piramidal-pilləli dam örtüklü evlər (qaradam, pəyəbaşı);

2. Yastı dam örtüklü evlər (daxal, tıtı ev, tövlə-səki, eyvanlı evlər, bağdadı);

3. Balıqbeli dam örtüklü evlər (şirvani, çovustan, qoylu ev, durma);

4. Çatmadam örtüklü evlər (səlyani, ağ otaq, tənəbi ev, qavxanalı ev, imarət, aynabəndli ev).

Sonuncular örtük materialına (avar-qamış, kirəmit, taxtapuş, tənəkə və s.) görə də bir-birindən fərqlənirlər. Çatma damlar, həmçinin ikiyamaclı-səlyani (tecavan, çartanbel, iki çatılı, şilvərli) və dördyamaclı-qaytarma (dörd çatılı, çahargül, xəlfə) olmaqla iki formada təzahür edir.

IV. Evlərin hündürlük baxımından və ya yer səthinə nəzarən yerləşməsinə görə:

1. Batıq və ya qazma-qabartma evlər (təbii və süni mağara, qazma (pəyə), qaradam, kühül, yarımqazma evlər);

2. Yerüstü evlər. Yerüstü evlər həmçinin birmərtəbəli, kürsülü, anlı eyvanlı, qulangərişli, seyvanlı, qoylu, iki və ya üçmərtəbəli olur. Yerüstü evlər otaqların düzülüş formasına görə (təkcərgəli, ikicərgəli) və sayına görə də (bir, iki və ya çoxotaqlı) fərqlənirlər.

V. Plan quruluşuna görə:

1. Kəllayı (tənəbi) və ya kəlləzal; 2. Qoşa kəllayı; 3. Cərgəvi (düzdəmə); 4. Dairəvi-oval.

Azərbaycanda ən qədim məskən tipləri, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təbii və süni mağaralar şəklində formalaşmışdır. Belə mağaralar həm də ibtidai insanların ilk sığınacaq yerləri – evləri olmuşdur. Təbii mağaralar məhsuldar qüvvələrin inkişafı və bununla həmahəng olaraq inşaat texnikasının nisbətən təkmilləşdirilməsi nəticəsində süni mağaralar [Şək. 1.14] və qazma tipli

evlərlə əvəz olunmuşdur. Daş hörgünün meydana gəlməsi isə qazma və yarımqazma tipli evlərin yaranmasında mütərəqqi rol oynamışdır.

Azərbaycan xalqının arxaik ev tipləri haqqında yazılı mənbələr olmadığından, bu barədə ətraflı məlumatı arxeoloji qazıntı materialları verir. 1956-1957-ci illərdə Sarıtəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar zamanı uzunluğu 9 m, eni isə 4,6 m olan dördkünc formalı tikinti aşkar edilmişdir. Bu bina təpənin şimal yamacında yerləşdiyindən, onun şərq, cənub və qərb divarları yarımqazma forması almışdır. Binanın divarları çubuqdan hörülmüş, üst səthi saman qatılmış palçıqla suvanmışdır. Dirəklərin yerləşməsi vəziyyətinə, döşəmə üzərinə çökmüş ağac və küləş qalığına əsasən binanın qoşa çatlı dama malik olduğu [119, 29-30], eləcə də binanın böyük və kiçikliyini nəzərə almaqla qaradam tipində olması [89, 159] ehtimal edilir. Arxeoloji qazıntılar, həmçinin, eramızdan əvvəl VI-IV minilliklərdə Azərbaycanın Qərb bölgəsində məskunlaşmış əhalinin yaşayış evlərinin dairəvi planda olduğunu sübut edir [134, 19-20; 376, 46-47]. Azərbaycanda dairəvi planlı yaşayış evlərinin mövcud olmasını etnoqrafik materiallar da təsdiq edir [384, 86-96]. Bu ev tiplərinin təhlili göstərir ki, Azərbaycan ərazisində dairəvi planlı, künbəzvari dam örtüyünə malik yaşayış evləri hələ çox qədimlərdən mövcud olmuş və zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır [Şək. 1.15.1].

Mağara tipli yaşayış evlərinin sonrakı mərhələsini qazma, yarımqazma və yaxud Azərbaycanın Kiçik Qafqaz, Gəncəbasar və Qərb bölgələrində adlandırdıqları kimi yastıdam örtüklü pəyə evlər [327, 24; 69, 124-125; 232, 34-35] təşkil edir. Planda düzbucaqlı olan bu tip evlər, onun sahibinin maddi vəziyyətindən asılı olaraq müxtəlif ölçülərdə tikilirdi. Dağlıq ərazilərdə son zamanlara qədər qalmaqda olan qazma (pəyə) tipli evlərin inşa qaydası bəsit olduğundan, onu hər kəs özü tikə bilirdi. Bunun üçün yamacın gündöyən səmtində kalafa qazılırdı. Kalafanın arxa və iki yan divarları yamacın dik çapılmış torpaq divarından, açıq qalmış qabaq tərəfi isə daş hörgüdən ibarət olur və burada giriş yolu qoyulurdu. Düzənlik yerlərdə inşa edilən belə qazmalarda divarların dördü də torpaqdan olurdu. Kalafa qazılıb başa çatdıqdan sonra qazmanın (pəyənin) dam örtüyü qurulurdu. Bunun üçün evin uzunu boyunca bir-birindən 1,5-1,7 m aralı dirəklər basdırılır, üzərinə yoğun tir (kərən) atdıqdan sonra kalafa divarlarının üstünə «hərmə» (pasna) adlanan yastı ağaclar uzadılırdı. Hərmənin qoyulması dam örtüyünün ağırlığı altında torpaq divarın uçulub-tökülməsinin qarşısını alırdı. Bir ucu hərmənin, digər ucu isə kərənin üzərinə qoyulan pərdilər vasitəsilə dam çardağı qurulur, üstünə carcı, avar döşəndikdən sonra kalafanın içərisindəki torpaq dam örtüyünün üstünə atılıb möhkəm tapdalanırdı. Adətən bu tip evlər yastıdamlı tikildiyindən ayrımlar ona «yastı öy» deyirdilər [327, 24] [Şək. 1.15.2].

Qazma (pəyə) tipli yaşayış evləri ictimai inkişafın sonrakı mərhələlərində inşaat ənənələrinin zənginləşməsi nəticəsində təkmilləşərək yeni variantlarda təzahür etmişdir. Bu təkmilləşdirilmiş formalardan biri ondan ibarətdir ki, dik çapılmış divarın qarşısında hərmə (pota) dirəkləri basdırılır, hərmə ağacları həmin dirəklərin üstünə qoyulurdu. Belə olduqda qazmanın davamlılığı artır, torpaq divara dam örtüyünün təzyiqi azalırdı. Digər formada isə, divarboyu basdırılmış hərmə dirəklərinin arası çubuq və ya qarğı ilə hörülür, üzəri suvanırdı. Sonralar onu daş hörgüsü əvəz etmişdir. Ayrımlara məxsus yaşayış evi tiplərindən qazma evlərin inkişafının sonrakı mərhələsi pəyəbaşı, daha sonra şeşə öylük və ya qaradam olmuşdur [Şək. 1.16.1]. Qazma ilə qaradam tipli evlər arasında aralıq (keçid) mərhələsini təşkil edən pəyəbaşı tipli tikililərin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, burada ümumi bir tavan altında həm yaşayış evi, həm də mal-qara yerləşirdi. Yaşayış üçün nəzərdə tutulan otaqlar («olacaq») mal-qara saxlanılan yerdən bir-iki pillə (20-30 sm) hündürdə tikilirdi.

Qaradamları süni mağaraların və qazmaların inkişaf etmiş forması hesab etmək olar. Arxeoloq Y.İ.Hummel Xanlar rayonu ərazisində və Lüləli vadisində apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar etdiyi yaşayış evlərini qaradam tipli evlərlə eynilik təşkil etdiyini və Tunc dövrünə aid olduğunu yazmışdır [269, 120-121]. M.İ.İlyina isə Cənubi Qafqazda qaradam tipli yaşayış evlərinin er. əv. II minilliyin əvvəllərində meydana gəldiyini göstərir [312, 20]. Kür-Araz bölgəsi, xüsusilə Cənubi Qafqazın qədim əhalisinin müştərək ev tipi olan pilləli-piramidal dam örtüklü qaradamlar Gürcüstanda er. əv. III minillikdən məlum olsa da [441, 67-68], Azərbaycan ərazisində Kültəpə, Mingəçevir, xüsusilə də Qərb bölgəsində er. əv. VI-IV minilliyə aid Şomutəpə və Töyrətəpə yaşayış yerlərindən son dövrlərdə aşkara çıxarılmış dairəvi planlı, konusvari (künbəzşəkilli) dam örtüklü yaşayış evləri qaradam tipli evlərin mövcudluq tarixinin daha qədimlərlə səsləşdiyini sübut edir.

Qaradam tipli yaşayış evlərinin plan quruluşu, tikinti texnikası və təyinatı haqqında bir çox mənbələrdə [286, 354; 240, 6,7] və Azərbaycana gəlmiş səyyahların yol qeydlərində ətraflı məlumatlara rast gəlinir [147, 66; 257, 5-17; 299, 231]. XVII əsrdə Naxçıvan vilayətinin Culfa şəhərində olmuş məşhur səyahətçi J.Şardən buranın yaşayış evlərinin əksəriyyətinin qayalarda çapılmış qazma və mağaralardan ibarət olduğunu göstərmişdir [147, 66]. Çox güman ki, müəllifin göstərdiyi yaşayış evləri dağlarda çapılmış dik yamaclı qaradamlardan ibarət olmuşdur. Ümumiyyətlə götürdükdə isə Naxçıvan bölgəsində klassik səciyyəli qaradamlar olmamış, buradakı qaradamlar yerüstü və eyvanlı tikilməklə, yerli əhali arasında «dörddirək evlər» kimi tanınmışdır [Şək. 1.16.2]. Belə evlərin divarları möhrədən hazırlanırdı.

XIX əsrin 30-cu illərində Qazax distansiyasında olmuş italiyalı səyyah Q.Gerzi yazırdı ki, qaradamlara girmək üçün on-on iki pilləkən aşağı düşmək lazım gəlirdi. Qapı açırımı kiçik olduğundan, içəri əyilmədən keçmək mümkün deyildi. Kəndi gəzərkən burada yaşayış evinin olduğu yalnız torpağın, qaradamın bacası tikilmiş təpəliklərindən məlum olurdu [257, 5,17]. İtalyalı səyyahdan təxminən yüz il sonra bu yerlərdən etnoqrafik materiallar toplayan etnoqraf Ə.K.Ələkbərov yazırdı: «Kəndə daxil olarkən, burada insan yaşadığını dərhal anlamaq mümkün deyil, yalnız kiçik təpə şəklində olan bacalardan burularaq çıxan tüstülərdən anlamaq olar ki, bura kənddir» [58, 42]. Rəssam İ.P.Şeblıkin 1933-cü ildə Tovuz rayonunun Qaraxanlı kəndində qaradam tipli yaşayış evlərinin ikisinin təsvirini çəkmişdir [Şək. 1.17]. Onlardan biri ikiyerləşkəli olub, böyük dördkünc otaq ailə üçün, digəri isə ev heyvanları üçün nəzərdə tutulmuşdur [448]. Bu faktlar qaradamların XX əsrin ortalarına kimi mənzil-məişət əhəmiyyətini hələ də itirmədiyini göstərir.

Azərbaycan ərazisində çox qədimlərdən mövcud olmuş qaradam tipli evlərə Xanlar rayonunda «öylük», «şeşə öylük», «pəyəbaşı»; Naxçıvanda «qara ev», «dörddirək ev», «xaçkərənli ev», «evdamı», «qış damı», «qış evi»; Kəlbəcər rayonunda «evdamı»; Qubadlı rayonunda «dam» deyilmişdir [329, 72,79; 363, 6]. Gürcüstanda (Borçalıda) yaşayan azərbaycanlılar arasında qaradam «çardaxlıdam», «beşikdam», «öydamı», «dam» və s. adlarla məlum idi [372, 20].

Qaradam tipli yaşayış evləri digər xalqlar üçün də xarakterik olmuşdur. Xalq yaşayış evləri fondunun tədqiqatçılarına görə, belə evləri gürcülər «darbazi», «ertobis saxli» [421; 442]; ermənilər «tun», «xatsatun», «qlxatun»; osetinlər «erdoyani saxli»; taciklər «ruzan»; hindistanlılar isə «dubars» adlandırmışlar [432, 11; 363, 6-10; 365, 86-98].

«Qaradam» sözünün etimologiyası və semantikası haqqında tədqiqatçılar arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəziləri onun böyük patriarxal ailəyə məxsus irihəcmli ev olmasını nəzərə alaraq, «böyük ev» mənasında «qaradam» adlandırmışlar [363, 8]. Məlumdur ki, qədim türk dilində «qara» sözü «böyük», «iri», «nəhəng» mənasında işlədilmişdir. Məsələn, qaramal, qara kotan, qarağac, Qarayazı və s.

Digər qrup tədqiqatçılar isə evin ortasında yanan ocağın tüstüsünün evin tavanını, suvağını və divarlarını his və qurum qatı ilə örtdüyündən qara rəngdə olmasına görə ona qaradam deyildiyini göstərirlər [329, 79]. Evin daxilinin yarımqaranlıq olduğuna görə ilk əvvəllər ona «qaranlıqdam» deyildiyini, sonralar isə qaradam adı verildiyini söyləyənlər də vardır [193, 231]. Zənnimizcə, birinci qrup tədqiqatçıların söylədiyi fikir daha inandırıcıdır. Çünki, bu tip yaşayış evləri böyük olur (6x6m; 10x10m və s.) və böyük patri-

arxal ailə üçün tikilirdi. Araşdırmalar göstərir ki, bəzən burada iki, üç, hətta dörd ailə bir yerdə yaşamışdır.

Azərbaycanda mövcud olmuş qaradam tipli yaşayış evləri yer səthinə nəzərən yerləşmə mövqeyinə görə yerüstü, yarımyeraltı və yeraltı [432, 328; 363, 14; 365, 94], yerləşkələrinin sayına görə isə bir və ya iki elementli və kompleks formada olmaqla fərqlənmişlər [363, 12-19; 303, 164-165].

XVIII-XX əsrin əvvəllərində qaradam tipli yaşayış evləri yayılma arealına görə Kiçik Qafqazın dağlıq və dağətəyi ərazisini, qismən Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan bölgələrini əhatə etmişdir. T.A.Çikovani haqlı olaraq yazır ki, Azərbaycanda qaradam tipli yaşayış evləri təkcə Dağlıq Qarabağda deyil, XIX əsrdə Qazaxdan tutmuş İran sərhəddinə qədər rayonlarda da (Qazax, Gədəbəy, Daşkəsən, Şəmkir, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan və Cəbrayıl) geniş yayılmışdır [441, 33-34]. A.M.Mehdiyev isə qaradamların yayılma arealını bir qədər də genişləndirərək Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz və Lənkəran bölgələrini də buraya əlavə edir [365, 94; 363, 14].

Qaradam tipli evlərin tikintisi üçün yamacın güney hissəsində kalafa yerini müəyyənləşdirib, onun küncləri boyunca xəndək qazılırdı. Sonra kalafanın künclərinə divardan təxminən 1 metr aralı dörd yoğun və hamar dirək basdırılır, dirəklərin hamasına geydirilmək şərtilə bir-birinə paralel iki kərən (tir) atılırdı. Bu tirlərin üzərinə onlarla planda kvadrat əmələ gətirən digər iki tir atılırdı. Adətən qaradamların çardağı dörd kvadratdan ibarət inşa edilirdi. Birinci kvadrat «hərmə», ikinci «ana kərən», üçüncü «orta kərən» və dördüncü-sonuncu kvadrat isə «torpaqbasan» adlanırdı [193, 232-233]. Möhkəm ağac dirəklər üzərində yoğun tirlərdən düzəldilən dam örtüyü getdikcə daralan kvadrat-yaruslarla yuxarı qaldırılaraq pilləli, çoxmərtəbəli künbəz əmələ gətirirdi. Bu iş prosesi, künbəzin ortasında istənilən ölçüdə baca (pəncərə) alınanadək davam etdirilirdi. Bacadan həm içəri işıq düşür, həm də ocağın tüstüsü bayıra çıxırdı. Künbəzin bayır tərəfi sıx döşənmiş pərdilər vasitəsilə örtülür, üzərinə carcı və avar döşənirdi. Damın künbəzinə torpaq qatı əlavə etmək üçün, adətən, kalafanın içərisindəki torpaqdan istifadə edilirdi. Bu torpaq qatı «kövər» adlanır, onun qazılıb damın üstünə atılmasına isə «damın kövərinin atılması» deyilirdi. Arxa və yan divarları torpağın içərisində qalan qaradamın fasad divarı daşdan hörülür, orada 90-150 sm ölçüdə giriş yolu qoyulurdu. Qaradamların qapısı dabanlı olmaqla, uc çıxıntıları vasitəsilə çərçivəyə geydirilirdi. Giriş yolunun üstündə yağmurluq düzəltmək üçün iki dirək üzərində çardaq qurulurdu.

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, Azərbaycanın Kiçik Qafqaz regionunda qaradamların kompleks formalarına da təsadüf olunmuşdur. Etnoqraf Q.T.Qaraqaşlı Kəlbəcərdə Oruc İsmayıl oğluna və Göyçə mahalı-

nın Zod kəndində Cəfər İsmayıl oğluna məxsus belə yaşayış komplekslərinin təsvirini verməklə, Azərbaycanda mürəkkəb konstruksiyalı qaradamların mövcudluğunu bir daha təsdiq etmişdir [329, 85-87]. Bu monoqrafiyanın müəllifi isə 1980-1982-ci illərdə Kəlbəcər rayonunun Tatlar kəndində müəllim işləyərkən bu tip qaradam komplekslərinin hələ də qaldığının və təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə olunduğunun şəxsən şahidi olmuşdur. Belə qaradamların nisbətən təkmilləşdirilmiş formalarının səciyyəvi xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, divarların hamısı daş hörgüsü ilə əvəz olunmuş, orada qab-qacaq, çıraq qoymaq üçün kiçik divar açırımları düzəldilmişdir.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın dağlıq hissəsində qaradam tipli yaşayış evlərinin yeni bir variantı – eyvanlı qaradamlar geniş yayılmışdı. Belə evlərin qarşısı tirlər üzərində tikilmiş eyvanla tamamlanırdı. Eyvanların ya hər iki tərəfi açıq saxlanılır, ya da yanları daşla hörülür, yalnız qabaq tərəfi açıq saxlanılırdı [383, 94].

Özünün ibtidai formasında eramızdan xeyli əvvəl meydana çıxmış və «bütün xalqlara xas olmaqla ümumi cəmiyyətin inkişaf mərhələsi ilə uyğunlaşmış» [345, 70] böyük patriarxal ailələr, sonralar məhsuldar qüvvələrin inkişafı, maddi istehsal və mübadilənin, əmtəə-pul münasibətlərinin meydana gəlməsi nəticəsində bölünərək fərdi ailələrə çevrilmiş, bunun məntiqi nəticəsi olaraq onlara məxsus ümumi yaşayış evləri də (qaradamlar) tədricən aradan çıxmış, yerüstü evlərin yeni-yeni tipləri meydana gəlməyə başlamışdır.

Aran kəndlərində isə inşaat materialları asanlıqla əldə edilən və nisbətən tez tikilib başa çatdırılan yüngül konstruksiyalı yerüstü evlər üstünlük təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yüngül konstruksiyalı çubuq (qarğı, qamış) evlərin müxtəlif lokal-məhəlli səciyyəli adları məlum olmuşdur. Belə ki, onlar Naxçıvan, Qarabağ və Cənubi Azərbaycan bölgələrində «çovustan», Quba-Xaçmaz bölgəsində «çubuq ev», «darbənd», Muğanda «qom ev», «hörmə ev», Şəki-Zaqatala bölgəsində «çubuqhörmə», «çəpərə ev», «çitəmə», Şirvanda «qarğı ev», «qamış ev», «tapan ev», Qərb bölgəsi və Gəncəbasarda isə «durma» adlanmışdır. Sonuncu istilah Eldar düzü kəndlərində «durma», Qərb bölgəsinin Kürboyu düzənlik kəndlərində «zaxma», «xıyma», «daxma» və s. adlarla məlumdur. Fikir aydınlığı yaratmaq üçün biz mətndə yalnız «durma» adını saxlamışıq. Bu istilah türk dillərindəki «dayanacaq yeri», «ev» mənasında işlədilən «durmaklık» sözü ilə uyğunluq təşkil edir [401, sütün 1792].

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, göstərilən ərazidə durma tipli yaşayış evinin iki forması – yay evi və müvəqqəti daldanacaq kimi nəzərdə tutulan «qarğı durma» (buna bəzən «qamış durma» və ya «çubuqhörmə» də deyirlər) və qış evi kimi daimi istifadə edilən «kərpic durma» geniş yayılmışdı.

Qarğı durma sadə quruluşa malik olmaqla, adətən 3,5-4x7-8m ölçüdə tikilirdi. Bunun üçün evin dövrəsi boyunca 1,5-2 m aralı basdırılmış dirəklərə sıyrıqla 4 yoğun qarğı (özək) köndələn bənd edilir, arası qarğı ilə hörülür, divarları içəridən və çöldən saman qatılmış palçıqla qalın suvanırdı. Ailə üzvlərinin sayından asılı olaraq durma bir və ikigözlü tikilirdi. İctimai inkişafın və inşaat ənənələrinin təkmilləşməsinin sonrakı mərhələlərinə uyğun olan buxarı, yük yeri, zeh (rəf), taxça, dolab kimi divar açırımları qarğı durmada olmurdu [156, 72-73].

Durmanın dam örtüyü dirəklər üzərində qurulurdu. Dirəklərin haçasına kərən (yoğun tir, mil) atılır, arasına pərdi döşənir, avarla (carcı, heşən, cil və lığ qarışığı) örtülərək torpaqlanırdı. Dam örtüyündə maililik yaratmaq üçün orta dirəklər (ana dirəklər) kənar dirəklərə (harma və yaxud pota dirəklərə) nisbətən hündür qoyulurdu.

Çovustan tipli evlərin meydana gəlməsi inşaat imkanlarının məhdud olduğu bir şəraitdə əhalinin yerli tikinti materiallarından bacarıqla istifadə etdiyini göstərir [Şək. 1.18.1-2]. Çovustanın yanları, damı, hətta bəzən qapısı da qarğıdan düzəldilir, divarları «qom» və ya «taran» üsulu ilə hazırlanırdı. Divarın tapan üsulu ilə tikilişi qarğı durmanın divarlarını xatırladırdı. Onu «qom» üsulu ilə tikdikdə isə, dirəklərin hər iki tərəfinə qoşa vəziyyətdə köndələn ağac bənd edilir, sonra araları qarğı qomları ilə doldurulurdu. Birinci qom, adətən, dirəyə, qalan qomlar isə bir-birinə sıyrıqla bağlanırdı. Evin yanları hazır olduqdan sonra hər iki tərəfdən suvanırdı. Hələ XVIII əsrin sonlarında Şirvanın təsvirini verən İ.T.Drenyakin də buranın dağətəyi-çənub bölgələrində evlərin qamışdan tikilərək hər iki üzünün suvandığını qeyd edirdi [285, 164]. Qış evi kimi nəzərdə tutulan çovustanlar adətən qom üsulu ilə tikilirdi. Çovustanın damını tikmək üçün yan və orta dirəklərin üzərinə tir düzür, üstünü əvvəlcə qarğı ilə döşəyir, sonra isə avar töküb, «şiləsər» adlanan gil mala (suvaq) çəkirdilər [106, 33].

Kərpic durma ev qarğı durmanın təkmilləşmiş forması kimi meydana çıxmışdır [Şək. 1.19]. Əvvəllər evi qızdırmaq və yemək hazırlamaq üçün buxarı düzəltmək məqsədilə onun bir divarı, sonralar isə, inşaat ənənələrinin təkmilləşməsi nəticəsində bütün divarları kərpicdən inşa olunmuşdur. Düzbucaqlı planlı kərpic durma, digər ev tiplərinə nisbətən ensiz, lakin uzun olmaqla, adətən, 3,5-4x6-7m ölçüdə tikilirdi; bünövrəsi üçün yer qazılmırdı, evin perimetri boyunca yerə bir cərgə (yalınqat) çay və ya qaya daşının 80 sm enində düzülməsi ilə bu iş başa çatırdı. Ayıbalası kərpiclə başlanan hörgü 2,2-2,3 m-ə çatdıqda tikinti dayandırılır, təxminən bir ay müddətinə divarın «yatması»nı gözləyirdilər. Belə olduqda qoyulan kərpiclər birbirinin üzərinə möhkəm oturur və hörgü quruyurdu.

Dam örtüyünü qurmaq üçün evin üstünə, ucları yan divarların üzərinə düşmək şərtilə yoğun tirlər (kərənlər) düzülürdü. Dam örtüyünün ağırlığının kərənlər arasında bərabər paylanması üçün onlar bir-birindən 1-1,2 m məsafədə qoyulurdu. Kərənlər üzərinə, bir-birinə kip söykənmiş, bəzən 30-40 sm aralı pərdi yarmaçaları döşədikdən sonra, ləkləri təmizlənmiş qarğıdan «tərəcə» və ya «çətən» (Muğan bölgəsində: «laxta», «çitəmə», «salğar») hörüb üstünə salır, onun üstündən avar tökürdülər. Durmanın dam örtüyündə səciyyəvi cəhət, nisbətən qalın palçıqdan kündə (mor, badı) tökülməsi idi. Kündəni 10-12 sm qalınlığında damın üstünə yayırdılar. Bu iş ağır olduğundan, çox zaman qohum-qonşular köməyə çağırılardı. Kündə qurduqdan sonra onun üzərinə 30-40 sm qalınlığında torpaq qatı əlavə olunurdu. Durmanın yastı dam örtüyündə hər iki tərəfə maillik yaratmaq üçün örtüyün ortasında hündürlüyü 35-45 sm olan palçıq kirdə düzəldilirdi. Sonra əsas kirdədən ayrılan qollar boyunca ləklər bölünür, onlar dam örtüyünün kənarlarında düz və ya qövsvari şəkildə birləşdirilirdi. Buraya tənəkədən və ya içərisi ovulmuş ağacdan nov qoyulurdu. Naxçıvan yaşayış evlərində qoyulan belə novlar «şiratan» və ya «novdan» adlanırdı [383, 88]. Dam örtüyünün üzərinə duzla qarışdırılmış nəm ocaq külü tökdükdə, o, atmosfer çöküntülərinə qarşı daha davamlı olurdu.

Evin perimetri boyunca tikilən eyvandan fərqli olaraq kərpic durmanın kəllə divarında seyvan olurdu. Onu tikmək üçün seyvan qollarının qarşısında basdırılmış 3-4 ədəd dirək üzərinə kərən (nal) qoyulurdu. Bir ucu nalın, digər ucu isə kəllə divarın üzərinə qoyulmuş pərdilərin üstü avarla örtülüb torpaqlanırdı. Yağış və qar suyunun axıb seyvana dolmaması üçün çox vaxt dirəklərin bayır tərəfdən qarşısına köndələn qurşaq (ayaqaltı) qoyulur, ətrafı palçıqla doldurulurdu. Qapı adətən seyvana açılırdı.

XIX–XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda geniş yayılmış yaşayış evlərinin bir qismini də möhrə tipli evlər təşkil edirdi. Belə evlərin hələ çox qədimlərdən mövcud olduğunu arxeoloji qazıntılar da təsdiq edir [119, 10-11]. Etnoqrafik materiallar isə göstərir ki, möhrə tipli yaşayış evləri bəzən 30-40 sm hündürlükdə çay daşından hörülmüş bünövrə üzərində, bəzən də bilavasitə torpaqdan başlayaraq tikilirdi. Möhrə divarların qoyulmasına xalq arasında «möhrə vurmaq» deyilirdi. Möhrə vurmaq üçün «möhrəkeş» adlanan üçbucaq formalı uzun saplı alətdən və şətədən istifadə olunurdu. Bu alətlərin köməyilə palçığı kəsib hamarlayır, onu divara vurur və divarı yonub düzəldirdilər. Möhrə divarların vurulması prosesi fasilələrlə davam etdirilirdi. Hər möhrə qatı «kürsü» adlanır, hər kürsünün üstünə isə seysmik məqsədlər üçün nəzərdə tutulan ağac qurşaq (qələmə) verilirdi. Bu qayda ilə möhrə divar 1,8-2,2 metrə qədər ucaldılırdı. Bərkimiş divarın üstünə köndələn şəkildə ağac kərənlər düzülürdü ki, bu da dam örtüyünün ağırlığının divar boyu tənzimlənməsinə imkan yaradırdı.

Dam örtüyünü qurmaq üçün ucları kəllə divarların üstündəki kətillərə söykənmək şərtilə ana kərən qoyulur, üstündən isə ucları yan divar kətillərinə söykənən qoşa tir atılırdı. Ana kərənin davamlılığını artırmaq üçün çox vaxt onun altına «T» şəkilli «tiraltı» və ya «aşıq dirəyi» basdırılırdı. Qoşa tirlərin üzərinə pərdilər və qarğı çətən qoyduqdan sonra carcı və avarla döşənib torpaqlanırdı. Naxçıvan bölgəsinin «dörddirək ev» adlanan möhrə evlərinin dam örtüyünü qurmaq üçün isə evin ortasında bir-birindən təxminən 2 m aralı basdırılmış dörd dirəyin üstünə tirlər atılır, tirlərin üzərinə çiliklər (pərdi, atma) döşənir, çiliklərin üstü isə carcı ilə (karvanqıran, gəngiz, qarağan) örtülür və torpaqlanırdı. Bundan sonra evin torpaqlığı hörülürdü. Azərbaycanın Gəncəbasar bölgəsində «milbənd», Naxçıvanda isə «sərmöhrə» adı ilə məlum olan «torpaqlıq» – təzə evin üstünə torpaq salındıqdan sonra divarın üstündən həmin torpaq bərabəri hörülən hissəyə deyilirdi. Möhrə və kərpic divarlar atmosfer çöküntülərinə qarşı davamsız olduqlarından, xalq memarları dam örtüyünün ətəklərini divardan 30-50 sm kənara çıxarıb «yağmurluq» düzəldirdilər. Şəki-Zaqatala bölgəsində yağmurluq – «şirəsər», «çardaq ətəyi», «cərə qırağı» və ya «naqur», Muğan bölgəsində «dabangir» [39, 37], Lənkəran-Astara bölgəsində isə «lijmun» adlanırdı. Möhrə və kərpic divarlar iç və bayır tərəfdən saman qatılmış palçıqla suvandıqdan sonra döşəməsinə şirə çəkilirdi. Küncləri oval formada düzəldilən möhrə evlər Muğan bölgəsində «zomalaq ev», Lənkəran-Astara bölgəsində isə «qilinəka ev» adı ilə məlum idi.

Azərbaycanın dağ və dağətəyi kəndlərində yaşayış evi fondunun əksər hissəsini yastı damlı, daş hörgülü, nisbətən alçaq «daxal» tipli evlər təşkil edirdi [Şək. 1.20.1]. Daxal evləri bəzi müəlliflər çovustana bənzəyən ev tipi kimi təqdim edirlər [331, 50; 69, 127]. Əslində isə daxal ev tipi daşdan tikilməklə, dam örtüyünün quruluşu, otaqlarının sayı və mərtəbəlilik baxımından çovustandan kəskin surətdə fərqlənirdi. 1940-cı illərə qədər Dağlıq Şirvanda, Qarabağ və Şəki-Zaqatala bölgəsində evlərin əksəriyyəti daxal tipli olub, özünəməxsus tikinti texnikası ilə səciyyələnirdi. Şəki-Zaqatala bölgəsində daxal tipli yaşayış evlərinin divarları çaydaşı və qayadaşından tikilirdi. Onlar bir və ya ikimərtəbəli olur, bəzən də pəncərəsiz inşa edilirdi.

Dağlıq Şirvanın iqlim şəraitindən asılı olaraq burada inşa edilən daxal tipli xalq yaşayış evləri adətən birmərtəbəli olur və atmosfer çöküntülərindən qorunmaq üçün dam örtüyü 70-80 sm qalınlığında torpaqla örtülürdü. Dam örtüyünün ağırlığını tənzimləmək üçün dam milləri xeyli yoğun və möhkəm ağac materiallarından hazırlanmaqdan əlavə, həm də çox sıx şəkildə düzülürdü.

Şirvanın düzən rayonlarının xalq yaşayış evi fondunun böyük bir qismini «salyani evlər» təşkil edirdi. Etnoqrafik ədəbiyyatda ətraflı təsviri verilən [106, 34] və başlıca olaraq Şirvan düzündə, qismən də Qobustan kəndlərində yayılmış salyani evlərin mühüm xüsusiyyəti orijinal dam örtüyü və seyvana malik olmasıdır. Salyani evlər dam örtüyü cəhətdən «şirvani» evlərlə oxşarlıq təşkil etsələr də, damın diklik dərəcəsinə görə ondan fərqlənirdi. Salyani evlərdə damın yamacları xeyli dik olurdu. Belə evlərin kəllə divarları çardaq yerindən başlayaraq üçbucaq formasında hörülür və 2-2,5 m hündürlüyə qaldırılırdı. Düzbucaqlı planda tikilən salyani evlərdə seyvan evin cənub-şərq tərəfində düzəldilirdi. Bunu qızmar günəş şüalarından qorunmaq məqsədilə izah etmək olar. Belə evlərdə qapı seyvana, pəncərə isə həyətə baxırdı. Salyani evlərin mühüm inşaat xüsusiyyətlərindən biri də onların tavansız olmasıdır, damın döşəməsi tavanı əvəz edirdi. Kəllə divarların üzərində dayanan ana tirin bir ucu xeyli qabağa çıxarılmaqla, seyvanın üstünü örtür və xüsusi kətil üzərində qoyulmuş «dirsək kötüyü»nün başında dururdu. Kətilin bir ucu seyvanın yan divarı üzərində, digər ucu isə seyvan sütununun başında dayanırdı. Onun üzərində seyvan damı tikilirdi.

Salyani evlərdə damın bütün ağırlığı el arasında «səlim ağacı» adlandırılan tirin üzərinə düşürdü. «Səlim ağacı»nın ucları evin yan divarlarının kətilləri üzərində dayanmasına baxmayaraq, onun altına evin tən ortasından dirək vurulurdu. Çardaq ana tir üzərində qurulurdu, ana tirin ağırlıq mərkəzi isə «səlim ağacı»nın üzərinə düşürdü. Ona görə də tir ilə «səlim ağacı» arasına «qoltuqaltı» adlanan dirəkçə qoyulurdu [106, 34].

Şirvan bölgəsi üçün xarakterik olan və Gəncəbasarda da geniş yayılan ev tiplərindən biri də «şirvani» evlər idi. «Şirvani» evlərin dam örtüyü balıqbeli formasında olub, xeyli alçaq düzəldilirdi. Bunun üçün ana tiri kəllə divarı üzərinə qaldırıb üstünə, hər iki tərəfə maili olmaqla pərdilər döşənirdi. Şirvani evlərin dam çardağında «səlim ağacı» işlənmir, evin kəlləsində tikilən seyvandan fərqli olaraq evin uzunluğu boyunca eyvan yerləşdirilirdi. Bəzən kəllə divarı üzərinə qaldırılmış ana tir qoşa qoyulurdu. Qoşa tirli evlərin damını tikərkən pərdilər təkcə yan yamaclara döşənmir, həm də evin bel hissəsini tamamlayırdı. Belə evlər interyerdə yanlara doğru mailli, eksteryerdə isə balıqbeli şəklində görünürdü. Şirvani evlər daşdan və çiy kərpicdən inşa edilirdi [106, 34-35].

İctimai inkişafın və inşaat ənənələrinin zənginləşməsinin sonrakı mərhələsində meydana çıxan ev tiplərindən biri də «qoclu» (qojlu) evlərdir [Şək. 1.20.2]. Belə evlərin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti dam örtüyünün qurulmasındadır. Daş bünövrə üzərində qaldırılmış divar hörgüsü 2,2-2,3 metrə çatdıqda hörgü işi dayandırılır və evin ortasında bir-birindən 1,8-2 m aralı

haçalı dirəklər basdırılırdı. Evin uzunluğundan asılı olaraq dirəklərin sayı da müxtəlif olurdu. Dam örtüyünün balıqbeli formasına düşməsi üçün dirəklər hörgü səviyyəsindən 80-90 sm hündür qoyulurdu. Dirəklərin haçasına atmaağacı (yoğun mil) qoyduqdan sonra, bir ucu atmaağacının, digər ucu isə divarlar üzərinə qoyulmuş ağac qurşaqların (harma) üzərinə düşməklə 60-70 sm aralı qoclar (qoclu ev adı da buradan meydana gəlmişdir) döşənirdi. Qocların ucları dam örtüyündən kənara çıxarılmaqla yağmurluq düzəldilirdi. Qocların üzərinə köndələn şəkildə pərdilər düzülür, qalan inşaat işləri isə kərpicdən tikilən evlərdə olduğu kimi davam etdirilirdi. Məişət-memarlıq cəhətdən daha əlverişli olan və perimetri boyunca eyvan tikilən «qoclu» evləri şirvani tipli evlərin bir variantı hesab etmək olar.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın meşə massivləri ilə zəngin olan bölgələrində kəndlərin böyük əksəriyyətinin yaşayış evi fondunda ağacdan tikilmiş müxtəlif ev tipləri üstünlük təşkil edirdi. Belə ev tiplərindən biri «kərtmə» ev idi. Kiçik Qafqazda, Şəki-Zaqatala, Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz və Şirvanın dağlıq bölgələrində geniş yayılmış kərtmə tipli evlər, özlərinin memarlıq-kompozisiya quruluşlarında bəzi xırda fərqlərə baxmayaraq, Quba-Xaçmaz bölgəsində «dərbəndi», Yardımlı bölgəsində «taxta ev» (talışlar ona «taxtnəka» deyirlər – F.V.), Lənkəran bölgəsində isə «əncinəkə» adları ilə məlum idi [363, 33; 365, 143; 307, 106]. Astara kəndlərində bu tip evlər «cəlinəka» evlər kimi geniş yayılmışdı [Şək. 1.21.1-2].

Kərtmə evlər bir və ya iki yerləşkəli, birmərtəbəli (nadir hallarda ikimərtəbəli), yastı və yaxud çatmadam örtüklü olurdu. Yastı damlı olduqda, evin dam örtüyünü yonulmuş düzbucaqlı tirlərdən qurur, üzərinə qalın taxta döşəyir, üstünə qalın palçıq (kündə) tökür və sonra da suvaq çəkirdilər. Kərtmə (cəlinəkə) tipli evlərin dam örtüyü (kümü, çardağı, banı) bəzən iki (çartanbel) və ya dördsinəli (çahargül) qurulurdu. Dam örtüyü kimi lığdan, kirəmitdən və ya dəmirağacından xüsusi yonulmuş kirəmitəoxşar ağac tavalardan (taxtapuş, latpuş, dran) istifadə olunurdu. Adətən, kərtmə evlərin qarşısında ağac sütunlar üstündə eyvan da qurulurdu. Astara rayonunun dağlıq hissəsində tikilən «cəlinəkə» tipli evlərin kərtmə tipli evlərdən fərqlənən bəzi xüsusi variantları mövcud olmuşdur ki, onlar eyvansız inşa edilmişdir [307, 107].

Kərtmə evləri tikmək üçün ağac tirlərdən və yaxud daşdan düzəldilmiş bünövrə üzərinə döşəmə milləri bərkitdikdən sonra evin divarlarının qurulmasına başlanırdı. Eyni ölçüdə yuvarlaq ağac tirlərin uclarından 20-25 sm aralı, künc bağlamaları yerində alt və üst oturacaqları yonulub kərtilərək (kərtmə adı da buradan meydana çıxmışdır) bir-birinin üzərinə kip oturdulurdu. Lənkəran-Astara bölgəsində buna tirlərin peyvənd (ebır) edilməsi

deyilirdi. Tirlərdən quraşdırılan divarların möhkəmliyini artırmaq üçün üst-üstə qoyulmuş tirlərin gövdəsində qarşı-qarşıya, bir-birindən təxminən 0,5 m aralı 5x1x5 sm ölçüdə şırımlar (gəzlər) açılır, oraya ağac çivlər geydirilirdi. Kərtmə evlərin tikilməsində bütün inşaat prosesi kərtib oturtma, dəlib keçirmə və ağac çivlər vasitəsilə aparıldığından, burada heç bir metal mıxdan istifadəyə ehtiyac qalmırdı. Evlərin tirlərdən ibarət divarları hazırlanarkən qapı və pəncərə açırımları üçün müvafiq yerlərdə lazımi ölçüdə boşluqlar saxlanılırdı. Həmin açırımların üstünə «dərəsər» adlanan xüsusi yonulmuş ağac qoyulurdu. Ev tikilib başa çatdıqdan sonra divarlar içəri və çöl tərəfdən palçıqla suvanırdı. Bəzən suvaq elə diqqətlə çəkilirdi ki, evin kərtmə tipli olduğunu yalnız künc bağlamaları yerindən bilmək olurdu [307, 107].

Kərtmə tipli evlərin memarlıq kompozisiya quruluşunun xarakterik xüsusiyyətləri onların daxili və xarici görkəminin geniş biçimli olması, forma və bədii həllinin ciddiliyi, hissələrinin yaxşı düzülüşü hesab edilirdi.

Bəhs olunan dövrdə memarlıq-plan quruluşuna görə daha mürəkkəb və ikimərtəbəli kərtmə evlər də mövcud olmuşdur. A.M.Mehdiyev Şəki-Zaqatala bölgəsində [365, 144-146], P.P.Nadejdin isə Lənkəran bölgəsində [374, 54] ikimərtəbəli kərtmə evlərin xeyli hissəsinin XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində hələ də əhalinin istifadəsində olduğunu göstərirlər.

Azərbaycanda inşa edilən kərtmə tipli yaşayış evləri XIX əsrin 40-cı illərində buraya köçürülən rus təriqətçilərinin (molokanlar, duxoborlar, subbotniklər və b.) tikdikləri evlərlə tipoloji oxşarlıq təşkil etsə də, bu tip evlərin Azərbaycanda inşa olunması tarixi, rusların buraya köçürülməsindən çox-çox əvvəllərə aiddir. Belə ki, hələ Eneolit və İlk Tunc dövrlərində Azərbaycanın meşəətrafı ərazilərində əhalinin yaşayış evi fondunda kərtmə tipli evlərin ibtidai formasının mövcudluğu çoxlu real elmi faktlar və dəlillər əsasında sübuta yetirilmişdir [363, 31-32; 121, 55-58; 329, 103-104].

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, Azərbaycanın Şəki-Zaqatala, Gəncəbasar və Qərb bölgələrində kərtmə evlər həm də xüsusi olaraq bu məqsəd üçün çəkilmiş taxtalardan da tikilmişdir. Bunun üçün payızda tədarük edilərək bir il müddətinə qurudulan ağaclardan taxta çəkilirdi. Taxtanın qalınlığı adətən 6-10 sm, eni 60-70 sm, uzunluğu isə kəsilmiş ağacın boyuna müvafiq olurdu. Ev inşasında qarağac, palıd və qovaq ağacının taxtalarına üstünlük verilirdi. Evin divarının tikintisi tirli kərtmə evlərdə olduğu kimi aparılırdı, yəni taxtaların hər iki başında kərtmə-gəzlər açılır, bir-birinə kip geydirilirdi. İstiliyi nizamlamaq üçün ev içəridən suvanırdı. Belə evlər bir, iki, bəzən də üç otaqlı tikilirdi.

Taxta-kərtmə evlərin damını tikmək üçün 2-2,4 m hündürlüyündə qaldırılan taxta divarların üstünə tirlər döşənir, qocaltı (ona «xana» da deyilir)

vurulur, dam örtüyünün ortası boyunca 2-2,2 m hündürlüyündə «it ağacı» adlanan yonma tirlər şaquli dikəldilirdi. «İt ağacı»nın üstünə «boy tiri» qoyulurdu. Bundan sonra dam (çardaq) sinələrinə qoclar döşənirdi. Qocların başı «qocdələn» adlanan alətlə deşilərək «erkək-dişi» edilir və bir-birinə keçirilirdi. Bir normal ölçülü evin üstünə, hər tərəfə 9 ədəd olmaqla 18 ədəd qoc, 3-4 ədəd isə it ağacı qoyulurdu. Qocların üstünə köndələn şəkildə qabırğalar vurulandan sonra kirəmit düzülürdü. Bəzən it ağacının əvəzinə dam çardağına «çüdər» də qoyulurdu. Çüdər üç ədəd olmaqla, hələ yerdə ikən dəlib keçirmə üsulu ilə iki çox da yoğun olmayan ağacdan düzəldilir və dama qaldırılıb bərkidilirdi. «Erkək-dişi» qoclar kimi düzəldilən çüdərin üzərinə boy tiri uzadılırdı.

Azərbaycanın xalq yaşayış evi fondunda ağac evlərin digər bir tipi – cımğa (cığ) evlər də müəyyən yer tuturdu [Şək. 1.22.1-2]. Kərtmə evlər kimi, cımğa evlər də Azərbaycanın ayrı-ayrı ərazilərində müxtəlif adlarla məlum olmuşdur. Şəki-Zaqatala bölgəsində «cığ ev», «ağac ev», «ajan ev», «dəyə», «dirəkarası» [121, 48], Lənkəran bölgəsində «sünnəkə» və ya «sündünəkə», «puştalı ev», «qoymək», «carciv ev» [307, 107-108], Şirvan bölgəsində «bağdadı ev» [106, 36], Qərb bölgəsində «mərək», «dirəkarası» və «aradoldurma» adlanan cımğa evlər memarlıq-kompozisiya quruluşuna görə bir və ya ikimərtəbəli, tək və qoşa yerləşkəli, eyvanlı və eyvansız inşa olunurdu. Tikilmə qaydası çox sadə olan cımğa evlər, adətən, düzbucaqlı planda olurdu. Onu tikmək üçün evin bünövrə yeri boyunca bir-birindən 1 metr aralı yonulub dördkünc şəklə salınmış dirəklər basdırılır, sonra həmin dirəklərin qarşısında təxminən 25-30 sm aralı ikinci cərgə dirəklər yerləşdirilirdi. Birbirinə paralel, qarşı-qarşıya basdırılmış dirəklərin içəri və bayır tərəfdən hər iki üzünə kip şəkildə ağac yarmaçaları (vəla, talaşa, tuş, zola, bağlama) bənd edilir, orada qalan boşluq çınqıl, xırda çaydaşı, torpaq, ağac qamqalağı və samanla doldurulurdu. Lənkəran-Astara bölgəsində bütün bunları çay yataqlarından götürülən göy gildən hazırlanmış «pışda» əvəz edirdi. Elə buna görə də bu tip evlər bölgədə «pışdanaka» (pışdalı ev) adlanırdı. Əhali belə evləri dirəklərə görə «sündünəka» (sünd – talışca dirək deməkdir), dirəklərə bağlanan vəlaya görə isə «vəlanaka ev» də adlandırırdı. Şirvanın «bağdadı» tipli evlərində dirəklər bir cərgə basdırılır və hər iki üzünə ağac yarmaçaları bərkidilirdi. Müxtəlif adları və variantları olan bu tipli evlərin meydana gəlməsinin başlıca səbəbi lazımi ölçüdə tikinti materialının (tir, dirək, taxta) çətinliklə əldə edilməsi ilə izah olunurdu. Sənətəli usta «əlinin altında olan» tikinti materialından istifadə etməyə üstünlük verirdi. Lazımi hündürlükdə divar qurulduqdan sonra, onun hər iki üzü saman qatılmış palçıqla qalın suvanırdı.

Evin dam örtüyünü qurmaq üçün yerə basdırılmış dirəklərin üstünə köndələn qurşaqlar (kətil, nal) qoyulur, üzərinə dam milləri düzülür, qarğıqamış tökülür, torpaqlanır və suvanırdı. Yağış və qar suyunun içəri sızması üçün damın örtüyü, bəzən balıqbeli formasında düzəldilirdi. Şəki-Zaqatala və Lənkəran bölgələrində belə evləri çox zaman çardaqlı tikirdilər ki, bu da atmosfer çöküntülərinin qarşısını almaq məqsədi güdürdü. Cımğa evlərin qapı və pəncərə açırımları kiçik ölçüdə olur, eyvan yerləşən qənşər tərəfdə qoyulurdu.

Ağacdan inşa edilən ev yarımtiplərinin ağac dirəklər üzərində qurulan və qülləyəbənzər nümunəsi olan ləm özünəməxsus yer tutmuşdur [Şək. 1.23.1]. Əsasən yay istirahət evi hesab olunan ləm Azərbaycanın rütubətli və bürkülü bölgələri, xüsusən Lənkəran bölgəsi üçün xarakterikdir. Aran rayonlarında ona «talvar», Naxçıvanda «taxt», Abşeronda «balaxana», «külafirəngi», Qax rayonunda «altıaçıq», Zaqatala rayonunda isə «qulaça» deyilirdi [363, 43].

Əsasən dörd ədəd hündür dirəklər üzərində qurulan ləm iki və üç mərtəbəli olur, dam örtüyü ikisinəli və dördsinəli düzəldilir, taxta, qamış (lığ) və ya kirəmitlə örtülürdü. Birmərtəbəli ləmin hündürlüyü təxminən 4-5 m, ikimərtəbəlinin 7-8 m, üçmərtəbəlinin isə 10-12 m və daha çox olurdu. Birinci mərtəbəyə (Lənkəran bölgəsində bu «ləməbın» adlanır) pilləkən (nərdivan) birbaşa yerdən qoyulur, ikinci və üçüncü mərtəbələrin arası isə ara pilləkəni vasitəsilə əlaqələndirilirdi. Ləmin hər bir mərtəbəsi təxminən 1 m hündürlüyündə sürahi ilə dövrələnirdi. Bəzən bu məqsədlə həsirdən də istifadə olunurdu. Lənkəran bölgəsi üçün xarakterik olan belə ləmlər özünəməxsus arxitektura-memarlıq səciyyəsi kəsb edərək yerli əhalinin yay istirahətinin və yatağının başlıca yeri hesab olunurdu.

Ləmin nisbətən təkmilləşdirilmiş forması bişmiş kərpicdən tikilmiş sütunlar üzərində qurulurdu. Bir qayda olaraq həyətyanı sahədə, yaşayış evinin yaxınlığında inşa edilən ləm, onunla harmonik kompozisiya yaradırdı. Belə ləmlərin ikinci mərtəbəsi tikilərkən mərtəbələrarası döşəmə millərinin ucları kənara çıxarılır və beləliklə, o, birinci mərtəbədən öz sahəsinə görə böyük olurdu. Ləmin üçüncü mərtəbəsi isə ağac sütunlar üzərində dikəlir və burada dam çardağı qurulurdu [307, 117-120; 432, 357-358].

Şəki-Zaqatala bölgəsi üçün xarakterik olan qulaça dörd yoğun kötük və tirlər üzərində yerdən 0,8-1 m hündürlükdə tikilirdi. Bəzən kötükləri daş kürsü də əvəz edirdi. Tirlər üzərində qulaçanın döşəməsi düzəldilir, kənar yanları 40-50 sm hündürlüyündə taxta ilə haşiyələnir, dirəklər üzərində isə dam çardağı qurulurdu [Şək. 1.23.2]. Xatırladaq ki, Muğanın daşqın təhlükəsi gözlənilən Kür və Araz çayları vadiləri kəndlərində tikilən «paya üstü»

(«dirək üstü») evlərin də döşəməsi yerdən 50-60 sm hündürlükdə ağac bünövrə üzərində qurulurdu [82, 182-183].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın xalq yaşayış evi fondunu təşkil edən ev tiplərinin ən təkmilləşdirilmiş formaları xalq arasında «ağ ev», «otaqlı ev», «işıqlı ev» və s. adlarla məlum olan eyvanlı evlər idi. Belə evlərin «qolsuz eyvanlı», «təkqollu eyvanlı» və «qoşaqollu eyvanlı» olmaqla üç müxtəlif forması mövcud idi. Bunlardan qolsuz və qoşaqollu eyvanlı evlər Azərbaycan tikinti mədəniyyətinin mühüm nailiyyəti hesab olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, memarlıq ədəbiyyatında eyvanlı evlər «antlı evlər» kimi təqdim olunur [138, 52-53; 432, 329]. Antlar – evin yan divarlarının çıxıntısı olub, eyvanı (Muğanda – qulaban, Astarada – pyəsə) yanlardan dövrələyir. Ant divarları Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin planlaşdırılmasında yerli iqlim şəraitinə uyğun olaraq meydana çıxmışdır. İlin müxtəlif fəsillərində evin və eyvanın daxilini səmt küləklərindən, yağışdan və günəş radiasiyasından qorumaq, zəruri mikroiqlim şəraiti yaratmaq üçün ant divarları xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Qollu eyvanlar, həmçinin, isti iqlim şəraitində dincəlmək, müxtəlif məişət işlərini həyata keçirmək üçün, hətta mətbəx kimi də istifadə olunurdu. Yay aylarında ailənin bütün güzəranı burada keçirdi.

Təkotaqlı eyvanlı evlər XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanın xalq yaşayış evi fondunda əhəmiyyətli yer tutmuş, bu günə qədər bir çox hallarda fərdi ev inşaatında tətbiq olunaraq davamlı ev tipi kimi şöhrət qazanmışdır. Sonralar inşaat ənənələrinin zənginləşməsi nəticəsində meydana gəlmiş çoxotaqlı və çoxmərtəbəli, memarlıq-kompozisiya quruluşu cəhətdən kamil sənət əsəri kimi səciyyələnən yaşayış binalarının (malikanə, imarət, mülk, yarımsaray tipli evlər) ilk rüşeymi məhz eyvanlı (antlı) evlər olmuşdur.

Qolsuz eyvanlı evlərin eyvanı hər iki tərəfdən açıq saxlanılır, yəni yan divarların davamı olan antlar qurulmurdu. Belə evlərdə tavanı yaradan eyvan milləri sütunlar üzərinə qoyulan nala söykənirdi.

Qollu eyvanlı evlər ailənin məişət işlərini həyata keçirməsi üçün əlverişli olduğundan, həm də əlavə mənzil hesab olunurdu. Evlərin ant divarları eyvan yanlarını təşkil edərək, arxitektura baxımından ümumi kompozisiyanı tamamlayır, mikroiqlim şəraiti yaradırdı. Belə evlərin məişət-memarlıq xüsusiyyətlərinə, inşaat texnikasına nümunə olaraq XIX əsrin sonlarında Samux rayonunun Eldar kəndində tikilən və Əmrah Rüstəm oğluna məxsus yaşayış evini göstərmək olar.

Bu ev təkotaqlıdır. Onun uzunluğu 5 m, eni 3,5 m, mərkəzdən hündürlüyü 3,2 m, divarlarının hündürlüyü isə 2,6 m-dir. Evin dam örtüyü, onun or-

tasından evin uzunu boyunca bir-birindən 1,5 m aralı atılmış iki yoğun kərən üzərində dayanır. Kərənlərin üzərinə, bir-birindən 30-40 sm aralı pərdilər döşənmişdir. Kənar pərdilərdən fərqli olaraq, bilavasitə kərənlər üzərinə döşənmiş pərdilərin, tavanı əmələ gətirən alt oturacaqları yonularaq qövsvari şəklə salınmışdır. Evin eksteryerində belə qövsvari görkəm nəzərə çarpmadığından, onun yastı damlı olması aydın görünür. Ev, divar açırımları ilə zəngindir. Onun arxa divarında yerləşdirilən iki yük yerinin (camaxatan) hündürlüyü 1,45 sm, eni 1,30 sm, divarın içinə batığı isə 45 sm-dir. Qərb tərəfdə yerləşən yan divarda ölçüləri 100x70 sm olan iki dolab (dula), şərqdə yerləşən yan divarda isə ölçüləri 1,40x80 sm olan iki ədəd qapılı divar rəfi (gəncənə) vardır. Divar şkafları kəllə divarın ortasında yerləşdirilmiş buxarıya simmetrik vəziyyətdədir. Evin arxa, qabaq və buxarı olan şərq divarında döşəmədən 2,20 sm hündürlükdə zeh (rəf, ləmə) düzəldilmişdir. Ölçüləri 1,40x80 sm olan iki ədəd taxta qapaqlı pəncərə bir-birindən 80 sm aralı qoyulmaqla, eyvana açılır. Qapı ikitaylı (xonçalı) olub, eyvana baxan divarın qərb küncündə yerləşdirilmişdir. Onun ölçüləri 200x100 sm-dir. Qoşaqollu eyvanın quruluşu da etnoqrafik cəhətdən maraqlıdır. Daş bünövrə kürsüsü üzərində qurulmuş eyvanının eni təxminən 2,5 m olmaqla, şərq divarının ortasında buxarı, qərb divarının ortasında isə döşəmədən 1,5 m hündürlükdə dolab (dula) yerləşir. Bir-birindən 1,25 sm aralı qoyulmuş beş ədəd eyvan sütunları bünövrə üzərinə uzadılmış alt nalın üzərində dayanır. Sütunların arası 1,0 m hündürlükdə kəsmə naxışlarla bəzədilmiş sürahı ilə tamamlanır. Sütunların baş tərəfində, üzərində memarlıq cəhətdən nəzəri cəlb edən oyma və nəbati naxışlarla bəzək işləri aparılmış «künya» adlanan taxta vurulmuşdur. Tavanı əmələ gətirən eyvan millərinin ucları düz şəkildə kəsilərək oraya aşağı hissəsi boy uzunu kəsmə naxışlarla bəzədilmiş «qaş» adlanan taxta bənd edilmişdir [Şək. 1.24.1-2].

Əsasən Naxçıvan bölgəsində, Şuşa şəhərində, bəzən Şirvanda inşa olunan ikiotaqlı və çoxotaqlı yaşayış evlərində eyvan funksiyasını «qəfəxana», yaxud «qovxana» («qavxana») adlı daxili dəhliz yerinə yetirirdi. Qavxanada, bir qayda olaraq, yer təndiri də qurulurdu. Qışda təndirin üstünə kürsü qoyulur, kürsü yorğanı salınır, yatacaq burada həyata keçirilirdi. Planda düzbucaqlı və dördküncə, səkkiz və ya altıbucaqlı tikilən dəhlizdən yataq və qonaq otaqlarına qapılar açılır, həyətdən yaşayış evinə giriş qapısı dəhlizdə qoyulurdu. Yay aylarında gündüzlər ailənin bütün güzəranı qavxanada keçirdi [432, 330; 383, 97-98; 138, 53-54].

XIX əsrin sonlarından başlayaraq iqtisadi və texniki imkanların artması, inşaat ənənələrinin zənginləşməsi, Bakı-Tiflis dəmiryolunun çəkilişindən sonra (1883-cü il) qonşu ölkələr və şəhərlərlə müntəzəm əlaqələrin

təmin edilməsi nəticəsində əhalinin məişətində daha mürəkkəb memarlıq-konstruksiya quruluşuna malik ev tipləri meydana gəlmişdir. Bu ev tipləri xalq arasında «işıqlı ev», «ağ otaq», «tənəbi ev», «aynabəndli ev», «imarət», «malikanə», «mülk», «qəsr» və s. adlarla məlum olub, əsasən, iqtisadi cəhətdən təmin olunmuş varlılara məxsus idi. Adətən, belə evlər hündür daş hasarlarla əhatələnir, alaqapılarla təchiz olunur, xarici kompozisiyasının həlli və onun tərkib hissələri ilə seçilir, ağac şəbəkəli qapı və pəncərələri ilə diqqəti cəlb edir, interyerdə divar və tavanlar zəngin bədii tərtibatlı ilə göz oxşayırdı. Azərbaycanın Quba, Şəki, Şuşa, Gəncə, Bakı, Şamaxı, Ordubad və s. şəhərlərində belə ev tiplərinə tez-tez rast gəlmək olardı [Şək. 1.25.1-2]. Kənd yerlərində isə belə ev tipləri nadir hallarda tikilərək çoxyerləşkəli, kürsülü, aynabəndli (siyirtmə şəbəkəli), ikimərtəbəli, əksər hallarda isə çatmadam örtüklü olurdu. Etnoqrafik ədəbiyyatda XIX əsrin sonlarında Qazax qəzasının Salahlı kəndində qeydə alınmış müasir tipli varlı evləri belə təsvir edilir: «Varlılara və kənd mülkədarlarına məxsus evlər yonulmuş daşdan tikilir, bir neçə pəncərəsi və içərisində buxarısı olur. Buxarının hər iki tərəfində üstünə xalça salınmış taxt qoyulur. Belə evlər adətən gözə çarpan yerdə, ayrıca tikilir [235, 104-105].

Divar hörgüsü kərpicdən və yonulmuş daşdan olan, çoxlu miqdarda bədii işlənmiş ağac hissələrindən quraşdırılan bu tip evləri tikməyə kənd əhalisinin əksəriyyətinin maddi vəziyyəti imkan vermirdi və onlar izafi ziyana düşməmək üçün dədə-baba qaydası ilə ucuz başa gələn qazma və qaradamlarda, ən yaxşı hallarda isə yüngül konstruksiyalı yerüstü evlərdə (durma, çovustan, daxal və s.) yaşayırdılar.

Beləliklə, Azərbaycanın xalq yaşayış evi fondu ən qədim dövrlərdən tutmuş XX əsrin əvvəllərinə kimi tarixi-təkamül prosesində ibtidai insanların təbii və süni mağaralarından başlayaraq müasir evlərə kimi çox böyük təkmilləşmə yolu keçmişdir [Şək. 1.26]. Azərbaycanın xalq yaşayış evlərinin yeni inşaat ənənələri ilə zənginləşməsi xalq memarlarının yaradıcılığı ilə sıx surətdə bağlıdır. XIX–XX əsrin əvvəllərində inşa olunmuş yaşayış evlərinin bu günədək gəlib çatan nümunələrinin timsalında Azərbaycan xalq sənətkarlarının yüksək bədii memarlıq və zəngin inşaat ənənələrinə malik olduqları aydın görünür. Yerli inşaat materiallarının növ müxtəlifliyini, xalqın xarakterini, həyat və məişət tərzini dərindən anlayan xalq memarları qazandıqları empirik bilik və təcrübələrini nəsildən-nəslə çatdıraraq inşaat ənənələrinin zənginləşməsində mühüm rol oynamışlar.

Xüsusi səriştəli sənətkarlar tərəfindən inşa olunan yaşayış evlərinin planlaşdırma üsullarının və arxitektura kompozisiyalarının formalaşmasında əsas şərt kimi yerli təbii-iqlim və sosial-iqtisadi şəraitin təsiri ilə yanaşı,

xalq memarlarının fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin də böyük rolu olmuşdur. Taxtadan oyma naxışlı dekorativ tağbəndlər, müxtəlif rəngli şüşələrlə örtülmüş vitraj, zərif işlənmiş şəbəkələr, zəngin bəzəkli eyvan və balkonlar və bir sıra başqa memarlıq ünsürlərinin yaradılması və tətbiq edilməsi yaşayış binalarına təqdirəlayiq bir görkəm vermişdir. Xalq memarları, yaşayış binalarının ardıcıl inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi əsasında Şəkidə Xan sarayını, Şəkixanovların evini [Şək. 1.27.1], Qarabağda Pənah xanın sarayını, Şuşada Zöhrabbəyovların imarətini, Mehmandarovların, Əsəd bəy və Natəvanın evlərini, Naxçıvanda Naxçıvan xanlarının evini, Lənkəranda Tuğra xanımın və İsa bəyin evlərini, habelə digər qiymətli abidələri yaratmışlar [Şək. 1.27.2].

1.5. Evlərin plan quruluşu

Xalq yaşayış evlərinin etnoqrafik cəhətdən maraq doğuran məsələlərindən biri də onların plan quruluşunun öyrənilməsidir. Apardığımız çoxillik etnoqrafik müşahidələr və çoxsaylı etnoqrafik-memarlıq tədqiqatları Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin kəllayı (kəlləzal), qoşa kəllayı və cərgəvi (düzdəmə) plan quruluşuna malik olduğunu təsdiq edir. Memarlıq ədəbiyyatında belə planlı evlərə, bir qayda olaraq, «Т», «Г» və «П» şəkilli evlər deyilir.

XIX–XX əsrin əvvəllərində xalqın istifadəsində olan yaşayış evlərinin böyük əksəriyyəti kvadrat-dördkünc (pəyəbaşı, qaradam) və düzbucaqlı (təkotaqlı yerüstü evlərin hamısı) planda tikilmiş birmərtəbəli evlərdən ibarət olmuşdur. Uzun zaman belə evlər həm yaşayış evi, həm də təsərrüfat tikililəri kimi istifadə olunduqlarından, digər plan quruluşlu evlərin tikilməsini lüzumsuz etmişdir. Lakin XIX əsrin ortalarından başlayaraq inşaat ənənələrinin zənginləşməsi, xalq sənətkarlarının yeni-yeni plan quruluşlu evlər tikmək bacarığı, başlıcası isə ailənin güzəranında məişət və təsərrüfat bölmələrinin bir-birindən qəti surətdə ayrılması nəticəsində evlərin yaşayış və istehsal-təsərrüfat hissəsinə bölünməsi prosesi başlanmış, beləliklə, yeni plan quruluşlu evlər meydana çıxmışdır. Belə plan quruluşlu evlərdən biri də cərgəvi (düzdəmə) variantda tikilən evlərdir. Cərgəvi (düzdəmə) planlı evlərdə otaqlar bir xətt boyu cərgə ilə bir-birinə bitişik tikilirdi. Əsasən iki, üç və daha çox otaqlardan ibarət olan belə evlərdə bir-biri ilə əlaqə otaqlararası eyvan, yaxud dəhliz (qavxana) vasitəsi ilə (Naxçıvan bölgəsi) yaradılırdı. Belə otaqlardan, adətən, biri mətbəx kimi nəzərdə tutulur, digərləri isə qonaq və yataq otaqları kimi («qış evi» və «yay evi» də deyilirdi) istifadə olunurdu. Naxçıvanın indiki Cəlilkənd kəndində qeydə alınmış və

böyük patriarxal ailəyə məxsus olan yaşayış evi cərgəvi (düzdəmə) plana malik olub, özündə yeddi yaşayış otağını və iki təsərrüfat tikilisini birləşdirir [383, 103].

Cərgəvi planlı yaşayış evləri həm də otaqlarının «əndərun»a (iç otaq, qadınlara məxsus otaq) və «birun»a (bayır otaq, kişilərə məxsus otaq) bölünməsi ilə fərqlənirdi. Feodal-patriarxal münasibətlərinin və dini qadağaların tüğyan etdiyi XIX əsr Azərbaycanında qadınların namərhəmlərə görünməsi qəbahət sayıldığından, belə plan quruluşlu evlərə əsasən iri yasayış məntəqələrində – Abşeron, Naxçıvan, Bakı, Gəncə, Quba, Lənkəran, Ordubad və s. tez-tez rast gəlmək olurdu. L.F.Boqdanov evlərin əndəruna və biruna bölünməsini İran üçün də xarakterik olduğunu göstərərək yazırdı ki, qadınlara aid olan əndəruna kənar şəxslərdən qohum qadın və kişilərin, ehtiyac olardısa, həkimlərin girməsinə icazə verilirdi. Birun isə ümumən kişilərə aid otaq idi və burada həm də qonaqları qəbul edirdilər [219, 72-74].

Cərgəvi plan quruluşuna malik evlərlə yanaşı, Azərbaycanda kəllayı (kəlləzal) variantlı ev tiplərinə də rast gəlinir. Əsasən Azərbaycanın aran və dağətəyi kəndlərində, xüsusilə Abşeron yarımadasında geniş yayılmış kəllayı evlərin əsas xüsusiyyəti otaqlardan birinin düzgün planda inşa olunmuş bir və ya iki otağın kəlləsində tikilməsindən və «Г» şəkilli forma yaratmasından ibarətdir. Belə evlərin hər ikisinin qapısı eyni eyvana açılırdı. Naxçıvan və Lənkəran bölgələrində «tənəbi» evlər adlandırılan kəllayı evlər memarlıq-planlaşdırma baxımından daha yığcam və məqsədəuyğun olub, ayrı-ayrı bölmələr arasında daxili əlaqələrin asanlaşmasına şərait yaradırdı.

Xalq yaşayış evlərinin planlaşdırılmasının digər bir variantı qoşa kəllayı evlərdir. Qoşa kəllayı evlərdə xətti planda tikilmiş otaqların hər iki başında köndələn otaqlar tikilir və planda «П» şəklini alırdı. Belə hallarda bütün otaqların qapısı eyni bir eyvana açılır, eyvanın qarşısı, bir qayda olaraq, şüşəbənd (aynabənd) edilirdi [Şək. 1.28.1-6; Şək. 1.29.1-3].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndlərində ikimərtəbəli evlərə də təsadüf olunurdu. Onların alt mərtəbəsi, adətən, tövlə, anbar, iş-istehsal otağı, dükan, emalatxana, bir sözlə, təsərrüfat-məişət bölməsini təşkil edir, üst mərtəbəsi isə yataq və qonaq otağı üçün nəzərdə tutulurdu.

1.6. Müvəqqəti yaşayış evləri

Azərbaycanın xalq yaşayış evi fondunun bir qismini də maldar elatlara məxsus olan və müxtəlif adlar daşıyan müvəqqəti yaşayış evləri (alaçıq, coma, dəyə, muxuru, qarakeçə, dünnüklü ev, kolux, mağardəyə və s.) təşkil edirdi. Adından məlum olduğu kimi, müvəqqəti yaşayış evləri, əsasən yay-

laq şəraitində inşa olunur, asanlıqla sökülüb-yığıla bilirdi. Dairəvi və uzunsov planda qurulan belə evlərin əsas tikinti materialı çubuq, qarğı, qamış, keçə (qəlib), ip, ağac və s. idi.

Etnoqrafik araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın maldar elatlarının istifadəsində olan müvəqqəti yaşayış evlərinin müxtəlif variantları içərisində dəyə (Şirvanda – qarakeçə) və alaçıq üstünlük təşkil etmişdir. Dəyə, həm ölçüsünə, həm də tikilmə üsuluna görə alaçıqdan fərqlənirdi. Həcminə görə alaçıqdan kiçik olan dəyə, möhkəmliyinə görə də ondan geri qalırdı [226, 124]. Belə fərqli xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, əslində alaçıq və dəyə eyni bir müvəqqəti yaşayış evinin iki müxtəlif növüdür. «Dəyə» istilahı bir çox türkdilli xalqlarda ümumiyyətlə, «ev» mənasında işlədilir [314, 249]. Qeyd etmək lazımdır ki, saxurlar arasında dəyə «qış evi» kimi məlumdur. Belə dəyələr Azərbaycan dəyələrindən kəskin surətdə fərqlənərək 1,5-2 m dərinliyində torpağın içərisində tikilirdi. Dəyənin ortasında 1 m dərinliyində qazılan ocaq yerinə qışda ayaqlarını sallayaraq qızınırdılar [381, 550-551].

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində dəyə, inşaat materialına, plan quruluşuna, konstruksiyasına və təyinatına görə müxtəlif səciyyə daşımışdır. Şəki-Zaqatala və Qarabağ bölgələrində dəyə ya torpaqda qazılan kalafa kimi, ya da sal daşlardan tikilir və düzbucaqlı planda olurdu. Onlardan yaylaq və qışlaq şəraitində çobanlar istifadə edirdilər. Burada tikilən qazma tipli dəyələr ya ikisinəli dam çardağı ilə, ya da çubuqlardan düzəldilən qövsvari keçə örtüklə tamamlanırdı [121, 73-75; 74, 91].

Naxçıvan bölgəsində tikilən dəyələrdə inşaat materialı kimi gildən, ağacdan, otdan, küləşdən istifadə olunurdu. Gildən inşa olunan dəyə bir və ya ikimərtəbəli olmaqla, özünün xarici görkəminə görə qala bürcünü xatırladır və daimi yaşayış evi kimi nəzərdə tutulurdu [383, 124-125].

Dəyə yüngül konstruksiyaya malik olmaqla quruluşca çox sadə idi. Lazımi ölçüdə çubuqları kəsib ucları qədləndikdən sonra onları dəyə tikilməsi üçün nəzərdə tutulmuş yerə dairəvi şəkildə, bir-birindən 40-50 sm aralı basdırırdılar. Qarşı-qarşıya duran çubuqların uclarını əyərək yundan toxunmuş «örəmə» adlanan qotazlı ip vasitəsilə bir-birinə bağladıqdan sonra dəyənin gövdəsi hazır olurdu. Dəyənin üstünü örtmək üçün əvvəlcə çubuqların çöl tərəfdən ətrafına hündürlüyü 80-100 sm olan qarğıdan hörülmüş çətən (çitəmə, çığ) çəkirdilər. Çətən (çığ) giriş yolunu bağlamırdı. Bundan sonra dəyənin başı dörd hissə keçədən ibarət olub, dairəvi və dördkünc formada bir-birinə tikilən «baş qəlib» ilə örtülürdü. Dəyənin yanları isə, üç hissə keçədən ibarət olan və aşağıya doğru getdikcə enlənən «yan qəlibləri» ilə bağlanırdı. Qəlibləri külək atmasın deyə, uclarındakı iplər vasitəsilə ya çəkib dəyə çubuqlarına bağlayır, ya da kənarlarından ağac, daş

və s. asırdılar. Dəyənin möhkəmliyini artırmaq məqsədilə onun üstünü də iplə (sicimlə) möhkəm çəkir və «yellik» düzəldirdilər. Ölçülərinə və örtük materialına görə varlı və kasıb dəyələrini bir-birindən fərqləndirmək mümkün idi [373, 205]. Bir qayda olaraq, dəyənin qapısı gündoğan səmtə baxırdı. Lakin nadir hallarda, xüsusilə oba quzeydə yerləşdikdə dəyənin baxar səmti günbatana tərəf olurdu. Qapı, adətən, bir-birindən 70-80 sm aralı basdırılmış iki yoğun çubuqdan düzəldilirdi. Giriş yolu həsirlə, palazla və yaxud, məhz bu məqsəd üçün xüsusi toxunmuş «qapılıq» adlanan kilimlə tutulurdu. Günəşli günlərdə dəyənin qapılığı çirmələnib yuxarıda ip (köşə) vasitəsilə bağlanırdı. Yağış suyunun dəyəyə dolmaması üçün onun ətrafına «qarım» adlanan ensiz və dayaz arx çəkilirdi [Şək. 1.30.1].

Dəyənin ölçülərindən asılı olaraq onu tikmək üçün 30-50-yə qədər çubuq, 4-6-ya qədər keçə (qəlib) işlənirdi [65, 35]. Qəlibi (keçəni) «həllac» adlanan xüsusi sərişləli ustalar hazırlayırdı [30, 104-105]. Adətən, üçlükdə işləyən həllaclar gün ərzində dörd qəlib hazırlaya bilirdilər [179, 176].

Müvəqqəti yaşayış evlərinin bir tipi də alaçıq idi. Dəyəyə nisbətən mürəkkəb konstruksiyaya malik olan alaçıq, həm də həcminin böyüklüyünə görə fərqlənirdi. Onu tikmək üçün gözəyarı müəyyən edilmiş yerə ağac mıxca çalıb, ucuna ip bağlayırdılar. İpi mıxcanın dövrəsi boyunca 6-8 addımlıqda fırladaraq, yerdə dairə çəkir və bu qayda ilə alaçığın dövrəsini müəyyən edirdilər. Bundan sonra dairənin mərkəzinə təxminən 3-5 m hündürlüyündə «sunaça» basdırılırdı. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində sunaça «çöysü», «köskü», «çatma-çıvıx», «dirəncək», «lobar» adları ilə məlum idi. Alaçıqlarda sunaçanın qoyulması həm onun həcminin genişlənməsinə, həm də qəlibin ağırlığı altında çubuqların möhkəm dayanmasına təminat verirdi [348, 176]. Bəzi varlı alaçıqlarında sunaça «şirazlı» və «çıxrılı» olurdu. Belə sunaçaların üzəri oyma üsulu ilə milli ornament və naxışlarla bəzədilir, ətrafında çoxlu təbii çıxıntıları olurdu ki, oraya paltar, silah, xəncər, ov avadanlığı, əl çırağı və s. asılırdı. Sunaçanın başına, çəmbərəsi (sağanağı) boyunca 30-a qədər deşik açılmış çarpaz şəkilli və ya pərli çarx formalı dünnük keçirilirdi. Bir-birindən eyni məsafədə torpağa basdırılmış alaçıq çubuqlarının nazik ucları bu deşiklərə keçirilirdi. Bundan sonra çarxa bağlanmış ipi, çubuqlar qövsvarı görkəm alana kimi aşağıya doğru tarım çəkir, sunaça yaxınlığında basdırılmış mıxa bağlayırdılar. Alaçığın yan çubuqlarının möhkəmliyini təmin etmək üçün bir-birinə paralel olaraq 1 m aralı «badaq çubuqları» da bənd edilirdi. Bu qayda ilə gövdə hazır olduqdan sonra onun ətrafına çətən (çığ) çəkib həmin gövdənin üzərinə qəlib (keçə) salırdılar. Azərbaycanın Şirvan bölgəsində müvəqqəti yaşayış evi kimi inşa olunan bu tip alaçıq «dünnüklü ev» adı ilə məlum idi.

Öz həcminə görə alaçıqdan nisbətən böyük olan muxurunun inşaat texnikası alaçıqdan heç də fərqlənmirdi [Şək. 1.30.2]. Muxurunun qəlibləri sadə naxışlarla örtülür, interyeri müxtəlif toxunma lentlərlə (bafta), qapıüstü naxışlarla bəzədilirdi.

Alaçıq və dəyənin içərisində «nəmi», yaxud «bucaq» deyilən xüsusi yer düzəldilir, burada heyvandarlıq məhsulları və ərzaq saxlanılırdı. Nəminin döşəməsi yastı çay daşları ilə döşənir, olacaq yerindən çətən arakəsmə və ya 30-50 sm hündürlüyündə daşqura divarla ayrılırdı. Ev müxəlləfatı (barxana, məfrəş və s.) küncləri birində daş ayaqaltı üzərinə taxta qoyulmaqla qurulan yük yerinə yığılırdı.

Azərbaycanın maldar elatları «mağardəyəsi» və ya sadəcə olaraq «mağar» adlanan iri həcmli yaşayış evləri də tikirdilər. Əsasən, böyük patriarxal ailəyə məxsus olan belə müvəqqəti tikililər uzunsov planda olurdu. Mağardəyəsini tikmək üçün hər tərəfdə on ədəd çubuğu təxminən bir metr aralı qarşı-qarşıya basdırıb uclarını əyərək ip vasitəsilə bir-birinə badaq edirdilər. Qövsvarı şəkil alan bu çubuqlar 9 ədəd bel çubuqları vasitəsilə birləşdirilir, arxasını örtmək üçün isə beş ədəd çubuqdan istifadə olunurdu. Yan çubuqlarının ortasından bir xətt boyunca bağlanan badaq çubuqları dəyənin möhkəmliyini daha da artırırdı. Qəlibin ağırlığı altında çubuqların əyilməməsi üçün onun içərisində iki dirək basdırılırdı. Bundan sonra ətrafına çətən çəkilmiş mağar dəyənin üstünə qəlib döşənirdi. Belə mağar dəyələrdə yaylaq şəraitində hətta toy etmək belə mümkün idi [Şək. 1.31.1].

Azərbaycanın Lənkəran-Astara bölgəsi üçün xarakterik olan, talış dilində «çodı küma» («çodı ev») adlandırılan «qaraçadır»ın plan quruluşu mağar dəyəyə bənzəsə də, inşaat materialına və texnikasına görə ondan fərqlənirdi. Düzbucaqlı planda olan «çodı küma»nin yan və kəllə tərəfləri köndələn qoyulmuş çubuqlara (kamat) daha elastik çubuqlar (reves) keçirməklə hörülürdü. Yan tərəfləri daha sıx hörülmüş «çodı küma»nin günəbaxarında düzbucaqlı formada giriş yolu qoyulurdu. Tavanı əmələ gətirən qövsvarı əyilmiş çubuqların üzərinə keçi qəzilindən toxunmuş qara və ya tünd palıdı rəngli cecim (çodı) örtürdülər. Alaçıq və dəyəyə nisbətən daha davamlı tikilən «çodı küma»ni sökmür, növbəti ildə istifadə üçün saxlayırdılar [307, 120-121].

Bəzən tavanasız maldar elatlar yaylaq şəraitində olduqca sadə tikinti konstruksiyasına malik olan «kolux» tipli olacaqlarda yaşayırdılar [Şək. 1.31.2]. Kolux, əsasən Naxçıvan mahalının maldar elatları üçün səciyyəvi olan müvəqqəti ev tipi idi. Onu qurmaq üçün 1,5-2 m hündürlüyündə iki ağac dirəyi bir-birindən 3-4 m aralı torpağa basdırır və onun haçasına köndələn ağac qoyurdular. Planda «П» şəkilli olan bu cür tikintinin üstünü cecimlə (palazla) örtür, uclarını ip vasitəsilə torpağa çalınmış mıxlara bağlayırdılar. Koluxun bir tərəfi giriş yolu üçün açıq saxlanılırdı [383, 121].

1.7. Yaşayış evlərinin daxili sahmanı

XIX–XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının yaşayış evlərinin daxili sahmanında Şərq arxitekturasına məxsus sadəlik özünü göstərirdi. Burada yaşayış evlərinin forma, plan quruluşu və tiplərindən asılı olaraq, interyerdə də onlara müvafiq dəyişikliklər baş vermişdi. Evin daxili sahmanında olan dəyişikliklərdə xalqın sosial-iqtisadi və mədəni səviyyəsi, təsərrüfat fəaliyyətinin istiqaməti, xalq ənənələri, maddi-texniki imkanlar, iri şəhərlərə yaxın yerləşmə və s. amillər həlledici rol oynamışdır.

Azərbaycan xalqının böyük əksəriyyətinin yaşayış evləri XIX-XX əsrin əvvəllərində qazma, qaradam və pəyə tipli olduğundan, onlarda daxili səliqə-sahman bəsit olurdu. Belə evlərdən təkcə yaşayış üçün deyil, təsərrüfat məqsədləri üçün də istifadə edilirdi. Bu barədə XIX əsrin əvvəllərinə aid bir məlumatda deyilir: «Adətən belə evlərə daxil olduqda ilk dəfə adamın gözünə, bir-birinə söykənmiş mis qabların uzun cərgəsi, sonra yan-yana qoyulmuş xalçalar, keçələr və barxana dəyir. Evin ortasında yerdə ocaq qalayıb yemək hazırlayır, çörək bişirir və qışda isinirlər. Giriş yolu ilə üzbəüz arxa divar boyu alçaq taxt yerləşdirilir, üstünə paltar və başqa müxəlləfat yığılmış yun məfrəşlər qoyulur, divardan isə silah asılır» [299, 231].

Yerüstü evlərdə isə daxili səliqə-sahman daha tez gözə çarpırdı. Burada müxtəlif məqsədlər üçün düzəldilmiş divar açırımları (taxça, zeh və ya rəf (ləmə), divar rəfi, yük yeri (camaxatan), dolab (xarxara), buxarı və s.) mühüm əlamət idi. Ailə məişəti üçün səciyyəvi olan bütün proseslər (yemək, yatmaq, dincəlmək, ev məişəti işləri və s.) döşəmə üzərində həyata keçirildiyindən, onun səliqəli düzəldilməsinə xüsusi fikir verilirdi. Adətən, döşəmə saman qatılmış palçıqla qalın suvanır, suvaq quruyandan sonra onun üzərinə və divarlara ağ gildən şirə çəkilirdi. Şirələnmiş döşəməyə, ev sahibinin maddi imkanından asılı olaraq keçə (garbıt), palaz, cecim, həsir (tumu – püzətumu, lığ tumu), kilim, xalça, gəbə və s. salınır, üzərinə aşılanmış qoyun dərisindən ayaqaltılar qoyulur, mütəkkə, balış və döşəkçələr (nalça, nimdər) düzülürdü. Bəzən evin divarlarına da yerdən 50-60 sm hündürlükdə həsir çəkilirdi. Varlı evlərində bu tərtibat daha zəngin olurdu: divarlara xalçalar asılır, üzərinə müxtəlif həndəsi və nəbati naxışlarla bəzədilmiş bədii tikmələr bənd edilir, gözəgəlimli yerlərdə silah-sümsü, saz, uluların portretləri və qətələr (üzərində zərli xətlə Qurandan ayələr yazılan və çərçivəyə salınan xüsusi sənət əsəri) asılırdı. Bütün bu ev müxəllafatları hər bir ailə üçün zəruri məişət avadanlığı olduğundan, bəziləri gəlin köçən qızların cehiz dəstinə də daxil edilirdi.

Naxçıvan bölgəsinin «var evləri»ndə xüsusi sifarişlə Təbriz ustaları tərəfindən toxunmuş xalı-xalça dəstləri ilə evi döşəmək adət halını almışdı.

Tavan istisna olmaqla bütün döşəmə və divar bütöv xalçaya tutulurdu. Sifariş verilərkən evin qapı və pəncərə açırımlarının ölçüləri nəzərə alınırdı. Xalı döşəməni tam basmayanda, ona «kənarə» deyilən ensiz, uzunsov xalçalar əlavə edilirdi. Giriş qapısının astanasına payandaz atılırdı.

Bir qayda olaraq, ailə başçısı, hörmətli qonaq və ağsaqqal üçün evin buxarı yerləşən yuxarı hissəsində – «dör başı»nda ayrıca nazbalış qoyulurdu. Maraqlıdır ki, «evin dör (tör) başı» istilahı xakas və Altay türkləri arasında da eyni mənada işlədilmişdir. Türkmən-noxurlularda isə gələn qonaqlar süfrə arxasında dövrə şəklində əyləşərdilər. Adətən cavanlar bir dövrə, yaşlı-ahıllar isə ayrıca dövrə təşkil edərdilər. Ən hörmətli qonağı evin dör (tör) başı adlanan və qapı ilə üzbəüz yuxarı başında əyləşdirərdilər [227, 150]. Naxçıvan bölgəsinin «tənəbi evləri»ndə evin bu guşəsi «şahnişin» və ya «şanişin» adlanırdı. Özbəklər arasında da məlum olan «şahnişin» ayrıca otaqdan ibarət olmuşdur. V.L.Voroninanın yazdığına görə Özbəkistanın Qaşqa-Dərya vilayəti əhalisi arasında «şahnişin» varlı evlərinin ikinci mərtəbəsində qonaqlar üçün ayrılan şərafətli otağa deyilirdi [242, 328].

Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin daxili sahmanında mühüm məişət elementlərindən biri yük yerinin (camaxatanın) olması idi. Məlumdur ki, pəyə, qazma və qaradam tipli evlərdə yük yeri daş, kərpic və ya ağac dayaqlar üzərində qurulan yükaltılardan ibarət idi. Yerüstü evlərdə isə bu məqsəd üçün xüsusi düzəldilmiş divar açırımlarından istifadə edilirdi. Yük yeri evin ölçüsündən asılı olaraq iki və ya üç ədəd olurdu. Daş və ya kərpic hörgülü evlərdə yük yerinin eni təxminən 1,3 m, hündürlüyü 1,45 m, divarın içinə doğru batığı isə 60-70 sm-ə çatırdı. Oraya əsasən yataq ləvazimatı: yorğan-döşək, paltar, ehtiyat saxlanılan gəbə, kilim, palaz, yataq dəsti və s. yığılırdı. Çox vaxt məişət müxəllafatını məfrəş, yaxdan və sandığa yığıb yük yerinə qoyurdular. Bəzən evdə iki və ya daha çox yük yeri olduqda, onlardan hətta ərzaq saxlamaq üçün də istifadə olunurdu. Yük yerlərinin qabağını adətən, ipək və pambıq parçalardan tikilmiş saya pərdələrlə, varlı evlərində isə tikmə naxışlarla bəzədilmiş «zərəndaz» adlanan pərdələrlə tuturdular. Şirvan bölgəsində yerli adətə görə, gəlinin cehizləri arasında yük yeri pərdələrinin olması vacib sayılırdı. Ona görə də toydan xeyli əvvəl oğlan evinin yük yerlərinin ölçüsü götürülərək ona müvafiq pərdələr tikilər, baş tərəfinə rəngbərəng parçalardan qıyqac bükülmüş pərdəbaşlığı tutulardı [106, 52].

Evlərin daxili səhmanındakı məişət elementlərindən olan taxça gündəlikdə işlədilməyən ev avadanlıqlarının, qiymətli şeylərin, qadın zinətlərinin, içərisinə xeyir-şər libasları qoyulan və bahalı parçalardan hazırlanan paltar boxçasının (Naxçıvanda ona «paltar çarşovu» deyirdilər) saxlanılması üçün nəzərdə tutulurdu. Hər bir evdə, adətən, taxça bir cüt olmaqla, 140x80x25-30 sm

ölçüdə simmetrik şəkildə buxarı yerləşən divarın sağ və solunda düzəldilirdi. XIX əsrin ortalarına kimi taxçaların qabağı, üzəri müxtəlif naxışlarla bəzədilən pərdələrlə tutulurdu. Sonralar, xüsusilə də XIX əsrin sonlarında tikilən yaşayış evlərində taxçalara qapı qoyulur, «qarğaburnu» («qarğadili», «qulax») adlanan cəftə ilə bağlanırdı.

Gündəlikdə işlədilən qab-qacağı, azuqəni, çay və xörək dəstlərini taxçanın bir növü olan dolabda (dulada) saxlayırdılar. Taxça ilə müqayisədə dolab kiçik olub, təxminən 100x70x20-25 sm ölçüdə qurulurdu. Adətən, təkotaqlı evlərdə bir cüt dolab olurdu. Bəzən evin eyvanında da dolaba təsadüf edilirdi. Şəki-Zaqatala bölgəsində dolabın bir növü olan xarxaraya, adətən, yastıq, balış, mütəkkə, xırda döşək dəstləri (nalça, nimdər) yığılırdı.

Üzərinə müxtəlif mətbəx avadanlığı yığılmış rəf (zeh, ləmə) evin interyerində mühüm yer tuturdu. Onu, bir qayda olaraq, evin yan divarları boyunca düzəldirdilər. Bəzən evin bütün divarları boyu düzələn zehə də təsadüf olunurdu. Yaşayış evlərində zehin iki forması (divarda yerləşdirilmiş batıq şəklində və divardan 20-25 sm irəli çıxmış qomqamış kəmər və ya taxta qurşaq şəklində) geniş yayılmışdı. Durma tipli yaşayış evlərində zehi xüsusi əndazə ilə qovaq ağacından yonub düzəldirdilər. 3-4 sm qalınlığında, 2,5-3 m uzunluğunda və 20-25 sm enində olan taxtanın hər iki başından açılmış qoşa deşiklərdən eşilmiş köşə keçirərək dam çardağının pərdilərinə bağlayırdılar. Divara söykənmiş vəziyyətdə olan zehin üzərinə məişətdə az işlədilən və tez sınan ev avadanlığı müəyyən ardıcıllıqla və xüsusi zövq ilə yığılırdı. Zeh bir növ ailənin iqtisadi vəziyyətinin barometri idi. Oraya düzülmüş qabların sırasına, sayına, dəyərinə və müxtəlifliyinə görə ailə sahibinin maddi vəziyyətini müəyyən etmək olardı.

Zehin daha yaraşıqlı və formalı görünməsi üçün, adətən, yük yerinin üstü ilə zehin altında qalan aralıq hissəyə bütün divar boyu rəngbərəng parçalardan bucağının biri aşağıya doğru meylli olmaqla üçbucaq formasında «zehqabağı» adlanan xüsusi biçimli qabaqlıq tuturdular. Eynilə zehqabağı kimi düzəldilən, lakin ondan bəzəklərinin zənginliyi və gözəlliyi ilə seçilən «gərdəkbaşı» ən çox toy zamanı evin daxili səhmanında diqqəti cəlb edirdi. Adətən, tək otaqlı evə gəlin gətirdikdə evi «gərdək» adlanan arakəsmə pərdə ilə iki hissəyə bölürdülər. Belə bir qayda Xəzərin cənub-şərq sahillərində məskunlaşan türkmənlər arasında da geniş yayılmışdı [282, 81]. Gərdək pərdəsinin yuxarı başına isə «gərdəkbaşı» bağlayırdılar. İnteryerə rövnəq verən gərdəkbaşı xüsusi əndazə ilə biçilib-tikilir, rəngli muncuqlar və qotazlarla bəzədilirdi. Gərdəkbaşı hər bir ailənin ən əziz saxlancı, əmanəti kimi nəsildən-nəslə, anadan qızına keçərdi.

Maraqlıdır ki, Cənubi Sibir türklərində də ərlə-arvadın yaşadığı guşə xüsusi pərdə ilə evin digər guşələrindən ayrılırdı. Bu pərdə «köjö» adlanır, əsasən qalın və ya açıq rəngli ikiqat parçadan hazırlanırdı. Adətən onu toy günü hazırlayır və yeni evlənənləri qoruyan talisman kimi mənalandırırdılar. Buna görə də pərdəni dəyişmir, hətta evin bərəkət və xoşbəxtliyini su yuyub aparmamaq üçün yumurdular. Ər və ya arvad dünyalarını dəyişəndə «köjö»-nün tən yarısını kəsib mərhumların məzarına qoyurdular [428, 150].

Azərbaycanın bəzi bölgələrində (Naxçıvan, Şirvan, Abşeron və s.) evlərin daxili səhmanında kürsü də müəyyən yer tuturdu. Adətən, ailə üzvlərinin qızınması üçün nəzərdə tutulan kürsüdən qış aylarında istifadə olunurdu. Evin ortasında qurulan kürsü döşəmə üzərində qazılmış dayaz çaladan, alçaq kətildən və onun üzərinə salınmış böyük «kürsü yorğanı»ndan ibarət olurdu. Bəzi evlərdə çala əvəzinə, xüsusi düzəldilmiş gil kürə və çuqun manqaldan da istifadə edilirdi. Kürsü qonşu İranın və Türkiyənin də yaşayış evlərində başlıca yer tutmuşdur [219, 72; 349, 100].

Evlərin daxili sahmanında diqqəti cəlb edən digər bir məişət elementi buxarı idi. Ondan xörək hazırlamaq və evləri qızdırmaq məqsədilə istifadə olunurdu. Yaşayış evlərinin əksəriyyətində buxarı kəllə divarın ortasında yerləşdirilirdi. Bəzən otağın künclərinin birində ocaq oyuğundan və divariçi tüstü borusundan ibarət buxarılara da rast gəlmək olurdu. Atmosfer çöküntülərindən mühafizə edilməsi və tüstünü yaxşı çəkməsi üçün buxarının başı hörülərək dam örtüyündən 80-90 sm hündürə qaldırılır, künbəzli, qövsvarı və ya üçbucaq formalı başlıqla tamamlanırdı. Şirvanın bağdadı tipli evlərində bu funksiyanı «səbətbaca», Abşeronda isə «dubla» yerinə yetirirdi.

Lənkəran-Astara bölgəsi kəndlərində bişmiş və çiy (kal) kərpicdən hörülmüş buxarıların içərisinə xüsusi çuqun tava yerləşdirilirdi. İki qulpu olan tava istiliyi tənzimləyir, evə tüstünün dolmasının qarşısını alırdı. Belə ki, ocaq yeni yandırılanda qulp vasitəsilə tava fırladılır, tüstü ancaq bacadan çıxırdı. Köz düşdükdə isə tava əksinə fırladılır, bu zaman tavanın qövsü bacanın yolunu bağlayır, istiliyi otağa ötürürdü.

Zaqatala bölgəsinin əksər kəndlərində buxarılar iki formada: «qarpızı» və «asma-qoyma» buxarı formasında mövcud olmuşdur. Adətən qarpızı buxarıları Dağıstandan (Zrıx ellərindən) kəsbkarlığa gələn ləzgi ustalar daha yaraşıqlı düzəldir, yerli ustalara da bu sənəti öyrədirdilər. Kəpənəkçi kəndində ahıllar indi də zrıxlı usta Rəcəb və onun şəyirdi Hənifin qoyduğu qarpızı buxarıları yaxşı xatırlayırlar. Adətən qarpızı buxarıdan evləri isitmək üçün istifadə edilirdi. Asma-qoyma buxarıları düzəltmək üçün isə döşəmədən 1,20 sm hündürlükdə bir-birindən 60-80 sm aralı iki palıd yarmaçasını divara bənd edirdilər. Onun evin içərisinə doğru çıxıntısı 60 sm olurdu.

Burada kərpicdən buxarı yığılır, tüstü borusu tikilir, borunun qurtaracağında – dam çardağında künbəzvari baca düzəldilirdi. Belə buxarılara iri kötüklər qoyulur, yandıqca irəliyə itələnirdi. Xörək bişirmək üçün asma-qoyma buxarılar daha əlverişli idi.

Ancaq evlərin qızdırılmasına xidmət edən, özlərinin dekorativ işlənilmələri cəhətindən kamil sənət əsəri təsiri bağışlayan və quruluşca müxtəlif olan buxarılar isə əsas etibarilə varlıların evlərində olurdu [Şək. 1.32.2,4].

Azərbaycanda yaşayış evlərinin qızdırılması üçün istifadə edilən süni vasitələr orta ocağı-buxarı-tənəkə (çuqun sobalar)-kürsü-(gil kürə, manqal)-qaz sobaları və buxarla işləyən müasir istilik sistemlərinə kimi böyük inkişaf yolu keçmişdir. Bəhs olunan dövrdə evlərin qızdırılmasında yanacaq kimi odun, kərmə (qırma), təzək və s.-dən, Abşeron bölgəsində isə həm də neftdən (mazutdan) geniş istifadə olunurdu.

Yaşayış evlərinin daxili sahmanında işıqlandırma məsələsi də başlıca yer tuturdu. XIX əsrdə evlərin süni işıqlandırılmasında gecələr orta ocağından, ucu alovlu kösövdən, buxarıda yanan ocağın şöləsindən, gündüzlər isə qapı və pəncərə açırımlarından, dam bacasından, sonralar müxtəlif yağlı bitkilərdən (albalı, palıd, tozağacı, gərməşov və s.) istifadə olunurdu. Etnoqrafik materiallar göstərir ki, Azərbaycanın Qərb bölgələrində yaşayış evlərinin işıqlandırılması üçün daha çox ağac çubuğundan hazırlanmış «döymə» adlanan «çıraq»dan istifadə edilmişdi. Onu hazırlamaq üçün qarağac və ya şam ağacının nisbətən yoğun çubuğunu balta ilə döyüb yumşaldır, sonra yağa basır, yandıraraq işığında otururdular. Bəzən heyvan piyindən düzəldilmiş xüsusi «şamlar»a da təsadüf olunurdu. Belə şamları hazırlamaq üçün heyvan piyini əridərək içərisinə piltə salınmış qarğı düdüyünə tökür, piy donub bərkiyəndən sonra düdüyü sındırır, içərisindəki hazır şamı yandırırdılar.

Evlərin işıqlandırılmasında XIX əsrin ikinci yarısından Azərbaycanda mazut və qara neftlə işləyən qaraçıraqlardan istifadə olunmağa başlandı. Onlar saxsıdan, şüşədən, misdən və tənəkədən düzəldilir, döşəmədən müəyyən hündürlükdə, ağacdan qayrılmış çıraqbanların üstünə qoyulurdu. XX əsrin əvvəllərinə yaxın qaraçıraqları tədricən şüşəli lampalar, fanarlar əvəz etdi. Bundan sonra xalqın məişətinə ardıcıllıqla «yeddilik», «onluq», «otuzluq» lampa növləri daxil oldu [Şək. 1.32.1,3].

Göründüyü kimi, Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin interyerlərinin bədii tərtibatında tətbiq olunan bədii vasitələr, məişət memarlığı elementləri xalqın çoxəsrlik həyatı və inşaat təcrübəsinin nəticəsi olmuş, əsrdən-əsrə, nəsildən-nəslə keçərək təkmilləşmiş, müasir işıqlı evlərin bədii tərtibatına kimi çox böyük inkişaf yolu keçmişdir.

XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin böyük əksəriyyətində, demək olar ki, mebel olmamışdır. Az-çox varlı ailələrdə «taxt» (taxtavan) adlanan ağac çarpayılar, ağacdan düzəldilmiş masa, kətil və s. avadanlıqlara təsadüf edilmişdir.

XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan kəndinin sosial-mədəni siması əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Maddi imkanların artması nəticəsində fabrik istehsalı olan çarpayı, stol, stul, şifoner, bufet, servant, mətbəx mebeli, şkaf, divarboyu mebel, paltar dolabı və s. mebel dəstlərinin kəndli məişətinə daxil olması XIX əsrə məxsus yaşayış evlərindəki divar açırımlarının mövcud əhəmiyyətini azaltmış və ya bütünlüklə aradan çıxarmışdır [341, 16, 22; 268, 89-97].

1.8. Ev tikintisi ilə bağlı xalq adətləri

Azərbaycanda əsrlər boyu xalq təcrübəsi və empirik biliklərin hesabına yaranıb inkişaf edən, yerli əhalinin məişətində özünə vətəndaşlıq mövqeyi qazanan tikinti mədəniyyətimizdə bir sıra maraqlı və son dərəcə əhəmiyyətli adət-ənənələr mövcud olmuşdur. Zamanın sınaqlarından çıxan, dərin mənası və məzmunu ilə xalqı uğurla təmsil edən bu adət-ənənələr, nəsillərin əmanəti kimi müasir dövrümüzə qədər gəlib çıxmış, xalq sənətkarlarının peşəkarlığının, zəngin biliyinin, tikinti mədəniyyətinin mühüm göstəricisinə çevrilmişdir. Yaşayış evi tikintisi üçün rahat, əlverişli yerin seçilməsi, inşaat materiallarının tədarük edilməsi və daşınaraq ora yığılması, bünövrənin qoyulması, künc daşının bünövrə yerinə yerləşdirilməsi, möhrə vurulması, divar hörgüsü, tir başa bağlama, dərasər qaldırmaq və digər inşaat prosesləri ilə bağlı adətlər xalqın empirik tikinti təcrübəsinin zənginliyinə gözəl nümunədir.

Hər şeydən əvvəl, yaşayış evi tikiləcək yerin rahat və əlverişli olmasına üstünlük verilirdi. Bu sahədə etnoqrafik cəhətdən maraq doğuran bəzi adətlər mövcud idi. Hər bir kəs yaşayış evi tikməzdən əvvəl, bir qayda olaraq, həmin yerin tarixi, başqa sözlə desək, əvvəlki taleyi ilə maraqlanırdı. Əgər seçilmiş sahə keçmişdə döyüş yeri, qəbiristanlıq, pir, sonsuz adamın ev yeri olmuşdursa, onda həmin yerdə ev tikməyi əlverişli hesab etməzdilər. Xalq etiqadına görə, belə yer ailə üçün bədbəxtlik gətirə bilərdi [253, 79]. Belə bir adətə taciklər və dunqanlar da riayət edirdilər [371, 24; 283, 117-118].

Azərbaycanın bütün bölgələrində adətən yeni ev tikiləcək yerin halallığı alınırdı. Özgənin torpaq yerində, kiminsə gözü, nəzəri qalmış sahədə (belə yerə «haram yer» deyilirdi), bir sözlə, «el ağzında, sel ağzında, yol ağzında

ev tikməyi» ağsaqqallar, ağbirçəklər rəva görməzdilər. Tikinti yerinin halallığının alınması üçün dəvət olunan ağsaqqal, yerin əvvəlki yiyəsinin nəslindən qalanlardan halallıq aldıqdan sonra tikintiyə xeyir-dua və rəvac verərdi.

Lənkəran-Astara bölgəsindəki həyətlərin əksəriyyətində su quyusu mövcud idi. Adətə görə, dünyasını dəyişən şəxs öz həyətindəki su quyusundan götürülən su ilə yuyulmalı idi (yüyət). Əgər şəxsin ev tikdirdiyi yerin halallığı alınmazdısa, onda öləndə yuyulduğu su da «halal su» hesab olunmazdı. Ona görə də hər kəs çalışırdı ki, məskən salacağı ərazinin (yerin) halallığını təmin etsin [165, 252].

Yaşayış evi yerini seçərkən gözü tox, uğurlu, əli yüngül, ailədə xoşbəxt həyat sürmüş şəxslə qonşu olmaq mülahizələrinə də müəyyən üstünlük verilirdi. Bunun üçün əsrlərcə sınaqdan çıxmış «Yaxın qonşu uzaq qohumdan yaxşıdır» – el məsəlinə daha çox istinad edilirdi. Belə bir mülahizə xalq bayatılarında da öz əksini tapmışdır:

Mən aşiqəm, şum olsun,
Şumla yeri, şum olsun.
Yaxşı evim oluncan,
Bir yaxşı qonşum olsun [26, 17].

Əlverişli tikinti yeri seçmək üçün dəfələrlə sınaqdan çıxmış belə bir inanca da riayət olunurdu: əgər örüşdən qayıdan mal sahibinin həyətinə çatmamış kəndin içərisində və ya kənarında eyni bir yerdə bir neçə gün dalbadal yatar, yaxud dayanardısa, onda həmin yer ev tikmək üçün uğurlu hesab olunardı [157, 44]. Y.N.Asanov Ceqəm dərəsindəki (Kabarda-Balkar) Köhnə Bulunqu kəndinin də belə bir mülahizə əsasında salındığını göstərir [203, 30].

Azərbaycanın Qərb bölgəsinin bəzi kəndlərində ev tikmək üçün rahat yer seçərkən qarışqa yuvası olan sahəyə də müəyyən üstünlük verilərdi. Xalq etiqadına görə, qarışqa bolluq, bərəkət, zəhmət timsalı olduğundan və öz yuvasını quraqlıq yerlərdə qurduğundan, həmin yerdə tikilən evdən bolluq, bərəkət və halal zəhmət əskik olmaz, nəmlikdən söhbət gedə bilməzdi [232, 49].

Quba rayonunda və Şabran düzənliyində ev tikməyə münasib yer seçmək üçün düzənlik ərazilərdə və çay kənarlarında torpağı 0,5 m dərinliyində qazıb oraya içərisi su ilə doldurularaq ağzı parça ilə bağlanmış kuzə basdırılardı. Bir gün ərzində orada qalan kuzə çıxarılar, əgər kuzədə suyun səviyyəsi aşağı düşərdisə, onda belə yer tikinti üçün əlverişli, suyun səviyyəsi dəyişməzdisə, onda belə torpaq nəmli hesab olunar, ev tikmək üçün yararsız sayılardı [253, 77].

Evin bünövrəsinin (himinin) qoyulması da müəyyən maraqlı adətlərlə müşayiət olunurdu. Məlum olduğu kimi, divarın möhkəmliyi və evin davamlı olması bünövrənin keyfiyyətindən daha çox asılıdır. Xalq həyatına və məişətinə yaxından bələd olan böyük maarifçi H.B.Zərdabi öz əsərlərində evin davamlı olması və nəm çəkməməsi üçün bünövrənin əhəmiyyətini dəfələrlə qeyd etmişdir [276, 127]. Bunun üçün də evtikmə təcrübəsində möhkəm bünövrə qoyulmasına xüsusi diqqət verilirdi.

Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələrində geniş yayılmış adətə görə, bənna ev inşa ediləcək sahəyə gələrək oranı nəzərdən keçirər, müəyyən hazırlıq işləri apardıqdan sonra evin ölçülərini, otaqların sayını, fasadın baxar səmtini müəyyənləşdirib, «Xoşbəxt yaşasınlar!», «Uğurlu olsun!», kimi ürəyəyatan sözlər deyər və bünövrənin sağ küncünə ilk «işarə çivi»ni çalardı. Bu qayda ilə bütün çivlər çalınıb arasına iplər çəkildikdən sonra bənna bünövrənin qazılmasına işarə verərdi. Həyatı xoşbəxt və səadətlə keçmiş, əli yüngül, orucunun, namazının vaxtını keçirməyən, haram işə əl qoymayan, oğullu-qızlı, nəvəli-nəticəli ağsaqqal, xeyir-dua verəndən sonra bünövrə yerinə birinci beli vurar, bundan sonra ustanı və qohum-qonşuları işə dəvət edərdi.

Bu zaman, Naxçıvan bölgəsi üçün səciyyəvi olan bir el adətinə görə, tikiləcək evin sahibi ustanın qabağına meyvə və çərəzlə dolu qab (tabaq) gətirərdi. Ev yiyəsi və yaxın qohum-qonşular tabağın üstünə xələt (pul, corab, yaylıq, parça və s.) qoyardılar. Usta «pəh-pəh»lə çərəzdən dadar, xələti qəbul edər və işə başlardı. Tabaq (xonça) gətirilməsi adəti tir başı bağlananda və sərmöhrə vurulanda da icra olunurdu. Xatırladaq ki, Lənkəran-Astara bölgəsində bu adət ev tikilib başa çatdıqdan sonra həyata keçirilirdi.

Naxçıvan bölgəsinin tikinti ilə bağlı xalq adətləri içərisində («Yallah» və ya «Ya Allah!») deyilən digər bir adət bu gün də qalmaqdadır. Tikintini başlayarkən usta palçıq dolu malanı yuxarı qaldırır və «Yallah» (və ya «Ya Allah!») deyridi. Bu zaman ev yiyəsi və yaxın qohumlar ustanın malasının üstünə pul qoyurdular. Usta həmin pulları malanın palçığına sürtüb fartuğunun cibinə qoyur, «arxası gəlsin!» deyirdi. Bu qayda ilə bütün qohumlar ustaya pul verirdilər. Bu adət, heç şübhəsiz, ustanı işə həvəsləndirmək, tikintinin gedişini sürətləndirmək üçün maddi stimul yaratmaq istəyindən meydana gəlmişdir [165, 253].

Bölgədə axır çərşənbə tonqalının külünü evin dörd küncünə səpmək adəti də vardı. Bu, həm bərəkət kimi, həm də yaşayış evi həndəvərindən pis (bəd) ruhları qovmaq inamı kimi mənalandırılırdı.

Yaşayış evi bünövrəsinin ilk daşı (künc daşı), adətən, həcmcə bir qədər böyük və möhkəm olardı. Him qazılıb başa çatdıqdan sonra oraya künc daşının qoyulması üçün yenə də ağsaqqal dəvət olunardı. O, həmin daşı qucağında, bir neçə nəfərin köməyi ilə bünövrənin dövrəsi boyunca hərlədikdən sonra tikintidə iştirak edənlərin alqışları altında künc yerinə qoyardı. Bundan sonra ustaya «iş avandlığı» arzulayar, ev sahibinə isə «gözaydınlığı» verərdilər.

Quba-Xaçmaz bölgəsinə xas olan dini-magik xarakterli «tikinti qurbanı» adlanan adət ən qədim təsəvvürlərlə əlaqədar olub, yerin ruhuna qurban kəsmək əqidəsindən irəli gəlmişdir. Bunun üçün bünövrəyə künc daşı qoyulduqdan sonra ağsaqqal onun üstündə qurban (qoyun) kəsir, tikinti sahibi isə dolçanı heyvanın qanı ilə doldurub qalan üç küncə tökürdü. Qubanın Amsar kəndində bu ayin evin divarı bir metrə qədər ucaldılandan sonra icra olunurdu. Kəsilən heyvanın ətinin bir hissəsi qohum-qonşulara paylanır, digər bir hissəsi isə ailədə qalırdı [253,79-80].

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, buna bənzər adət Şəki-Zaqatala bölgəsində də icra olunmuşdur. Evin bünövrəsinə (yerli əhali bünövrəyə «qacar» deyir) ilk daşqoyma mərasimində heyvan kəsilər, onun qanı qacara axıdılar və dörd küncünə bulaşdırılardı. Ağsaqqalların dediyinə görə, bunu ev bərəkətli-dövlətli, mal-qaralı olsun deyə, edərdilər. Bu adət evdə qurban kəsiləndə də icra olunurdu.

Yeni tikiləcək evdə bərəkət və bolluq olmasını təmin etmək üçün Azərbaycanın əksər bölgələrində bünövrəyə metal pullar, buğda, düyü, çörək, duz və başqa şeylər qoyar və deyərdilər: «Eviniz-eşiyiniz bərəkətli olsun», «xeyrini-bərəkətini görəsiz», «içində övladınız üçün toy edəsiniz».

Tikinti prosesində ev sahibinə yaxın qohumlar, qonşular, kənd sakinləri də kömək edərdilər. Tikinti sahəsinə ilk dəfə gələn hər bir kəs «gözaydınlığı» verərək tikintinin üstünə pul və ya başqa hədiyyə qoyardı. Ev inşasında çox zaman Azərbaycan kəndlərində geniş yayılmış qarşılıqlı yardım forması olan hoy, mədəd, əvrəz (iməcilik) təşkil edilərdi. Kərpic kəsilməsi, bünövrə qazılması, evin tirinin qaldırılması (tir atmaq), dərəsərin qoyulması kimi güc tələb edən inşaat işlərində el köməyi adətlərinə daha çox ehtiyac hiss olunardı [37, 63-64]. Hoya (iməciliyə) gələnlər özləri ilə iş alətləri, araba və s. gətirərdilər. Ev sahibi tikintidə iştirak edənlərə qoyun kəsər, yemək hazırlatdırardı.

Tikinti prosesində həyata keçirilən maraqlı adətlərdən biri də «dərəsərin qoyulması» və «tiratdı» adəti idi. Adətən, qapı və pəncərə açırımlarının üstünə qoyulan dərəsər, eləcə də dam tirləri yoğun və möhkəm ağaclardan hazırlanar, nisbətən ağır olardı. Usta tirin və ya dərəsərin birinin ucundan

tutub ucadan: «qaldıra bilmirəm, kömək lazımdır!», – deyə qışqırardı. Bunu eşidən ev sahibi və yaxın qohumlardan biri ustaya bəxşiş verər və köməkləşib dərasəri və dam tirlərini düzərdilər. Ev tikilib başa çatandan sonra ev sahibi ustanın damdan düşməsi və evin içərisinə keçməsi münasibətilə də bəxşiş verərdi. Bundan sonra ev sahibinin yaxın qohumları da öz növbəsində ustaya pul və ərzaq şəklində bəxşişlər verərdilər.

Tikinti başa çatan kimi ev sahibi tərəfindən bəzən təziyə (imam ehsanı) verilirdi. Belə təziyələr ev sahibinin maddi imkanından asılı olaraq üç gün, bəzən də bir həftə davam edirdi.

Ənənəyə görə, ata evindən ayrılıb müstəqil həyata başlayan hər kəs tikdirdiyi təzə evə ilk dəfə ata ocağından od gətirərdi. Bu adətin mahiyyəti dədə-baba ocağının davam etdirilməsi ilə izah olunurdu [94, 55]. Bundan başqa, ilk dəfə evə xoşbəxtlik və səadət rəmzi olan güzgü, lampa, bolluq və bərəkət rəmzi duz-çörək gətirərdilər.

Lənkəran-Astara bölgəsinin kəndlərində bünövrəyə bolluq-bərəkət rəmzi olan əşyaların (metal pullar, buğda, duz, çörək, qənd, un və s.) qoyulmasında, xüsusilə də yeni tikilən evə ilk ev avadanlıqlarının və şirniyyat xonçasının kimin keçirməsi məsələsində bütün ciddiliyi ilə əməl edilən adətlər mövcud olmuşdur. Azərbaycanda qədim matriarxat (anaxaqanlığı) dövrünün qalıqları ilə səsləşən bu adətlərə görə, ev tikdirən oğulun anası sağ idisə, ilk bünövrə daşının altına pul və ya bərəkət rəmzlərini mütləq o qoymalı idi. Maraqlıdır ki, bağda yetişən ilk meyvəni də ya oğulun anası, əgər o sağ deyildisə, evin qadını dərməli idi. Şübhəsiz ki, bu adətlərdə qadının-ananın müqəddəsliyi, onun bar ağacına bənzəməsi, ağac bar gətirən kimi, onun da nəslin davamı olacaq körpə dünyaya gətirməsi kimi inamlar öz əksini tapmışdır. Qadının özü bar-bərəkət simvolu olduğu kimi, onun təzə evə öz əli ilə qoyduğu bərəkət də gələcəkdə yeni ocağın bərəkətli olacağına inamdan irəli gəlirdi. Ev tikilib başa çatandan sonra evə ilk gətirilən içərisi yağlı çörək (zərən), şirniyyat və çərəzlərlə dolu xonçanı da mütləq ya oğul anası, ya da oğulun öz qadını gətirməli idi [165, 255].

Ailə yeni mənzildə məskunlaşandan sonra qohum və qonşular, eləcə də kənd sakinləri müəyyən bir hədiyyə alıb «ev görməsi»nə (görəlgəyə) gələrdilər. Bu adətin başlıca qayəsini yeni qurulan ocağa (evə) əl tutmaq, kömək göstərmək təşkil edirdi. Bu zaman yaxın qonum-qonşular, eləcə də həmkəndlilər imkanları daxilində palaz, pəncərə pərdəsi, damazlıq heyvan, imkanı geniş olanlar isə xalça, samovar, kətil və s. gətirməklə gözaydınlığına gələrdilər. Gələnlərə qonaqlıq süfrəsi açmaq da bir ayrı adət idi. Xatırladaq ki, «ev görəlgəsi» adəti Şəki-Zaqatala bölgəsində «evgörmə mövludu», Naxçıvanda isə «evgörmə təziyyəsi» (imam ehsanı) ilə yekunlaşırdı. Evgörmə təziyyəsi üç gün, bəzən də bir həftə davam edirdi.

Evgörmə adəti digər türk xalqları arasında da mövcud olmuşdur. Məsələn, Cənubi Sibir türklərindən olan teleutlar yeni tikilən evin şərəfinə təşkil etdikləri şənliyi «evin toyu» («üy toyu») adlandırırdılar. Ev toyunun vaxtı irəlicədən müəyyənləşdirilirdi. Kam (şaman) ev sahibi ilə birgə evin başına dolanır, əlindəki arağanı çiləyir və bununla xeyirxah ruhları yedizdirirdi. Gələn qonaqlar da özləri ilə hədiyyələr gətirirdilər. Yemək-içmək süfrəsi açılır, şənlik başlanır və yeni tikilən ev digər evlərin sırasına daxil edilirdi. Maraqlıdır ki, üç il müddətinə yeni evdə ölüm-itim olmazdısa, həmin ev düşərli hesab olunardı [428, 167].

1.9. Təsərrüfat tikililəri

Azərbaycanda təbii-coğrafi şərait, sosial-iqtisadi amillər, əhalinin məişət tərzi və təsərrüfat məşğuliyyətindən asılı olaraq tarixən bir çox təsərrüfat tikililəri də formalaşmışdır.

Təsərrüfat tikililəri, ayrıca obyekt kimi, yalnız xüsusi mülkiyyət şəraitində meydana çıxmışdır. Bu vaxta qədər isə heç bir təsərrüfat tikilisinə ehtiyac olmamış, yaşayış evi həm də təsərrüfat tikintisi vəzifəsini icra etmişdir. Təsərrüfat tikililərinin formalaşmasında XIX əsr Azərbaycanı üçün xarakterik olan əkinçilik, maldarlıq, əkinçilik-maldarlıq, qismən də ev peşəsi və sənətkarlıq kimi təsərrüfat-mədəni tiplərin müstəsna rolu olmuşdur.

Təsərrüfat tikililəri əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq, onun malik olduğu təsərrüfatın həcmi və xarakteri ilə müəyyən olunur. Varlı ailələr özlərinin təsərrüfat tikililərinin sayının çoxluğuna görə əhalinin digər yoxsul təbəqələrindən xeyli dərəcədə fərqlənirdilər. İqtisadi cəhətdən imkansız ailələr, izafi maddi zərərə düşməməkdən ötrü, yaşayış evində həm də heyvan saxlayırdılar. Bundan başqa, ayrıca təsərrüfat tikililərində yerləşdirilməli olan digər məişət əşyaları da yaşayış mənzilində saxlanılırdı [299, 231]. Buna işarə edən M.O.Kosven yazırdı ki, özünün yarandığı dövrdən etibarən yaşayış evləri təkcə insanların yaşaması üçün deyil, həm də onların əmək alətləri, ev əşyaları və ərzaq ehtiyatlarının, soyuq fəsillərdə isə hətta ev heyvanlarının saxlanması üçün istifadə edilmişdir [345, 102].

XIX əsrdə Azərbaycanda fərdi təsərrüfat tikililərinin müxtəlif variantları mövcud olmuşdur. Onlardan bəziləri həyətin daxilində evə bitişik və ya ondan aralı, bəziləri kəndin içərisində, bəziləri isə kənddən xeyli aralı, qışlaqlarda və yaylaqlarda inşa edilirdi. Dağ və dağətəyi kəndlərdə ikimərtəbəli evin alt mərtəbəsindən təsərrüfat tikintisi kimi istifadə etməyə üstünlük verilirdi.

XIX–XX əsrin əvvəllərində xalqımıza məxsus olan təsərrüfat tikililəri istifadə məqsədlərindən asılı olaraq müxtəlif səciyyəli olduqlarından, onları əsasən üç qrura bölmək olar:

I. Məişətlə bağlı tikililər: təndirxana (təndirəsər), odun və kömür yığmaq üçün yer (odunluq), yağmurluq və ya quraqlıq, taxıl quyusu, saqan [13, 353], taxıl kəndisi [368, 409], çardaq (talvar), yandamı və ya əldamı, ginəbun, fakun, uja, anbar, tərəcə, buzxana-qırxayaq, zirzəmi-xərpiştə (Naxçıvan) və s.

II. Heyvandarlıqla əlaqədar olan təsərrüfat tikililəri: pəyə, tövlə, mərək, banıstan, vana, kaya, ağzıbir, yataq, sığırxana, küz, ağıl, göyəbaxar, kərəskə, xalxal (basdaray), poru, paçal, qəhəl, baharbənd, dolan (it damı);

III. İstehsal binaları: dükan, emalatxana, kümxana, dəmirçixana, dəyirman, dabbaqxana, paraqlıq və s. [230, 89-90].

Təndirxana – təndir və onun yanında xörək hazırlamaq üçün düzəldilmiş qarımdan, bunların üzərində isə dörd dirəklə qurulan çardaqdan ibarət idi. Təndirxanada qarımın düzəldilməsi ondan həmçinin yay mətbəxi kimi də istifadə olunmasına imkan verirdi. Təndirxananın yanları adətən açıq saxlanılırdı. Onu həyətin sakit, dalda bir tərəfində inşa edirdilər.

Müxtəlif ehtiyat ərzaq məhsullarını, mövsümü işlərdə işlədilən təsərrüfat alətlərini və məişət əşyalarını saxlamaq üçün hər bir ailə ayrıca olaraq yandamı və ya əldamından istifadə edirdi. Bu təsərrüfat tikilisi ya evin yan tərəfində ona bitişik halda, ya da evlə üzbəüz tikilirdi. Lənkəran-Astara bölgəsində ona fakun, uja və ya ginəbun, Naxçıvanda isə əl-ovuc damı deyilirdi.

Azərbaycan kəndlərində hər bir ailənin istifadəsində olan mühüm təsərrüfat tikilisindən biri də taxıl quyusu idi. Taxıl quyusu ya həyətdə, ya da anbarın və ya əldamının içərisində qazılırdı. A.D.Yeritsov yazırdı ki, Qazax qəzasında taxıl quyusunu, adətən, həyətdə evin qabağında, mümkün qədər quru torpaqda qazır, oraya yağış və qar suyu düşməsin deyə, ağzını böyük daş qapaqla örtür, üzərinə qalın torpaq qatı əlavə edirdilər [290, 170-171]. Taxıl quyusu həm dördkünc, həm də dairəvi formada qazılırdı. Onun içərisinə bəzən suvaq çəkir, bəzən də əzilməmiş küləşi elastik çubuqlar vasitəsilə quyunun kənarlarına kipləşdirirdilər [29, 40-41]. Bəzən üzərində çardaq da qurulmuş belə təsərrüfat quyusunda bir neçə ton taxıl yerləşdirmək mümkün olurdu.

Quraqlıq və ya yağmurluq əsasən kənd təsərrüfatı alətlərinin (araba, xış, vəl, boyunduruq, mala, qara kotan, car-car, mərküz (kərdivar), çərəngüş, şana, bel, balta və s.) saxlanılması üçün tikilirdi. Düzbucaqlı planda olan quraqlığın dam örtüyü çatma və ya yastıdamlı olurdu. Bəzən ətrafı qarğı və ya qamışla hörülmüş quraqlıqdan xalxal və kərəskə, Şirvanda isə kümxana kimi də istifadə olunurdu. Yastıdamlı tikilən quraqlığın üstünə ot tayası yığılırdı.

Oturaq həyat tərzi keçirən aran kəndlərinin əhalisi yay aylarında həyətin məişət bölməsində mətbəx müxəlləfatını yerləşdirmək üçün tərəcə tikirdi. Bunun üçün düzbucaqlı planda basdırılmış dörd dirəyin haçasına dörd ədəd zulaça qoyub onların arasına köndələn şəkildə nazik pərdilər döşəyir, üstünə qarğı tökürdülər. Külək qarğını atmasın deyə onu bir neçə yerdən iplə tərəcə dirəklərinə bənd edirdilər. Gündəlik məişətdə işlədilən yemək qablarını tərəcənin üstünə, ağır qabları (səhəng, güyüm, iri mis qazanlar və s.) isə altına yığırdılar. Bəzən ətrafı qarğı ilə hörülmüş belə tərəcələrin içərisinə iri sandıq (yaxdan) qoyulur, altına müxtəlif zəruri müxəlləfat yığılırdı.

Məişət bölməsində inşa edilən digər bir təsərrüfat tikintisi olan buzxana adətən torpaqda qazılırdı. Bunun üçün 4m x 3m x 1,5m ölçüdə sahənin torpağı çıxarılır, burada dam çardağı qurulub üstü torpaqlanırdı. Naxçıvan bölgəsində isə kəhrizlərin içərisində xüsusi səriştə ilə düzəldilmiş yerlərdən buzxana (qırxayaq) kimi istifadə edirdilər. Burada evlərin zirzəmisi (xərpiştə) də təsərrüfat tikilisi rolunu oynayır, xüsusi divar açırımları ilə təchiz edilirdi.

XIX–XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təsərrüfat tikililərinin böyük bir hissəsi maldarlıq təsərrüfat sahəsi ilə əlaqədar yaranmışdır. Burada iribuynuzlu mal-qara, at və dəvə üçün nəzərdə tutulan pəyə, tövlə, baharbənd, sığırxana, basdaray, ağzıbir, at xalxalı, qoyun-quzu üçün nəzərdə tutulan kaya, yataq, vana, kərəskə, küz, poru, paraq, paçal, ağıl, sərdən, göyəbaxan, banıstan və s. kimi təsərrüfat tikililəri mövcud idi [385, 187]. İqtisadi cəhətdən imkansız ailələr bəzən bütün heyvanları bir yerə – pəyəyə salır, onun içərisində ağac və ya çubuq arakəsmələr vasitəsilə xüsusi bölmələr (danalıq, buzovluq, quzuluq, bordaq yeri və s.) ayırırdılar.

Azərbaycanda qoşqu və yük heyvanları üçün tövlə tikilirdi. Tövləni tikmək üçün həyətin bir tərəfində düzbucaqlı formada təxminən 1-1,5 m dərinliyində kalafa qazır, onun ortasına «T» şəkilli «aşıq dirəyi» basdırırdılar. «Aşıq dirəyi»nin üstündən atılan qoşa tirlərin ucları harma dirəkləri üstündə yerləşdirilmiş kərənlərin üzərinə düşürdü. Sonra kalafanın qırağı boyunca torpağın (əgər kalafanın içərisində daş divar hörülübsə, daş divarın) üstünə harma (keşəbənd) döşəyib tövlənin üstünə çəpəki şəkildə, bir ucu harmanın, digər ucu isə aşıq dirəyinin üstündən keçən qoşa tirlərin üzərinə düşməklə, pərdilər düzür, onun da üstünü avarla basdıraraq torpaq qatı əlavə edib möhkəm tapdalayırdılar. Tövlənin dam örtüyünün bütün ağırlığı «aşıq dirəyi»nin üstünə düşdüyündən, o, adətən ağır və davamlı ağac növlərindən (palıd, saqqız, qara ardıc və s.) yonulub dördkünc formada düzəldilirdi. Tikilinin qapısı dabanlı olmaqla, adətən palıd ağacından yonulur, geydirmə üsulu ilə hissələr bir-birinə bərkidilirdi. Maili olaraq tövlənin içərisinə enən

giriş yolunun qarşısında dörd dirək üzərində çardaq tikilirdi. Tövlədə heyvanların yemlənməsi üçün axur da düzəldilirdi.

Maldarlıqla məşğul olan hər bir ailənin mərəyə (samanlığa) böyük ehtiyacı var idi. Mal-qara üçün tədarük olunmuş yemi saxlamaq məqsədilə tikilən mərək, adətən, qışlaqlarda, bəzən də xırman yaxınlığında olurdu.

Sadə konstruksiyaya malik olan mərəklər kərpicdən, qarğı və ya çubuqdan tikilərək yastıdamlı düzəldilirdi. Bəzən qazma dam formasında tikilən mərəklərə də təsadüf olunurdu. Onlar torpağın içərisində (yeraltı) tikilir, saman qoyub-götürmək üçün bir giriş yolu olurdu.

Təsərrüfat tikililərinin digər bir qismini də ev peşəsi və kustar sənətkarlıqla bağlı meydana gələn istehsal binaları təşkil edirdi. Bu qrupa daxil olan təsərrüfat tikililərinin böyük əksəriyyəti kəndin içərisində və ya həyət daxilində, bəziləri isə (dabbaqxana, dəyirman) su mənbələri üzərində tikilirdi.

Azərbaycan xalqının gündəlik məişətində ağacdan hazırlanmış ev avadanlıqları və təsərrüfat alətləri daha çox işləndiyindən dağlıq, dağətəyi və meşəətrafı kəndlərin əksəriyyətində, xüsusilə də Quba, Şuşa, Lənkəran, Yelizavetpol, Zəngəzur, Göyçay, Şamaxı qəzalarında bu kustar sənət növləri ilə məşğul olan ustalar fəaliyyət göstərirdilər [437, 313]. Onların bəzən həyət daxilində (əgər yaşayış evi ikimərtəbəli idisə, alt mərtəbədə, ayrıca bir otaqda), bəzən də kəndin ortasında və şəhər küçələrində xüsusi emalatxanaları olurdu. Ağacişləmə sənətinin mahir biliciləri olan bu ustalar ayrı-ayrı məişət avadanlıqları hazırlamaq sahəsində ixtisaslaşmışdılar. Belə ki, onlardan bir qismi arabaçılıq və təkərçilik, bir qismi ev avadanlıqları hazırlamaq, digər qismi də kənd təsərrüfatı alətləri hazırlamaq üzrə sifarişlər qəbul edirdilər. Bəzən bu avadanlıqlar emalatxananın özündə xırıd edilir, bəzən də həftəbazarlarına çıxarılır, taxıla və b. ərzaq məhsullarına mübadilə edilir, nağd pula satılırdı.

Digər bir istehsal binası olan dəmirçixana adətən ikimərtəbəli yaşayış binasının alt qatında, iri kəndlərdə ayrıca binada, şəhərlərdə isə ticarət cərgələrində yerləşirdi. Onun ön tərəfində geniş qapı və pəncərəsi olur, hazır məhsullar burada nümayiş etdirilirdi. Əhalinin dəmirçilik məmulatlarına olan tələbatını, qismən də olsa, ödəyən belə dəmirçixanalara, demək olar ki, hər bir kənddə təsadüf etmək mümkün idi [437, 321].

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şəhər və şəhərətrafı kəndlərində misgərlik, papaqçılıq, başmaqçılıq, dəriçilik, keçəçilik, toxuculuq, sərraclıq, dulusçuluq, kürkçülük və s. kimi kustar sənət sahələri mövcud olduğundan, onların fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri olan emalatxana tipli təsərrüfat tikililərinə böyük ehtiyac olmuşdur. Dabbaq emalatxanaları və dəyirmanlar daha çox suya ehtiyaclı olduğundan onlar kənddən xeyli aralı,

su mənbələri üzərində tikilirdi. Dabbaq emalatxanasının kənddən aralı tikilməsinin bir səbəbi də emal edilən dərinin islananda kəsif iy verməsi idi. K.Xatisovun yazdığına görə Azərbaycanda dabbaqlıq və dəriişləmə əsasən Şamaxı, Cavad, Nuxa və Ərəş qəzalarında daha çox inkişaf etmişdi [437, 352].

Azərbaycanın baramaçılıqla məşğul olan kəndlərində irəkqurdu bəsləmək üçün xüsusi təsərrüfat tikilisi dəyə (kümxana) tikirdilər. Kümxana, bir qayda olaraq, «toxmacar» və ya «gərrik» adlanan tut bağının içərisində inşa olunurdu. Kümxananın içərisində baramaqurdu bəsləmək üçün 3-5 cərgəlik tərəcə düzəldilirdi.

Yaşayış məskənləri və evlərin etnoqrafik baxımdan tədqiqindən tam aydın olur ki, maddi mədəniyyətin bu sahəsi uzun əsrlər boyu bir çox təbii-coğrafi, sosial-siyasi, iqtisadi-mədəni və s. amillərin fəal təsiri ilə böyük təkamül və inkişaf yolu keçmiş, xalq məişətinin əsasını təşkil etmişdir. Xüsusilə xalq yaşayış evi fondu, iqtisadi imkanların genişlənməsi, əhalinin mədəni həyat səviyyəsinin yüksəlişi və tikinti mədəniyyətinin daha da təkmilləşdirilməsi nəticəsində yeni-yeni ev tipləri ilə zənginləşmiş, XIX-XX əsrin əvvəllərində qazma və qaradamlardan yerüstü evlərə – imarət, ağ otaq, aynabəndli ev, malikanə və s.-ə qədər inkişaf edərək xalqın tələbatını tam ödəmişdir.

II FƏSİL

GEYİMLƏR VƏ BƏZƏKLƏR

2.1. Azərbaycan geyimləri tarixindən

Ənənəvi xalq geyimləri və bəzəklər maddi mədəniyyətin digər sahələri kimi, hər bir xalqın həyat və məişətinin ayrı-ayrı məsələlərini araşdırmaq üçün zəngin etnoqrafik materiallar verir. Geyimlərin və bəzəklərin öyrənilməsi hər bir xalqın milli xüsusiyyətlərini, iqtisadi və mədəni həyat səviyyəsini, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətini, onun başqa xalqlarla tarixi əlaqə və qarşılıqlı təsir məsələlərini, etik normalarını, estetik və bədii zövqünü, etnik və sinfi mənsubiyyətini müəyyənləşdirməkdə əhəmiyyətli mənbə rolunu oynayır.

Ənənəvi xalq geyim kompleksinin meydana gəlməsi uzun sürən tarixi inkişaf prosesinin nəticəsi olduğundan o, xalqın etnogenezi probleminin öyrənilməsində də vacib mənbələrdən biri hesab olunur. «Digər tarixi mənbələrlə bərabər, geyimlərə aid olan materiallar da hər bir xalqın mədəni-tarixi əlaqələrinin, milli xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə və etnogenez probleminin həllinə cəlb oluna bilər» [217, 3; 426, 3].

Mütəxəssislər geyim mədəniyyətinin başlanğıcını eramızdan əvvəl 40-25-ci minilliklərə aid edirlər [325, 3]. Tarixi inkişafın gedişində sosial-iqtisadi həyat şəraitinin dəyişməsi geyim növlərində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuş, yeni-yeni geyim tipləri meydana çıxmışdır. Geyim mədəniyyətinin formalaşmasında təbii-coğrafi şəraitin, xüsusilə də iqlimin həlledici rolu inkaredilməzdir. «Hər cür iqlimdə yaşamağı» öyrənən insanda «soyuqdan və rütubətdən qorunmaq üçün mənzilə və paltara tələbat» da yaranmışdır. Buna işarə edən B.F.Adler yazır: «İnsanın yaşadığı ərazinin xarakterindən asılı olaraq rəngarəng şəraitdə geyim elementləri ya təkmilləşmiş, ya da tənəzzül etmişdir. Əgər insan onu əhatə edən mühitdə öz geyimi üçün lazımi material əldə edə bilirdisə, bundan geniş şəkildə istifadə edirdi. Səhrada və ya tundrada – yaşıllığın kasad olduğu yerlərdə parça üçün əlverişli material əldə edilmirdisə, insan dəri və yundan paltar geyirdi. O yerdə ki, insan sərt iqlim şəraitinin tələbi ilə isti geyinməyə məcbur olurdu, orada geyim ölkənin və iqlimin şəraitinə uyğunlaşdırılırdı» [190, 7]. Buradan geyim elementlərinin meydana çıxmasının ilk zəruri tarixi amilinin məhz təbiətin iqlim təsirlərindən qorunmaq olduğu aydınlaşır. Geyimin tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislərin əksəriyyəti, bundan başqa, etik normalara əməl edilməsi və insanların zaman-zaman inkişaf edən estetik zövqlərinin təmin edilməsi zərurətini də geyim elementlərinin meydana gəlməsində müqəddəm şərtlər hesab edirlər [325, 3; 343, 7; 311, 174; 41, 25-26].

Azərbaycan geyim mədəniyyətinin formalaşmasında təbii-coğrafi şəraitlə yanaşı, xalqın mənəvi-əxlaqi, psixoloji-ideoloji baxışları, dünyagörüşü, sosial-iqtisadi və mədəni həyatı da əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Xalqımızın geyim mədəniyyətinin ilkinlik çağları haqqında məlumatları arxeoloji qazıntılardan, Azərbaycan haqqında məlumat verən qədim və antik dövr tarixçilərinin əsərlərindən, qayaüstü rəsmlərdən, təsviri materiallardan və b. mənbələrdən əldə edə bilirik. Bu mənbələrin araşdırılmasından aydın olur ki, Azərbaycan ərazisində məskunlaşan ilk insanların geyimləri təbii əldə edilən materiallardan (dəri, süni liflər, yarpaq və s.) olmaqla, istifadə tərzinə görə bürüncək, sarıq, örtmə və geymə kimi müxtəlif variantlarda özünü göstərmişdir. Hələ toxuculuq sənətinin meydana gəlmədiyi Paleolit və Mezolit dövrlərində ibtidai insanların əsas geyimləri dəri bürüncəklər olmuşdur. İbtidai insanlar ovladıqları heyvanların ətini yemiş, dərisini isə yağ-piy qalıqlarından qaşovlayıb təmizləmiş, sümük bizlər vasitəsilə deşib bir-birinə ağac sıyrıqları ilə bağlamış və beləliklə, primitiv bürüncəkiər əldə etmişlər [238, 192].

Bəşər tarixində «Neolit inqilabı» adlandırılan tarixi kəşflərin tərkib hissəsindən biri olan toxuculuğun meydana gəlməsi ilə insanların geyimlərində toxunma elementlərin ilk növləri müşahidə olunur. Sonralar Neolit dövrünün sonu, Eneolit dövrünün əvvəllərində artıq toxunma geyimlərin sayı artmış, insanlar təbiətin hazır məhsullarını mənimsəməkdən daha çox, özləri geyim istehsalı vərdişlərinə yiyələnmişlər. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri (daş və sümük bizlər, iynələr, sümük və gildən hazırlanan əyirici alətlər, sümükdən dəri pardaxlayıcıları və s.) Eneolit və Tunc dövrlərində toxuculuq sənətinin inkişaf etdiyini əyani faktlarla sübut edir [71, 67, 92, 96; 80, 31; 205, 32-33; 269, 30]. Bu alət və avadanlıqlardan istifadə edən qədim dövr insanları yun və digər təbii lifləri çox nazik şəkildə əyirmiş, paltar toxumaq vərdişlərinə yiyələnmişlər. Toxuma sənətinin daha da təkmilləşməsində dəzgah toxuculuğu mühüm rol oynamışdır. Mingəçevir qazıntılarından əldə edilən parça qalıqları [205, 152] və toxucu dəzgahının hissələri [204, 68] ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda dəzgah toxuculuğunun yayıldığını göstərir. Bəsit olmasına baxmayaraq, toxucu dəzgahı hörmə əməliyyatından toxuma texnikasına keçid mərhələsində qədim dövrə xas olan texniki vasitələr içərisində ən mürək-

kəb əmək aləti hesab olunurdu [111, 260]. Dəzgah toxuculuğuna keçməklə parça istehsalı və geyim növləri toxunması nisbətən artır və geyim elementlərinin sayı da çoxalırdı. Yazılı qaynaqların verdiyi məlumata görə, hələ er. əv. IX əsrdə Aşşur hökmdarı Aşşurnasirpal tarixi Manna (Azərbaycan) ərazisi olan Zamya vilayətindən bac kimi yun və əlvan yun parçadan tikilmiş paltarlar alırmış [88, 99]. Bu dövrdə toxuculuq materialı kimi kətan, yun, sonrakı dövrlərdə isə pambıq və ipək əsas olmuşdur. Er. əv. V əsrdə yaşamış «tarixin atası» Herodot Azərbaycanda keyfiyyətli parçalar toxunduğunu, ağac yarpaqları ilə paltarların təbii boyadıldığını, həmin naxışların davamlılığını xüsusi olaraq qeyd etmişdir [258, 108; 352, 7].

Azərbaycanda geyim ehtiyaclarının ödənilməsi üçün hələ qədim dövrlərdən qoyun və quzu yunu, keçi qəzili ilə yanaşı, dəvə yunundan da istifadə edilməsi məlumdur. Tarixçi Elianın verdiyi məlumata görə, Albaniyanın Kaspiana vilayətində yunu Milet yunundan heç də yumşaqlığına görə geri qalmayan zərifyunlu dəvələr saxlanılırdı və həmin yundan varlı, adlı-sanlı adamlar, eləcə də kahinlər paltar tikdirib geyirdilər [20, 345]. Azərbaycanın geyim mədəniyyəti tarixini araşdıran S.S.Dünyamalıyeva çoxlu faktik materiallar (maddi mədəniyyət nümunələri, təsvirlər) və tarixi məxəzlərdən çıxış edərək göstərir ki, eramızdan əvvəlki minilliklərdəki geyimlərin forması eramızın əvvəllərinə qədər də dəyişməmişdir. Ancaq alətlər (əyirmə və toxuma alətləri) bir qədər təkmilləşmiş, III minillikdə əl ilə hörülərək ensiz zolaqdan ibarət olan və əyinə kip yapışaraq, tam bədən formasını alan geyim, er.əv. VIII əsrdə eyni formalı, lakin sərbəst biçimli olmuş, er.əv. VI-V əsrlərdə isə xeyli enli materialdan tikilməklə, qırçınlanaraq kəmərlə beldə yığılmışdır. Bu dövrün kişi və qadın geyimləri də bir-birindən çox fərqlənməmişdir [41, 79].

Geyimlər haqqında tarixi mənbələrin, təsviri materialların və maddi mədəniyyət nümunələrinin cəlb edilməsi ilə aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, er. əv. I minillikdə Azərbaycan əhalisi yun və kətandan toxunma köynək və şalvar geymiş, dəri bürüncəklərdən istifadə etmiş, keçə və yun papaqlar qoymuş, ayaqlarına isə şişburun dəri ayaqqabılar geymişlər. Paltar hazırlamaq üçün başlıca xammal yun, dəri, çox ehtimal ki, həm də keçə olmuşdur.

Xalq geyimlərinin təkmilləşməsi prosesi orta əsrlər dövründə daha intensiv olmuşdur. Bu dövrdə geyim materialları içərisində dəri və yunla yanaşı, kətan və pambıqdan da geniş istifadə olunduğu qeyd edilir. Pambıq və kətandan, bir qayda olaraq, «bez» adlanan parça hazırlanırdı. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında «əski pambıq bez olmaz» ifadəsi [85, 31], dastan qəhrəmanı Qanturalının «altunlu incə kətan bezini belinə sarıması» [85, 87], eləcə də Azərbaycanda pambıq yetişdirilməsi haqqında yazılı qaynaqlar [81, 16-17]

və arxeoloji dəlillər [150, 74] sübut edir ki, bəhs olunan dövrdə kətan və pambıq parçalar geyim materialları içərisində özünəməxsus yer tutmuşdur.

Erkən orta əsrlərin Azərbaycan kişi və qadın geyimləri haqqında ətraflı məlumatları «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanından almaq olur. Dastanda bütün geyimlər, bir qayda olaraq, ümumi şəkildə «don» adlandırılır [128, 150]. Burada kişi və qadın geyimlərindən kömlək (köynək), şalvar («mahmudi şalvar», «al məxmuru şalvar»), cübbə («samur cübbə»), çuxa (adi və doqquzlama – doqquz qırçınlı çuxa), kaftan (uzun və qısaqol, yaxası açıq, ağ və qırmızı parçadan tikilən üst geyim növü), qurşaq («altunlu incə kətan bez»), kürk və yapıncının («kəpənək»); eləcə də baş geyimlərindən xanların tacı, bəylərin baş sarığı (çalma, dolbənd), börk (keçə börk), külah, niqab, duvaq, yaşmaq və çəmbərin (dingə); ayaqqabı növlərindən isə başmaq, ədik (çəkməni xatırladan uzunboğaz kişi ayaqqabısı), soqman (topuğa qədər boğazı olan ayaqqabı) və sərmuzənin (qadın ayaqqabısı) xalqın geyim fondunda üstünlük təşkil etdiyi aydınlaşır [48, 76-79; 128, 150-153; 59, 58-69].

S.S.Dünyamalıyeva çuxanın «doqquzlama» növünü üstü qızılı tikməli, tovuzquşu rəsmləri ilə işlənmiş və ya tikmələnmiş çuxa hesab edir, onu «tovuzlama çuxa» (tovuzquşu rəsmləri ilə bəzənmiş çuxa) adlandırır. Dastanda belə çuxalar «cığrab çuxa» («bəzəkli çuxa») kimi də təsvir olunur [41, 104].

Sasanilər imperiyasının ərəblərə qarşı mübarizəsində Sasanilər tərəfindən bu döyüşlərdə iştirak etmiş Cavanşiri mükafatlandırmış Sasani hökmdarı III Yezdəgird onun belinə mirvari ilə işlənmiş qızıl kəmər və qızıl saplı qılınc bağlatmış, qollarına qolbaqlar saldırmış, başına qaş-daşlı tac qoydurmuş, boynuna ağır mirvari boyunbağılar asdırmış, çiyninə taftadan tikilmiş şah geyimi saldırmış və zərli ipək parçadan tikilmiş dörd qotazlı mavi rəngli şalvar geydirtmişdir [81, 118].

VII-IX əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin ənənəvi əmtəə mallarından bəhs edən ərəb müəllifləri yerli və dünya bazarlarına Bərdədən ipək, yaxşı pərdələr, müxtəlif parçalardan tikilmiş paltarlar, Dərbənddən isə kətan parçalar, onların boyanmasında istifadə edilən «qırmız» deyilən qiymətli boyaq maddəsi və marena ixrac edildiyini qeyd edirlər [19, 271; 154, 112, 118, 135].

Azərbaycanın «İntibah dövrü» hesab edilən XII əsrdə yaşamış böyük şair N.Gəncəvinin «Xəmsə»sində həmin dövrün parça materialları və geyim növləri haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlirik [35, 38-42]. Bu dövrdə yüksək keyfiyyətli parça növləri içərisində ipək parçaların geniş çeşidindən (atlas, pərniyan, qumaş, diba, gurçeşm ipəyi, şüştər ipəyi, zərbaf və s.) söhbət açan şair, Azərbaycanda qadın və kişi geyimlərindən köynək, arxalıq, şalvar, kürk, çuxa, əba, cübbə, qəba, papaq, qəsəb, əmmamə, çarıq, xətayi,

başmaq, corab, ləbbadə, nimtənə, don, çalma, qaftan və s.-nin xalqın gündəlik məişətində və bayramlıq geyim dəstlərində əsas yer tutduğunu söyləyir [35, 40]. «Xosrov və Şirin» əsərində Nizami Azərbaycan qadınının geyimini belə tərənnüm edir:

Gülnar rəngində bir don geydi,
Onun üzərində saçının hər bir hörüyü bir kəmənd idi.
Həlqəyə oxşar bir kəmənd çiyninə salmış
Hər bir həlqəsinə dünya qulağı halqalı qul idi.
Xalis qızıldan bir həmayili,
Ərğəvan rəngli ipəyin üzərinə çəkmişdi.
Çinlilər qaydası ilə başına
Cəvahirlə bəzənmiş bir örpək salmışdı.
Ənbər saçan zülf kimi qara bir örpək
Dürr saçan ay üzünə asmışdı.
Bir tovuz kimi bəzənmiş hüma
Turac kimi havada süzürdü [63, 235-236].

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, artıq XII-XIII əsrlərdə Azərbaycanın ayrı-ayrı sənət-ticarət mərkəzləri bu və ya digər parça və geyim növünün hazırlanmasında, bir növ, ixtisaslaşmışdı. Belə ki, Gəncədə zərlə işlənmiş atlas və diba kimi ipək parçalar, eləcə də sadə ipək parçalar, Beyləqanda «kəzzkaşidə» adlanan ipək parça, Ərdəbildə «camə» adlandırılan qara rəngli zərif parça, Səlmas və Xoyda diba, nazik kətan paltar, Bərdədə ipək parça, habelə Naxçıvanda məşhur çuxalar, Təbrizdə atlasdan kişi üst geyimləri, Gəncədə yun paltarlar hazırlanırdı [14, 7-14]. Hələ X əsr ərəb müəllifi Əl-İstəxri «Kitab məsalik və-l-Mamalik» (Məmləkətin yolları kitabı) əsərində Əl-Babdan (Dərbənddən) kətan parçalar ixrac edildiyini, Arran, Ərməniyyə və Azərbaycandan başqa, heç yerdə kətan paltarlar hazırlanmadığını yazırdı [154, 89; 22, 113; 57, 120]. Dərbənddə kətan paltarlar tikildiyini XIII əsr müəllifi Yaqut əl Həməvi də təsdiq etmişdir [451, 14; 22, 167]. Təbriz haqqında danışan müəllif burada əbalıq parça, siqlatun (qızılı sapla işlənmiş ipək parça), xətayi (toxunma Çin parçası) atlas və b. parçalar toxunduğunu, bütün Şərq və Qərb ölkələrinə ixrac olunduğunu da göstərmişdir [451, 22; 22, 168]. XIII əsr İtaliya səyyahı Marko Polo da Azərbaycan haqqında məlumatlar verərkən burada ipək və ipək məmulatlarının bolluğundan, toxunan ipək və zərxara parçalardan, bu parçalara heç yerdə rast gəlinmədiyindən, eləcə də Təbrizin ipək və zərxara parçalarından ağızdolusu danışmışdır [338, 60; 98, 68-69].

«Cami ət-təvarix» («Tarixlər toplusu») əsərinin müəllifi F.Rəşiddəddin XIV əsrdə oğlu Şihabəddinə yazdığı məktubunda hər bir hakimin ona gərəkli olan üç xəzinəsi (pul, yaraq, geyim-ərzaq) içərisində geyimin mühüm olduğu göstərilirdi [22, 176].

XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan xalq geyim fondunda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Hər şeydən əvvəl, geyimlər gündəlik və mərasim (toy, qonaqlıq, bayram, yas və s.) geyimləri kimi müxtəlif səciyyə kəsb etmiş, mərasim geyimlərində motivləşmə (biçim, rəng, bəzək və növ müxtəlifliyi) getdikcə daha çox dərinləşmişdir. Belə dəyişiklikləri Azərbaycan xalq məişətinin müxtəlif sahələrini özündə əks etdirən miniatürlərdə, burada təsvir olunan müxtəlif sosial mənsubiyyətli əhalinin geyimlərində görmək mümkündür. Bu dövrdə Azərbaycanda türk-islam mədəniyyəti də öz inkişafının yüksək mərhələsinə çatır. Sənətdə mücərrədlik, həndəsi ornamentlərin mürəkkəb sistemi qərarlaşır. Bütün bunlar isə özünü geyim mədəniyyəti sahəsində daha çox büruzə verir. İstər miniatür məktəbi nümayəndələrinin yaradıcılığında, istərsə də Azərbaycanda olmuş xarici ölkə səyyah və coğrafiyaşünaslarının (Q.Klavixo, A.Kontarini, A.Cenkinson, A.Eduarde, L.Cepmen, D.Deket, T.Benster və b.) yol qeydlərində və əsərlərində xalq geyimlərində olan rəng harmoniyası, biçim gözəlliyi, simmetriya, geyimi daşıma zövqü və s. yüksək qiymətləndirilmişdir ki, bu da XIV-XV yüzilliklər Azərbaycan geyim mədəniyyətinin daha da zənginləşdiyini bir daha sübut edir [41, 166-167]. XVI əsrdə Şamaxıda Abdulla xanın qonağı olmuş ingilis səyyahı A.Cenkinson hökmdarın geyiminin təsvirini vermişdir: «Hökmdar özü orta boylu və zəhmli adam idi, uzun ipək parçalardan bahalı mirvarilər və daşqaş düzülmüş paltar geyinmişdi. O, başına şiş uclu, yarım yard uzunluğunda (ingilis ölçü vahididir, təxminən 1 yard=91,44 sm) zəngin qızılı parçadan türban (papaq - F.V.) qoymuşdu, üstündən 20 yard uzunluğunda, qızılı sapla tikilmiş hind ipəyindən çalma bağlamışdı. Türbanın sağ tərəfində, mina ilə zərif bəzədilmiş və daş-qaş düzülmüş qızıl lüləyə lələk çələngi taxılmışdı. Onun sırğalarının əl içi boyda asılı uclarına böyük qiymətli olan iki yaqut qoyulmuşdu» [200, 209-210]. Bu təsvirdən aydın olur ki, əhali arasında sosial təbəqələşmə də geyimlərin fonduna böyük təsir göstərmişdir. A.Cenkinsonun yol qeydlərindən o da məlum olur ki, Azərbaycan Səfəvilər dövlətində yerli istehsala aid edilən parça materialları ilə yanaşı, Avropada istehsal edilmiş böyük çeşidli geyim materialları – mahud, kamzol, atlas, karazey, xüsusilə müxtəlif rəng çalarlı (qızılbaş əmmamələri üçün nəzərdə tutulan qırmızı rəngli parçalar da daxil olmaqla) holland parçaları və London mahudunun bütün növləri də geyim növlərinin hazırlanmasında əsas yer tutmuşdur [339, 137-138].

XVI əsr Azərbaycanın siyasi tarixində mühüm dövr olduğu kimi, geyim mədəniyyəti ənənələrinin zənginləşdiyi dövr kimi də diqqəti cəlb edir. Bu dövrə aid edilən süjetli parça növlərinin dünyanın bir çox muzeylərinin (Moskvada Silah Palatası, ABŞ-da – Bostonda İncəsənət Muzeyi, Londonda Viktoriya-Albert Muzeyi, Budapeşt Dekorativ Sənətlər Muzeyi, Parisdə Dekorativ Sənətlər Muzeyi və s.), eləcə də ayrı-ayrı kolleksiya sahiblərinin (Nyu-Yorkda cənab Morun, Parisdə cənab Levenin və b.) şəxsi kolleksiyalarını bəzəməsi [12, 14, 43, 64-68] son orta əsrlərdə Azərbaycanda, xüsusilə Təbrizdə parça istehsalının ənənəvi milli zəmin üzərində yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini təsdiq edir. Bütün bu parçalardan hazırlanan kişi və qadın geyimləri özünün mühafizəkarlığını sonrakı əsrlərdə də saxlamış, biçilmə tərzində və tikiş üslubunda müəyyən dəyişiklikləri, bədii-dekorativ çalarlarını və lokal xüsusiyyətlərini nəzərə almasaq, demək olar ki, bütünlüklə təkrarlanmışdır. XVI-XVIII əsrlərin qadın geyim dəsti içərisində, əvvəlki əsrlərdə olduği kimi, yenə də alt və üst köynəyi (qaftan), dizlik, tuman, arxalıq, çuxa, cübbə, çəpkən, balaqları dizə və ya dabana qədər çatan şalvar, xəz bürüncək əsas yer tutmuşdur. Səfəvilər dövründə Azərbaycan kişi əhalisinin geyimlərində köynək və şalvarla yanaşı, çuxa, arxalıq, kürk, qurşaq, qəba, cübbə, başmaq, çalma-əmmamə və s. həm gündəlik, həm də mərasim geyim növləri kimi məlum olmuşdur [41, 230].

XVII əsrdə Azərbaycan şəhərlərinin say və xüsusi çəkisinin artması ilə əlaqədar olaraq ənənəvi parça toxuculuğu və paltar istehsalı emalatxana və müəssisələri şəhərlərdə daha çox cəmləşməyə başlayır. Bu dövrdə ən böyük toxuculuq mərkəzləri Təbriz, Ərdəbil və Şamaxı şəhərləri olmuş, bununla yanaşı, digər Azərbaycan şəhərləri – Gəncə, Naxçıvan, Ərəş, Marağa, Ordubad, Dehharqan və Mərənd də vacib istehsal mərkəzləri kimi seçilmişdir. Şəhərlər arasında parça istehsalı ilə bağlı ciddi ixtisaslaşma olmasa da, hər halda Təbriz – məxmər, atlas, qumaş, rəngbərəng qaba parça, yüngül parça (duvaq); Ərdəbil – tafta, duvaq parçası və qaba parça; Şamaxı – tafta və ya «şamaxı», darayı, duvaq parçası; Naxçıvan – «qələmkar» adlanan parçaları ilə məşhurlaşmışdı [254, 69-70]. Külli miqdarda tarixi mənbələrə, arxiv sənədlərinə, miniatür rəsmlərə və səyyahların məlumatlarına istinad edən M.X.Heydərov XVII əsrdə xalqımızın geyim dəstində yun, pambıq, kətan, ipək parçalardan tikilmiş və dəridən hazırlanmış müxtəlif dekorativ-bəzək xüsusiyyətlərinə, biçim tərzi və tikiş üslubuna malik olan geyimlərin – papaq, kaftan, kürk, qurşaq (kəmər), kürdi (mahuddan tikilən baş geyimi), dolama (uzunətək çuxa), baş örpəyi, şalvar, corab və s. mövcud olduğunu təsdiqləyir [254, 47-65]. Bəhs olunan dövrün geyimləri içərisində «dövrbənd» adlanan qızılbaş papağı, ərəb-müsəlman donu hesab olunan

«üçətək» və «ləbbadə» əvəzinə geyilən «xirqə» (boğazdan kəmər yerinə qədər düymələnən, qurşaqsız geyilən uzun və enli paltar olub, adətən yundan tikilirdi. «Suf» – farsca «yun» adlandığından, onu geyənlərə «sufilər» deyirdilər), xirqəyə bənzər, ancaq döyüş zamanı geyilən və belinə kəmər bağlanan «kəmərçin», dabanlı və ya dabansız, uzunboğaz və ya yarımboğaz çəkmə, qondara, ağ kətan ipdən toxunan, altına parçadan bir neçə qat altlıq salınan və «givə» adlanan ayaqqabı, yun ipdən toxunmuş corab və patava ilə geyilən «çaqcur» ayaqqabılar üstünlük təşkil edirdi Zadəgan qadınları başlarına «nim-tac» (yarımtac) və ya «tiyar» adlanan üçbucaqşəkilli tac qoyur, ətrafını lentlə bağlayırdılar. «Tiyar» – qadının həm də ərli olduğunu bildirən mühüm əlamət hesab olunurdu. Subay qızlar «tiyar» əvəzinə saçlarını, üzərinə müxtəlif qiymətli muncuqlarla və daş-qaşlarla bəzək-naxış salınmış lentvari parçalarla bağlayırdılar. Zəncirəyə tutulmuş araxçın, örpək, rübənd-niqab da qadın geyimlərinin ayrılmaz tərkib hissələri idi. Qadın kəmərçinlərinin ətəyi öndən qatlanıb kəmərə keçirildiyindən, onun astarı göz oxşayan rəngli ipək parçadan xüsusi səliqə ilə hazırlanırdı [166, 243-244].

XVI-XVIII əsrlərin ənənəvi geyim növləri haqqında maraqlı məlumatlar dastan yaradıcılığında da, xüsusilə məhəbbət dastanlarında öz əksini tapmışdır. Burada geyim materialı kimi yun (şal), ipək (atlas, qumaş, darayı və s.), kətan, pambıq (şilə, satin və çit) parçalardan tikilmiş köynək, don, ənbərçə, çəpkən, nimtənə, xalat, tuman, kələğayı, çalma, çarğat, duvaq, niqab, rübənd, yaylıq, başmaq, külah, ipək qurşaq-şəddə və s. kimi qadın geyimlərinin mövcudluğunun şahidi oluruq. Bu geyimlər, müxtəlif səciyyəli və təyinatlı qadın bəzəkləri ilə ahəngdarlıq təşkil edərək, qadın görkəminə xüsusi gözəllik vermişdir [153, 46-53]. «Abbas-Gülgəz» dastanında Azərbaycan gözəlinin əndamına yaraşıq verən milli geyimlərimiz incə zövqlə tərənnüm olunur:

Örtübən başına şalı-zər gəzər,
Abıdan nimtənə, qızıl düymələr,
Yaraşır belinə zərbafdan kəmər,
Çəpkənli, çarqatlı ağ bədən gəlir [1, 301].

Xanlıqlar dövründə müstəqilləşmə meylləri ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində kənd təsərrüfatının və sənətkarlığın nisbətən dirçəldilməsi, kustar sənət sahəsi məhsullarının istehsalının artırılması, Şuşa şəhəri kimi yeni sənət-ticarət mərkəzlərinin meydana gəlməsi, digər Şərq və Avropa ölkələri ilə ticarət-iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi və s. amillər Azərbaycan geyim fondunun zənginləşməsinə, müxtəlif çeşidli geyim

materiallarının daha keyfiyyətli və kütləvi şəkildə istehsalına, geyim növləri hazırlayan kustar emalatxanaların sayının artmasına gətirib çıxarmışdır. Bu dövrdə böyük Azərbaycan şəhərləri xanlıqlar mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də mühüm sənət-ticarət mərkəzləri kimi inkişaf edirdi. Parça və geyim növləri istehsalı başlıca olaraq bu şəhərlərdə cəmləşirdi. XVIII əsrdə Avropa geyim elementləri də şəhər mühitinə «nüfuz edir», əcnəbi naxışlar orta əsrlərin süjetli parçalarındakı naxışları sıxışdırıb aradan çıxarır və əvəzində həndəsi, nəbati, xətti formalı naxışlar parça istehsalında üstün yer tutmağa başlayır. Bununla yanaşı, xalqın bədii zövqünün gözəl biliciləri olan səriştəli parça ustaları – şalbaflar, bəzzazlar, culfalar, qələmkarlar, basma-naxışçılar, şərbaflar, eləcə də paltar (libas) hazırlamaqla məşğul olan peşəkar dərzilər yeni-yeni empirik biliklər sistemi yaradır, geyim fondunu yeni parça materialları və geyim növləri ilə zənginləşdirir, gözəl və əlvan rəng çalarlı, mükəmməl çeşidli xalq geyimləri hazırlayırdılar. XVIII əsr Azərbaycan şairi M.P.Vaqifin lirik şerlərində xalq geyimlərinin geniş çeşidinin, rəng əlvanlığının, forma müxtəlifliyinin poetik-bədii əksi fikrimizi sübut edir:

Xoş yaraşır sənə diba nimtənə,
Bu bəzəyin yenə əlaməti var [151, 67].

yaxud,

Libasın əlvandır, çarqat narıncı,
Saçaqlar yaraşır qıraqlarından [151, 52].

yaxud da:

Barmağında xatəm, guşində tənə,
Gireh-gireh zülfün tökə gərdənə.
Güləbətin köynək, abı nimtənə,
Yaxasında qızıl düymə gərəkdir [151, 76] və s.

XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı onun siyasi müstəqilliyinə son qoysa da, burada müstəmləkə üsul-idarəsi yaradılsa da, dağıdıcı feodal-ara müharibələrinə son qoyuldu, Azərbaycanın natural təsərrüfat qapalılığı və feodal pərakəndəliyi aradan qaldırıldı. Ölkəmizin Ümumrusiya bazarına qoşulması və Rusiya iqtisadi sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməsi burada kapitalist münasibətlərinin inkişafına, əmtəə istehsalı və mal dövriyyəsinin artmasına, rabitə-nəqliyyat vasitələrinin təkmilləşməsinə, ticarət-iqtisadi əlaqələrin güclənməsinə səbəb oldu, xüsusilə də XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq

Azərbaycanda geyim materiallarının hazırlanması ilə məşğul olan bir çox kustar sənət sahələrinin (toxuculuq, dabbaqlıq, papaqçılıq, başmaqçılıq və s.), manufaktura və fabrik müəssisələrinin güclü inkişafına təkan verdi. Bu dövrə aid olan statistik məlumatlar, yazılı mənbələr, dövri mətbuat və rus müəlliflərinin tərtib etdikləri materiallar topluları, layihələr, iqtisadi-maliyyə hesabatları Azərbaycanın çar Rusiyasının xammal əlavəsinə çevrilməsinə və onun iqtisadi işğalına xidmət etsə də, hər halda Azərbaycanın XIX əsrə aid geyim fondunun mövcud durumunu da izləməyə imkan verir. XIX əsrin 30-cu illərinə aid bir məlumatda deyilir ki, Yelizavetpol (Gəncə) dairəsində xanlıqlar dövründə 375, indi isə 200 ipək-toxuma dəzgahı, habelə ağ və qırmızı bez, calamaya (nazik bez) toxuyan 30 dəzgah işləyir. Bütün Yelizavetpol toxuculuq müəssisələrində il ərzində 10 min top parça, 15 min müxtəlif çeşidli yaylıq, 2 min top ağ, 200 top qırmızı bez (şilə) və 400 top calamaya hazırlanır [434, 389]. Bəzzazlıq sənəti adlanan pambıq parça istehsalı XIX əsrdə Gəncə ilə yanaşı, Naxçıvan, Ordubad, Şamaxı və Şuşa şəhərlərində də mövcud olmuşdur. 1829-cu ildə Şuşa şəhərində 28 bez karxanası fəaliyyətdə idi. Burada 80 toxucu dəzgahında il ərzində 8 min ədəd on arşınlıq bez toxunurdu [300, 312].

XIX əsrdə Azərbaycanda yun parça toxuculuğu (şalbaflıq) Qazax, Naxçıvan, Zəngəzur, Şuşa, Quba, Şamaxı, Göyçay qəzaları və Zaqatala dairəsində geniş yayılmışdı. Şamaxı qəzası və Zaqatala dairəsi isə təkcə Azərbaycanda deyil, ümumən Cənubi Qafqazda şal istehsalının yüksək inkişaf mərhələsinə çatmış mərkəzləri arasında xüsusi yer tuturdu. Burada şal istehsalı iki istiqamətdə – yer şalı və culfa şalı toxuculuğu istiqamətində inkişaf etmişdi [437, 304-305].

Azərbaycanda tarixən mövcud olan ipək parça toxuculuğu (şərbaflıq) XIX əsrdə özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Şəhərlər içərisində Şamaxı və Təbriz xüsusilə seçilmişdir. XVIII əsrin 90-cu illərində Şamaxı şəhərində darayı, tafta və qanovuz toxuyan 1500 toxucu karxanasının olması [106, 64], 1843-cü ildə isə 220 şərbaf karxanasının mövcudluğu [111, 289] burada ipək parça toxuculuğunun geniş yayıldığını sübut edir. Şübhəsiz ki, geyim materiallarının çeşidinin və istehsalının artması onlardan hazırlanan geyim dəstlərinin də rəngarəng olmasını, çeşid, forma və növ müxtəlifliyini şərtləndirmişdir. Xalq arasında həm xaricdən gətirilən, həm də yerli istehsala məxsus bu parça növləri «məni aldatdı», «alışdım-yandım», «hacı, mənə bax», «gecə-gündüz», «küçə mənə dar gəlir», «minbir gül», «oturma, sınar», «dur, məni gəzdir», «pinti məni geyməz», «qonşu bağrı çatladan», «sürüşdüm-düşdüm», «dəymə, gülüm tökülər», «şəmsi-qəmər», «gendə dur» və s. adlarla məşhur olmuşdur [16, 6; 192, 164; 232, 55].

XIX əsrin ortalarından başlayaraq xalq məişətinə getdkcə daha möhkəm daxil olan fabrik-sənaye məhsulları kustar toxuculuğu sıxışdırmağa başlayır. Bu dövrdə Azərbaycana Rusiya, İran, Avropa ölkələrindən gətirilən parçalar yerli istehsalı üstələyir. «Firəng çiti», «rus çiti», Moskva fabrikantı İ.P.Abramovun «Proxorov yoldaşlığı» manufakturasının istehsalı olan «Proxoro ağı» kimi ucuz parça növləri, eləcə də fabrik istehsalı olan şilə, qədək, bez, cuna, satin, lastik kimi parça materialları geyim dəstlərinin hazırlanmasında daha sərfəli hesab olunur. Pambıq parça materialına yüksək tələbatın artdığını nəzərə alan Azərbaycan sənayeçisi və mesenantı H.Z.Tağıyev 1901-ci ildə Bakıda pambıq parça istehsal edən fabrik açır. Xalq arasında bu fabrikin buraxdığı məhsul «Tağıyev ağı» kimi məşhurlaşmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycanın imkanlı sosial təbəqələri arasında barnus, naşura, darayı, qanovuz, tafta, mov, tirmə, xara, atlas, məxmər, mahud-şal və s. kimi bahalı parçalardan geyim dəstləri də uzun müddət öz istifadə üstünlüyünü qoruyub saxlamışdır.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli geyim dəstlərinin hazırlanmasında xəz və gön-dəri məmulatları da mühüm yer tutmuşdur. Gön-dəri həm aşılanmış, həm də xam halda istifadə edilmişdir. Bir qayda olaraq, aşılanmış göndən başmaq, kəmər, məst, çəkmə, xəz-dəridən papaq və kürk; xam dəridən isə müxtəlif növlü çarıqlar və tüklü papaqlar hazırlanmışdır. Ümumiyyətlə, xalqın geyim ehtiyaclarının ödənilməsi üçün yerli xammalın – yun, ipək, kətan, pambıq, dəri, gön, keçə və s. Azərbaycanda kifayət qədər bolluğu xalq geyimlərinin çeşidinin zənginliyinə, növ müxtəlifliyinə və tipoloji cəhətdən seçilməsinə imkan yaratmışdır.

2.2. Qadın geyimləri

Bütün tarixi-etnoqrafik bölgələr üzrə Azərbaycanın milli xalq geyimlərini qadın geyimləri, kişi geyimləri və uşaq geyimləri olmaqla üç dəstə ayırmaq olar. XIX əsr xalq geyimlərini həm də mərasim geyimləri (toy, yas, bayram, qonaqlıq) gündəlik geyimlər, əhalinin müxtəlif sosial qruplarının peşə mənsubiyyəti ilə əlaqədar geyimlər, mövsümi səciyyəli geyimlər, dini zümrələrə məxsus geyimlər və s. kimi də fərqləndirə bilərik.

XIX-XX əsrlərin əvvəllərində Azərbaycanın ənənəvi qadın geyimləri özünün rəng əlvanlığı, biçim tərzi və tikiş üslubunun mürəkkəbliyi, eləcə də tip və formalarının müxtəlifliyi ilə seçilirdi. Azərbaycanın ayrı-ayrı tarixi-etnoqrafik bölgələrinin əhalisinin ənənəvi qadın geyimlərində lokal-məhəlli xüsusiyyətlər, bölgələrə məxsus detallar və ştrixlər az və ya çox dərəcədə

özünü göstərsə də, bütövlükdə bu geyimlər ümumi cəhətləri ilə daha çox liqqəti cəlb edirdi. Başqa sözlə desək, qadın geyim kompleksi tipoloji cəhətdən ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyırdı.

Azərbaycanın milli qadın geyimləri «alt paltarı» və «üst paltarı» olmaqla iki variantda mövcud olmuşdur. Qadın alt paltarı alt köynəyi (müxtəlif bölgələrdə ona «can köynəyi» və «ət köynəyi» də deyirdilər) [Şək. 2.1.1-2], cütbalaq (taylı tuman) [Şək. 2.2. 1] və darbalaqdan (dizlik) ibarət olmuşdur.

Qadın alt köynəyi əldə toxunma və ya satınalma pambıq və ipək parçalardan biçilib tikilirdi. Köynəklər, bir qayda olaraq, «Morozov ağı» və «Tağıyev ağı»ndan, bezdən (qalın ağ), humayun ağından hazırlanırdı. Bəzən onlar üst köynəyi əvəzinə də istifadə olunduğundan, rəngli parçalardan (şilə, qədək, qanovuz və s.) tikilirdi. Alt köynəyi, üst köynəyindən uzun, həm də gen biçilib tikilir, hər iki yanında kəsik («çapıq» və ya «peş») qoyulur, qolları uzun və büzmə-manjetli (bilərzikli) olurdu. Kasıb qadınların alt köynəyi bəzəksiz olub, boğaz altında bir və ya iki ilgək-düymə ilə bağlanır, varlı qadınlarının isə alt köynəklərinin yaxa kəsiyi və qollarının ağzına bəzən başqa rəng parçadan köbə qoyulur, bəzən də rəngarəng bəzək elementləri (bəxyə) salınır və qızıl düymə ilə düymələnirdi. Muğan bölgəsində qadın alt köynəyi «uzunluq» adlanır, qolsuz, yaxası üçbucaq şəklində açıq olub, yerli əhali arasında «sosi» adlanan ağ çitdən tikilirdi. Parçanın ensizliyini və təsərrüfat işlərini nəzərə alaraq, köynəyin qoltuqaltına «xiştək» adlanan əlavə parça kəsiyi tikilir və belə köynək «xiştəkli köynək» adlanırdı.

Cütbalaq (taylı tuman) adətən tünd rəngli parçalardan (göy, palıdı, qara, qırmızı) iki ayrıca balaq kimi biçilir, xiştəklə (miyança) birləşdirilir, beldə saxlanması üçün yuxarı hissəsi büzülərək orada «nifə» tikilir və nifədən keçirilən «tumanbağı» vasitəsilə bağlanırdı. Cütbalağın hər bir tayı 2-4 taxta parçadan hazırlanırdı. Bunun üçün 4 m-dən 8 m-ə qədər parça gərək olurdu. Balaqlarının gen olması, sərbəst hərəkət üçün imkan yaratması, qadın orqanizmini yaxşı mühafizə etməsi və s. kimi cəhətləri nəzərə alaraq bəzi tədqiqatçılar taylı tumanı məhz köçmə həyat tərzi keçirən xalqlar arasında meydana gəldiyini qeyd edirlər [246, 122; 329, 133]. Məişət şəraitindən və maddi imkandan asılı olaraq taylı tuman həm alt paltarı, həm də üst geyimi kimi istifadə olunurdu.

Darbalaq bədənə kip yapışmaqla tikilən geyim növü olub, taylı tumanın altından geyilirdi. Darbalaq Şəki-Zaqatala, Naxçıvan və Abşeron bölgəsi əhalisinin yaşlı qadınlarının geyim kompleksində əsas yer tutmuş, digər etnoqrafik bölgələr üçün o qədər də xarakterik olmamışdır. Naxçıvan bölgəsində darbalaq «topuqluq» adı ilə məlum idi. Topuqluq ipəkdən gen şəkilli biçmə üsulu ilə hazırlanır, balaqları və beli qaytanla büzülürdü. İranda –

Təbrizdə daha çox dəbdə olan belə qadın alt paltarı Naxçıvana oradan gətirilirdi. Abşeronda da qadınların darbalaq geydiklərini vaxtilə buraya səyahət edən S.Q.Qmelin müşahidə etmişdi [263, 229]. Zaqatala bölgəsinin ayrı-ayrı əhali qrupları arasında bu geyim növünün müxtəlif adları olmuşdur. Belə ki, avarlarda «xebet», saxurlarda «bada», «vaxçek», ingiloylarda «nibxavi», «mukasar» və ya «mukasa» adlanan darbalaq azərbaycanlılar arasında «dizlik» və «badış» adlanmışdır [306, 86]. Belə geyim növü qədimlərdən məlum olmaqla, Azərbaycanın digər etnik qrupları (udinlər və «Şahdağ qrupu xalqları») arasında da mövcud olmuşdur [447, 16]. Adətən, ata rahat minmək və köç yollarında sərbəst hərəkət etmək üçün elat qadınları darbalaq geyməz, taylı tumanın balaqlarını badışın (ayaqlığı olmayan toxunma corab) içərisinə qabqarıb, qatma (hörmə ip) ilə bağlayardılar.

Azərbaycanın qadın alt geyim kompleksinə daxil edilən çaxçur, bir qayda olaraq, şəhər əhalisinin, xüsusilə də varlı və kübar ailələrin geyimi kimi mövcud olmuşdur. Ayağı büzməli şalvarı xatırladan bu geyim növü Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, Orta Asiya və Qafqaz xalqları arasında geniş yayılmış, Ön Asiya vasitəsilə Azərbaycana keçmişdir. Q.T.Qaraqaşlı çaxçurun Azərbaycanda yayılmasını farsların, xüsusilə də fars ruhanilərinin təsiri ilə əlaqələndirir [329, 134]. Çaxçur geyim növü kimi Gəncədə, Naxçıvanda, Abşeronda və Şirvanda (Şamaxı, Basqal, Lahıc) daha çox istifadə olunurdu.

Qadın üst geyim növlərinin əsas elementlərindən biri üst köynəyi idi. Azərbaycanın bütün etnoqrafik bölgələrində üst köynəyi ayrı-ayrı məhəlli xüsusiyyətləri (bunlar özünü xırda detallarda göstərirdi) nəzərə almasaq, demək olar ki, ümumi səciyyə kəsb etmişdir. O, kəsmə və tuniki biçim üsulunda tikilərək, qollarının ağzı bilərzikli və yelpazəli olurdu. Sahibinin iqtisadi imkanından asılı olaraq, qadın üst köynəyi bahalı parçalardan (qanovuz, darayı, bursa, atlaz, mov, xara), həmçinin ucuz başa gələn pambıq, yun və kətan parçalardan (satin, fay, şal, çit) tikilir, qoltuğunun altına isə fərqlənən parçadan xiştək qoyulurdu. Adətən yelpazəli üst köynəyi boyunduruqsuz olur, yaxa və boyun kəsiyinin ətrafına, üstü rəngli saplarla işlənmiş yaxalıq tutulurdu [Şək. 2.2.3]. Bəzən bu cür dekorativ bəzək elementləri («sarımabafta», «hərəmi», «qaragöz», «qaytan» və s.) üst köynəyinin qollarının ağzına (bilərziklərinə və ya məcələrinə) və yan çapıqlarına (peş) da vurulurdu. Köynəyin qabaq ətəyinə üstü metal qulplu sikkələr (qızıl və gümüş abbasılar) və müxtəlif döymə, basma və kəsmə bəzəklərlə (midaxıl, pilək, zərənduz-çaxma pilək və s.) zəngin olan «ətəklik» tikilirdi. Belə köynəklərin ətəyi, bir qayda olaraq, tumanın üstündən salınırdı.

Qolları bilərzikli (məcəli) köynəyin yaxası düzbiçimli olub, boyunduruqlu tikilirdi. Gürcüstan Dövlət Muzeyinin fondunda saxlanılan sarı

rəngli təbii ipəkdən (qanovuz) hazırlanan belə köynəklərin birinin ətəyinə iki formada bəzək (gümüşdən iki qəpiklik boyda, üzərində 8 güşəli ulduz həkk olunmuş pullar və 5 çıxıntılı zınqırovu və ya insan əlinin barmaqlarını xatırladan bəzək) tikilmişdir. Bu köynəkdə xiştək qoyulmamış, buna görə də qol gövdəyə çiyin tikişləri olmadan birləşdirilmişdir. Ətək yanları çapıq tikilən köynəyin yaxa kəsiyi və bilərziyi (məcəsi) qızılı saplarla işlənmişdir. Köynəyin enli bilərziyə tikilən hissəsinə dekorativ bəzək xarakteri daşıyan «ağızlıq» əlavə olunmuşdur [431, 168-169]. Belə qadın üst köynəkləri Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələri (Qarabağ, Şirvan, Muğan, Gəncəbasar, Bakı) üçün xarakterik geyim növ olmuşdur [Şək. 2.2.2].

Köynək tikilərkən yaş fərqi ciddi nəzərə alınır, qız və gəlinlərin köynəkləri göz oxşayan rəngli parçalardan (qırmızı, sarı, çəhrayı, bənövşəyi, yaşıl və s.) yüksək zövqlə biçilib-tikilir, qadınlar tünd (göy, palıdı və s.), qoca qarılar isə qara rəngli parçalara üstünlük verirdilər.

Azərbaycanın Cənub bölgəsində, Naxçıvanda, Şəki-Zaqatala bölgəsinin bir çox kəndlərində, eləcə də Quba-Qusarın dağlıq hissəsində uzunətək köynək geniş yayılmışdı. Dizdən aşağı (topuğa qədər) çatan belə köynəyin biçim üslubunda fərq olmasa da, həm uzunluğu, həm də ətəklərinin getdikcə genəlməsi ilə əvvəlki köynəklərdən fərqlənirdi. Uzun ətəkli və çoxtaxtalı tumanın üstündən geyilən belə köynəklərdə yan çapıqları da nisbətən böyük olurdu.

Ordubad bölgəsində qadın geyimlərinin tərkib hissəsi olan belə köynəklər XIX-XX əsrin əvvəllərində «oyma» adlanmışdır. Maraqlıdır ki, indi də Naxçıvan MR-də fabrik istehsalı olan qadın geyimi «oyma» adlanır. Bununla yanaşı, Ordubad qadınları qurşağa qədər çatan qısa, ilgək-düyməsiz, bütöv biçimli, nisbətən geniş ölçülü «çəpkən-köynək» adlanan üst köynəyinə də üstünlük vermişlər [394, 90].

XIX-XX əsrin əvvəllərində yaşlı qadınların geydiyi cütbalaq (taylı tuman, cüttuman) kimi üst geyim növü ilə yanaşı, qadın üst tumanı da geniş yayılmışdı [Şək. 2.3.1-2]. Qabaq Asiyada yarandığı ehtimal edilən bu geyim növü İran vasitəsilə Azərbaycana da keçmişdir. Qadın üst tumanı xiştəksiz (miyançasız) tikilməklə, iki variantda (büzməli və qırçınlı) təsadüf olunurdu. Muğan qadınları arasında belə tumanlar «qarmanlı» və «çimdikli» tuman adı ilə məlum idi [102, 84-85]. İqtisadi imkandan asılı olaraq qadın üst tumanı qanovuz, darayı, misqalı tirmə (misqalı tirmə – Azərbaycanda, İranda, Hindistanda, Türkiyədə kustar üsulla istehsal olunan, üzəri müxtəlif həndəsi və nəbatı naxışlarla bəzədilmiş nazik yun parçadır) [382, 122], alışı, marpus, zərxara, zərməxmər, alxara, zərələm, zərnədur, baqaniya, məxmər, naşura, tafta, atlaz və s. kimi bahalı parçalardan, eləcə də çit,

lastik, sətin, müxtəlif rənglərə boyanmış mitqalı ağ, şal və s. kimi ucuz parçalardan tikilirdi. Bundan başqa, yaş fərqindən asılı olaraq qocaların (qarıların) tumanı adətən birrəng (qara, yaşıl, göy, palıdı və s.) parçadan, qız-gəlin tumanı isə daha gözəgəlimli rəngli-güllü parçalardan hazırlanırdı. Xalq arasında geniş yayılmış:

Alışı tuman vızvızı,
Ölürəm, a dəllək qızı! –

misraları ilə başlanan el mahnısında alışı (qırmızı) parçadan tuman geymiş dəllək qızı vəsf olunurdu.

Adətən, orta yaşlı qadın tumanı 10-12 taxtadan (hissədən) ibarət biçilir və taxtaları bir-birinə tikməklə hazırlanırdı. Büzməli tumanın beldə qalan hissəsi büzülərək (çinlənərək) 5-6 sm enində olan nifəyə tikilirdi. Nifədən keçirilən ucu qotazlı (pürçümlü) ipək tumanbağı ilə tuman belə bağlanırdı.

Qırçınlı tumanda isə büzmə və nifəyə ehtiyac olmur, taxtanın baş tərəflərini bir-birinin üstünə qoyub «qasdıqdan sonra» üstünə köbə tuturdular. Qırçınlı tumanı beldə saxlamaq üçün onu, sol yanda köbənin davamı kimi tikilmiş qatma ilə və ya ilgək-düymə ilə bağlayırdılar. İlgək-düymə ilə bağlanan tuman «ətək» adlanırdı. Bunun üçün tumanın başına təxminən 8-10 sm uzunluğunda yarıq qoyulurdu [Şək. 2.4.1]. Formasından asılı olmayaraq, geyilərkən hər iki tumanın başı üzəri bəzəklərlə zəngin olan üst köynəyinin altında qalırdı.

Gəncəbasar bölgəsində bəzən bağlı-qotazlı tumanların ətəyi yarıdan aşağı qırçınlı formada tikilirdi. Qırçınlı tuman dizə qədər 5-6 taxtadan, dizdən aşağı isə 10-12 taxtadan hazırlanırdı. Taxtaların qovuşduğu hissəyə tikiş boyu yaşıl, göy, qırmızı və b. rəngli atlaz və tirmədən zolaq (qıy) qoyulurdu [69, 145].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şəki-Zaqatala bölgəsində isə qadın tumanının balağı enli olurdu. Onun ətəyinə əlvan parçadan enli ətəklik salınırdı. Bəzən tumanın ətək yanlarına enli lentə bənzər «dosunka» deyilən ətəklik də tikilirdi. Bu bəzək növü köynək və arxalığın boynuna, ətək yanlarına, cib kənarlarına, qollarının ağzına da əlavə olunurdu. Taylı tumanın yuxarı hissəsi saya parçadan, orta hissəsi əlvan parçadan, ətək yanları isə dosunkadan olurdu.

Qadın tumanlarının ətək hissəsinə 3-5 sm enində, üzəri pullar və tikmə naxışlarla bəzədilmiş «balaq» adlanan əlavə parça da tikilirdi. Belə tuman balağı özgə rəng parçadan, həm də eninə tikildiyinə görə, etnoqrafik ədəbiyyatda «qıyqac balaq» və ya «qıyqac köbə» kimi qeydə alınmışdır [337, 195;

210, 82]. Şirvanda belə qadın tumanlarının ətəyi bafta, qaragöz, hərəmi, gümüş və qızıl pul, qiymətli ipək parçalardan tikilmiş «qıyqac balax» və s. ilə tamamlanırdı. Dövlətli qadınların xara və məxmərdən tikilmiş tumanının ətəyi 2-3 cərgə «bacaqlı» və ya qızıl pulla bəzədilirdi. Çox vaxt «bacaqlı» ilə qızıl pul arasına «real» və ya «imperial» da düzülürdü [106, 87].

Qadın tumanları, bir qayda olaraq, alt tumanı, orta (ara) tumanı, üst tumanı olmaqla üç çeşiddə hazırlanırdı. Bəzən iqlim şəraitindən və imkandan asılı olaraq 2, 5, hətta 8 tumanı üst-üstdən geyinə bilirdilər. Lənkəran düzənliyi, Şəki-Zaqatalanın bir çox kəndləri və Naxçıvan-Ordubad bölgəsi istisna olmaqla, qadın tumanı, əsasən, topuğa qədər uzun tikilirdi. Qarabağ bölgəsində isə qış aylarında orta (ara) və üst tumanın arasından geyilən «yorğan tumanı» geniş yayılmışdı. Sırınmış yorğanı xatırladan belə tumanı, bir qayda olaraq, yaşlılar geyirdilər. Üzlüyü ilə astarı arasına yun döşənib sırınmış belə «sırıqlı tuman»lar Naxçıvan bölgəsi (Şahbuz rayonu) üçün də xarakterik olmuşdur. Onu «şəltə» adlanan qısa alt tumanın üstündən geyirdilər.

Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin intensiv inkişafı ilə əlaqədar olaraq artıq XIX əsrin ikinci yarısından Avropa biçimli geyim elementlərinin xalq məişətinə nüfuzu qadın geyimləri içərisində «don» adlanan digər bir geyim növünün meydana gəlməsinə imkan vermişdir. (Xatırladaq ki, köhnə Bakıda arxalıq və küləcə tipli qadın və kişi geyimini yerli əhali «don» adlandırmışdır. Burada isə söhbət sırf «bütövbədənli qadın donu»ndan gedir.) Tumandan fərqli olaraq, don ətək, gövdə və qollardan ibarət biçilib tikilirdi. Etnoqrafik məlumatlar Azərbaycanda uzun ətək və qısa ətək qadın donlarının «gövdəli», «kəmərçin» və «büzməli» olmaqla üç müxtəlif formasının mövcud olduğunu göstərir. Bir qayda olaraq, belə geyim növlərini tirmə, şəmsi-qəmər, zərri, şal, «hacı, mənə bax», «gendə dur», məxmər və b. adlarla məlum olan parçalardan hazırlayır, ətəklərinə sərmə, güləbətin, yaxasına isə hər tərəfində 8-10 ədəd olmaqla «şəms» adlanan qızıl kəsmələr düzürdülər [329, 155].

Qeyd etmək lazımdır ki, qadın geyimləri gündəlik və boğçalıq (bayramlıq) geyimlər olmaqla iki dəstdə hazırlanmışdır. İstər gündəlik, istərsə də boğçalıq (bayramlıq) geyim dəstinin tərkib hissəsi kimi «döşlük» və «önlük», bir növ, geyim dəstini tamamlayırdı. Döşlük, adından məlum olduğu kimi, döşdən başlayaraq dizdən aşağıya qədər qadın libasının ön hissəsini tuturdu. Onu bəzən boyvəboy bütöv parçadan, bəzən də döş və ətək hissələrdən ibarət biçib tikirdilər. Onun yuxarı ətək yanlarına bağlanan qatmalar beldə düyünlənir, döş hissəsinin uclarına bənd edilən «aşırma» və ya «üzəngi» isə boyuna keçirilirdi.

Döşlükdən fərqli olaraq, önlüyün döş hissəsi olmur, hər iki yuxarı ətək yanlarına tikilmiş qatmalar vasitəsilə belə bağlanırdı. Gündəlik libaslarla geyilən döşlük və önlük ucuz parçalardan tikilir, əməli əhəmiyyət kəsb etməklə, məişət işləri ilə məşğul olarkən paltarın çirklənməsinin qarşısını alırdı.

Toy və bayram libaslarının tərkib hissəsi olan döşlük və önlüklər isə bahalı parçalardan (qanovuz, xara, alışı, xaçqırmızı) tikilir, ətək yanlarına başqa rəng parçadan qırçınlı köbə qoyulurdu. İmkanlılar qırçınların üstünə qızıl-gümüş qozalar və düymələr düzürdülər.

Xatırladaq ki, döşlük təkcə qadınların deyil, həm də müxtəlif peşə yönümlü sənətkarların (dülgər, xarrat, bənna, pinəçi, başmaqçı, dabbaq, sərrac, şatırçı və s.) gündəlik geyimi olmuşdur. Sənətkar döşlüyü bəzən dəridən hazırlanırdı. Şəki-Zaqatala etnoqrafik bölgəsində döşlük (önlük) «meyzer», «mayzar» və ya «mezer» kimi qeydə alınmışdır. Bölgədə yaşayan avarlar onu «qaraxuni», saxurlar isə «yeleylük» adlandırırlar. «Meyzer» sözü fars mənşəli olub, «örtük» mənasında işlədilir [306, 86].

Azərbaycanın Qərb bölgəsi və Gəncəbasar hüdudlarında mövsümi səciyyəli, çiyinə geyilən qadın geyimi – zıvını (zıbın) geniş yayılmışdı [Şək. 2.4.2]. Onu isti qış paltarı kimi köynəyin üstündən geyirdilər. Uzunluğu tumanın nifə yerinə qədər olan zıvınının yan tərəflərində çapıq (peş) olur, qolları dirsəyə qədər çatır, xiştək əvəzinə qoltuğunun altına kəsik qoltuqaltı qoyulurdu. Mövsümi səciyyəli geyim növü olduğundan və digər üst geyimlərinin (arxalıq, lavada, çərkəzi və s.) altından geyildiyindən, onu ucuz parçalardan tikir, heç bir bəzək növü əlavə etmirdilər. Q.T.Qaraqaşlı ayrımlar arasında zıvınının iki tipini qeydə almışdır: «ara zıvını» və «üst zıvını». Müəllif ara zıvınıdan fərqli olaraq, üst zıvınının ətəyinin mis və gümüş pullarla, müxtəlif asma bəzəklər və düymə-həbbafla bəzəldildiyini qeyd edir [329, 136-137].

İstər faktik, istərsə də etnoqrafik materialların araşdırılmasından aydın olur ki, zıvını da daxil olmaqla, arxalıq, nimtənə, ləbbadə (lavada), baharı və küləcə kimi qadın üst geyimlərinin biçimlənməsində, xüsusi geyim növü kimi ayrılmasında «çəpkən» mühüm rol oynamışdır. Başqa sözlə desək, Azərbaycanın Şəki, Bakı, Şamaxı, Naxçıvan, İrəvan, Lənkəran, Gəncə, Qərb, Şuşa və b. bölgələrində geyilən qadın üst geyimləri birbaşa çəpkənin sələfləridir [41, 351-353]. Bel, qol və yaxa kəsiklərinin, ətək düzümünün tərtiblənməsindəki fərqlər nəzərə alınmazsa, biçim tərzi, tikiş üslubu, rəng seçimi və bədənə kip oturması ilə bu geyimlər, demək olar ki, eyniyyət təşkil edir.

Çəpkən – üst geyim növü olub, astarlı tikilir və hətta yüngül sırınırdı [Şək. 2.5.1-2]. Onu, iqtisadi imkandan asılı olaraq bəzən bahalı ipək parçalardan

(məxmər, tirmə, zərxara, tafta, qumaş, atlas, kəmxa və s.), bəzən də pambıq, yun və adi parçalardan hazırlayırdılar. Rəng seçimi çəpkəndə daha ciddi nəzərə alınırdı. Belə ki, cavan gəlin və qızlar qırmızı, mavi, yaşıl; yaşlılar göy, palıdı, bənövşəyi, qara parçalardan tikilmiş geyimə üstünlük verirdilər. Çəpkən bədəni bel yerinə qədər kip tutur, buradan isə yanlarda qoyulmuş çapıq vasitəsilə enlənirdi. Adətən, yaxa, qol, çapıq, ətək və calaq tikişlərinin üzəri, görünməsin deyə, müxtəlif bafta, zəncirə, köbə, şahpəsənd, həşyə və b. bəzək elementləri vasitəsilə «basdırılırdı». Çəpkənin yaxasının hər iki tərəfinə bəzən cərgə ilə qızıl və gümüş pullar tikilirdi. Belə çəpkənlər Qarabağda «pullu çəpkən» adlanırdı.

Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrində çəpkən, adətən, qollarının quruluşuna görə fərqli xüsusiyyətlər kəsb edirdi. Etnoqrafik materiallar onun «uzunqol» və «sallamaqol» kimi iki variantının daha çox yayıldığını təsdiq edir. Qarabağ bölgəsində «sallamaqol», Naxçıvan və Lənkəran-Astara bölgələrində «uzunqol», Gəncəbasar bölgəsində isə dirsəyə qədər qolu olan çəpkən geniş istifadədə olmuşdur. Uzunqol çəpkənin qolları dirsəyə qədər dar olur, sonra yelpazə şəklində 20-30 sm enlənirdi. Hərəkət sərbəstliyi yaratmaq üçün qoltuğun altında kəsik saxlanılırdı. Sallamaqol çəpkəndə isə qollar qondarma olaraq çiyin tikişlərinin üstünə tikilir, ucları «əlcək» və ya «qolçaq»la tamamlanırdı. Adətən, qondarma qolun kənarına tikilmiş ilgək-düymə vasitəsilə soyuq havalarda qolçaq yığılıb qol şəklinə salınırdı. Bəzən isə qolçaq dirsək bükümündən biləyə qədər bəzəkli qaytanla da bağlanırdı. Bir qayda olaraq, sallamaqol çəpkənin qoltuqdan dirsəyə və biləkdən barmaq uclarına qədər olan hissəsi açıq saxlanırdı. Çəpkən qollarına gözəl görkəm vermək və rəng harmoniyası yaratmaq üçün onun astarı daha qiymətli, rəngli və fərqli parçadan hazırlanırdı. Xalq oyunları və rəqslər zamanı bu rəng harmoniyası, qolçaq ətrafını bəzəyən qozalı düymələr, xırda zəngi (zınqırovu) xatırladan bəzəklər, qızıl və gümüşdən kəsilmiş pulların (sikkələrin) çıxardığı melodik səslərlə həmahəng qadın gözəlliyinə xüsusi rövnəq verirdi.

Özünün biçim üsuluna və tikiş tərzinə görə çəpkənlə daha çox eynilik təşkil edən ənənəvi qadın geyimi «nimtənə» və ya «mintənə» olmuşdur [Şək. 2.4.3]. Gündəlik geyim növü kimi nimtənə yun və pambıq parçadan, «baş paltarı» kimi isə məxmər, darayı, tirmə və b. parçalardan tikilirdi. Çəpkəndə olduğu kimi, onun da ətəyinə, qollarının ağzına, yaxa və yan kəsiklərinə qızıl-gümüş düzmələr bəndlənir, sərmə bafta tutulur, pərvanə verilir, zəncirə tikilirdi.

Qadın üst geyimlərindən biri də arxalıq olmuşdur [Şək. 2.6.1-3]. Varlılarda tirmə, tafta, atlas, xara, zərxara, məxmər, darayı, qanovuz və b.

parçalardan, kasıblarda isə sətin, qara ləstik və digər ucuz parçalardan tikilən arxalıq Abşeronda «don», Azərbaycanın Qərb bölgələrində isə «küləcə» adı ilə yayılmışdır [382, 122]. Qadın arxalıqları qol, yaxa və bel kəsiyinin quruluşuna görə etnoqrafik bölgələr üzrə lokal xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Belə ki, bel kəsiyinə görə, Bakı, Şirvan, Borçalı və Kürdəmir arxalıqları 10 sm-dən 31 sm-dək uzunluğu olan büzməli ətəkli, Gəncə-Qarabağ arxalıqları 8-18 sm uzunluğunda zərif qırçınlı, nisbətən qısa ətəkli, Naxçıvan, Lənkəran, İrəvan, Şəki, Qazax arxalıqları isə boyvəboy olub, əlavə ətəksiz tikilirdi. Qollarının formasına görə Lənkəran, Naxçıvan, Şamaxı, İrəvan arxalıqları uzun qollu və düz biçimli; Qazax-Borçalı arxalıqları çəpkən qollu; Şəki-Bakı arxalıqları dirsəyə qədər düz, dirsəkdən aşağı qondarma qollu; Gəncə-Qarabağ arxalıqları isə «nülufər qollu» (yelpazəli) olurdu [41, 355-356]. Qadın arxalıqları yaxa kəsiyinin formasına görə də (düzyaxa, düzbucaqlı, oymalı) bir-birindən fərqlənirdi. Dağlıq Şirvanda qeydə alınmış oymalı arxalığın bir variantı «bəhləli arxalıq» adlanırdı və onun qolları yarıq qolçaqla tamamlanırdı. Buraya çarpaz və ya qaytan-ilgək qoyulurdu. Dekorativ-bəzək səciyyəli qolçağın astarı sarı, qırmızı, abı və b. bahalı parçalardan (xüsusilə zərridən) tikilirdi [106, 88-89].

Qadın arxalığının digər bir variantı Azərbaycanın Qərb bölgəsində qeydə alınmış «əlcəkli arxalıq»dır. Onu gövdə və qollardan ibarət biçib astarlı tikirdilər. Kişi arxalığından fərqli olaraq, ətəksiz tikilən belə arxalığın yaxası boyvəboy açıq olur, ətək yanlarında 20-25 sm ölçüdə çapıq qoyulurdu. Çiyin tikişləri vasitəsilə gövdəyə birləşən qollar dirsəyə qədər yarıq saxlanır, buradan biləyə qədər ilgək-qaytanla bağlanır və nəhayət, əlcəklə (qolçaqla) tamamlanırdı. Qolçağın üstü ziqzaqlı xətlə bəzədilirdi. Libasın davamlılığını artırmaq və ona dekorativ-bəzək səciyyəsi vermək üçün arxalığln yaxa kəsiyinə və ətək yanlarına başqa rəng parçadan köbə tutulurdu [232, 69].

Bəzi məhəlli xüsusiyyətlərinə və lokal-yerli elementlərinə baxmayaraq, Azərbaycan qadın arxalıqlarının əksəriyyəti gövdə ilə ətək hüdudunda 2-3 ədəd çarpazla və ya düymə ilə (basma pilək) bağlanırdı ki, bu da beldə kip oturmaqla, qadın görkəmini olduğu kimi saxlayırdı. Arxalığın yaxasına «midaxıl», «həbbabi qızıl», nazik uzunsov gümüş muncuqlardan ibarət «gümüş sərmə», qızıl və gümüş pullar, qızıl qozalardan ibarət «yaxalıq» tutmaq dəb idi.

XIX əsrin son rübündə Azərbaycanın Şəki-Zaqatala və Quba-Xaçmaz bölgələrində büzməli ətəkli, düzbiçim qollu və bütöv yaxalı qadın arxalığı da əhalinin istifadəsində olmuşdur.

Gəncəbasar, Bakı, Şirvan, Qərb və Şəki bölgələrində geniş yayılmış qadın üst geyimlərindən biri də lavada (ləbbadə) olmuşdur [Şək. 2.7.1-3]. O, iki qabaq (döş), bir arxa (kürək) və iki qoldan ibarət biçilir, içərisinə nazik

yun və ya pambıq döşəməsi qoyulur, astar çəkilərək tikilirdi. Lavadanın yaxası boyvəboy açıq olur, belə oturan yerdə yanlarında qısa çapıq qoyulurdu. Gəncəbasar və Qəbələ bölgəsində dəbdə olan zıvınıdan azacıq uzun biçilən lavadanın qolları dirsəyə qədər düz biçimli və atmaqol olmaqla iki variantda təsadüf olunurdu. Tikiş texnikasına görə də zıvınıdan fərqlənən lavadanın qoltuq yeri açıq biçilir, atma qolları, ətəyi, yan kəsiklərinin üstü qaytan, zəncirə və bafta ilə işlənir, yaxa kəsiyi və ətəklərinin qıraqlarına başqa rəngli parçadan köbə tutulurdu. Lavada bədənə kip otursun deyə, onun qabağı 3-4 cərgə çarpaz qarmaqlara (çarışqa, car-car) keçirilmiş rəngli qaytanla bağlanırdı. Lavadanın yaxasına gümüşdən qoza düymələr düzülər, atma qolların kənarına zınqırov şəkilli asmalar bəndləyərdilər. Lavada, adətən, məxmərdən, taftadan, qanovuzdan və b. bahalı parçalardan tikilirdi.

Çərkəzi – biçim üsuluna görə lavadadan fərqlənirdi [Şək. 2.8.1-2]. Ətək, gövdə və qollardan ibarət biçilən çərkəzinin ətəyi 7-8 sm enində büzülərək gövdəyə tikilirdi. Çərkəzinin ətəyi o qədər də uzun olmayıb, qurşaq yerindən 10 sm aşağıya qədər enlənirdi. Bu geyimin yaxa kəsiyi hər iki çiyindən başlayaraq gövdənin qurtaracağına 8-12 sm qalana qədər trapesiya formalı biçilir, yaxalığın aşagı hissəsi isə ortadan açıq saxlanırdı. Buraya 4-5 cərgə ilgək-düymə tikilirdi. Çərkəzi düymələnən zaman gövdənin aşağı hissəsi düymələr vasitəsilə bədənə kipləşdiyindən, qurşağa ehtiyac qalmırdı. Çərkəzinin qolları dekorativ-bəzək xarakteri daşıyırdı. Adətən, dirsəyə qədər düzdəmə biçilən qollar burada qoyulan çapığın köməyilə getdikcə enlənirdi. Varlı qadınlar bəzən çərkəzinin qollarının ağzına və yaxa kəsiyinin ətrafına tamam ayrı rəng parçadan lentvari qırçın da qoydururdular. İqtisadi imkanlardan asılı olaraq çərkəzi bahalı ipək parçalardan (atlas, məxmər, tafta, darayı) və ucuz pambıq parçalardan (çit, sətin, qədək, şilə) tikilirdi.

Mövsümi səciyyəli qadın geyimlərindən başlıcası kürdü (eşmək) idi. Adətən onu məxmər, ayulduz, bafta, tirmə və b. parçalardan tikir, bəzən də yaxşı aşılanmış dəridən, xəzi içəriyə olmaqla hazırlayırdılar. Bu zaman kürdü astarlı tikilirdi. Azərbaycanda tünd sarı rəngli dəridən hazırlanmış və üzəri eyni rəng ipək sapla naxışlanmış Xorasan kürdüsünə böyük üstünlük verilirdi [16, 7]. Parçadan hazırlanan kürdülər isə yerli bazarlardan satınalma yolu ilə əldə edilirdi. Adətən qolsuz, bəzən də yarımqol tikilən kürdünün (eşməyin) ətəyinə, çapıq yerinə, yaxa və qol kəsiklərinin ətrafına xəz qoyulurdu. Kürdü yarımqol tikildikdə eşmək adlanırdı. Bəzən kürdünü sırıqlı formasında da tikirdilər. Onun üçün parçanın üstünə yun döşənir, astar tikilir və ətraflara xəz qoyularaq sırınırdı. Xəzin ətrafı isə baftaya tutulurdu. Qarabağ kürdüsü bədənə kip yapışır, qolsuz tikilir, xəz və baftadan başqa

heç bir bəzəyi olmurdu. Gəncədə isə dəridən hazırlanan kürdünün qollarına və kənar tikişlərinə əlavə xəz qoyulmurdu. Dirsəyə qədər qolu olan kürdü (eşmək) yaxası açıq olur, qoltuqaltına çapıq (peş) əlavə edilirdi [Şək. 2.9.1-2].

Muğan bölgəsində kürdünün bu növü canlıq (yəl) adlanırdı. «Gövdəsi iki hissədən biçilən yəlin (canlığın) qabaq və arxa tərəfləri bütöv olub, ətəyi qurşağa qədər uzanırdı. Onun yaxa kəsiyi ətəyə qədər davam edərək təxminən 2-3 düymə (bu bəzən gümüşdən kəsilmiş «qoza» olardı) ilə düymələnirdi. Qırmızı və yaşıl məxmərdən, pambıq parçalardan biçilib tikilən yəlin (canlığın) qol yerinə, yaxası və ətəyinə xəz qoyulurdu» [102, 86].

Kürdü (eşmək) və katıvı (və ya katibi) adlanan qadın üst geyimləri çox böyük oxşarlıq təşkil edirdi. Etnoqrafik ədəbiyyatda da, bir qayda olaraq, onları eyni geyim növü kimi təqdim edirlər. Lakin bununla belə Borçalı bölgəsinin katıvı qadın geyimləri Azərbaycanın digər bölgələrində mövcud olan və kürdüyə bənzəyən katıvılardan kəskin fərqlənir. Borçalının Kəpənəkçi və Qaracala kəndlərindən Gürcüstan Dövlət Muzeyinin fonduna verilmiş katıvılar atmaqol və yarımqol olmaqla, hər ikisi uzunətəklidir. Maraqlıdır ki, Qaracala katıvısı «katubu» kimi verilmiş, yuxarı yaxa kəsiyi istisna olmaqla qol, ətək və aşağı yaxa kəsiyi xəzlə işlənmişdir. Kəpənəkçi katıvısının isə ancaq yuxarı yaxa kəsiyi xəzə tutulmuşdur [431, 174-178]. Xatırladaq ki, Azərbaycanın digər etnoqrafik bölgələrində əhalinin istifadəsində olan katıvı növlü qadın üst geyimi qolsuz tikilmiş, kürdü kimi ətəyi, qol və yaxa kəsiyi xəzə tutulmuşdur. Onu əsasən, tafta, məxmər, tirmə, bəzən də mahud və şaldan astarlı tukirdilər. Bu geyim növü Cənubi Qafqazda geniş yayılmışdı. Biçim üslubu və tikiş tərzinə görə, azərbaycanlı və erməni katıvıları [382, 514] birbirinə bənzəsələr də, gürcü katıvıları onlardan kəskin surətdə fərqlənirdi. Belə ki, gürcü katıvısının uzunluğu dizə qədər çatır, eyni uzunluqda olan qollar atma olur, yaxasına dekorativ bəzək məqsədilə iri düymələr bənd edilirdi [266, 108; 382, 301].

Qadın üst geyimləri arasında çəpkənlə tipoloji oxşarlıq təşkil edən, ancaq qolunun biçiminə və ətəyinin uzunluğuna görə ondan fərqlənən küləcə Azərbaycanın Gəncəbasar, Borçalı, Naxçıvan, Şirvan, İrəvan və Qərb bölgələrində boxçalıq (bayramlıq) geyim dəstinin mühüm tərkib hissəsi olmuşdur [Şək. 2.9.3-5]. Onu varlılar xara, darayı, qanovuz, atlas, məxmər, tafta və s.-dən, yoxsullar isə ucuz pambıq parçalardan astarlı tikdirirdilər. Küləcənin yaxa kəsiyi oval formada biçilir, yaxası boyvəboy açıq olur və qolları, bir qayda olaraq, düzdəmə tikilərək ensiz bilərziklə tamamlanırdı. Bəzən bilərziksiz (məcəsiz) tikilən küləcə qollarının ağzına zərli saplarla «qıyı» tikilirdi. Ətəyinə gəldikdə isə, çərkəzidən fərqli olaraq, ətək xeyli uzun tikilir, dizə qədər bədəni örtürdü. İki qabaq (döş), bir arxa (kürək), iki

qol və ətəkdən ibarət biçilən küləcə, ayrı-ayrı hissələrin bir-birinə tikilməsi ilə hazırlanır, qoltuğunun altına kvadrat formalı yarıq qoyulurdu. Küləcə qurşaq yerində xırda düymə və ya çarpaz vasitəsilə bağlanırdı. Bel nahiyəsinə qədər bədəni kip tutan küləcənin uzun ətəyi gövdəyə büzmə edilərək birləşdirildiyindən, çox vaxt əhali arasında ona «büzmə» də deyilirdi. Küləcənin bəzək elementləri olduqca zəngin idi. İmkanlı qadınlar üst tumanın ətək bəzəkləri ilə küləcənin bəzək elementlərinin həmahəng olmasına xüsusi diqqət verirdilər. Küləcənin yaxası, bel kəsikləri, ətəyi, qollarının ağzı, tikmə sənətinin o dövr üçün son nailiyyəti hesab olunan güləbətin, muncuqlu pilək, məlilə tikmə, zəncirə, bafta, sərmə, qaragöz, buta, piləkli doldurma və düzmə, örtmə və s. ilə işlənirdi. Bəzək elementlərinin sayının çoxluğunu, əlvanlığını, üstündə baharı xatırladan gül-çiçək təsvirlərinin zənginliyini nəzərə alaraq küləcənin «güllücə» sözündən əmələ gəldiyini söyləmək mümkündür [41, 358].

Naxçıvan küləcələri qanovuzdan, tirmədən və məxmərdən tikilir, yanları və qoltuqlarının altı açıq (xiştəkli) saxlanılırdı. Ətək və yaxa həşyələrini əldə səliqə ilə toxuyub oraya tikirdilər. Bu həşyələrə «zəncirə» deyilirdi. Bəzən küləcənin üstündəki güllər badam formasında olduğu üçün ona «badamı küləcə» deyirdilər. İmkanlılar küləcəyə hər tərəfdə 6 ədəd olmaqla, 12 qızıl düymə qoydururdular ki, bunların da hər birinin ağırlığı 45 qrama çatırdı. Düymələrin üstü oval və naxışlı olurdu.

Bütün bu geyimlərlə yanaşı, Azərbaycan qadınları ilin soyuq vaxtlarında kürdüyə bənzəyən, lakin xəz qoyulmadan tikilən qolsuz və sırıqlı-astarlı bir geyim növündən də istifadə edirdilər ki, buna Qərb bölgəsində içlik (işdik), Şəki-Zaqatala bölgəsində «döşlük», Quba-Xaçmaz bölgəsində «candonu», Lənkəran-Astara və Naxçıvan bölgələrində «cilitka», «bədənçə», «qolsuz», eləcə də «pambıqlı», «sırıqlı», «canlıq» və s. deyirdilər. Astarına pambıq və ya yun döşənib sırınmaqla hazırlanan bu geyim növü köynəyin üstündən, çəpkən, arxalıq, küləcənin isə altından geyilirdi.

XX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq ənənəvi qadın geyim kompleksi [Şək.2.10.1-3] əsaslı dəyişikliyə məruz qalmış, fabrik istehsalı olan yerli, rus və Avropa libaslarının (kofta, kostyum, palto, plaş və s.) xalq məişətinə sürətlə daxil olması hesabına geyim fondu büsbütün yeniləşmişdir. Əhalinin mədəni həyat səviyyəsinin yüksəlməsi, yeni geyim növlərinə maraq milli geyimlərin məişətimizdə mühafizə olunmasına imkan verməmişdir. Bununla yanaşı, xalq arasında geniş yayılmış belə bir inama görə, vəfat etmiş ailə üzvünün paltarlarını (onlar «barata» və ya «sovxa» adlanırdı) yuyucuya (mürdəşirə) verməklə, ya da evdən kənar bir yerdə torpağa basdırmaqla yad (bəd) ruhları kənarlaşdırmaq mümkün idi. Zənnimizcə,

milli geyimlərimizin məişətdə heç mühafizə olunmamasına başlıca səbəb elə bu zərərli inam və adət olmuşdur. Vaxtilə Azərbaycan qadın geyim kompleksinin üzvi tərkib hissəsi olmuş geyimlərlə biz indi muzey salonlarında, milli rəqslərimizi ifa edən rəqqasələrin əyinlərində [311, 174-185], bayram və el şənliklərində rastlaşırıq.

2.2.1. Qadın baş geyimləri

XIX-XX əsrin əvvəllərində istifadə olunan Azərbaycanın qadın baş geyimləri öz mühafizəkarlığı ilə digər geyim növlərindən daha çox seçilir. Keçən əsrlərdə Azərbaycan qadınlarının sosial-iqtisadi vəziyyətini əks etdirən xeyli baş geyimi növü mövcud olmuşdur. Şərq aləmində qadınların nəinki nəməhrəm yanında, hətta evdə belə başıaçıq gəzməyi qəbahət hesab olunduğundan, baş geyim növlərinin çoxluğu və müxtəlifliyi də, görünür, bu mülahizələrdən irəli gəlmişdir.

Qadın baş geyimləri geymə (qoyma) və bağlama (örtmə) olmaqla iki qrupa bölünürdü. Birinci qrup baş geyimlərinə təsək (çəpçik), çutqu, araqçın [Şək. 2.11.1], dingə; ikinci qrup baş geyimlərinə isə müxtəlif ölçülü və adlı ləçəklər, çalmalar, kələğayılar, şallar, örpəklər, eləcə də niqab, rübənd, çutquqabağı, çadra, çarşab, duvaq və s. aid idi.

Təsək (çəpçik) növlü qadın baş geyimləri XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Gəncəbasar, Şirvan, Qarabağ, Şəki-Zaqatala və Qərb bölgələri üçün daha xarakterik olmuşdur. Qərb bölgəsində qadın təsəklərinin biçim üsuluna, formasına, başa geyilmə tərzinə və parça materialına görə fərqlənən üç növü (saya, qaysava və inci təsəklər) qeydə alınmışdır [160, 57].

Saya təsək ağ və ya rəngli pambıq parçadan kəsmə biçim üsulu ilə hazırlanırdı. İki yan (qulaqcıq) və kəlləlikdən ibarət olan təsək tərs üzünə tikildikdən sonra çevrilir və tikişlər içəridə qalırdı. Təsəyi başa elə geyirdilər ki, o, həm boynun ardını, həm də qulaqların üstünü örtür, xüsusi əndazə ilə düzəldilmiş burma və birçəkləri möhkəm saxlayırdı. Başda möhkəm durması üçün təsəyin sağ qulaqcığına ucu ilgəkli qaytan (qatma) tikilir, çənənin altından keirilərək sol qulaqcığa bənd edilmiş düyməyə bağlanırdı. Başın əmgək hissəsində dayanan təsəyin «alınlığı»na müxtəlif rəngli saplarla bəzək də vurulurdu.

Saya təsəyin daha mükəmməl forması «inci» və «qaysava» adlanan üstü bəzəkli təsəklər (araqçın) idi. «İnci təsək», bir qayda olaraq, yekrəng ipək parçadan olur, yan dairəsinə və mərkəzinə «buta», «sarma», «güləbətin», «ulduz», «əşrəfi» və s. bəzəklər tikilirdi. «İnci təsəy»in alın dövrəsinə üstü baftalı bəzəklərlə örtülmüş «qəfəsə» adlanan qabaqlıq tutulurdu.

«Qaysava» təsəyin də üstü müxtəlif naxışlarla «işlənirdi». Bir qayda olaraq, qırmızı və yaşıl məxmərdən tikilən «qaysava» təsəyin yanları ensiz, tərki isə yastı olurdu. «Qaysava» təsəyə gənclərin, xüsusilə də gəlin köçən qızların geyim dəstində tez-tez təsadüf etmək olardı. Buna görə də belə təsəyin qız üçün gələn nişan boğçası içərisində olması vacib şərt sayılırdı. «Qaysava» təsək müxtəlif asma və tikmə bəzəklərlə zəngin olurdu. Adətən, dingəyə bağlanan üzəri gümüş, bəzən də qızıl pullu bəzək bu təsəyin də qabağına bənd edilirdi. Hərəkət və rəqs zamanı bu bəzəklər, həmçinin saç hörüyünün uclarına bənd edilən qumroylar (zınqırov) xoşahəng cingiltili səslər yaradırdı [160, 57]. Şəki-Zaqatala bölgəsində saya təsəyin bir variantı «düyməçə» adlanan baş geyimi olmuşdur [Şək. 2.11.2-4]. Lakin saya təsəkdən fərqli olaraq, onun arxa hissəsi əlvan naxışlarla bəzədilir, boğazın altından keçən ucu qozalı gümüş zəncir əks tərəfdə gümüş pul-düyməyə bağlanırdı. Zəncirin də üzərinə gümüş pullar düzmək dəb idi. «Düyməçə» növlü qadın baş geyimləri Dağıstan və İranda da geniş yayılmışdı [306, 87-88].

Şirvan təsəkləri (araqçın) saya və ya nadir hallarda güllü parçalardan, «baş paltarı» təsəkləri isə bahalı şax parçalardan, xüsusilə qırmızı və yaşıl məxmərdən tikilirdi. Saçların «cığa» və «birçəyi» üstündə telbasan rolunu oynayan «təsəyin üzərində simmetrik vəziyyətdə 4 ədəd buta, onun mərkəzinə isə «ulduz» və «əşrəfi» tikilir, yanları müxtəlif rəngli ipək sapla «badamı» və «təsbehi» tikişlərlə bəzədilirdi» [106, 92-93].

Muğan qadınları məxmər və tirmədən tikilmiş, alçaq, girdə, qabağı baftalı və sərməli araqçın geyərdilər. Bəzən kartondan özül düzəldir, üstünə məxmər və ya ipək parça çəkir, onun də üzərinə balıqbeli adlanan gümüş pərəklər düzərək araqçın hazırlayırdılar. Araqçın bəzəklərində güləbətin naxışlardan da istifadə edilirdi [102, 87].

Naxçıvan bölgəsində «aygün», «ulduz», «buta», «qönçəçiçək», «zəncirə» və s. bəzəklər salınmış araqçınlara üstünlük verilirdi. Bundan başqa, iynə ilə rəngbərəng saplardan salınmış tikmə zərli naxışlardan «bababörkü» (çobanyastığına bənzər), yanlara salınan və tərsinə toxunma üsulu ilə başa gələn naxışlardan «merişka», eləcə də pilək düzgüsü araqçın bəzəklərndə geniş istifadə olunurdu. Araqçını başda çəngəlli çənəbənd vasitəsilə saxlayırdılar. Varlılarda büsbütün qızıldan olan belə çəngəlli çənəbənd imkansız ailələrdə ucuna mis çəngəl bağlanmış qaytandan ibarət hazırlanırdı. Naxçıvan qadınları araqçının üstündən «bağdadı kələğayı» salardılar.

Araqçın Orta Asiya xalqları arasında [425, 344-351] və Türkiyədə də [349, 119] geniş yayılmışdır. O.A.Suxareva Orta Asiya xalqlarına məxsus beş müxtəlif araqçın növünün olduğunu göstərərək onların tam etnoqrafik təsvirini vermiş, yayılma arealını müəyyənləşdirmişdir [425, 344-351].

Geymə (qoyma) növlü qadın baş geyimlərindən biri də «çutqu» idi. Azərbaycanın şimal və şimal-şərq bölgələrində geniş yayılmış bu geyim növü qadının saçlarını və hörüklərini içərisinə qabqardığı ayağı açıq torbanı xatırladır, həm gigiyenik, həm də əməli mahiyyət daşımaqla, qadın görkəminə xüsusi gözəllik verirdi. Başa çutqu bağladıqda, təsək qoyulmazdı. Çutqunun həm gündəlik, həm də bayramlıq növləri olurdu. Düzbucaqlı formada biçilib tikilən çutqunun eni 20-30 sm, uzunluğu isə 50-60 sm olurdu. Astarlı tikilən çutqunun başa geyilən hissədə tikişi 15-18 sm ölçüdə açıq saxlanılırdı ki, geymək asan olsun. Ayaq hissəsi saçaqlı (pürçümlü) hazırlanır, baş hissədə isə kəmçiklərinə qotazlı qaytan bağlanırdı. Bir qayda olaraq, saçlara (hörüklərə) geyilən çutqunun qaytanları ya boğazın altında, ya da alında bağlanırdı. Alının üstündə çutqunun görünən hissəsinə «çutquqabağı» tutulurdu. Adətən, çutquqabağı məxmər və tafta ilə, eləcə də gümüş və qızıl kəsmə bəzəklərlə işlənirdi. Bayramlıq qadın çutqusu bahalı ipək parçalardan hazırlanır, rəng parlaqlığı ilə (qırmızı, yaşıl, sarı, göy və s.) seçilirdi. Şəki etnoqrafik bölgəsində, eləcə də Qax rayonunun azərbaycanlı və saxur əhalisi arasında qadın çutqusu «tülü» adı ilə məlum idi [309, 97]. Çutqunun özü və çutquqabağının bəzək elementləri görünsün deyə, çox zaman onun üstündən zərif işləməli cuna (püstümari cuna, misqalı cuna) çəkər, tor örpək örtər və ya narın toxumalı kələğayı bağlayardılar.

Geymə (qoyma) növlü qadın baş geyimlərinin digər bir qismini də mürəkkəb quruluşlu «dingə» və «çalma»lar təşkil edirdi. Naxçıvan, Şirvan və Qərb bölgələrində qadın geyim dəstinə daxil edilən dingə söyüd və ya tənək çubuqlarından hörülmüş «çənbər» adlanan dingə səbətinin üzərinə şal sarımaqla qurulurdu [Şək. 2.12.1-2]. Başda möhkəm dayanması və əndazəsinin pozulmaması üçün adətən dingəyə qızıl qarmaq bənd edər, üstündən isə örpəklə bağlayardılar. Etnoqraf Ə.Ə.İzmaylova dingənin «qəmzə» adlanan bir və ya bir neçə ipək yaylıqdan sarındığını qeyd edir [305, 78].

Naxçıvanda, xüsusilə də Ordubad bölgəsində qadınların geydikləri belə baş geyimi – «kərkə», ahıl qadınların geydikləri isə daha arxaik baş geyimi hesab olunan «dingə» adlanırdı [308, 85]. Kərkə qaytanlarla və kəsmə metal lövhələrlə bəzədilirdi. Dingənin üzərinə vurulan bəzəklər və zinət şeyləri onun sahibinin maddi vəziyyətini aydın əks etdirirdi. Yoxsul və ortabab ailədən olan qadınların dingəyə vurduqları bəzəklər üzəri gümüş pullu «tetir» və «qabaqlıq»dan, həmçinin tunc qarmaqdan ibarət olurdu. Varlılarda isə bütün bunları qızıldan, az miqdarda isə gümüşdən hazırlanmış zinət şeyləri (pərək, aypərək və s.) tamamlayırdı. Şirvan bölgəsində dingə digər bölgələrdən fərqli olaraq çubuqlardan deyil, birbaşa baş şalını dingə səbəti formasında bağlamaqla qurulurdu. Dingə bütün Cənubi Qafqaz üçün xarakterik baş geyimi olmuşdur.

Dingədən fərqli olaraq, çalma başa təsək qoyulduqdan sonra onun üstündən bağlanırdı [Şək. 2.12.3-4]. Çalmanı başa müxtəlif üsullarla bağlayırdılar. L.F.Boqdanov Şərq ölkələrində bir-birindən rənginə, materialına, bağlanma tərzinə görə fərqlənən qadın və kişi çalmalarının (əmmamə) minə yaxın forması olduğunu qeyd edir [219, 75]. O.A.Suxareva isə çalmanın əksər Orta Asiya xalqları (özbək, tacik, qaraqalpaq, qazax, qırğız, hətta buradakı ərəb və yəhudilər) arasında da məlum olduğunu təsdiqləyir [425, 304-305, 325-328]. Adətən ipək yaylığı qıyqac (üçkünc) edərək başa salır, sonra onun qulaqlarını: sağ qulağı sol çiyin, sol qulağı isə sağ çiyin üstündən aşırmaqla, boynun arxasında çarpazlayıb qabağa gətirir və yenidən çənənin altında çalkeçir etdikdən sonra boynun arxasında düyünləyirdilər. Çalma bağlamağın digər bir üsulunda isə başa salınmış yaylığın uclarını boğazın altında çalkeçir etdikdən sonra bir ucunu sinə üstünə sərbəst buraxır, digər ucunu isə boyuna dolayıb kürəyə atırdılar. Çox vaxt çalmanın cərbəst ucu yaşmaq rolunu oynayırdı. Çalmanı başda möhkəm saxlamaq və yaraşıqlı görünməsini təmin etmək üçün, bir qayda olaraq, ərli qadınlar onun üstündən qarmaq vururdular. Azərbaycanın bir çox bölgələrində (Qarabağ, Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz, Naxçıvan və s.) çalmanı başda saxlamaq üçün onun üstündən başın dairəsi boyunca kiçik ləçək bağlamaq da adət idi. Dərbənd azərbaycanlıları arasında «burma» adlanan çalma, bütün etnoqrafik bölgələrimiz üçün xarakterik olan qadın baş geyimi olmuşdur. Gənc qadınlar çalmanın üstündən «heratı», «hələbi», «qonşuçatladan», «gülvəngi», «bağdatı» və s. kimi əlvan rəngli kələğayı bağlayırdılar. Yaşlı qadınlar isə tünd rəngli çalmaya üstünlük verirdilər.

Azərbaycan qadınlarının örtmə (bağlama) baş geyimlərinin bir qismini kələğayı təşkil edirdi [Şək. 2.11.5-6]. Burada yaşa və zövqə uyğun olaraq qırmızı, qara, ağ, palıdı yerli, yelənli kələğayılar daha geniş yayılmışdı. Həm yerli kustar istehsala məxsus Gəncə, Şəki, Şamaxı, Basqal kələğayıları, həm də gətirilmə kələğayılar («qonşuçatladan», «saçaqlı kələğayı», «bağdatı», «heratı», «hələbi» və s.) varlı qadınlarının gündəlik geyim dəstində, yoxsulların isə bayramlıq (boxçalıq) paltarları içərisində əsas yer tuturdu. Adətən, təsəyin üstündən örtülən kələğayını başa bağlamaq üçün onu diaqonal boyunca qıyqac edir, uclarından birini sinə üstünə sərbəst buraxıb, digər ucunu sərbəst qalan qanadın üstündən kürəyə atardılar. Kələğayının kürəyə atılan qanadından yaşmaq kimi də istifadə edilirdi.

Qadın baş geyimləri içərisində kustar üsulla toxunan və fabrik istehsalı olan örpəklər də məxsusi yer tuturdu. Şirvanda belə örpəklərin «sərəndaz», «naz-nazı», «bəlalə», «xaralı», «alafa», «bənarə»; Lənkəran-Astara bölgəsində «Qaragilə», «paxlava», «Yusif-Züleyxa», «Zəkiyyə»; Quba-Xaçmaz-

da «Zəkəriyyə»; Naxçıvanda isə «toksin», «zərli örpək», «baftalı örpək», «Bağdatı örpək» və s. kimi növləri geniş istifadədə olmuşdur [Şək. 2.13].

Bəzən başa təsək qoyulandan sonra onun üstündən ləçək (çəki) adlanan kiçik yaylıq bağlayırdılar. Ən geniş yayılmış ləçək bağlama və ya baş çəkmə üsulu bundan ibarət idi ki, başa qıyqacı (üçkünc) salınmış yaylığın ucları çənənin altında çalkeçir edilməklə boynun arxasında düyünlənirdi. Digər bir baş çəkmə üsulunda isə çəkinin (ləçəyin) ucları boynun arxasında bir dəfə düyünlənəndən sonra uclarını qulaqların üstündən gətirib alında düyünləyirdilər. Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, XIX əsrdə Azərbaycan bölgələrində qadın ləçəklərinin müxtəlif növlərindən (qaşbənd, qıyqac, çikilə, xınabənd, pelandı, qıymaça, qadar və s.) istifadə olunurdu.

Mövsümdən asılı olaraq istifadə olunan qadın baş şalı (şəddə) kustar üsulla yerli karxanalarda toxunurdu. Kvadratşəkilli toxunan şəddənin kənarları, adətən saçaqlı olurdu. 1882-ci ildə «Qafqaz» qəzetində (№ 310) dərc olunan bir məlumatda XIX əsrin 80-ci illərində Qazax qəzasında 500 ədədə qədər yun şal toxunduğu qeyd olunurdu. Onu soyuq havalarda evdən çıxarkən başa örtürdülər. Bundan başqa, dağ kəndlərində yaşayan əhaliyə dəvə yunundan toxunmuş baş şalı da yaxşı tanış idi. Lakin o, baha qiymətləndirildiyindən, geniş yayılmamışdı. Azərbaycanda istehsal olunmayan belə baş şalını bazarlarla sıx əlaqə saxlayan varlıların qadınları örtürdü.

XIX əsrdə qadınların geyim dəstində çadra da mühüm yer tuturdu [Şək. 2.14.3-4]. Evdən çıxarkən geyilən çadra bədəni topuğa qədər bürüyürdü. Abşeron, Muğan, Talış və Naxçıvan bölgələrinin kəndləri istisna olmaqla, çadra kəndli məişəti üçün o qədər də xarakterik deyildi. Kiçik Qafqazın şimal-şərq və mərkəzi bölgələrinin əhalisi arasında mövcud olan qaydaya görə, ərə gedən qızı, müəyyən müddət keçdikdən sonra, əri ilə birgə ata ocağına qonaq çağıranda ata tərəfindən ona çadra bağışlanırdı. Buna görə də, nişanlı qıza göndərilən toy-nişan hədiyyələri arasına heç vaxt çadralıq parça qoyulmazdı [329, 146-147; 328, 58]. Kəndli qadınlar əsasən baş şalının boyuna dolanan qanadı ilə ağız və burunun ucuna yaşmaq alırdılar. Muğan bölgəsində bu məqsədlə boyuna, dörd qatlanıb dolanan ayrıca şaldan da istifadə edilirdi.

Etnik mənsubiyyətin, etnik düşüncə tərzinin və Şərq xalqlarına məxsus ailə məişətinin formalaşdığı, eləcə də müsəlman şəriət normalarının qoyduğu qadağaların tüğyan etdiyi XIX əsr Azərbaycanında yaşmaq, çadra və çarşab qadın hüquqsuzluğunun təsdiqi demək idi. Yəni «yaşmaqla qadının ağzının bağlanması elə bir daimi xatırlatma əlaməti idi ki, qadın kişi ilə danışmaq hüququna malik deyildir. Çadra ilə qadının üzünü örtməsi isə elə bir daimi xatırlatma əlaməti idi ki, qadını naməhrəm kişi görməməlidir» [195, 119].

Biçim tərzinə və tikiş texnikasına görə Azərbaycanda çarşabın iki forması – (yarımdairəvi-oval və düzbucaqlı) geniş yayılmışdır. Lənkəran-Astara və Naxçıvan bölgələri üçün xarakterik olan yarımdairəvi-oval çarşab başa salındıqdan sonra boğazın altından keçirilən qaytanla bağlanırdı. Ordubad bölgəsində belə çarşab – «yapıncı çarşab» adı ilə məlum idi. Şəki-Zaqatala, Abşeron, Qarabağ və Naxçıvan, xüsusilə Ordubad etnoqrafik bölgələrində düzbucaqlı biçimli çarşaba üstünlük verilirdi. Ordubadda əsasən düzbucaqlı biçimli «məfrəş çarşab»lar daha çox istifadədə olmuşdur. Xalq arasında onlar «qutu çarşab», «madam məfrəş» və «keci məfrəş» kimi tanınırdı. Madam məfrəşin yanlarına məngulə, zəncirə və güləbətin düzülürdü. İkiqat hazırlanan bu məfrəşin orta tərəfindən güləbətin bəndləri olurdu. (Yerliyi palıdı, xırda kvadratları qara rəngdə olan madam məfrəşin bir nümunəsi Ordubad rayonu, Vənənd kənd sakini 75 yaşlı Xalidə Məmmədalı qızı Muradovanın şəxsi geyim kolleksiyasında indi də saxlanılır).

Keci məfrəşin isə yerliyi qara və göy, üstünün damaları ağ kvadrat və rombşəkilli olurdu. Onu, bir qayda olaraq, yaşlı qadınlar örtürdülər. Adətən, mərhumu son mənzilə yola salanda da onu keci məfrəşə bükürdülər.

Qadın çarşabının rənginə görə onun sahibinin yaşını, sosial-iqtisadi vəziyyətini müəyyənləşdirmək mümkün idi. Belə ki, cavan yaşlı qadınlar ağ (bəyaz), ahıl-yaşlılar isə tünd rəngli çarşaba üstünlük verirdilər [Şək. 2.14.1-2]. Hələ XV əsrin əvvəllərində Təbrizdə olmuş İspaniya elçisi Klavixo öz gündəliyində yazırdı ki, Təbriz dükanlarında satılan ətir və boyaları almaq üçün gənc qadınlar özləri gəlirlər. Onlar başdan-ayağa kimi ağ örtüyə bürünmüş şəkildə və gözlərini örtərək yeriyirlər [22, 177-178].

XX əsrin 30-50-ci illərindən başlayaraq rübənd, niqab, tor, tül və s. üz örtükləri kimi, çarşab və çadra da qadın geyim dəsti tərkibindən çıxmışdır. Lakin bununla belə Abşeron və Naxçıvan bölgəsi kəndlərində yaşlı qadınların hələ də çadra örtməsinə təsadüf olunmaqdadır.

2.2.2. Qadın ayaq geyimləri

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadınlarının ənənəvi ayaq geyimləri corab, badış, çarıq, başmaq, şətəl, çust, nəleyin, məst, daibanlı uzunboğaz və yarımboğaz çəkmə, quşkeçən, kəlik və s.-dən ibarət olmuşdur.

Qış aylarında ayaq geyimləri içərisində yundan toxunma corablar əsas yer tuturdu [Şək.2.15.1]. Adətən, onu saya (rezinli) və bəzəkli (rezinsiz) toxuyurdular. Saya corabların boğaz hissəsində 7-8 sm enində rezin toxunurdu. Bunun üçün ilmələri «sülü» adlanan dörd ədəd corab milinə düzür, sərbəst

qalan beşinci sülü ilə toxunma aparılırdı. Hər dəfə ilmələrin bir cərgəsi toxunub başa çatdıqda sülülərdən biri sərbəst qalırdı. Rezin hissə qurtardıqdan sonra ilmələr tərsinə deyil, avandına düzülür və toxuma qurtarana qədər bu qayda ilə davam etdirilirdi. Corabın ölçüsü hər kəsin ayağının üstündə gözəyarı təyin edilirdi.

Bəzəkli corablarda isə rezin toxunmur, hörmə işi rəngli iplər vasitəsilə aparılırdı. Azərbaycan qadınları coraba bəzək vurmaq işində mahir idilər. Əhali arasında «taxta-müjə», «ərsin», «alamuncuq», «qarğaağzı», «qoçbuynuzu», «güllü-xəmsə», «dəhrəburnu», «cəhrəpəri», «gəldirgə», «zəncir», «göl», «quyrum» və s. kimi həndəsi, bitki və xalça ornamentləri olan corablar daha çox yayılmışdı. «Dəhrəburnu» naxışlı corabı toxumaq üçün gülləri (ilmələri) yan-yana düzür, ilmənin birindən o birinə «sındıra-sındıra» keçməklə hörmə işini davam etdirirdilər. Bəzəkli corabların boğazında adətən, 30-40 sm uzunluğunda yun ip saxlanırdı ki, bununla corabı baldıra bağlayırdılar. Üzərində xalça ornamentləri salınmış bəzəkli corablar Qarabağda «gəbə corab», Astara bölgəsində isə «şal corab» adlanırdı. Qış corabları bəzən dizə qədər, əksər hallarda isə dizdən bir qarış aşağıyadək toxunurdu. Azərbaycanın Qərb bölgəsi, Gəncəbasar, Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Lənkəran, Naxçıvan və b. bölgələrində corab toxuculuğu xarakterik olmuşdur.

Naxçıvan bölgəsində boyanmış ipək saplardan toxunan əlvan naxışlı «keci corablar» da geyilirdi. Adətən belə corabları ya qız evinin adamları, bəzən də nişanlı qızın özü bəy, onun sağdışı və soldışı üçün toxuyurdu. Belə corablar yüksək zövqlə toxunar, uzunboğaz olar, tamam naxışlarla bəzədilərdi. Yalnız toy günü geyilən belə corablar toydan sonra da uzun müddət yadigar kimi saxlanar, qıyılıb geyilməzdi.

Ənənəvi ayaq geyimlərindən biri də badış idi [Şək. 2.15.4]. O, ayaqlığı olmayan corab kimi toxunur, topuqdan yuxarı və dizdən aşağı qatma ilə baldıra bağlanırdı. Badışı həm qadınlar, həm də kişilər geyirdilər. Əsasən köçmə maldarlıqla məşğul olan əhali arasında bu geyim növü daha geniş yayılmışdı. Qadınlar dağ və aran köçü zamanı at mindiklərindən, həm soyuqdan qorunmaq, həm də sərbəst hərəkət etmək üçün taylı tumanın balaqlarını badışın içərisinə yığırdılar.

Ev şəraitində Şirvan, Şəki-Zaqatala və Quba-Xaçmaz bölgəsinin azərbaycanlı, tat və ləzgi qadınları «şətəl» adlanan gödəkboğaz, hörmə (toxunma) ayaqqabı geyirdilər. Qalın yun iplərdən toxunan belə ayaq geyiminin altına keçədən və ya aşılanmış dəridən altlıq salınırdı. Qalın pəncəli şətəlin burnu şiş olub, yuxarı qatlanmış formada toxunurdu.

XIX əsrdə daha xarakterik qadın ayaq geyimi növü başmaq olmuşdur [Şək. 2.15.3,5]. Arxası açıq, hündür dabanlı, pəncə üstü müxtəlif rəngli müşkü və tumacdan, altlığı isə aşılanmış göndən hazırlanan qadın başmaqları «zənanə», «miyanə» və «qız başmağı» olmaqla üç ölçüdə tikilir, sifarişdən asılı olaraq yüksək zövq ilə bəzədilirdi. Uc hissəsi yuxarı qatlanmış formada tikilən belə başmaqlar, ayaqda gözəl görünsün deyə, əlvan saplarla və ya qızılı simlərlə tikilir, daban oturacağına əlvan parçalardan «döşəmə» qoyulurdu. Varlılarda başmağın daban döşəməsi gümüşdən və ya qızıldan kəsilən lövhəyə tutulur, ətrafına bəzəklər (naxışlar) salınırdı. Başmağın pəncə üstü qalın parçadan (məxmərdən) tikildikdə, onun üzərini güləbətin tikmə ilə bəzəyirdilər. Azərbaycanın Bakı, Şamaxı, Şuşa, Gəncə, Şəki və Naxçıvan (Ordubad) kimi iri sənətkarlıq mərkəzləri başmaq hazırlanmasında məşhurlaşmışdılar.

Azərbaycan şəhərlərində başmaq ustalarının say göstəricisi də bu sənət sahəsinin inkişafını təsdiqləyir. Belə ki, XIX əsrin 30-cu illərində Azərbaycan şəhərlərində 327 başmaqçı işləyirdisə, əsrin ortalarında onların sayı 579 nəfərə çatmışdı. Başmaqçılığın Şamaxı mərkəzində bu dövrdə 227, Nuxa (Şəki) mərkəzində isə 147 nəfər başmaqçı işləyirdi [423, 108]. Səriştəli başmaq ustalarının hazırladığı başmaqlar çox zaman istehsal olunduğu sənət mərkəzinin adı ilə tanınırdı: Gəncə başmağı, Qala başmağı, Ordubad başmağı, Şirvan başmağı və s. Naxçıvanda mövcud olan üç bazar meydanından biri məhz «Başmaqçı meydanı» adlanırdı. Ordubadın yaşlı sakinləri indi də başmaqçı Ələkbərin yüksək zövqlə hazırladığı qadın başmaqlarını (çəpiş başmaq) yaxşı xatırlayırlar. İmkanlı ailələr «sağrı başmağ»a daha çox üstünlük verirdilər.

Naxçıvan və Qərb bölgələrində geniş istifadə olunan qadın ayaq geyimlərindən biri də «quşkeçən» idi. Onun dabanı çox hündür olduğuna görə, belə adlandırılırdı. Naxçıvan quşkeçənləri zərif aşılanmış dəridən üzlənir, üstünə muncuq düzülür, qatma (qaytan) ilə bağlanır, burun hissəsi enli olurdu.

El şənliklərində, toylarda dikdaban (quşkeçən) geyən qızlara gözaltı axtaran oğlanlar tərəfindən müştəri gözü ilə baxılardı. Naxçıvan toylarında oxunan el mahnılarının birində deyilirdi:

Gəl gedək beləsinə,
Sarvanlar məhləsinə.
Axtarıb tapammasaq,
Od vuraq məhləsinə.
Ay sarı yaylıq, sarı kofta, badamı çittuman,
Yandırıb yaxır adamı dikdaban.

Adətən, quşkeçən ayaqqabıları nişanlı qızlara bayram və toy hədiyyəsi kimi aparırdılar. Ümumiyyətlə, XIX əsrdə Azərbaycanda gəlin köçməli olan hər bir nişanlı qıza oğlan evi tərəfindən göndərilən nişan (toy) libası içərisində bir neçə cüt başmağın, uzunboğaz çəkmə və quşkeçənin olması vacib hesab olunurdu. Qeyd etmək maraqlıdır ki, hazırda gəlin üçün nişan sovqatı aparan zaman onun içərisinə ayaqqabı qoyulmur. Xalq inamına görə ayaqqabı «darlıq», «sıxıntı» və s. kimi mənalandırılır.

Qərb bölgəsində quşkeçən uzunboğaz və yarımboğaz, hündürdabanlı çəkmə növünə deyilirdi. Belə çəkmələrin üstü bəzən safyandan, bəzən də tumac və meşindən tikilir, müxtəlif tikmə naxışlarla bzədilirdi.

Əhali arasında Şirvanın «qaytarmaburun», Gəncəbasarın isə yanları hörmə rezinli, xrom və ya adi aşılanmış göndən tikilmiş alçaqdabanlı, uzunboğaz çəkmələri geniş istifadədə olmuşdur [Şək. 2.15.2]. Bir qayda olaraq, boğazlığı qırmızı, ayaqlığı isə yaşıl, qara, göy rəngli dəridən hazırlanan belə ayaq geyimi özünün formasına, materialına, tikilmə tərzinə görə Kazan tatarları arasında «içəki» adı ilə məşhur olan dabanlı, üstü tikmə naxışlarla bəzədilmiş qadın çəkmələri ilə tipoloji oxşarlıq təşkil edirdi [241, 258].

Təsərrüfat işləri zamanı qadınlar corab və badışın üstündən çarıq da geyirdilər. Qadın və kişi çarıqlarının tikilmə tərzi və materialı arasında heç bir fərq olmasa da, qadın çarığı ölçüsünün kiçikliyinə görə seçilirdi. (Çarıq haqqında «Kişi ayaq geyimləri» bölməsində ətraflı məlumat verilir).

Ev şəraitində geyilən ayaqqabılar içərisində nicbətən yumşaq dəridən hazırlanan «məst» yüngül geyim növü olub, başlıca olaraq qara, qırmızı, tünd göy, yaşıl rəngli safyandan və tumacdan dabansız tikilirdi. «Çust» isə həm kənd, həm də şəhər qadınlarının başmağa nisbətən daha çox üstünlük verdikləri ayaq geyimi idi. Onun altı aşılanmış göndən, üstü isə müşkü və tumacdan hazırlanırdı. Çust, bəhs olunan dövrdə həm qadın, həm də kişi ayaq geyimi olmuşdur.

Şəhərli qadınlar ev şəraitində daha çox nəleyin və kəlik geyməyə üstünlük verirdilər. Digər ayaqqabı növlərindən fərqli olaraq, nəleyin və kəliyin dabanı yastı olub, ev işləri görərkən daha rahat hesab edlirdi. İlin isti mövsümlərində imkansız qadınlar həyətin eşik (məişət) bölməsində ev işləri görərkən çox zaman ayaqlarına köhnəlmiş ayaqqabılardan dabanını kəsməklə düzəldilən «şap-şap», «sürütmə», «çəkələk» və s. geyir, toxunma yun corabın altına keçə və ya dəri tikib ayaqqabı düzəldərək (şətəl) istifadə edirdilər. Əksər hallarda isə ayaqyalın gəzməyə üstünlük verilirdi.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq iqtisadi-ticarət əlaqələrinin güclənməsi, əmtəə istehsalının artması, əhalinin maddi və mədəni həyat səviyyəsinin nisbətən yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq qadın ayaq

geyimlərində də əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Fabrik istehsalı mallarının xalq məişətinə kütləvi surətdə daxil olması, Rusiya və digər Şərq ölkələri ilə ticarət münasibətlərinin genişlənməsi əhalinin ayaq geyimlərində tufli, səndəl, qaloş və b. geyim növlərinin üstün yer tutmasını zəruri etmişdir.

2.3. Kişi geyimləri

XIX-XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların ənənəvi kişi geyimləri biçim üsuluna və tikiş texnikasına görə Ümumqafqaz səciyyəsi daşımaqla, yalnız çox da böyük əhəmiyyəti olmayan lokal-məhəlli xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. Ənənəvi kişi geyimləri alt (can) və üst köynəyi, dizlik, şalvar, arxalıq, içlik (canlıq, cıltqa, pambıqlı) çuxa, kürk, yapıncı, eləcə də müxtəlif formalı və adlı baş və ayaq geyimlərindən ibarət idi. XIX əsrin 80-ci illərində Qazax qəzası Salahlı kəndi əhalisinin kişi geyimlərindən bəhs edən B.Veniaminov yazırdı ki, onlar çit və ağdan tikilmiş köynək, onun üstündən ipək və yun arxalıq (kəmər və xəncərlə birlikdə), yun və mahud çuxa, yun başlıq və mahuddan tikilmiş şalvar, qoyun dərisindən papaq, başmaq, kürk və yapıncı geyirlər [235, 107]. Bu geyimlər gündəlik (iş paltarı) [Şək. 2.20; Şək. 2.21] və boğçalıq (xeyir-şər paltarı) [Şək. 2.22] olmaqla iki dəstdən ibarət hazırlanırdı. Boğçalıq paltarlar qiymətli parçalardan tikilir, geyim elementlərinin çoxluğuna, təzəliyinə və s. görə gündəlik geyimlərdən fərqlənirdi. Burada bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan etnoqrafiyası elmində ilk dəfə olaraq xalq geyimlərimizin, qeyri-dəqiq olsa da, təsnifatını verən görkəmli maarifçi-alim H.B.Zərdabi olmuşdur. O, azərbaycanlıların geyim dəstlərinin «alt paltarı», «uşaq paltarı», «səfər paltarı» və «yuxu və yatacaq paltarı»ndan ibarət hazırlandığını göstərirdi [175, 444-453; 276, 19-20].

Kişi geyimləri həmçinin, əhalinin sinfi mənsubiyyətindən, sosial vəziyyətindən, iqlim şəraitindən, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətindən və s. asılı olaraq da bir-birindən fərqlənirdi. Buna işarə edən B.F.Adler yazırdı ki, şəxsin cəmiyyətdəki sosial vəziyyəti geyimlərdə öz əksini tapan xüsusi tələblərlə müşayiət olunurdu. Belə ki, ovçu libası tacir libasına az bənzəyirdi; din xadiminin, şamanın, monaxın geyimləri öz biçim üsuluna və rənginə görə müxtəlif olurdu. Böyüklərin, uşaqların və qocaların da geyimləri eyni olmayıb, şəxsin cəmiyyətdəki mövqeyini və yaş xüsusiyyətlərinin tələblərini ödəməli idi [190, 76-80]. İqlim şəraiti Azərbaycanda mövsümi səciyyəli kişi geyimlərinin (kürk, başlıq, yun corab, yapıncı, ayaq şalı və s.), sosial mənsubiyyət isə din xadimlərinin geyimlərinin (əba, qəba, cübbə, əmmamə, çəltəri və s.) formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Ənənəvi kişi alt paltarı alt köynəyi və dizlikdən (kişi tumanı) ibarət idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələrində fabrik istehsalı olan parçaların kəndli məişətinə kütləvi surətdə daxil olduğu zamanadək ayrıca alt və üst köynəyi olmamışdır. Adətən, köhnəlmiş yamaqlı köynəklər altdan, təzə və bahalı parçalardan tikilən köynəklər isə üstdən geyilərdi. Necə geyilməsindən (altdan və ya üstdən) asılı olmayaraq, hər iki köynəyin biçim üsulu və tikiş texnikası eynilik təşkil edirdi.

Kişi alt köynəyi bez, qalın ağ, midqal, batist (patısğa), humayun ağı, Tağıyev çiti, satin və s. parçalardan tikilirdi. Tuniki və ya kəsmə üsulla biçilən belə alt köynəyinin Azərbaycanda «düzyaxa» forması dəbdə olmuşdur. Adından məlum olduğu kimi, düzyaxa köynəyin yaxası düz biçimli olurdu. Onu tikmək üçün parçanı iki qatlayıb ortadan qövsvari boyun kəsiyi və düzünə yaxa kəsiyi açırdılar. Gövdə, yaxa və qollardan biçilən alt köynəyi tərs üzünə tikilərək hissələr bir-birinə birləşdirilir və avand üzünə çevrilirdi. Tikiş prosesində müxtəlif tikiş növlərindən («kökəmə» və ya «kökatma», «basdırma» və ya «qıraqbasma», «xırdasırıq», «közəmə» və s.) istifadə edilirdi. Adətən, düzyaxa köynəyin qolları bilərziksiz (məcəsiz) tikilirdi. Maraqlıdır ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında yaşayan cavan azərbaycanlı kişilərin alt köynəklərinin qolları bilərzikli tikilmişdir [3, 73]. Ensiz parçalardan tikilmiş köynəyin qollarının altına, bir qayda olaraq, xiştək (qoltuqaltı) qoyulur, ətəyinin yanlarında isə 10-12 sm ölçüdə çapıq saxlanılırdı. Yeniyetmələrin və nişanlı oğlanların alt köynəyinin boyunluğu və yaxa kəsiyi müxtəlif motivli tikmə naxışlarla bəzədilirdi. Köynəyin yaxası ilgək-düymə, bəzən də rəngli ip-qaytanla bağlanırdı.

Kişi alt paltarının digər bir elementi də dizlik idi [Şək. 2.16.4]. Onu midqal, bez, çit, batist və s. parçalardan tikirdilər. Biçim üsuluna görə şalvara bənzəsə də, şalvardan fərqli olaraq dizlik bədəni dizə qədər kip tuturdu. Onu, bir qayda olaraq, iki balaq, nifə və miyançadan (tuman ağı) ibarət dörd hissəni bir-birinə tikməklə hazırlayırdılar. Dizliyin qabağı bütöv olur, bel yerinə tumanbağı keçirmək üçün nifə qoyulurdu. Qabağı bütöv olduğuna görə, dizliyi hər iki üzünə (arxasını qabağa və ya əksinə) geymək mümkün idi. Bunun üçün nifənin qabaq və arxa tərəfində tumanbağı keçirmək üçün yarıq saxlanırdı. Dizliyin balaqları paça yerinə kvadrat biçimli miyançа (xiştək, narvan, tuman ağı) vasitəsilə birləşdirilirdi.

Forma müxtəlifliyi, parça materiallarının çeşidi, rəng çalarlarının əlvanlığı, eləcə də azərbaycanlı kişilərin peşə, zümrə (sosial təbəqə) və yaş mənsubiyyəti üst geyimlərində daha çox nəzərə çarpan xüsusiyyətlər olmuşdur. XIX-XX əsrin əvvəllərində kişi üst paltarları beldə saxlanan və çiyinə geyi-

lən olmaqla iki qrupa bölünürdü. Birinci qrupa şalvar, ikinci qrupa isə üst köynəyi, içlik, arxalıq, çuxa, kürk, yapıncı və s. daxil idi.

Şalvarı yoxsullar yer hanasında toxunmuş «qılıcı şal»dan, Şirvan şalından (Zarat şalı, Əlvənd şalı), satınalma ləzgi şalından; varlılar isə mahuddan, məndulədən, diaqonaldan və yekrəng ipək parçalardan tikdirirdilər [Şək. 2.16.5]. Naxçıvan bölgəsində geniş yayılmış «xəşmə şalvar» zərif parçadan hazırlandığı və əyində qəşəng göründüyü üçün xalq yaradıcılığında tez-tez tərənnüm olunurdu:

Araz qırağında vardı talvarım,
Evdə göy çuxam var, xəşmə şalvarım.

Özünün biçim üsuluna və tikiş texnikasına görə dizliklə eyniyyət təşkil edən şalvar ondan balaqlarının uzun (topuğa qədər) və nisbətən enli olması ilə fərqlənirdi. Belə şalvarın qabağı bütöv olmaqla bəzən ciblə də təchiz edilirdi. Qara, yaşıl, bənövüş, qırmızı mahuddan, şaldan və ipəkdən tikilən belə şalvarlar əhali arasında «nifəli şalvar» və ya «musurmanı şalvar» kimi məşhur idi. Varlıların geydiyi qabağı yarıq şalvar «urusu şalvar» adlanırdı.

«Musurmanı şalvar»ın bel yerinə nifə tikilərək oraya tumanbağı keçirilirdi. Tumanbağının uclarında qızılı və gümüşü güləbətin sapdan toxunmuş yaraşıqlı qotazları olurdu. Arxeoloji qazıntılar zamanı Azərbaycanda tumanbağı toxuyan dəzgahın qalıqlarının tapılması [204, 68; 7, 83; 56, 6-7] burada əhalinin çox qədimlərdən nifəli şalvardan istifadə etdiyini təsdiqləyir. Qaba şaldan tikilmiş şalvarların paça yerinə «ağ» və ya «şalvar ağı» (narvan, miyançа) tikilir, yun parça bədəni sürtməsin deyə, pambıq parçalardan astar qoyulurdu. «Musurmanı şalvar»ın ayağı (balağı) topuğun üstündə 10-12 sm ölçüdə çapıqla tamamlanırdı. Buraya rəngli ip-qaytan tikilirdi. Ümumilikdə isə, şalvarın balağı ayağa geyilən ayaqqabının növündən asılı olaraq ya ayaqqabının boğazlığına qabqarılır, ya da onun üstündə qalırdı. Zümrə mənsubiyyəti və peşə yönümü müxtəlif olan əhali arasında şalvar balağının hansı qaydada qalmasında fərqli xüsusiyyətlər vardı. Məsələn, «maldarlıq və qismən də əkinçiliklə məşğul olan kəndlilər şalvarın balağını corabın içinə salır və üstündən dolaq çəkirdilər. Xüsusilə çobanlar dolağı dizə qədər dolayırdılar. Misgər, dabbaq, dəmirçi, dülgər, həllac, şərbaf, bafayçı, çərçi, bəzzaz, tacir, çarvadar, habelə ziyalı və ruhani şəxslər şalvarın balağını açıq qoyurdular. Bu halda ayağa başmaq geyilirdi. Çox vaxt at belində gəzən əsilzadə dövlətli şəxslər uzunboğaz çəkmə geydiklərindən, şalvarın balağını çəkmənin boğazına salırdılar. Varlı gənclər əksər hallarda yaşıl rəngli ipək parçadan şalvar geyirmişlər. Başmaq geyən gənclərin şalvarının balağına

çox vaxt bafta tikilirdi» [106, 72]. Etnoqrafik ədəbiyyatda Şirvan bölgəsinə aid edilən bu xüsusiyyətlər bütün Azərbaycan bölgələri üçün də xarakterik hesab edilə bilər.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq iqtisadi-ticarət əlaqələrinin daha da genişlənməsi ilə əlaqədar Azərbaycanda qabağı yarıq «urusu» şalvarlar, Avropasayağı biçim tərzli «qalife şalvar»lar da dəbdə olmuşdur.

Özünün biçim üsuluna və tikiş texnikasına görə kişi alt və üst geyimləri bir-birindən fərqlənməsə də, rəng əlvanlığına, parça materialına, bəzək çeşidlərinə, boyunduruqlu və bilərzikli tikilməsinə görə üst köynəyi fərqli xüsusiyyətlər daşıyırdı. Tuniki (qatlama) və kəsmə (doğrama) üsulu ilə biçilən kişi üst köynəklərinin Azərbaycanda «düzyaxa», «çəpyaxa» və «mindoylu köynək» olmaqla üç forması xüsusilə geniş yayılmışdı [Şək. 2.16.1-3]. «Düzyaxa» formalı kişi üst köynəyi eyni formalı alt köynəyin tam oxşarı idi.

Çəpyaxa köynəyin yaxa kəsiyi, birincidən fərqli olaraq, adətən boğazın sol tərəfindən döşün üstünə doğru açılırdı. Boyunduruqlu və köbəli tikilən belə köynəyin boğazı bir ədəd ilgək-düymə ilə bağlanırdı.

Mindoylu köynək yaxa kəsiyi çiyində qoyulan köynəyə deyilirdi. Belə köynəyin yaxa kəsiyi sol çiyin üzərindən qol yerinə kimi uzanır və qaytanla bağlanırdı. A.Cikiyevin şəhadətinə görə, belə biçimli köynəklər Krasnovodsk (indiki Türkmənbaşı) civarında və Darca yarımadasında yaşayan türkmənlər arasında «təgələk yaxa» köynək adı ilə məlum idi [282, 90]. Əvvəlki iki köynək formasından fərqli olaraq bu köynəyin bir üstün cəhəti vardı ki, onu istənilən tərəfinə geyməklə, uzun müddət istifadə etmək olurdu [232, 56].

Kişi üst köynəkləri şilə, qədək, çit, fay, qanovuz, atlas, mahud, məxmər parçalardan biçilib tikilirdi. Xüsusilə evlənməyə hazırlaşan gənclərin bəylik köynəkləri zövqlə və yüksək diqqətlə biçilib tikilir, boyunluğu, yaxalığı, bilərziyi baftaya tutulurdu. Nazik və zərif ipək parçalardan tikilən köynəklərin ətəyi nifəli şalvarın içərisinə salınır, qalın parçalardan tikilən köynəklərin ətəyi isə şalvarın üstündən azad buraxılırdı. Bu zaman hökmən beli qayışla bağlayırdılar. Düzyaxa və çəpyaxa köynəklər Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələri üçün xarakterik olsa da, mindoylu köynək əsasən Gəncəbasar və Qərb bölgələrində daha çox istifadədə olmuşdur. Belə köynəklər kürək, sinə, yaxalıq, boyunluq, qoltuqaltı qol, bilərzik, cib kəsiyi və cib qapağından ibarət biçilib tikilirdi.

Keçmişdə köynəyin üstündən geyilən kişi içliyi (işdik) Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində «canlıq», «qalınça», «sırıqlı», «pambıqlı», «cılıtqa», «can arxalığı» və b. adlarla məlum idi [Şək. 2.17.4]. Onu qədək, şilə, satin,

həmçinin əldə toxunma şaldan tikir, içərisinə astar qoyurdular. Adətən, iki sinə və kürək hissələrindən biçilən içliyin uzunluğu qurşağa qədər olurdu. İçliyi tikmək üçün biçilmiş hissələrin üstünə nazik yun və ya pambıq qatı döşəyib astar çəkir və üzlə birlikdə sırıq vururdular. İçliyin yaxası boğaz yerindən aşağı boyvəboy düz biçilərək açıq olur, oraya ilgək-düymə tikilirdi. İçlik əksər hallarda qolsuz olurdu. Bəzən müstəsna hal olaraq qocaların və xəstə kişilərin içliyi qollu tikilirdi. Biçim tərzində və tikiş texnikasında böyük oxşarlıq olan kişi içliyi ilə qadın zıvınısı mövsümi səciyyəli geyim növü kimi istifadə olunurdu.

Milli-ənənəvi kişi geyim kompleksinin tərkib hissəsindən biri də arxalıq idi. Onu, adətən, soyuq vaxtlarda içliyin üstündən və çuxanın altından, isti mövsümlərdə isə birbaşa köynəyin üstündən geyirdilər. Kişi üst geyim elementi kimi arxalıq hələ «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanından məlum olur. Dastan qəhrəmanlarının geyimləri içərisində adı çəkilən «qaftan» tipoloji cəhətdən arxalığa çox yaxındır [128, 151; 59, 60-61]. Dastandan məlum olur ki, qaftan (arxalıq) geyilmə məqamına görə, adi (ağ), qara və qırmızı parçalardan tikilmişdir. Gündəlikdə ağ, matəm mərasimlərində qara, təntənələrdə, toylarda, el şənliklərində isə qırmızı qaftan geyilmişdir [84, 52, 53, 64, 153]. A.Ə.Əsədovanın fikri ilə biz də razılaşırıq ki, «çiyin geyimi olan qaftan son dövrlərdə çiyin və bel geyim növlərinə bölünərək qofta-tuman adlandırılmışdır» [59, 61]. Belə bölgüdən sonra qaftan qadın geyim dəstinə daxil edilmişdir.

Azərbaycanın Abşeron etnoqrafik bölgəsində «don» adlandırılan arxalıq eyni adla, bəzən də «beşmet» və «zepun» adı ilə Şərqi Avropa, Volqaboyu, Qafqaz, Cənubi Qafqaz, Sibir tatarları, Qabaq və Orta Asiya xalqları arasında da geniş yayılmışdır. Maraqlıdır ki, biçim üsulu və tikiş texnikasında müxtəlifliyə baxmayaraq, gürcü, erməni və Dağıstanın bir çox xalqları da bu geyim növünü arxalıq adlandırmışlar [418, 25].

Etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, araşdırılan dövrdə kişi arxalıqları yaxa kəsiyinin quruluşuna görə «döşüaçıq», «önürlü» (çarpaz və ya aşırmalı, döş yaxası iki sıra düyməli) və «önürsüz» (düzyaxa və ya döş yaxası bir sıra düyməli); qollarının biçiminə görə «bütöv», «atmaqol» və «qolçaqlı»; ətək quruluşuna görə isə «büzməli» və «çinli» (kəmərçin) olmaqla müxtəlif variantlarda biçilib tikilirdi. Biçmə üsulundan asılı olmayaraq bütün arxalıqlar iki ədəd döş, iki qol, kürək, iki qoltuqaltı, boyunduruq və ətək olmaqla 9 hissədən hazırlanırdı. Arxalıqların hamısı astarlı olurdu. Onu əsasən əbrişim, çit, mahud, atlas, satin, əl şalı (belə arxalıq «şal arxalıq» adlanırdı), həmçinin fabrik istehsalı olan satınalma yun və ipək parçalardan tikirdilər. Əhali arasında məndulə, kəşmiri, alaca, aksamit,

altabas, zərbaft, mitqal və s. kimi xarici parçalardan tikilmiş arxalığa da rast gəlmək olurdu. Bu parçalar karvan ticarəti vasitəsilə və ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən səfərlər zamanı ölkəmizə gətirilirdi. Məsələn, mənduləni, bir qayda olaraq, ziyarətə gedənlər Kərbəla, Məşhəd və b. şəhərlərdən alıb gətirirdilər.

Döşüaçıq arxalıq Azərbaycanda «Qarabağ arxalığı» kimi tanınırdı [210, 87]. Onun yaxa kəsiyi sinə üstündə düzbucaqlı və ya oval formada biçilir, buradan qurşağa qədər düymələnir, qolları dekorativ-bəzək xarakteri daşıyan qolçaqla tamamlanırdı. Bu arxalıq növü kübar ailələrin, mötəbər şəxslərin, varlıların geyim dəstində əsas yer tuturdu. Digər arxalıq növlərindən fərqli olaraq, döşüaçıq arxalıq daha erkən yaranmış geyim növü hesab olunur. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu biçimli arxalıq xalq geyim kompleksinin tərkibinə daxil edilmişdir.

Önürlü (çarpaz və ya aşırmalı) arxalıq gövdə, qol və ətək hissələrindən ibarət biçilib tikilirdi. Adətən, gövdə qurşaq yerinə kimi bədənə kip yapışır, ətək isə büzməli olaraq gövdəyə birləşdirilirdi. Arxalığı geyərkən onun döş hissəsi bir-birinin üstünə çarpaz şəkildə aşırılır, qurşaq yerinə kimi düymələnirdi. Belə arxalığın üstün cəhəti onun uzun müddət geyimə yararlı olmasında idi. Əgər döş çarpazlarından birinin rəngi solardısa, onda digər çarpazı üst hissəyə keçirib ilgək-düymə və ya çarpaz-çarışqalarının yerini dəyişməklə yaxasını bağlamaq mümkün idi. Belə arxalıq həm də sinə nahiyəsini isti saxlayırdı [Şək. 2.17.2].

Önürsüz (düzyaxa) arxalığın yaxası isə düz biçilir, qurşağa qədər gümüş düymələrlə düymələnirdi. Bəzən düymə əvəzinə çalkeçir (çarışqa) adlanan qarmaqlardan da istifadə edilirdi. Belə arxalıq nisbətən ucuz başa gəldiyindən xalq arasında geniş istifadə olunmuşdur. Adətən, xeyir-şər paltar dəsti üçün nəzərdə tutulan arxalığın astarı və qolçaqları əlvan parçalardan hazırlanırdı ki, bu da toy rəqsləri və müxtəlif məişət oyunları zamanı göz oxşayır, kişi görkəminə xüsusi rövnəq verirdi. Yaşlı kişilərin arxalığı tünd, gənclərin və evli cavanların arxalığı isə açıq rəngli parçalardan hazırlanırdı. Mürəkkəb biçim üsuluna və tikiş texnikasına malik olduğu üçün arxalığı, bir qayda olaraq, dərziyə sifariş verirdilər [Şək. 2.17.3].

Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi bölgələrində «sırıqlı arxalıq» adlanan kişi geyim növü də geniş yayılmışdı [Şək. 2.17.1]. Bu arxalığın fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, onun içərisinə nazik təbəqə yun və ya pambıq döşəyərək astar çəkir və sıx şəkildə sırıq vururdular. Adətən, mövsümi səciyyəli geyim növü olan belə arxalıq yaşlı kişilərin sevimli geyimi idi. Soyuq vaxtlarda cavanlar tərəfindən də geyilən belə arxalıq bayatılarda tərənnüm olunurdu:

Arxalığı sıx sırıq,
Büzməsi beldən buruq.
Kim sevdi, kim apardı,
Kim qaldı boynu buruq [26, 91].

Arxalığın üstündən, bir qayda olaraq, mötəbər şəxslər, ruhani, tacir və baqqallar qurşaq dolayır, kasıblar qayış-kəmər, varlılar isə qızıl kəmər, gümüş təkbənd bağlayırdılar.

Kişi qurşaqları ya yerhanasında zərif quzu yunu ipindən toxunur, ya da parçadan tikilirdi. Ortayaşlı kişi qurşağının eni təxminən 2-3 qarış, uzunluğu isə 3-4 arşın olurdu. Müxtəlif əhali təbəqələrini bağladıqları qurşağın rənginə görə ayırmaq mümkün idi. Belə ki, varlılar Kirman şalından hazırlanan ağ qurşaq, din xadimləri yaşıl, yoxsul və ortabab əhali təbəqəsi isə qonur, qəhvəyi və qara rəngli qurşaq bağlayırdılar.

Qadın kəmərlərindən fərqli olaraq, kişi kəmər-qayış və təkbəndləri əməli əhəmiyyət daşıyırdı. Bir qayda olaraq, kəmərdən xəncər asılır, içərisinə tütün, bıçaq, çaxmaq-qov və s. qoyulan dəri və parçadan tikilən kiçik torbalar bənd edilirdi. Tacir-tüccar əhlinin kəmərləri xüsusi əndazə ilə düzəldilib üzlə astar hissəsinin arası boş saxlanılırdı. Oraya qızıl sikkələr doldurulurdu ki, bu da qarətçilik mülahizələrini aradan qaldırmaq üçün düşünülmüşdü. Çünki keçmişdə dəvə karvanları tez-tez qarətçi hücumlara məruz qalırdı.

Kişi geyim dəsti içərisində çuxa mühüm yer tuturdu. Azərbaycan ərazisində çuxanın qədim geyim növü olmasını «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı təsdiq edir. Burada çuxanın «adi» və «doqquzlama çuxa» olmaqla iki forması haqqında məlumat verilir [48, 77; 128, 152].

Biçim üsuluna görə Ümumqafqaz səciyyəli olan çuxalar bir-birindən yalnız müəyyən lokal xüsusiyyətlərinə və adlarına görə fərqlənirdilər. Cənubi Qafqazda geniş yayılaraq qurşağa qədər düymələnən erməni [382, 513] və gürcü çuxalarından (çoxa-axaloxi) [382, 302] fərqli olaraq, Azərbaycan çuxalarının yaxası düymələnmir (və ya müstəsna hallarda bir çarpaz və ilgək-düymə ilə düymələnir), üstündən qurşaq vurulmurdu [382, 126].

XIX-XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlı çuxaları ətəyinin formasına görə «büzməli» (kəmərçin), «çinli» (kahlı) və «büzməli-çinli»; qol yerinin formasına görə isə «qoltuqlu» və «qoltuqsuz» («atmaqol») olmaqla müxtəlif variantlarda mövcud olmuşdur. Naxçıvan və Qarabağ bölgəsi üçün xarakterik olan oyma yaxalı çuxalar, eləcə də döş hissəsinə vəznə qoyulan və ətəyi qısa «vəznəli çuxa» («çərkəzi çuxa») da xalqın geyim dəstində mühüm yer tutmuşdur.

Adlarındakı fərqin müxtəlifliyinə baxmayaraq, çuxalar, adətən, bədən (gövdə), ətək və qollardan ibarət olmaqla biçilib tikilir, uzunluğu dizdən aşağı olurdu. Şirvanda geniş yayılmış «düzdəmə çuxa»dan fərqli olaraq, Gəncəbasar və Qərb bölgəsi əhalisinin büzməli çuxasının qabaq hissəsi boyvəboy deyil, bədən və ətəkdən ibarət biçilirdi. Büzməli çuxanın ətəyi bədənə birləşən yerdə büzülərək bel yerinə tikilirdi [Şək. 2.18.2]. Çinli çuxanın ətəyi, adından göründüyü kimi, çinli düzəldilirdi. Buna görə də çuxanın ətəyi yuxarıdan aşağıya doğru getdikcə enlənirdi. Çuxanın tikilmə tərzindən asılı olaraq, çinlərin sayı da müxtəlif olurdu. Adətən, 6, 8 və 9 çinli çuxalar daha tez-tez sifariş verilirdi. Həm büzməli, həm də çinli tikilən çuxalar arxa tərəfdən büzməli, iki yan tərəfdən isə çinli olurdu.

Varlıların gündəlik geyimi olan «vəznəli çuxa»nın döş hissəsinin hər iki tərəfinə vəznələr tikilirdi. Əvvəllər əməli əhəmiyyət kəsb edən vəznələr (ondan patrondaş kimi istifadə olunurdu) sonralar dekorativ-bəzək səciyyəsi daşımışdır [Şək. 2.18.3].

Çuxalar, həmçinin qollarının quruluşu və onun gövdəyə birləşmə tərzinə görə də bir-birindən fərqlənirdi. Adətən, qollar bütöv şəkildə biçilirdi. Bu zaman çuxanın qolları biləyə doğru getdikcə daralır, ya da enlənirdi. Qollar bəzən qoltuğun altından başlayaraq biləyə qədər açıq saxlanılırdı ki, bu da dekorativ-bəzək məqsədilə edilirdi. Belə çuxa «atmaqol çuxa» adlanıb, qol kəsiyinin ucları oval və düz kəsilmiş qolçaqlarla tamamlanırdı. Soyuq vaxtlarda atmaqol çuxanın qollarını burada qoyulan ilgəklərə çalkeçir qaytan keçirməklə biləyə qədər bağlayırdılar [Şək. 2.18.1].

Çuxa yun şaldan, mahuddan, qəsdordan, tirmədən və b. parça növlərindən tikilir, adətən gövdə və qollarına, bəzən də hər yerinə yumşaq ipək və pambıq parçadan astar qoyulurdu. Əhali çuxanı yaş səviyyəsinə görə, açıq və tünd parçalardan tikdirirdi. Bir qayda olaraq, cavanların çuxası qısa ətəkli, açıq rəngli, yaşlılarınkı isə tünd rəngli parçalardan hazırlanırdı. Çuxanın qol astarı xoş görünmək üçün göz oxşayan parçalardan qoyulurdu. Onun qol kəsikləri, yaxası, ətəyi güləbətinlə bəzədilər, müxtəlif qızılı bafta və sərməyə tutular, başqa parçalardan köbə ilə haşiyələnərdi. Şirvan bölgəsi üçün xarakterik olan digər bir el adətincə isə toy çuxası arxalığın rəngi ilə uzlaşdırılardı. Adətən, arxalıq açıq rəngli olduqda, çuxa tünd parçadan və ya əksinə tikilərdi. Ağ çuxa – ağ günün, xoş güzəranın, qara çuxa isə iqbalın, bəxtin yatması, qara günün başlanması, güşənişinlik kimi mənalandırılırdı. Çuxanın növünə, tikildiyi parçanın dəyərinə görə şəxsin sosial mənsubiyyətini və iqtidarını müəyyən etmək mümkün olurdu.

Mövsümi səciyyəli kişi geyimləri arasında bir neçə aşılı qoyun dərisindən tikilən kürk də əhəmiyyətli yer tuturdu. Azərbaycanda kürkün müxtəlif

biçim üsulu ilə hazırlanan «kaval kürk» (buna bəzi etnoqrafik bölgələrdə «sallama kürk» və «üzlü kürk» də deyirdilər) və «geyinmə kürk» («çoban kürkü») kimi iki növü geniş yayılmışdı. Əsasən maldar elatların mövsümi geyim növü olan geyinmə kürk 4-5 qaba aşılanmış qoyun dərisindən kustar üsulla hazırlanır, tikişləri kobud olur, üzərində heç bir bəzək-naxış elementi olmurdu. Çox zaman belə kürklər əhalinin özü tərəfindən biçilib-tikilirdi [Şək. 2.19.3].

Kaval kürk isə yüksək keyfiyyətlə zərif aşılanmış 9-10 qoyun dərisindən yunu içəri olmaqla biçilib-tikilir, dekorativ bəzək səciyyəsi daşıyan qolları və ətəyi topuğa qədər uzun olurdu. Qolları bütöv (yalançı) olduğundan, onu çiyinə salmaqla geyirdilər. Kaval (sallama) kürk varlı zümrələrin və şəhər əhalisinin geyim dəstinə daxil idi. Belə kürkdən zəvvar və çarvadarlar səfər zamanı yatacaq kimi də istifadə edirdilər. Bu geyim növünün varlı zümrələrə aid olmasını Naxçıvan bölgəsində geniş yayılmış «kürküm var, mülküm var!» – deyimi də təsdiq edir. Xalq arasında kaval (sallama) kürk daha çox «Xorasan kürkü» adı ilə məlum idi. Onu Xorasana, Məşhədə, Ərdəbilə, Kərbəlaya gedən zəvvarlar gətirirdilər. Bundan başqa, belə kürkü Ön Asiyadan gətirilən zərif aşılanmış dəridən yerli sənət mərkəzlərində (Gəncə, Şuşa, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan) sifarişlə işləyən usta-kürkçülər də hazırlayırdılar. Bir qayda olaraq, kürkün üzünü onu geyənin yaş mənsubiyyətinə uyğun olaraq qırmızı, sarı, qara, qəhvəyi rənglərlə boyayır və əlvan rəngli ipək saplarla naxışlayırdılar. Kürk uzun zaman istifadəyə yararlı olduğundan, onu qiymətli hədiyyə kimi əziz qonağa, hörmətli şəxslərə bağışlayırdılar. Kürk həm də miras kimi atadan oğula qalırdı. Azərbaycanda kürk mövsümi səciyyəli geyim növü olsa da, yaşlı özbəklər kürkdən isti aylarda da istifadə edirdilər [294, 160] [Şək. 2.19.1].

XIX əsrdə Azərbaycanın Bakı, Gəncəbasar, Şirvan, Şəki və Qarabağ bölgələri əhalisinin varlı zümrələrinin bayramlıq geyim dəstində nadir hallarda xəzdən tikilmiş kürkə də təsadüf edilirdi. «Xəz-əzəmi» adlanan belə kürk növü tarixən digər türkdilli xalqların da istifadəsində olmuşdur. M.Kaşğarlı tərəfindən XI əsrdə yazılan «Divani lüğət-it-türk» əsərində qeyd olunur ki, türklər arasında «içmək» adlanan və quzu dərisindən tikilən kürklər geniş yayılmışdı. Onlar həmçinin samur və sincab dərisindən də kürklər geyirdilər. Türklər sincaba «tiğun», samura isə «kiş» deyirdilər. Bunların dərisindən tikilən kürk isə «içuk» adlanırdı [75, 97]. Heç şübhəsiz ki, XI əsrdə geyilən «içuk» ilə XIX əsrin «xəz-əzəmi» növlü kişi üst geyimləri arasında tipoloji oxşarlıq olmuşdur.

Maldar əhali arasında üst geyim növü olan yapıncıdan da geniş istifadə olunurdu [Şək. 2.19.2]. Ümumqafqaz səciyyəli bu geyim növü haqqında

danışan A.S.Piralov yazırdı ki, qafqazlı kişinin üst geyimi olan yapıncı onun at belində keçirdiyi bütün həyatının yol yoldaşı idi. Qafqazlı kişini yapıncısız təsəvvür etmək olmazdı [396, 20]. Yağış və qar suyunu keçirməyən, insan orqanizmini soyuqdan, küləkdən və bürküdən yaxşı qoruyan yapıncıdan köçmə həyat tərzi keçirən əhali həmçinin yorğan-döşək kimi də istifadə edirdi. Azərbaycanın Dağlıq Şirvan, Quba-Xaçmaz, Qarabağ, Naxçıvan, Şəki-Zaqatala, Gəncəbasar və Qərb bölgələrində geniş istifadə olunan yapıncının «qabardini» (tüksüz), «knyazı» (saçaqlı) və «qartı» (çoban yapıncısı) olmaqla üç növü yayılmışdı. Naxçıvanın dağlıq bölgələrində (Şahbuz, Ordubad) saçaqlı yapıncı «eşmə yapıncı» adl ilə də tanınırdı. İrəvan quberniyasında ona «kəpənək», Muğan bölgəsində isə «bürünmə» deyirdilər.

Yapıncının materialını kəndbəkənd gəzərək keçə salan həllaclar hazırlayırdılar. Biçim üsuluna görə sadə olan yapıncını material əldə edən hər kəs özü tikməyi bacarırdı. Bunun üçün düzbucaqlı şəkildə salınmış keçənin hər iki çiyin üstünü tərs üzünə tikərək avandına çevirir və boyun yerini yarımdairə şəklində kəsirdilər. Yapıncının ətəyi, boynu, yaxa kəsiyi, calaqları sürtülüb didilməsin deyə, oraya dəridən, tumacdan, bəzən də meşindən köbə tuturdular. Yaxası boyvəboy açıq qalan yapıncını yalnız boğazın altında qaytanla bağlayırdılar. Küləkli havada üzü küləyə doğru gedən zaman, külək yapıncını yellətməsin deyə, onu tərs üzünə çevirib geyirdilər. Bu zaman yapıncının yaxa kəsiyi arxada qalırdı.

Növündən və keyfiyyətindən asılı olaraq yapıncı müxtəlif sosial zümrələr tərəfindən geyilirdi. Adətən, ağ və qara rəngli knyazı (saçaqlı) yapıncıları bəy-mülkədar və qolçomaq zümrəsi, qabardini (saçaqsız) yapıncıları sərkar və kəllədarlar, qartını isə çobanlar geyirdilər.

Naxçıvan bölgəsinin və İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasının azərbaycanlı əhalisi keçədən hazırlanan kişi üst geyim növü – xillik (xıllıx) da geyirdi. Materialı güzəm yunundan hazırlanan, nazik keçədən ibarət olan xilliyin dağətəyi ərazilərdə silindrik-qutu, dağlıq ərazilərdə isə konusvari-çətiri növləri yayılmışdı. Yapıncıdan fərqli olaraq, xillik gödək olur (baldıra qədər), çiyinlərində qol kecməsi üçün «qol yarığı» qoyulur, boğazın altında bir ədəd ilgək-düymə ilə bağlanırdı. Xillik mövsümi səciyyəli geyim növü kimi maldar elatların geniş istifadəsində olmuşdur [3, 78].

XIX əsrin sonlarında Zaqatala dairəsi əhalisi arasında keçədən xüsusi əndazə ilə biçilib-tikilən, qısaqol, yaxası açıq üst geyim növü olan «çopoz» da geniş yayılmışdı [417, 288; 112, 129; 170, 177]. Çopoz əsasən ləzgi-avar geyim növü idi, lakin bölgənin digər etnosları da ondan istifadə edirdilər.

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda əba, qəba, çübbə, ərəbi don, kəyani don, xirqə və s. kimi kişi üst geyim növlərindən də istifadə olunmuşdur.

Sosial-mənsubiyyət nöqteyi-nəzərindən ruhanilərə (molla, seyid, axund, dərviş, əfəndi, müfti və s.) məxsus olan belə geyimlər biçim üsuluna, materialına, rəng çalarına, geymə tərzinə görə digər kişi geyim kompleksindən əsaslı surətdə fərqlənmişdir.

Azərbaycanda təsərrüfat və peşə məşğuliyyəti yönümündən asılı olaraq geyim elementləri də mövcud olmuşdur. Belə ki, sənətkarlar və tacirlər parçadan və dəridən hazırlanan önlük və döşlüklərdən, biçinçilər qolçaqdan və taxtadan (bəzən göndən) hazırlanan barmaqçalıqdan, arıçılar qabağı torlu xüsusi papaqdan, Lənkəran bölgəsində bicara (çəltik biçininə) gedənlər isə palçığa bulaşmamaqdan ötrü tünükə və dasavnadan istifadə edirdilər.

XIX-XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların xüsusi «toy paltarı» və «matəm libası» olmamışdır. Adətən, toy paltarı göz oxşayan bahalı parçalardan tikilir və təzə olması ilə fərqlənirdi. «Matəm libası» isə birrəng tünd parçalardan (qara, tünd göy, palıdı) hazırlanırdı.

2.3.1. Kişi baş geyimləri

Ənənəvi kişi geyim kompleksinin mühüm elementlərindən biri də baş geyimləridir. Xalq arasında papaq həmişə şərəf, qeyrət və namus simvolu kimi dəyərləndirilmiş, ictimai yerlərdə, ailədə başıaçıq gəzmək qəbahət sayılmış, papağın itirilməsi və ya oğurlanması təkcə şəxsin özünün deyil, onun mənsub olduğu nəslin də təhqir edilməsi hesab olunmuşdur. Azərbaycanlı kişilər namazqabağı dəstəmaz ayini istisna olmaqla nə süfrə başında, nə də gecə yatağında başıaçıq olmağı qəbul etməmişlər. Yataq zamanı ya papaq dəyişdirilərək gecə papağı ilə (şəbkülah) əvəz olunmuş, ya da başa sarıq bağlanmışdır. Buna görə də XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kişi baş geyimlərinin məhəlli-etnik xüsusiyyətlərinə, formasına, materialına, geymə tərzinə, dəyərinə və hətta rənginə görə fərqlənən çoxlu növləri olmuşdur.

Ənənəvi kişi baş geyimləri müxtəlif növ materiallardan (dəri, keçə, parça) hazırlanmaqla, həm tikili, həm də bağlama formasında olmuşdur. Tikili baş geyimlərinə müxtəlif formalı və adlı dəri və keçə papaqlar, araqçın (təsək və yaxud tərrik), başlıq; bağlama baş geyimlərinə isə baş dəsmalı (sarıq), çalma və əmmamə daxil edilmişdir.

Baş geyimləri içərisində yerli qoyun dərisindən hazırlanmış papaqlar xüsusilə üstünlük təşkil edirdi [Şək. 2.23.1]. Lakin bununla belə, varlı şəxslər öz papaqlarını Krım və Orta Asiyadan gətirilmə qaragül dərisindən tikdirirdilər. Yerli əhali arasında bu dəridən tikilən papaq «Buxara papağı»

adlanırdı. Qaragül dərisinin rənginə müvafiq olaraq «Buxara papaqlar» qara (ərəbi papaq), çal (Şirazi papaq və ya çalpapaq) və qızılı, yaxud gümüşü (sür papaq) kimi müxtəlif adlarla məlum idi. Bu cür papaqların başlıca müştəriləri bəylər, əsilzadələr, qoçular, varlı tacirlər və b. idi. Yerli börkçü-ustalar tərəfindən tikilən bu papaqlar öz formasına görə həm də «daqqa papaq» və «qələmi papaq» olmaqla iki qrupa ayrılırdı. Daqqa papaq əksərən qaragül dərisindən, bəzən də yerli körpə quzu dərisindən ülgü əsasında biçilib tikilirdi. Papaq gövdə, tərk və astardan ibarət olurdu. Onun tərkini (üst hissəsini) çox vaxt parçadan deyil, tumac və ya aşılı dəridən tikirdilər. İlin fəsillərindən asılı olaraq papağın astarı yun və ya pambıq parçadan qoyulurdu.

«Qələmi papaq» yastı formalı «daqqa papaq»dan fərqli olaraq bütöv dəridən hündür şiş papaq formasında tikilirdi. Şirvan əhalisi arasında ona «şikarı papaq», «qacarı papaq» və «qoçu papağı» da deyilirdi.

Quba-Xaçmaq bölgəsində «kazak papağı», «ləzgi papağı», «çərkəzi papaq», «noqay papağı»; Lənkəran-Astara bölgəsində isə bütöv qoyun dərisindən hazırlanan «ğıjına kuli» (dəri papaq) və enli lığ (həsir) qayışlarını birbirinə tikməklə hazırlanan, daha çox yayda geyilən «zənbilə kuli» (zənbili papaq) xüsusilə dəbdə olmuşdur.

Azərbaycanın bütün bölgələrində geniş yayılmış kişi baş geyimləri yerli dəridən tikilən müxtəlif növ papaqlar olmuşdur [Şək. 2. 24].

Şiş papaq. Bütöv konusu xatırladan belə papağı ayrı-ayrı dəri hissələrindən biçib-tikirdilər. Bunun üçün lazımi ölçüdə biçilmiş hissələri saxsı iynəsi ilə tərs üzünə tikdikdən sonra astar çəkir və avand üzünə çevirirdilər. Papağın astarına sırıq vurulurdu. Şiş papaq ən çox qara və ağ rəngli saçaqlı quzu dərisindən tikilirdi. Onun saçaqlarını xüsusi alətlə burub qıvrımlayırdılar. Azərbaycanın Quba bölgəsində bu cür papaq «qarmuq papaq»; Şirvanda «Zərnəva papağı», «Qəbələ papağı», «züllə papaq», «molla papağı»; Qərb bölgəsində «armudu papaq» və «ayrım papağı» adlanırdı.

Şələ papaq. Kəsik konus formasında tikilən belə papaqlar da saçaqlı olur, üst hissəsinə tünd rəngli parçadan «tərk» salınırdı. Papağın astarı da eyni rəngli parçadan hazırlanmaqla, dəri ilə birgə sırınırdı. Mövsümdən asılı olaraq, şələ papağın astarı yun və ya pambıq parçadan çəkilirdi. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində belə papaqlar «çapıq papaq», «zağaralı papaq», «yastı papaq», «yappa papaq», «Qarabağ papağı», «motal papaq», «ğıjına kuli», «dəyirmi papaq», «çoban papağı», «qırmızı papaq» və s. adlarla məşhur idi.

Azərbaycanda geniş istifadədə olan kişi papaqları etnik və məhəlli xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənirdilər. Belə ki, burada «ləzgi papağı», «noqay

papağı», «ayrım papağı», eləcə də «Buxara papaq», «Krım papağı», «Şirazi papaq», «Qarabağ papağı», «Qəbələ papağı» və s. əhalinin geniş istifadəsində idi.

Aşıqların geydiyi silindrik formalı «aşıq papağı» Azərbaycanın Gəncəbasar, Şirvan, Göyçə, Gədəbəy bölgələrində geniş yayılmışdı.

Kişi baş geyimlərinin bir növü də «başlıq» idi [Şək. 2.23.6]. Onu, adətən, soyuq və boranlı havalarda uzaq səfərə çıxanlar və dağ şəraitində yaşayanlar papağın üstündən geyirdilər. Başlıq, əsasən, sıx toxunuşlu yun parçadan (şaldan), mahuddan, ən qiymətlisi isə dəvə yunundan hazırlanırdı. Bu cür baş geyimini kəlləlik (başlıq) və iki qulaqcıqdan ibarət biçib tikirdilər. Başlığın qulaqcıqları uzun olduğundan geyinən zaman onları boğaza dolayıb, düyünləyib arxaya (kürəyə) atırdılar. Qiymətli başlıqların qulaqcıq astarını göz oxşayan rəngli parçadan tikir, təpəsində isə rəngbərəng saplardan düzəldilmiş bəzəkli qotaz qoyurdular. Başlıq təkcə Azərbaycan üçün deyil, əksər Qafqaz xalqları üçün də səciyyəvi baş geyimi növü olmuşdur.

Araqçın (təsək və yaxud tərrik) [Şək. 2.23.4-5] papaq, çalma və əmmamənin altından geyilən kişi baş geyiminə aid idi. Araqçın saya və naxışlı olmaqla iki formada hazırlanırdı. Saya araqçınlar, bir qayda olaraq, papaq altdan geyilir, bəzəkli araqçınlar isə sərbəst olaraq başa qoyulurdu. Adətən, saya araqçını yaşlı kişilər, naxışlılarını isə uşaqlar və cavanlar qoyurdular. Azərbaycanda tikilən və başı sərin saxlayan araqçın Orta Asiya araqçınından fərqli olaraq, dördkünc deyil, dairəvi (girdə) formada biçilib tikilirdi.

Araqçın baş geyim növü kimi Azərbaycanın hər yerində eyni cür yayılmamışdı. Belə ki, onu Qərb bölgəsində ən çox İrandan gəlib ayrım kəndlərində çərçilik edən və Simens qardaşlarının misəritmə zavodlarında işləyən azərbaycanlılar geyirdi. Burada araqçını ancaq varlı ailələrdə və toy etməyə hazırlaşan cavanlarda görmək olardı.

Kişi araqçını Abşeron, Naxçıvan, Lənkəran-Astara, Şirvan bölgələrində əhalinin geniş istifadəsində olmuşdur. Onun yan hissəsi (çevrəsi) rombvari, təpə hissəsi isə dairəvi biçilib tikilirdi. Araqçının astarı birrəng parçadan hazırlanırdı.

Naxışlı araqçın xüsusi əndazə ilə işlənir, üzəri müxtəlif tikişlərlə, zəngin həndəsi və nəbati naxışlarla, gülabətinlə bəzədilirdi. Şirvanda gəncələrin araqçınının (təsəyinin) qırağına qızılı və gümüşü bafta tutulurdu. Burada el adətincə, təzə bəy mütləq bəzəkli təsək geyməli, bu təsəyi isə (ona «istiba təsək» deyilirdi) qaynana toydan qabaq öz kürəkəninə göndərməli idi [106, 80].

Lənkəran-Astara bölgəsində «aynalı araqçın» dəbdə idi. Adətən, toylarda, bayramlarda geyilən belə naxışlı araqçının sağanağına balaca dairəvi güzgülərdən çevrələmə tikərdilər. Bu, baş geyimi, şübhəsiz ki, varlı ailələrin geyim kompleksinə daxil idi.

Əsrlərcə formalaşan xalq adətinə görə, evdə, ailədə, nəməhrəm yanında başıaçıq gəzmək, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qəbahət sayıldığından, hər bir azərbaycanlı kişi və ya qadın yataqda da başıaçıq olmazdı. Kişilər yatan zaman başlarına şəbkülah və ya təskülah qoyardılar [Şək. 2.23.3]. Şəbkülah (təskülah) bahalı parçalardan hazırlanır, üzəri tikmə naxışlarla bəzədilirdi. Dörd ayrıca üçbucaqşəkilli hissələrdən biçilən şəbkülahı, bu hissələri tərs üzünə tikib astar çəkərək avand üzünə çevirməklə hasilə gətirirdilər.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda din xadimlərinin (dərviş, seyid) gündəlik geydikləri «külah» və «çəltari» də olmuşdur [Şək. 2.23.2]. Biçim üsulu və tikiş texnikası cəhətdən şəbkülahdan fərqlənməyən külahın bəzəkli naxışlarının arasına əski əlifba ilə «Əli» və başqa din xadimlərnin adları yazılırdı. Bu yazılar hər bir üçbucaq hissənin üzərində yuxarıda iri fonda bir, aşağıda isə nisbətən kiçik fonda üç ədəd olmaqla yan-yana əlvan saplarla naxışlanırdı. Bəzən yaşlı kişilər yatan zaman başlarına «gecəlik» (gecə papağı) adlanan qalın tüklü papaq keçirirdilər. Yumşaq quzu dərisindən hazırlanan belə papaq çox da böyük olmayıb, əsasən astarsız olur, nadir hallarda içərisinə pambıq parçadan astar çəkilirdi.

Tikilmə baş geyimlərinin bir qismini də dairəvi şəkildə hazırlanan, ancaq başın ortasını tutan fəs təşkil edirdi. Adətən, ziyalıların və mötəbər şəxslərin geydikləri fəs bahalı ipək parçalardan astarlı tikilirdi. Fəsin yan çevrəsi bəzədilmir, ağız yanlarına köbə tutulur, qübbəsi isə tikmə naxışlarla bəzədilirdi.

Azərbaycanın etnoqrafik bölgələrində keçədən tikilmiş baş geyimləri bəhs olunan dövrdə o qədər də geniş yayılmamışdır. Lakin tarixi faktlar təsdiq edir ki, hələ ilk orta əsrlərdə Dədə Qorqud qəhrəmanları keçə börkdən baş geyimi kimi istifadə etmişlər:

Başındakı turulğanı nə öyərsən mərə kafir?
Başımdakı (keçə) börkümcə gəlməz mana [84, 30].

XIII əsrin əvvəllərinə aid naməlum bir coğrafiyaçının yazdığı «Əcaib-əddünya» əsərində isə Gəncə şəhəri və onun ətraflarında cavanların əksər hissəsinin başlarına «bətlə», yəni keçə papaq (külah) qoyduğu qeyd edilir [255, 208]. Görünür, sonralar bu növ baş geyimi arxaikləşərək aradan çıxmışdır. Bununla belə, Lənkəran-Astara bölgəsinin kəndlərində, Abşeronda, eləcə də İrandan Azərbaycana köəbkarlığa gələnlərin geyim dəstlərində keçə papağın olması söyləməyə imkan verir ki, bu növ papaq Azərbaycanda, az da olsa, yayılmışdır. Lənkəran bölgəsində belə papaq dörd, altı, bəzən də səkkiz kiçik taxtadan (hissədən) konusvari və ya silindrik şəkildə biçilib tikilir, qübbəsinin hündürlüyü 3-4 sm-dən artıq olurdu. Altından araqçın geyilən belə papaq «şolakılo» və «tasuy» adlanırdı [304, 98; 431, 150].

Bağlama baş geyimlərinin yoxsul əhali içərisində ən geniş yayılmış növü sarıq (baş dəsmalı) olmuşdur. Qadın baş çəkilərindən fərqli olaraq kişi sarıqları əsasən saya olur, pambıq parçadan 50x60 sm ölçüdə hazırlanırdı. Sarığı başa iki üsulla bağlayırdılar. Birinci üsulda dörd qatlanmış yaylığın uclarını düyünləyib başa keçirirdilərsə, ikinci üsulda parçanı diaqonal üzrə qatlayıb başa salır, uclarını boyunun arxasında çarpazlayır və alının üstündə düyünləyirdilər. Adətən, sarıqdan yaşlı kişilər isti havalarda çöl-təsərrüfat işləri görən zaman və yatağa uzanarkən istifadə edirdilər.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bağlama baş geyimlərinin bir qismini də çalma və əmmamə təşkil edirdi. Çalmanı, biq qayda olaraq, nüfuzlu elm adamları, şairlər, mötəbər şəxslər, dövlət qulluqçuları və b. gəzdirirdilər. Əmmaməni isə əsasən ruhanilər (molla, əfəndi, seyid, müfti və b.) geyirdilər. Əmmaməni başa kiçik papaq – araqçın və ya külah qoyduqdan sonra xüsusi əndazə ilə sarıyırdılar. Əmmamələr parçasının rənginə, ölçüsünə və başa dolama qaydalarına görə bir-birindən fərqlənirdi. Azərbaycanlı din xadimləri əsasən ipəkdən, humayun və batist ağından hazırlanan əmmamə geyirdilər. Özgə millətdən olan əhali müsəlmanlardan fərqlənmək üçün qara, yaxud göy (ermənilər), həmçinin sarı rəngli (yəhudilər) əmmaməyə üstünlük verirdilər. Azərbaycanda ali ruhani zümrələri arasında yaşıl əmmamə dəbdə olmuşdur.

Şəriət qanunlarına görə, əmmamədən təkcə baş geyimi kimi istifadə edilməmiş, o, həm də əməli əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə ki, əmmamənin ölçüsü hər bir kəsin öz boyuna müvafiq olduğundan, onu lazım gələndə süfrə, qurşaq və hətta kəfən yerinə də işlətmişlər [149, 40; 44, 882].

XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid kişi baş geyimlərinin böyük əksəriyyəti istifadədən çıxsa da, bəziləri (dəri papaqlar, baş sarığı, buxara papaq və s.) hələ də xalqın istifadəsindədir.

2.3.2. Kişi ayaq geyimləri

Keçmişdə kişi ayaq geyimlərinin müxtəlif növləri əhalinin geniş istifadəsində olmuşdur. Bunlar çarıq, başmaq, dübəndi, muqur, zəngəl, qondara [Şək. 2.25.2], şiblit, uzunboğaz çəkmə (boğazlı, xrom çəkmə, lapçın), çust, məst, nəleyin, corab, patava, dolaq, badış və s.-dən ibarət idi. Ayaq geyimlərinin növlərinə görə, şəhər və kənd əhalisi ilk baxışdaca seçilirdi. Adətən, şəhər əhalisinin ayaq geyimləri yaxşı aşılanmış göndən (sağrı,

ətvi, meşin, tumac, müşkü, müşəmbə) xüsusi ülgü əsasında tikilir, təzəliyi ilə diqqəti cəlb edirdi.

Yüngül və ucuz başa gəlməsi, çöl-təsərrüfat işləri zamanı əlverişli olması çarığı əhalinin böyük əksəriyyətinin gündəlik ayaq geyiminə çevirmişdi [Şək. 2.25.1]. Çarıq həm aşılanmış, həm də xam göndən tikilirdi. Hər kəsin gündəlik geydiyi çarıqdan başqa, peşəkar çarıqçılar tərəfindən tikilən və rəngli bağları olan 1-2 cüt çarığı da olurdu ki, onu, adətən, bayram və məişət şənlikləri zamanı, eləcə də şəhərə-bazara gedərkən geyirdilər. İl ərzində 6-12-yə qədər çarığa ehtiyac olurdu. Bəzən imkansız adamlar çarıq dağılan zaman onun altına göndən və ya qalın parçadan «döşəmə» salıb istifadə edirdilər.

Azərbaycanda kişi çarıqlarının «kotuğu», «quşburnu», «qızqaytaran», «kalmanı», «xəlbirqırağı», «quşgözü», «şirvanı» (şirmayı və ya şatırı), «şirazı», «zilani-kürdü», «qurdağzı», «təkburun», «qılbüzmə», «divel», «əcəmi», «üçburun», «qarabağı» və s. kimi biçim tərzinə və tikiş texnikasına görə fərqlənən müxtəlif növləri olmuşdur. Bəzi etnoqrafik bölgələrdə (Naxçıvan, Lənkəran-Astara və s.) qismən də olsa, həsirdən hazırlanan «həsiri çarıq»lara da təsadüf olunurdu [169, 30-31].

Çarıq, hər kəsin ayağının ölçüsündə biçilir, qabaqdan başlayaraq dabana doğru tikilirdi. Çox zaman çarığı onun burnunun quruluşuna görə fərqləndirirdilər: «çütmə burun», «quşburnu», «təkburun», «üçburun» və s.

Çarığın ayaqda dayanması üçün onun dabanına köşədən 2-3 ədəd «körpü», dabanla pəncə arasının yanlarına bir cüt olmaqla «üzəngi» («gözək»), pəncə üstünün yanlarına isə «gözlər» («bacalar») toxunurdu. Tikmə işi ya üzərinə mum çəkilmiş eşmə iplik vasitəsilə, ya da göndən nazik çəkilmiş «köşə» (sirim, duvula, çirə) vasitəsilə aparılırdı.

Çarıq ayağa geyildikdən sonra «çarıqbağı» vasitəsilə bağlanırdı. Çarıqbağı rəngli toxunma ipdən hazırlanırdı. Bir qayda olaraq, gəlinin cehizləri içərisində xeyli çarıqbağı da olurdu. Çarıqbağını pəncəüstü gözlərə çarpaz doladıqdan sonra onun uclarını daban körpüsünə və yan üzəngilərə keçirir, artıq qalan hissəsini isə baldıra dolayıb bağlayırdılar.

Qərb bölgəsi əhalisinin bayram libası dəstinə daxil edilən «quşgözü çarıq» digər çarıq növlərindən öz yaraşığı ilə seçilirdi. Onun pəncə üstü ipli olur, bəzəkli çarıqbağı ilə bağlanırdı. Çarığın ayaqda gözəl görünməsi üçün adətən, üzəngi bəndlərinin altından hər iki yanda simmetrik olmaqla sərçə gözü boyda deşiklər qoyulurdu.

Lənkəran-Astara bölgəsində geyilən çarıq «şım» adlanırdı. Burada alınma dəvə gönündən tikilən «şatra şım» daha çox dəbdə idi. Onu tikmək üçün istifadə olunan göndən çəkilən duvula (köşə) qızılağacının qabığından hazırlanmış məhlulla qırmızı rəngə boyadılırdı. Çarıq patava ilə geyiləndə

ona «şım-putya» deyirdilər. Çarığın «şımaband» adlanan pəncəüstü, duvula vasitəsilə çalkeçir şəkildə hörülürdü.

Çarığı, bir qayda olaraq, müxtəlif yun corab (saya və bəzəkli), badış [Şək. 2.25.5], patava və dolaqlarla [Şək. 2.25.6] geyirdilər. Yun corabın üstündən şaxtalı havalarda dolaq bağlanırdı. Onu, eni 20 sm, uzunluğu isə 70-80 sm olan sıx toxunma şaldan hazırlayırdılar. Dolaq baldıra, patava isə ayağa kip sarınır, şalvarın balağını qıvraq saxlayır, təsərrüfat işləri zamanı sərbəstlik yaradırdı. Bəzən çöl-təsərrüfat işləri zamanı dolağı badış əvəz edirdi. Kişilər şalvarın balağını onun içərisinə qabqarıb topuqdan yuxarı və dizdən aşağı qaytanla bağlayırdılar.

Yayılma arealına görə şəhər əhalisinin geyim dəstində əsas yer tutan kişi başmağı «mərdanə başmaq» adı ilə məlum idi [Şək. 2.25.3-4]. Əsasən iri sənət mərkəzlərində peşəkar başmaqçılar tərəfindən istehsal olunduğundan, çarıq ilə müqayisədə baha başa gəldiyindən kənd əhalisinin böyük əksəriyyəti başmaqdan istifadə edə bilmirdi. Hündürdabanlı, altına nal vurulmuş, aşılanmış göndən (müşkü, tumac, sağrı və s.) bəzəksiz hazırlanan kişi başmağının başlıca müştərisi şəhər əhalisi idi. XIX əsrin 30-70-ci illərinə aid edilən statistik məlumatlarda Gəncədə 75 çəkməçi və başmaqçının [319, 339], Tiflisdə 100 şagirdi ilə birlikdə 201 çəkməçinin [413, 89-90], Şamaxıda 227 başmaqçının, Nuxada 147 başmaqçının işləməsi və ümumiyyətlə, bu dövrdə Azərbaycanda onların sayının 579 nəfərə çatması [423, 108] bu ayaq geyimi növünə olan tələbatı aydın əks etdirir. Ordubadda hazırlanan qadın və kişi başmaqları adla söylənirdi. Şuşa şəhərində hazırlanan «Qala başmağı» da keyfiyyətinə görə yüksək qiymətləndirilirdi. Bir qayda olaraq, kişi başmağı qalın və davamlı gön materialından, at, uzunqulaq, qatır gönündən hazırlanır, iri ölçülü olmaqla da qadın başmaqlarından fərqlənirdi.

Şəhər əhalisinin əksəriyyətinin, kənd əhalisinin isə varlı zümrələrinin ayaq geyimləri içərisində çust, məst, nəleyin və s. də mühüm yer tuturdu. Adətən, yumşaq aşılanmış dəridən altlıqsız hazırlanan məstin üstündən gəzməyə çıxan zaman başmaq geyilirdi. Dabanı açıq olan başmaqdan fərqli olaraq, çustun daban çevrəsi bağlı olurdu. Gündəliyə geyilən çust Bakı, Abşeron, Şirvan və b. bölgələrdə geniş yayılmışdı.

Əhali arasında geniş yayılmış kişi ayaq geyimlərinin bir qrupunu da uzunboğaz çəkmələr (boğazdı, dübəndi, lapçın) təşkil edirdi [Şək. 2.25.7].

Naxçıvan bölgəsinin dağlıq hissəsində və Şəki-Zaqatala bölgəsində kişi ayaq geyimi kimi lapçına tələbat böyük idi [Şək. 2.26.1]. Uzunboğaz ayaqqabı növü olan lapçının üzlüyü tumac və keçədən, altı isə göndən tikilirdi. Onu geyərkən boğazının (küncünün) kəsik hissələrini bir-birinin üstünə qoyur, xüsusi qaytanla dolayıb bağlayırdılar. Lapçının ucu şiş və nisbə-

tən yuxarıya qatlanmış olurdu. Bu ayaq geyimi növü dağ kəndlərinin əhalisi arasında XX əsrin əvvəllərinə qədər qorunub saxlanmışdı [308, 89].

Boğazdı (uzunboğaz çəkmə) varlı elat kişiləri arasında dəbdə idi. Ayaqlığı başmaqla eyni cür olan boğazdının altı aşılanmış göndən, üstü isə bahalı material sayılan tumac, xrom və ya müşküdən tikilirdi.

Dübəndinin boğazı nisbətən kiçik olub, ayağı topuğa qədər örtürdü. Onun boğazlığı, bir qayda olaraq, qara və ya tünd qəhvəyi rəngli dəridən tikilir, altına aşılanmış göndən altlıq çəkilir və dabanına nal vurulurdu. Adətən, bu ayaqqabı ayağa geyildikdən sonra onun boğaz hissəsindəki simmetrik qoşa deşiklərdən keçirilən bəzəkli qaytanla üstü bağlanırdı. Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan ingiloylar arasında «zəngəl» adlanan ayaq geyiminə qış aylarında daha çox tələbat olurdu. Keçədən hazırlanmış bu uzunboğaz çəkmə çopozla qoşa geyilir, yer don olan zaman sürüşmə təhlükəsini aradan qaldırırdı [112, 135].

Şəki-Zaqatala bölgəsində etnoqrafik materiallar toplayarkən məlumatçılarımız keçmişdə bölgənin Alazan vadisi azərbaycanlı kəndlərində «muqur» adlanan kişi ayaq geyimindən də istifadə olunduğunu söylədilər. Muqur bütöv aşılanmış dəridən yarımboğaz çəkmə formasında tikilir, pəncəüstü oynaqdan ayaqqabının boğazına kimi çalkeçir şəkildə bağla (qaytanla) bağlanırdı. Oturacağı yumşaq olmaq üçün geyilən zaman içərisinə ot (küləş) çəngəsi qoyulurdu.

Azərbaycanda başmaq, məst və uzunboğaz çəkmə növlü ayaq geyimlərindən istifadə olunmasının qədim tarixi vardır. Mingəçevir ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan və er.əv. XI-VIII əsrlərə aid edilən gil ayaqqabı – qablar [313, 36-60] XIX əsrdə xalqın istifadəsində olan eyniadlı ayaqqabılarla tipoloji oxşarlıq təşkil edir. Bu isə bir daha sübut edir ki, bu ayaqqabı növləri uzun zaman əsaslı dəyişikliyə uğramadan öz mühafizəkarlığını qoruyub saxlamışdır [Şək. 2.26.2-4].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq xalqın geyim dəstinə rus və Avropa ayaq geyimlərinin tədriclə daxil olması, həm kişi, həm də qadın ayaq geyimi olan qaloşun kütləvi istehsalı çarıq, patava, dolaq, çust, başmaq, məst və s. kimi ayaq geyimlərini ciddi surətdə sıxışdırıb məişətdən çıxarmağa nail olmuş, ayaq geyimlərində keyfiyyət dəyişiklikləri əmələ gəlmişdir. Yüngüllüyü, yumşaqlığı, ucuz başa gəlməsi və təsərrüfat işlərində davamlılığı qaloşun indi də kənd əhalisinin ayaq geyimləri içərisində üstünlüyünü qoruyub saxlayır. Bununla yanaşı, əhali fabrik istehsalı olan digər ayaqqabı növlərinə də məişətdə geniş yer ayırır.

2.4. Uşaq geyimləri

XIX-XX əsrin əvvəllərində uşaq geyimləri, demək olar ki, bütünlüklə böyüklərin (kişi və qadınların) milli libaslarının eyni biçimdə, lakin kiçik ölçüdə təkrarından ibarət olmuşdur. Bununla belə, uşaqlar çağa vaxtlarından müəyyən yaş həddinə çatana qədər (6-7 yaşa qədər) onların geyimlərində böyüklərin geyimlərindən fərqlənən səciyyəvi cəhətlər müşahidə olunurdu.

Hər şeydən əvvəl, yeni anadan olmuş uşağı (çağanı) bələkdə saxlayırdılar. Doğulan gündən 40 gün keçənə qədər bələkdə olan çağaya «qırx köynəyi» və «qırx papağı» adlanan paltar geydirirdilər. Adətən, «qırx köynəyi» yumşaq və ağ pambıq parçadan, tikişləri bayırda qalmaq şərtilə tuniki biçim üsulunda tikilirdi. «T» şəklində biçilmiş köynəyin yaxa açırımının kənarlarına bəzən rəngli qaytan tikilir, bəzən də yaxa açıq saxlanırdı. Belə köynəyin qolları düz biçimli olub, biləyə qədər çatırdı [232, 73].

«Qırx papağı» da «qırx köynəyi» kimi tikişləri üzdə qalmaqla tikilir, saya qadın papağına bənzəyir, başa geydirildikdən sonra boğazın altında qaytanla bağlanırdı. Belə papağın alınlığı tikmə naxışlarla bəzədilirdi. Bəzən papağı nazik pambıq parçadan olan yaylıq da əvəz edirdi.

Xalq arasında geniş yayılan və indiyədək davam etməkdə olan adətə görə, təzə doğulan uşaq üçün lazım olan hər şey – «qırx papağı», «qırx köynəyi», kiçik yorğan, döşək, balış, uşaq bələyi, beşik (xatırladaq ki, beşik azərbaycanlı əhali arasında yüyrük, talışlarda «güze», udinlərdə «loros», ingiloylarda «akvani», avarlarda isə «kini» adlanır) [87, 219], beşik bağı və s. gəlinin öz anası tərəfindən hazırlanmalı idi. Lənkəran-Astara bölgəsində daha böyük şənliklərlə müşayiət olunan bu adət uşağın qırxının çıxması günü icra olunur və «beşikbağlama» adlanırdı. Bu zaman uşağı görməyə gələn yaxın qohum-qonşular imkanları daxilində uşağın adına və uşaq sahibinə hədiyyələr (uşaq paltarı, parça, corab, pul və s.) verirdilər. Həmin gün gəlinin anası qohum-əqrəbası ilə birgə qudası evinə gəlir, uşaq üçün hazırladığı yataq dəstini və beşiyi də gətirirdi.

Adətən, uşaq beşikdə vəziyyətini dəyişib yıxılmasın deyə, onu beşiyə enli və əlvan parçadan ucu qotazlı və ya ilgəkli-qaytanlı hazırlanan beşik bağı vasitəsilə bağlayırdılar. Beşiyi, bir qayda olaraq, həyatda xoşbəxt ömür sürmüş, əməli saleh, ağzı dualı, nəvəli-nəticəli ağbirçək bağlayırdı. Şübhəsiz ki, adətin adı da buradan götürülmüşdür. «Beşikbağlama» adəti böyük qonaqlıq süfrələri ilə tamamlanır, yeni doğulan körpəyə xoşbəxt ömür, xeyir-dualar arzulanırdı. Bölgə əhalisi arasında bu adət daha təntənəli şəkildə hazırda da davam etdirilməkdədir. Etnoqrafik materiallar Şəki-Zaqatala bölgəsində də bu adətin mövcudluğunu təsdiqləyir.

Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələrində uşağın doğulmasından qırx gün keçəndən sonra «qırxın tökülməsi» adlanan bir mərasim də icra olunurdu. Uşağın, eləcə də ananın «qırxının tökülməsi» üçün əvvəlcə onları çimizdirir, sonra bulaq və ya çay yatağından götürülmüş 40 ədəd xırda daşı, içərisində qaynar su olan qazana salırdılar. Bundan sonra, həmin sudan 40 xörək qaşığı götürüb «qırxaçar camı» adlanan qaba tökür, çimizdirilmiş ananın və uşağın çiyinlərindən aşağı səpərək: «Balamın ağırlığı-uğurluğu, dərdi-azarı dağlara-daşlara, hürüşən itlərə, söyləşən arvadlara» – deyirdilər. Qərb bölgəsi əhalisi arasında bu qırxtökmə mərasimi «cənabət qüsulu» adlanırdı.

Abşeron bölgəsində bu mərasim «uşağın çillədən çıxarılması» adlanır və bir qədər fərqli icra olunurdu. «Uşağı çillədən çıxarmaq» üçün onun adını söyləyir, «filankəsin çillədən çıxması naminə» – deyərək, qırxaçar camındakı təmiz suyu uşağın çiyinləri üzərindən keçirirdilər. Belə bir mərasim ailə qurmalarının 40 günü tamam olmamış ər-arvad üçün də həyata keçirilirdi [50, 150]. «Qırxgünlük dövr» mərasimi Anadolu türkləri, Sibirin, Altayın, Volqaboyunun türk birlikləri, eləcə də, Orta Asiyanın bir çox türkdilli xalqları (türkmənlər, özbəklər, qazaxlar, qırğızlar, qaraqalpaqlar və s.) arasında da geniş şəkildə icra olunmuşdur [416, 71; 124, 67; 90, 155-180].

Uşağın qırxı çıxana kimi onu bədnəzərdən, şər qüvvələrdən qorumaq üçün ana əlindən gələni edirdi. Bir qayda olaraq, uşaq yatan otağa naməhrəm adamların daxil olmasına yol verilmirdi. Əgər belə bir zərurət olardısa, onda əhali iki qaydadan istifadə edirdi: birinci halda, uşağı öz yatağından çıxarıb yan otağa aparır, kənar adam otağa daxil olandan sonra uşağı «onun üstünə» gətirirdilər. İkinci halda isə, uşaq yatan otağa daxil olmaq istəyən naməhrəmi çörəyin altından keçirirdilər. Şəki-Zaqatala bölgəsində naməhrəm kişiləri həm də beşiyin altından keçirirdilər. Bundan sonra onun otağa girməsinə icazə verilirdi. Uşağın qırxı çıxandan sonra bunlara ehtiyac olmurdu.

Xalq, həmçinin üstündə müxtəlif təyinatlı dualar, gözmuncuğu, göyərtmə muncuğu və s. olanların da qırxı çıxmamış uşaq yatan otağa girməsinə qətiyyən imkan vermərdi. İnama görə, üstündə göyərtmə muncuğu olan naməhrəmin uşağın üstünə gəlməsi, onun rənginin göyərməsinə və mütləq ölümünə səbəb ola bilərdi.

Naxçıvan bölgəsində göyərtmə muncuğu «baboğlu» adı ilə məlum idi. Yaşıl-göy və ya sarımtıl rəngi olan bu muncuğu Şərurda bütün qadınlar taxırdı. Xalq inamına görə, həmin muncuğu qırxlı uşağın üstünə gətirdikdə uşaq ölə bilərdi. Bunun qarşısını almaq üçün uşağı baboğlu muncuğunun üstünə aparardılar. Bununla müncüq kəsərdən düşürdü. Burada geniş işlədi-

lən: «Mənim üstümdə baboğlum yoxdur ki, məndən niyə qaçırsan?» – ifadəsi də məhz həmin muncuğun sehrli, dini-magik qüdrətini ifadə edirdi.

Xalq inamına görə, qırxı çıxmamış uşağın üstünə çiy ət, qızılgül, eləcə də yaşıl rəngli nə olur-olsun, fərqi yoxdur, gətirmək olmazdı. Çiy ət uşağın boynunun ət kimi sallanmasına, qızılgülün ətri onun bihuş olmasına, yaşıl rəngli hər şey isə uşağın göyərtməyə (eplepsiyaya) tutulmasına və hətta ölməsinə səbəb ola bilərdi. Əgər bilməyərəkdən evə çiy ət gətirilərdisə, onda uşağı həmin ətin qaynadılmış suyunda çimizdirərdilər l'i, uşağın bədəni «ət gətirməsin» (ət xalları nəzərdə tutulur).

«Qırxın tökülməsi» və ya «uşağın çillədən çıxarılması» mərasimini tamamlamaq üçün işlədilən «qırxaçar camı» Xorasan və Kərbəlada istehsal edilməklə, ölkəyə zəvvarlar tərəfindən gətirilirdi. Üzərində (iç və bayır tərəfində) ərəb əlifbası ilə «Qurani-Kərim»dən 40-a qədər ayə həkk edilmiş bu cam tuncdan və ya misdən hazırlanır, yastı oturacağı qabın içərisinə doğru qabarıq olurdu. Qabın kənarlarındakı deşiklərdən keçirilən saplara, üzərində «bismillah» sözü yazılmış 40 ədəd lövhə – «açar» asılırdı. Orta Asiya və Qazaxıstan xalqları arasında «çilkalit» adlanan bu qab eyni mərasimin icrası üçün nəzərdə tutulurdu [406, 68-70].

Körpə uşaq, bir qayda olaraq, iməkləyənə kimi bələkdə saxlanırdı. Bələk 6-7-yə qədər bir-birindən azacıq böyük olan yumşaq parça materialından hazırlanırdı. Uşağı bələmək üçün parçaları, ən böyüyündən başlayaraq birbirinin üstünə qıyqac (üçkünc) şəkildə salır, sonra uşağı onun ortasına qoyaraq çiyindən aşağı parçaya bələyirdilər. Üst qatda olan birinci bələk parçasının qıyqac ucu uşağın qıçlarının arasından keçirilirdi. Bütün parçalar uşağın bədəninə sarındıqdan sonra, təxminən metr yarım uzunluğunda «bələk ipi» vasitəsilə «çalkeçir» edə-edə bələyi ayaqdan başa doğru bağlayırdılar. Bələk ipi əlvan parçalardan lentvari düzəldilirdi.

Adətən, 6-7 aylıq uşağın qollarını bələkdən «azad edir», ona müvafiq biçimli köynək geydirirdilər. Uşağın açıq qalmış əllərinə isə kiçik torbayaoxşar, barmaqsız, boğazı büzməli əlcək geydirir, onu iplə biləyə bağlayırdılar. B.F.Adlerin yazdığına görə, koryaklar belə əlcəklərin əvəzinə uşağa, üst hissəsində yarığı olan qolu bütöv köynək geydirirdilər [190, 54].

Bələyə salınmış uşağı beşiyə qoyarkən onun üzünə, bir qayda olaraq, nazik cuna salırdılar. Xalq inamına görə, çağanı üzüaçıq yatırtmaq günah hesab olunurdu. Çünki, belə olduqda, uşağı «beşik quşu vurar», bu da ölümlə nəticələnə bilərdi.

Bəzi ailələrdə yeni doğulan uşaqlar ardıcıl olaraq ölür, valideynlərinin «əlində qalmırdı». Bunun üçün Qarabağ bölgəsində yeni doğulan uşaqlara özgə paltarı, bəzən də dilənçi qiyafəsi geydirirdilər. Bu tədbir «ölüm ilahəsi-

ni azdırmaq» (çaşdırmaq) kimi mənalandırılırdı. Türk xalqlarının ümumi inamlar panteonunda bəd ruhları azdırmaq üçün yeni doğulan uşaqların çox-uşaqlı ailələrə satılması adəti də mövcud olmuşdur [90, 159-160].

Uşaq müəyyən yaş həddinə çatdıqdan sonra onun geyimi xüsusi diqqətlə hazırlanırdı. Bu işdə qadınların xüsusi səriştəsi, təkrarsız zövqləri özünü daha çox büruzə verirdi. Ə.K.Ələkbərov haqlı olaraq yazırdı ki, qadınların öz bacarıqlarını nümayiş etdirmək üçün vahid, mən deyərdim ki, yeganə yaradıcı sahə uşaq geyimləridir. Düzdür, bu geyimlər bütünlüklə böyüklərin geyimlərini kiçik ölçüdə təkrar edirdi, lakin yenə də qadın-ana burada özünün şəxsən xəyalında canlandırdığı zövqünü əks etdirə bilirdi. Bu qadına ona görə müyəssər olmuşdu ki, hələ yetkinlik yaşına çatmayan uşaq və onun geyimi adət hüququ normalarının təsirinə məruz qalmamışdı [195, 131].

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, əgər kiçik yaşlı qızların geyimləri bütünlüklə qadın geyimlərinin təkrarı idisə, oğlan uşaqlarının geyimlərində fərqli cəhətlər vardı. Bu, ilk növbədə özünü, uşaq şalvarlarının biçim və tikiş tərzində göstərirdi.

Azərbaycanda uşaq şalvarının «bağlı» (nifəli), «aşırmalı» və «finka» olmaqla üç növü geniş yayılmışdı. Bu şalvarların növ müxtəlifliyi ilə yanaşı, bir ümumi cəhəti də vardı ki, onların heç birini açıb-bağlamağa ehtiyac yox idi. Bunun üçün şalvarın orta hissəsinə miyançа (şalvar ağı) qoyulmur, onun beldən başlayaraq qabağa qədər arası yarıq tikilirdi. Eyni növ uşaq şalvarları tatarlar və taciklər arasında da mövcud idi [241, 258; 430, 134].

«Bağlı şalvar» beldə saxlanmaqla, nifə yerinə tumanbağı keçirilərək geyilirdi. Adətən, belə şalvarın balağı açıq saxlandığından, ona «balağı açıq şalvar» da deyilirdi.

«Aşırmalı şalvar»ın beli nifəsiz, balaqları isə büzməli olurdu. Arxada – çanaq sümüyü üstündə şalvarın başının hər iki tərəfinə bir-birindən 12-15 sm aralı, ucu ilgəkli aşırım tikilirdi. Lentvari olan bu aşırımlar kürəkdə çarpaz edilərək çiyin üstündən qabağa gətirilir, burada şalvarın başına tikilmiş düymələrə bağlanırdı.

«Finka» adlanan şalvarın həm balaqları, həm də beli büzməli tikilir, bəzən buraya rezin də salınırdı. XX əsrin 60-70-ci illərinə qədər bu formalı şalvar əsas uşaq geyimlərindən biri olaraq qalmaqda idi. Onu, başlıca olaraq, qara və göy sətindən tikirdilər. Finka, XIX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq Azərbaycana köçürülən rus təriqətçilərindən (molakanlar, duxoborlar, subbotniklər) mənimsənilmişdi. Rusca-azərbaycanca lüğətdə finka – «ayağı büzməli, gen balaqlı uşaq tumanı» kimi təqdim olunur [133, 435].

Oğlan uşaqlarının digər geyimlərində elə bir fərq nəzərə çarpmırdı. Onlar da böyüklər kimi ayaqlarına çarıq və başmaq geyir, başlarına

araqçın, təsək və dəri papaqlar qoyur, köynək, arxalıq, çuxa və s. geyirdilər [Şək. 2.27.3]. Mirzə Qədim İrəvaninin XIX əsrin 70-ci illərində çəkdiyi yeniyetmə oğlan rəsmində bu geyim növləri aydın görünür [Şək. 2.27.1].

Keçmişdə qız uşaqlarının geyimləri rəng əlvanlığı, estetik gözəlliyi, biçimin xüsusi əndazəsi, narın tikiş texnologiyası, asma və tikmə bəzəklərin çoxluğu ilə səciyyələnirdi. Bir qayda olaraq, bu geyimlər parlaq rəngli (tünd qırmızı, mavi, çəhrayı, narıncı), əlvan naxışlı bahalı ipək parçalardan tikilir, yaxa kəsiyi, ətək yanları, boynu və qollarının ağzı zərif tikmə bəzəklərlə örtülürdü [Şək. 2.27.2]. Qız uşaqlarının geyim dəstində qadın geyimlərinin kiçik ölçüdə təkrarı olan ətəkli tuman, köynək, arxalıq, baharı, küləcə, çəpkən, nimtənə, katibi, kiçik ölçülü baş yaylığı, kələğayı, başmaq və s. əsas yer tuturdu. Varlı zümrələrin uşaq geyimlərində qızıl və gümüşdən kəsilmiş düymələr, tuman-köynəyə və digər üst geyimlərinə bəndlənən bəzəklər, eləcə də müxtəlif baş, boyun və qol bəzəkləri onların geyimlərinə xüsusi rövnəq verirdi. Kasıb ailələrin qızları üçün bu geyim dəstlərini geymək arzu olaraq qalırdı. Belə ailələr «necə geyinmək deyil, nə tapıb geymək» haqqında düşünürdülər [Şək. 2.28.1].

Uşaq geyimlərinə əlavə edilən müxtəlif tikmə bəzəklər, naxışlar və bəxyələr (bafta, şahpəsənd, zəncirə, pilək, sərmə, gəldirgə, görüş, dördtikə, çalkeçir, güləbətin, muncuq, tikmə və s.) sırf bəzək funksiyası daşıyırdısa, rəngli şüşələrdən və qiymətli metallardan hazırlanmış muncuqlar (göz muncuğu, sarılıq muncuğu, möhrə muncuğu, qusuntu muncuğu, süleymani, göyətrmə muncuğu, baboğlu (babaqulu) muncuğu, şəvə muncuğu və s.) [Şək. 2.28.2], həmçinin üstü rəngli saplarla örtülü olan üçkünc dualar, «boylama» adlanan dördkünc dualar, tısbağa kürəyi, dağdağan çiliyi asma bəzək növlərinin digər bir qrupunu təşkil etməklə, xəstəlikdən (bədnəzərdən), şər qüvvələrin hökmündən, sehrbaz tilsimindən qorunmaq məqsədi güdürdü. Bunların müəyyən dini-mistik dünyagörüşü və təfəkkür tərzi ilə bağlılığı xalq arasında onlara çox güclü inam yaratmışdı. Belə asmaların hər birinin müəyyən mühafizə etmə gücü olduğunu xalq dəfələrlə sınaqdan çıxarmışdı. Məsələn, digər muncuqlar arasına taxılan şəvə muncuğu uşağı qarabasmadan, sarılıq muncuğu sarılığa tutulmaqdan, nəzər dualarını, göz muncuğu və dağdağan çiliyi bədnəzərdən, möhrə muncuğu mədə ağrısından, qusuntu muncuğu soyuqdəymədən, baboğlu (babaqulu) muncuğu şərdən və bədbəxtlikdən «qoruyurdu». «Süleymani» altı küncli metalın (əsasən gümüşün) içərisinə yerləşdirilmiş muncuq olub, həm paltardan asılır, həm də yatan zaman uşağın başının altına qoyulurdu. Bu muncuq uşağı bəd ruhlardan (hal anası, şeşə, şəppə, vurğun və s.) qorumaq üçün düşünülmüşdü. Q.P.Vasilyeva haqlı olaraq yazır ki, müxtəlif materiallardan (gümüş,

muncuq, ağac) hazırlanan bu bəzəklər uşaq anadan olduğu ilk gündəncə onun boynuna, əllərinə, ayaqlarına, papağına və paltarına bəndlənirdi [228, 182].

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ailə və məişət tərzində, iqtisadi və mədəni həyatda baş verən köklü dəyişikliklər qadın və kişi geyimləri kimi, uşaq geyimlərinin də fabrik istehsalı olan geyimlərlə əvəz olunmasını şərtləndirmiş, XIX əsrin ənənəvi geyim elementlərini istifadədən çıxarmış, uşaq geyimləri və bəzəklərlə bağlı bir sıra adətləri, inamları və mərasimləri isə unutdurmuşdur.

2.5. Bəzəklər

Kişi və qadın geyim kompleksini tamamlayan, onlara xüsusi yaraşıq verən bəzəklərin meydana gəlməsi tarixi geyim mədəniyyətinin özünün tarixi qədər qədimdir. Hələ təbiəti dərk etmək iqtidarında olmayan ibtidai insan, hazır şəkildə əldə etdiyi və ya özünün bəsit «sənət yaradıcılığı» fantaziyası ilə yaratdığı əşyalardan həm həqiqi mənada bəzək elementi kimi, həm də magik və mifik düşüncə tərzinə uyğun bəhrələnməyə çalışmışdır. Əhatəsində yaşadığı aləmin müxtəlif qüvvələrdən (ruhlardan) ibarət olduğunu düşünən ibtidai insanlar, bu ruhlar içərisində xeyirxahlara səcdə etmiş, şər, qəzəbli, ziyanverici və xəstəliklər törədən bədxah ruhlara lənətlər oxumuş, onlardan qorunmaq üçün magik qüvvəyə malik «qoruyucular» düşünüb tapmışlar. Bunlar daş, sümük, buynuz, insan və ya heyvan dişi, balıqqulağı, eləcə də bədənə həkk olunmuş döymələrdən (tatuirovka) ibarət olmuşdur. İbtidai insanın ilk dəfə müraciət etdiyi bəzək elementləri yaraşıqdan daha çox məhz əməli əhəmiyyət kəsb etmişdir.

İctimai inkişafın sonrakı mərhələlərində cəmiyyətin siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyatında, ideologiya və dünyabaxışında baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri, xüsusilə də metalişləmə sənətinin və bədii metal sənətkarlığının təşəkkül tapması bəzək elementlərinin praktik-əməli əhəmiyyətini arxa plana sıxışdıraraq onları əksərən sırf bəzək-zinət əşyaları kimi səciyyələndirməyə başladı. Qədim Azərbaycan ərazisində metalla ilk tanışlıq Eneolit dövründən başlasa da, tuncun, dəmirin, sonralar isə nəcib metalların (qızıl, gümüş və s.) istehsal texnologiyasının mənimsənilməsi zinət-bəzək əşyalarının hazırlanmasında böyük çevriliş yaratdı. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Azərbaycanın antik və orta əsr abidələrindən əldə edilmiş külli miqdarda bəzək və zinət nümunələri [206; 72] burada bəzək istehsalı texnologiyasının təkmilləşdiyini göstərir. Saxlanc, cehiz və ya müxtəlif hədiyyələrətmə yolu ilə əsrdən-əsrə, nəsildən-nəslə keçən bu zinət əşyaları və onların bəzək dekor-

ları xalqın etnik tərkibini, sinfi (sosial) və yaş mənsubiyyətini, maddi və mənəvi mədəniyyətini, estetik-bədii zövqünü, istehsal həyatını öyrənmək üçün dəyərli mənbə rolunu oynayır.

Azərbaycanın zərgərlik mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsinin öyrənilməsində Manna incəsənəti nümunələri mühüm mərhələ təşkil edir. Urmiya gölünün cənub-şərqində yerləşən Ziviyədən tapılan və er. əv. VIII-VII əsrlərə aid edilən «Ziviyə dəfinəsi»nin tərkibindəki şir başları ilə bəzənmiş qızıl bilərzik, təsvirli qızıl kəmər, qızıl sinəbənd və s. bu dövrdə bəzək elementlərindən geniş istifadə edilməsini təsdiqləyir [135, 46-53; 136, 63-64]. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında təkcə qadınların deyil, kişilərin də üzük taxdıqları və qulaqlarına qızıl tana – «altun küpə» keçirdikləri göstərilir [48, 78-79; 59, 67-68]. Vaxtilə aparılan arxeoloji qazıntılardan tapılan, eramızın IV-VII əsrlərinin ən yaxşı alban incəsənəti nümunəsi hesab olunan və hazırda Sankt-Peterburqda Dövlət Ermitajında saxlanılan tunc gül qabı üzərindəki atlı təsviri kişilərin bəzək elementlərindən geniş istifadə etdiyini təsdiqləyir. Alban hökmdarı Cavanşirin təsviri ehtimal edilən [429, 290] bu atlının başında tac, belində qiymətli kəmər, qolunda qolbaq, qulağında isə sırğa vardır [131, 3].

Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, Qafqaz Albaniyasının orta əsr sənətkarlıq mərkəzlərində (Qəbələ, Mingəçevir, Gəncə, Bakı, Şamaxı, Naxçıvan, Beyləqan, Şabran və b.) digər kustar sənət sahələri ilə yanaşı, bəzək-zinət istehsalı sahəsi də hərtərəfli inkişaf etmişdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində müxtəlif materiallardan (mis, tunc, dəmir, qızıl, gümüş, bürünc, şüşə, gil) hazırlanan, çoxçeşidli istehsal texnologiyaları vasitəsilə (döymə, tökmə, yonma, burma-eşmə, lehimləmə, bəndetmə, zərbetmə və s.) hasilə gətirilən rəngarəng çeşidli bəzəklər (sırğa, üzük, bilərzik, sinəbənd, asma möhür və medalyon, sancaq, kəmər-toqqa və s.) orta əsrlər dövrünün bədii sənətkarlığı haqqında geniş təsəvvürlər yaradır [131, 11-48; 76, 89-103; 317, 296-299; 321, 67-76; 388, 175-209].

Bəzək-zinət əşyaları istehsalı, xüsusilə də qadın bəzəklərinin geniş çeşidi haqqında məlumatlar klassiklərin əsərlərində və dastan yaradıcılığında da aydın izlənilir. Dahi mütəfəkkir N.Gəncəvi «Xəmsə»də bəzəklərlə bağlı xalq təsəvvürlərindən, daş-qaş və zər-zivərin rəmzi məna daşımasından, onların çeşidinin müxtəlifliyindən və milli ornamentlərinin (bəzək dekorunun) misilsiz təkrarsızlığından ürəkdolusu bəhs etmişdir. Onun əsərlərində rast gəldiyimiz üzəri sikkələr və göyhərlərlə bəzədilmiş qızıl kəmər, qaşlı və qaşsız, tacidar möhürü rolunu oynayan üzüklər, «tuğı», «gərdənbənd», «xalxal», «zərli həmayıl», «ənbərinə boyunbağı», «tac», saça taxılan ağ möhrələr, sırğalar, eləcə də libasa vurulan bəxyələr Azərbaycan qadınının milli libasının bəzək elementlərinin zənginliyini göstərir [35, 42-49].

Dastan yaradıcılığında, əsasən, zər-zivər içərisində süstlənən əsəb-nəsəbli bəy, xan, tacir-tüccar təbəqəsinin bəzək əşyaları hesab olunan boyunbağılara («mərcanə», «silsilə» və s.) təsadüf olunur:

Ay həzarat, gəlin sizə söyləyim,
Göz düşüb Səlbinin mərcanəsinə.
Sərraflar yığılıb qiymət qoysunlar,
Min tümən kəsdirib bir danəsinə [62, 55].

yaxud:

Bülbül ayrılığı sitəmdi gülə,
Güləbətin naxış süsən sünbülə,
Badilə mintənə, üstdən silsilə,
Sərəndazdan töküb başa-baş Pəri [97, 249].

Göründüyü kimi, kamil sənət əsəri səviyyəsində hazırlanan bu bəzək nümunələri bahalı olmaqla yanaşı, zərgərlik incəsənətinin inkişaf durumunu da göstərir. «Şah İsmayıl» dastanında «Gülzarın boynunda babasının yeddi illik bac-xəracı ilə başa gəlmiş bir boyunbağı»dan bəhs olunur [145, 260]. Bütün bunlar Azərbaycan zərgərlərinin sənət bacarığını, yerli istehsalın səviyyəsini, başlıcası isə, sosial təbəqələr arasında qeyri-bərabərliyi və bəzəklərin az bir qism əhali arasında dəbdə olmaqla, dar sosial mühitdə yayıldığını təsdiq edir.

XVII əsrdə Azərbaycanda zərgərlik və zinət-bəzək əşyalarının hazırlanma səviyyəsindən bəhs edən M.X.Heydərov bir çox Avropa və türk səyyahlarının (Qemelli Karyeri, Adam Oleari, Korneli de Bryuin, Övliya Çələbi və b.) məlumatlarına əsaslanaraq yazır ki, zərgərlik məmulatları, müxtəlif bəzəklər orta əsr Azərbaycan əhalisinin, xüsusilə də əyanlar və varlı tacirlərin məişətinə o dərəcədə geniş daxil olmuşdu ki, bu, zərgərlik məmulatları satan zərgər dükanlarının xüsusi cərgəsinin yaranmasına səbəb olmuşdu. Təbriz və Ərdəbil qeysəriyyələrində ən bahalı və ən zərif zərgərlik məmulatları tağbəndli zərgər dükanlarından ibarət sənət cərgələrində müşahidə olunurdu. Bəhs olunan dövrdə belə sənət cərgələri Şamaxı şəhərində də mövcud idi [254, 87-88]. Eyni məlumatın XIX-XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinə də aid edildiyinin şahidi oluruq. Bu dövrün rus səyahətçisi E.Markov yazırdı ki, memorial abidələri ilə diqqəti cəlb edən bu şəhərdə (Bakıda) örtülü bazarlar (qapalı çarşılar), zərgərlik emalatxanaları cərgə ilə düzülmüşdür. Orada gümüşdən firuzə ilə bəzədilmiş filiqran-şəbəkəçilik məmulatının gözəl nümunələri emal olunmaqdadır [354, 114-115].

Geyimlərə xüsusi yaraşıq verən bəzək məmulatlarının hazırlanması və satışı XVIII-XIX əsrlərdə yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. XIX əsrdə Quzey Azərbaycanında Naxçıvan, Ordubad, Gəncə, Şəki, Şamaxı, Bakı, Quba, Şuşa, Lənkəran və Salyan şəhərləri başlıca zərgərlik mərkəzləri sayılırdı. XIX əsrin 50-ci illərində Gəncədə 24 zərgər [319, 339], 80-ci illərdə Qazax qəzasının Şəmşəddil sahəsində 3, Zəyəm stansiyasında 2 gümüşbənd [423, 172], XIX-XX əsrin hüdudlarında isə Bakıda 130 nəfər qeydiyyatdan keçmiş zinət ustası və 89 nəfər şagird, Şamaxıda 25, Salyanda 13, Qubada 12, Gəncədə 33, Nuxada 22, Şuşada 12 nəfər zinət ustası fəaliyyət göstərmişdir [296, 60, 64; 111, 196-197].

XIX-XX əsrin əvvəllərində bəzi əməli əhəmiyyət kəsb edən bəzəklər (toqqaqayış, kəmər, xəncər və xəncər qını, saat və saat qabı, vəznə-patrondaş, tütün qabı, saat zənciri, üzük-möhür və s.) istisna olmaqla, kişi geyimləri demək olar ki, bəzəksiz olurdu. Bu məsələdə əhali «erkək atın çulu cırıq olar», «bəzənmək qadına yaraşar» – kimi mülahizələrə əsaslanırdı.

Bəhs olunan dövrdə hazırlanan bəzək-zinət məmulatları qadın geyim kompleksinin vacib elementi kimi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Zərgərlik incəsənətinin tədqiqatçıları bu dövrün zərgərliyinin yeni-yeni bədii və texniki xüsusiyyətlərinin meydana çıxdığını, hazırlanan məmulatda xalqın adət və ənənəsinin, əqidəsinin, sosial mövqeyinin şərti dekorativ formada, rəmzi mənada işlədilməsinin ön plana keçməsini qeyd edirlər. Azərbaycan zərgərliyində bəzək şeylərinin bədii formasını və naxışlarını (dekorativ bəzəyini) gücləndirmək məqsədilə həm yekcins qızıl və gümüşdən, həm də müxtəlif cəvahiratın ahəngdar qarışığından məharətlə istifadə etməklə bu və ya digər zinət növünün hazırlanmasında həndəsi, nəbati, zoomorf və astral motivli naxışlar tətbiq edilir, məmulatın surəti (ay, ulduz, günəş, yarpaq, gül, şaxə, balıq, quş və s.) təbii-dekorativ formalardan alınırdı [60, 6-7].

Kustar sənət üsulları ilə (döymə, qəlibkarlıq, basma, savadlama, şəbəkə, minasazlıq, xətəmkarlıq) hazırlanan bəzək-zinət məmulatlarının əksəriyyəti Azərbaycanın sənət mərkəzlərində ərsəyə gəlsə də, bəzən varlı əyanların və tacir-tüccar əhlinin qadınlarının bəzəkləri içərisində xaricdə hazırlanan, üzəri kəsmə sikkələrlə (əşrəfi, imperial, çervon, lirə, real, tilani) tərtiblənən bahalı kəmər, boyunbağı və qolbaqlara da rast gəlmək olurdu.

Etnoqrafik və ədəbiyyat materiallarının təhlili göstərir ki, Azərbaycan qadınlarının bəzək-zinət əşyalarının hazırlanmasında müxtəlif qiymətli daşlar (mirvari, yaqut, əqiq, almaz, kəhrəba, zümrüd, firuzə, mərcan, şəvə, hətta brilyant) mühüm yer tutmuş, mürəkkəb əsaslı zinət məmulatlarının dekor tərkibi olmuşdur. Bu qiymətli daşlardan bir çoxu ölkəyə karvan ticarəti vasitəsilə Şərq ölkələrindən gətirilirdi. Belə kombinə edilmiş şəkildə

(qiymətli metallarla ləl-cəvahiratın kombinəsi) hazırlanan zinət və zər-zəbərcəd baha başa gəldiyindən, imkansız qadınlar ucuz daşlardan, adi şüşədən, misdən, tuncdan, hətta bəzi meyvələrin çəyirdəklərindən (iydə, xurma və s.) sapa düzməklə bəzək şeyləri hazırlayıb gəzdirir, toyda, el şənliklərində isə varlı qadınlardan bəzi zinət-bəzək əşyalarını 1-2 günlüyə «birovuz» götürürdülər.

Azərbaycan qadınlarının qiymətli metallarla ləl-cəvahiratın qarşılıqlı tətbiqindən tərtiblənən zinət əşyaları istifadə qaydasına və gəzdirilmə tərzinə görə baş, qulaq, boyun, sinə, bel, qol və barmaq bəzəkləri olmaqla müxtəlif qruplara bölünürdü. Lakin qadın bəzəkləri təkcə bunlarla məhdudlaşmırdı. Qadın üst geyimlərinin boyunluğuna, yaxalığına, qollarının ağzına, ətəklərinə, hətta bəzən çiyinlərinə də müxtəlif üsullarla bəzəklər vurulurdu. Müxtəlif bəxyə, bafta, zəncirə, həşyə, gülabətin tikmə və s.-dən ibarət olan bu əlavələr dekorativ-bəzək funksiyası daşıyırdı.

«Cığcığa» adlanan baş bəzəkləri dəstinin Azərbaycanda «tac» («dingə», «cıqqa»), sonralar isə «qəfəsə», «alınlıq», «tetir», «çəngəlli çənəbənd» («qarmaq»), «qıraqlıq», «cütqabağı», «gəlintac», «qarabatdaq» («araşqın»), «təsəkqabağı», «taclı cütqabağı», asma baş bəzəkləri [Şək. 2.32.7] və s. kimi müxtəlif növlərindən istifadə olunmuşdur. Orta əsrlərdə dövlət başçılarının hakimiyyət rəmzi olan tac XIX-XX əsrin əvvəllərində əsasən qadın toynişan geyim dəstinin mühüm elementinə çevrilmişdir [Şək. 2.29.1-2].

Qəfəsə başa dingə qoyulduqdan sonra onun qabağına tutulan (tikilən) üstü baftalı bəzək idi. Başa qoyulan dingəyə daha yaraşıqlı görkəm verməkdən ötrü onun qabağına bəzən ətrafına qızıl və gümüş pullar düzülmüş «tetir» tuturdular. Rəqs və hərəkət zamanı metal cingiltili melodik səslər çıxarsın deyə, dingənin dövrəsinə «qıraqlıq» adlanan xüsusi bir bəzək elementinin əlavə edilməsi də dəb idi. Qıraqlığın üstü gümüş pullarla örtülü olurdu [232, 75].

Taclı cütqabağı şəbəkəçilik üslubunda nəfis işlənməklə, bəzək-nəqş ünsürlərinin (gül-çiçək, ulduz, yarpaq, qönçə, qübbə, aypara, buta və s.) öndə (alında) cəmlənməsi ilə səciyyələnirdi. Bakı zərgərlik (şəbəkəçilik) məktəbinin nümayəndəsi Məmməd Şəfi taclı cütqabağı hazırlamağın mahir ustası olmuşdur [60, 16].

Çəngəlli çənəbənd və ya qarmaq əməli əhəmiyyət kəsb etməklə mürəkkəb quruluşlu çalma və dingələri başda möhkəm saxlamaq, hörüyə gəlməyən cığa-birçəyi nizamlamaq, son nəticədə isə bəzək məqsədilə işlədilirdi [Şək. 2.29.6]. Çəngəlli çənəbənddən (qarmaqdan), biq qayda olaraq, ərli qadınlar istifadə edirdilər. Bəzək-nəqş formalarından asılı olaraq Azərbaycanda çəngəlli çənəbəndlərin «gül çəngəl», «mərcanə qarmaq», «körpü qarmaq», «həsiri qarmaq», «qabırğalı çəngəl» və s. kimi dəstləri hazırlanmışdır.

Boğaz bəzəyi kimi qarabatdaq sadə və ətəkli olmaqla iki variantda hazırlanırdı. Sadə qarabatdağı, adətən, rəngli muncuqları (xüsusilə də «∞» formalı «qum muncuğu»nu) sapa (ipə) nəfis şəkildə düzməklə hazırlayır və boğaza kip bağlayırdılar. Bəzən belə muncuqlar bir neçə sıra hazırlanırdı ki, onun da hər cərgəsi «hel» adlanırdı.

Ətəkli qarabatdaq isə qızıl və ya gümüşdən nəfis şəkildə kəsilmiş rombşəkilli, konusvari, ulduz, aypara, düzbucaqlı-kitabvari, yarpaq, buta, badamı və s. şəkilli bəzək elementlərini bir neçə cərgədə halqalar vasitəsilə sapa (ipə) düzməklə əldə edilirdi [Şək. 2.29.3]. Şübhəsiz ki, sadə (muncuqlu) qarabatdaq aztavanalı, ətəkli qarabatdaq isə kübar qadınlarının, tacir-tüccar əyalının sevimli bəzək-zinət elementi olmuşdur.

Qulaq bəzəkləri Azərbaycanda zaman-zaman «altun küpə», «tana», «güşvarə», «sırğa», «zanqaguş» və b. adlarla məlum olmuş və çox geniş çeşiddə hazırlanmışdır [Şək. 2.30]. «Darağı», «səbəti», «gilası», «lolu» («lola»), «kufə», «minarə», «heydəri», «aypara», «yarpaq», «gül», «qozalı», «fındığı», «piyalə-zəng», «buta», «badamı», «satılı», «üçdüyməş», «dörddüyməş», «qırxdüymə», «piyalə», «pərəkli», «zanqaguş», «ətəkli», «şarlı» [Şək. 2.32.3] və s. sırğa növləri, cəvahir tana uzun zaman Azərbaycan qadınlarının istifadə etdiyi bəzək-zinət əşyaları arasında üstün yer tutmuşdur. Sırğa (tana) növləri qulağın «niçək» adlanan aşağı hissəsinə – qulaq pipiyinə bağlanırdı. Bunun üçün, bir qayda olaraq, kiçik yaşlarından qızların qulaq pipiyini küllə ovub keyidir, sonra saplı iynənin arxa tərəfi ilə onu deşir, oradan keçirilən sapa 1-2 ədəd muncuq taxırdılar. Deşilmiş yer bitişməsin deyə, sapı tez-tez yağlayır və tərpədirdilər. Ailədə uzun müddət dünyaya gəlişi gözlənilən, əziz-xələf sayılan, nəslin və ya tacın (şahlıq-xanlıq dövründə) davamçısı kimi qəbul edilən oğlan uşaqlarının bir qulağına da sırğa («heydəri sırğa») taxmaq dəb olmuşdur. Qeyd edək ki, türkdilli qaqauzlar uşağın sağ qulağına sırğanı yaman ruhlardan qorunmaq məqsədilə taxırdılar [267, 22].

Qadın bəzəklərinin böyük əksəriyyətini boyun və sinə (döş) bəzəkləri təşkil edirdi. Bunlar həm bahalı daşlardan tərtiblənən muncuqlardan, həm qiymətli metallardan (qızıl, gümüş), həm də daş-qaşla (cəvahiratla) əlvan metalların kombinəsindən xüsusi incəliklə hazırlanırdı. Etnoqrafik bölgələrimizdə «boğazaltı», «yaxagülü», «məcdiyyə», «heykəl», «həmayil», «qozalı boyunbağı» [Şək. 2.32.2], «yelpazəli sinəbənd» [Şək. 2.31.1], «nil», «arpa», «bacaqlı», «nargilə boyunbağı», «yarpağı boyunbağı» [Şək. 2.31.4], «gül boyunbağı» [Şək. 2.29.5], «qızıl boğazaltı» [Şək. 2.31.5], «mərcanə», «silsilə», «çəçik», «qarabatdaq», «qazayağı», «mumasan» [Şək. 2.31.6], «ilgəkqarmaq», «sərmə», «gərdənbağı», «müsaviyan», «şəddə», «gərdənbənd» və s. adlarla məlum olan geniş çeşidli boyun və sinə (döş) bəzəkləri varlı qadınla-

rının geyim dəstində üstün yer tuturdu. Maddi cəhətdən imkansız qadınlar, bəzənmək xatirinə, hətta adi muncuqdan, tuncdan, misdən, iydə və xurma çəyirdəklərindən boyunbağı taxırdılar. Çəyirdəkli boyunbağını düzəltmək üçün meyvə çəyirdəklərini qızdırılmış iynə ilə uzununa və ya eninə deşir, sapa düzürdülər. Uzun müddət istifadədə olan bu «muncuqlar» sürtülərək parıldayırdı.

Qərb bölgəsi qadınlarının daha çox xoşladıqları sinə-döş bəzəkləri «heykəl» və «həmayil» idi [162, 35-36]. «Heykəl» – ortasında iri paxlavavari muncuq olan boyun bəzəyinə deyilirdi. Sapa keçirilmiş «heykəl»i boyuna elə bağlayırdılar ki, iri muncuq sinənin ortasında dayanırdı. Bir qayda olaraq, «heykəl»in kənarlarına qızıl və gümüş pullar da bənd edirdilər. El şairi Çoban Əfqan Qərb bölgəsi qadınlarının əlvan geyimlərini tamamlayan nəfis işlənmiş belə bəzəkləri vəsf etmişdir:

Qapına gəlmişəm sayılam, sayıl,
Haqq verən paylara mən oldum qayıl.
Sağına, soluna heykəl, həmayıl,
Qızıl bilərziyi qol kənarında [146, 40].

Naxçıvan bölgəsində boyun-sinə bəzəkləri içərisində «qarabatdaq», «çəçik», «silsilə», «sərmə», «gərdənbağı», «sinəbənd» və «gərdənbənd» geniş yayılmışdı. «Çəçik» daha mürəkkəb dekora malik zərgərlik sənəti nümunəsi olub, əsasən qızıldan hazırlanır və üzəri qiymətli daşlarla bəzədilirdi. Bölgənin bəzi kəndlərində çəçiyə «çənbərə» və yaxud «çəmpərə» də deyilirdi [Şək. 2.29.4].

Naxçıvan zərgərlik məktəbinə məxsus digər bir qadın bəzəyi olan «sinəbənd» silsilə formasında hazırlanmaqla, dörd ədəd aşağıya doğru getdikcə kiçilən, üstü şəbəkə işləməli ayparadan, böyük ayparanın uclarına bəndlənmiş iki yaqut qaşdan, çoxsaylı asma-qulplu qızıl sikkələrdən və ətəyi tamamlayan bir ədəd daha iri sikkədən («süleymani») ibarət olurdu. Sinəbəndin bəzək dekorlarının üzərinə qiymətli daşlar (almaz, yaqut, mina, cəvahir, brilyant və s.) düzülürdü [Şək. 2.31.2].

«Silsilə» böyunbağının böyüyü «sərmə» adlanırdı. Sərmənin sırası (ətəkləri) variantdan asılı olaraq 4-5-ə qədər olurdu. Sərmənin də hər bir bəzək dekorunun üstünə qiymətli daşlar yerləşdirilirdi.

«Gərdənbənd» – bağlamaq üçün uclarında qarmaqları olan 14 ədəd zərif işlənmiş, halqalarla bir-birinə bəndlənmiş və üstünə sıraaşırı qırmızı və yaşıl daşlar düzülmüş bəzək elementlərindən, həmçinin bu bəzək dekorundan asılmış 14 ədəd şəbəkəli sırğayabənzər hissələrdən hazırlanırdı [Şək. 2.31.3].

«Gərdənbağı» isə narın muncuqlardan düzülmüş ətəkli bəzək növü olub, sinəyə qədər çatırdı.

Muğan bölgəsi üçün daha xarakterik olan «mədiyyə» («imperial») boyunbağını hazırlamaq üçün sapa əvvəlcə böyük «hil», sonra isə xırda «apra hil» düzülürdü. Altı ədədi sağda, altı ədədi isə solda olan həmin hillərin arasına qulplu qızıl imperial asılırdı. Burada dəbdə olan digər bir boyun bəzəyinin – «bacaqlı boyunbağı»nın sinədə dayanan ətəyinə ürəkşəkilli uzunsov kəsmə qızıl asılırdı. Bu bəzək elementinin ortasına dairəvi və ya aypara zümrüd salınır, kənarlarına dilim-dilim qızıl naxışlar vurulurdu [102, 90].

Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələri üçün səciyyəvi olan «arpa boyunbağı»lardan istufadə olunmasının tarixi olduqca qədimdir [Şək. 2.32.6]. Mingəçevirdən arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən «arpa» muncuqlar, indi hazırlanan eyniadlı muncuqlarla tam oxşarlıq təşkil edir. Mütəxəssislərin fikrincə, bu muncuqlar Azərbaycanda 2500 il bundan əvvəl mövcud olmaqla, nəsildən-nəslə keçmiş, zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. «Arpa boyunbağı»ların ortasına gözəl naxışlarla bəzədilmiş dairə formasında digər bir hissə də əlavə edilirdi. Bəzən də onun əvəzinə şəbəkə üsulu ilə işlənmiş altı, səkkiz və ya on iki guşəli, ortasında yaqut və ya firuzə qaşı olan ulduz, onun da altını tamamlayan aypara yerləşdirilirdi [45, 30].

Kişi və qadın geyimlərinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edən bel bəzəkləri, xüsusilə də toqqa və kəmərlər özünün bədii-ornamental xüsusiyyətlərinə, tətbiq məqamına, yayılma arealına və lokal fərqlərinə görə müxtəlif idi [Şək. 2.33]. Azərbaycanda kişi və qadın bel bəzəklərinin «ətəkli» («sallama»), «taxta kəmər», «təkbənd», «belbağı» [Şək. 2.34.3], «saltoqqa», «suvadax toqqa», «çilik toqqa», «qabırğalı kəmər», «çərkəzi», «qarmaq kəmər», «zərli kəmər», «zəncirəli kəmər», «düzmə kəmər», «girvənkə toqqa», «çəngər kəmər», «körpü kəmər», «sikkə kəmər» və s. kimi çoxlu çeşidi olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz və Gəncəbasar bölgələrində geniş istifadədə olan «çərkəzi kəmər»lər əsasən kişi geyim dəstində başlıca element olmuşdur. Nazik meşindən düzəldilən, ətəyinə qotazlar bənd edilən belə kəmərin üzərinə paxlava, dairə, üz-üzə dayanmış qoç və at təsvirləri, eləcə də digər metal-kəsmə fiqurlar yerləşdirilirdi [69, 87-88].

Qadın kəmərləri içərisində yayılma arealına görə üstün yeri «sallama» («ətəkli») kəmər tuturdu. Bu növ kəmərlərin qayışı dəridən 10-12 sm enində hazırlanır, qayış kəmər toqqasına bərkidildikdən sonra üzərinə 20 qəpiklik gümüş pullar üç cərgədə bənd edilirdi. Kəmərin toqqa hissəsi iki ayrı-ayrı hissələrdən düzəldilərək bir-birinə iki qarmaq və iki halqa vasitəsilə

bağlanırdı. Hissələrdən birinin (adətən, qarmaq olan hissənin) ortasında dairəvi şəkildə göy yaqutdan «qaş» salınırdı. Naxçıvan bölgəsində bu cür qadın kəməri «göbəkli kəmər» adlanırdı. Ümumiyyətlə isə kəmərə ona görə «sallama» («ətəkli») kəmər deyilirdi ki, onun aşağı hissəsinə (ətəyinə) kəmərdən aşağıya doğru 10-15-20 qəpiklik qulplu gümüş pullar gümüş zəncirlər vasitəsilə aypara formasında bir-birinə bənd edilirdi. Rəqs və hərəkət zamanı bu gümüş pullar bir-birinə toxunaraq metal səciyyəli melodik səslər verirdi. Hazırda Samux rayonu Eldar kənd sakini Minayə Nəsir qızı Orucovaya məxsus olan belə kəmərlərdən biri XIX əsrin 60-cı illərində Gəncə sənətkarları tərəfindən hazırlanmaqla, bu sənət mərkəzi nümayəndələrinin fərdi yaradıcılıq qabiliyyətini bariz şəkildə nümayiş etdirir [Şək. 2.33].

Azərbaycan qadınlarının istifadəsində olan qol, bilək və barmaq bəzəkləri içərisində müxtəlif formalı «qaşlı» və «qaşsız» üzüklər (nişan üzüyü – «halqa-xatəm», «əyrəmçə», «barmaqçalıq» və ya «barmaqcıl», eləcə də zümrüd, firuzə, yaqut, əqiq, ləl, mirvari və b. qaşlı üzüklər), bilərzik və ya qolbaq-dasinələr («həsiri», «gül», «eşmə», «halqa», «yığma», «körpü», «xəngəli»), «qolaxçası» üstünlük təşkil edirdi [Şək. 2.34.1-2]. Qaşsız üzüklər içərisində xüsusilə seçilən nişan üzüyü («halqa-xatəm»), bir qayda olaraq, ərlik qızların «gəlin barmağı»na taxılırdı. Azərbaycanın Qərb bölgəsində «barmaqçalıq» adlanan nişan üzüyünə məhəbbət, etibar, sədaqət və vəfa rəmzi kimi xüsusi diqqət verilirdi. Adətən, xatircəmlik, nişan (bəlgə) üzüyü sayılan xatəm (halqa) təkkəbinli (monoqam) ailələrin meydana gəlməsindən sonra dəbə düşmüş, deyikli (beşikkərtmə, göbəkkəsmə) oğlanlar və qızlar arasında gələcək kəbin münasibətləri qız evinə əvvəlcədən beh kimi qoyulmuş xatəm vasitəsilə rəsmiləşdirilmişdir [111, 201].

Üzəri qiymətli daş-qaş və ləl-cəvahiratla tərtiblənmiş «bazubənd» kişi qol-bilək bəzəyi kimi məlum olsa da, «qolaxçası» cavan gəlin və qızların bəzək əşyaları kompleksinə daxil idi. Təxminən 2-2,5 sm enində dairəvi formada olan «qolaxçası»nı biləkdən bir qədər yuxarıya kip bağlayırdılar. O, üzərinə kiçik və zərif zəncirlər vasitəsilə gümüş pullar bənd edilmiş bəzək növü idi. Hərəkət və rəqs zamanı, «tetir», «alınlıq» («qabaqlıq»), «sallama kəmər», «piyalə-zəng» sırğa, xüsusi əndazə ilə tərtiblənən «qızıl ətəklik», libasa bənd edilən «zınqırov-qumroy»larla [Şək. 2.32.1,5] birgə həmahəng cingiltili səslər verən «qolaxçası», demək olar ki, əksər gəlin və qızların bəzək dəstində mühüm yer tuturdu.

«Həsiri» bilərzik (dasinə) Lənkəran-Astara və Muğan bölgələri üçün xarakterik qol bəzəyi idi. Eyni formalı və eyni bəzəkli 50 ədəd qızıl hissədən tərtiblənən bilərziyin hər iki kənarında sap keçirmək üçün dəlikləri olurdu. Sapa düzdükdən sonra bilərzik qola bağlanır, sapların ucları düyünlənir və

düyünün üstünə qızıl düymə bənd edilirdi. Qolun ölçüsündən asılı olaraq qızıl hissələrin sayı artırılıb azaldıla bilərdi [Şək. 2.34.4].

Toplanılan etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şəhər əhalisinin varlı qadınlarının (bəy, tacir-tüccar, əsəb-nəsəbli zadəgan qadınlarının) nadir hallarda istifadə etdiyi «xal-xal» ayağa (topuğa) bağlanmaqla, qızıldan hazırlanırdı. Üzərinə kiçik zınqırovların (qumroylar) sıra ilə bənd edildiyi «xalxal», bir qayda olaraq, rəqqasələrin ayağında olsa da, varlılar da ondan, yeri gəldikcə, istifadə edirdilər.

Qiymətli metallar və bahalı daşlardan hazırlanan bəzək-zinət əşyalarının sırf bəzək və əməli əhəmiyyətindən başqa, simvolik və qoruyucu funksiyalarını da qeyd etmək lazımdır. Xalq arasında geniş yayılan inama görə, firuzə təmizlik və paklıq rəmzi, arpa boyunbağı – bolluq, var-dövlət, mərcan – sağlamlıq simvolu, gözmuncuğu – bədnəzərdən qoruyucu vasitə, mirvari isə ürəyin qüvvətləndiricisi, göz xəstəliyinin qarşısını alan və görməni qüvvətləndirən daşlar sayılırdı [66, 21].

Azərbaycan qadın bəzəklərinin bir qismini də libasa bənd edilən ənənəvi zərgərlik sənəti nümunələri (yaxalıq, ətəklik, çalkeçir-qarışqa, qoza-düymə [Şək. 2.35.4], zəngəbənzər qumrov, sikkə-düzmələr və s.), toxuma və hörmə bəzəklər (bafta, qaytanlı naxış, çapara, hərəmi, qaragöz, sərmə (təksərmə və qoşasərmə), şəms, pürçüm, qotaz, pitik, buta, şahpəsənd, güləbətin, muncuqlu tikmə, zəncirə və s.) və paltara vurulan müxtəlif bəxyə, tikiş və həşyələr (nəlbəki, görüş, dördtikə, büzmə, dejurka, ziqzaq-sığırsiydiyi, cəhrəpəri, qayçıqulpu, qoşasırıq, xoruzsayağı, qıyı, dəhrəburnu, xanımsallandı, gəldirgə, ikisaplı, üçsaplı, dördsaplı, doldurma tikiş, quyrum və s.) təşkil edirdi. Bafta enli və dar biçimli olub, ipək və zərli saplardan toxunur, lavada, külacə, arxalıq, baharı, çəpkən kimi qadın geyimlərinin yaxa, boyun, ətək və qol kəsiklərinə tutulurdu. Özünəməxsus yaradıcılıq zövqü, tikmə və naxışsalma qabiliyyəti olan sənətli qadınlar yuxarıda sözügedən toxuma, hörmə və naxış-tikiş nümunələrinin mahir yaradıcıları idilər.

Həm sırf estetik-bədii bəzək funksiyası daşıyan, həm əməli əhəmiyyət kəsb edən, həm də bir çox hallarda dini-magik rolu ilə fərqlənən bəzək nümunələri ictuimai təbəqələr arasında sosial bərabərsizliyi daha dolğun əks etdirməklə, bəhs olunan dövrün xüsusiyyətlərini, xalqın həyat və məişət tərzini, lokal və etnik özünəməxsusluğunu, etnik-mədəni təması və türkdilli xalqlar arasında etnogenetik əlaqələri, yaş dövrünün ayrı-ayrı pillələrində bəzəklərdən istifadə edilməsində meydana gələn dəyişiklikləri və s. özündə daha dolğun əks etdirir. Əksər hallarda xalqın güzəranının və xoş əhvalruhiyyənin göstəricisi olan bəzəklərdən islam aləmi ilə sıx bağlı olan bəzi

dini mərasimlərin (orucluq, məhərrəmlik və s.) keçirilməsi zamanı, eləcə də qırx günlük matəm mərasimi və doğuşdan sonra qırx gün müddətində istifadə edilməsi qəbahət sayılırdı. Xalqın məişətində uzun əsrlər boyu formalaşan bu adət hazırda da icra edilməkdədir.

Bəzəklərdən az və ya çox dərəcədə istifadə edilməsinin bir xüsusiyyəti də (şəxsin) qadının yaş mənsubiyyəti ilə bağlı idi. Adətən, uşaqlıq və yeniyetmə çağlarında qadın bəzəkləri azlıq təşkil edir, nişanlılıq və gəlinliyin ilk dövrlərində qadın zinətlərinin sayı xeyli çoxalır, ailədə övlad artdıqca və qadın yaşa dolduqca üzük və sırğa istisna olmaqla, bəzəklər getdikcə geyim dəstinin tərkibindən çıxır, cehiz, saxlanc və ya hədiyyə predmetinə çevrilirdi.

Toplanılan etnoqrafik materiallar təsdiq edir ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində qadın geyim kompleksini bədii-dekorativ cəhətdən tamamlayan, onun milli kaloritini və estetik bütövlüyünü təmin edən bəzəklər çoxçeşidli hazırlanmaqla, bir qayda olaraq, zər-ziba içində süstlənən bəy, ağa, xan, tacir-tüccar qadınlarının libaslarında üstün yer tutmuşdur.

III FƏSİL

YEMƏKLƏR VƏ İÇKİLƏR

3.1. Yeməklər

Bəşər cəmiyyəti meydana gəldiyi ilk dövrlərdən insanların, əsas tələbat kimi, qida məhsullarına böyük ehtiyacları olmuş, yaşamaq uğrunda mübarizədə geyim, sığınacaq kimi maddi vasitələrlə yanaşı, yemək məhsullarının əldə edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Yaranışın ilkinlik çağlarında özünü bütünlüklə təbiətin öhdəsinə verən, yəni qida məhsullarını təbiətdən hazır şəkildə alan ibtidai insanlar, sonralar ictimai inkişafın gedişi prosesində özləri də yeni yeməklər istehsalı vərdişlərinə yiyələnmişlər. Buna görə də yeməklər və içkilər insan cəmiyyətinin yaranması ilə bir dövrdə meydana gəlməklə, hər bir xalqın maddi mədəniyyətinin mühüm elementlərindən birini təşkil edir. F.Engels L.H.Morqanın bəşəriyyətin tarixdən əvvəlki dövrünə gətirdiyi sistem haqqında danışarkən, onun belə bir fikrinə diqqətimizi yönəldir ki, «...bütün canlı mövcudatdan yalnız insan yemək şeyləri üzərində, demək olar ki, hədsiz hökmranlığa nail ola bilmişdir» [42, 182]. Tədqiqatçılar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, ibtidai insanlar özlərinin ilk əmək vərdişlərinə məhz yeməli qida məhsullarını axtarıb tapmaqla başlamış, onların əldə edilməsi və saxlanması isə ilk primitiv əmək alətlərinin və yemək qablarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Dünyanın bir çox əraziləri kimi, Azərbaycan ərazisinin də ilk insanın meydana gəldiyi antropogen zonasına daxil olmasını elmi tədqiqatlar çoxdan sübut etmişdir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində aşkar edilən ilk insan mağara-düşərgələrindən (Azıx, Tağlar, Qazma, Buzeyir, Zar və b.) əldə edilən daş əmək alətləri, heyvan sümükləri və s. kimi maddi mədəniyyət qalıqları [270, 28-31, 34-36; 20, 60-70] söyləməyə imkan verir ki, ölkəmizin ilk sakinləri yığıcılıqla yanaşı, ovçuluq və balıqçılıqla da məşğul olmuş, onların yemək öynəsində bitki mənşəli yeməklərlə birgə, ət yeməkləri də mühüm olmuşdur. Məskunlaşma nöqteyi-nəzərindən daha qədim olan Azərbaycanda, şübhəsiz ki, uzun əsrlərin empirik bilik və vərdişləri hesabına yaranan, ənənəvi olaraq nəsillərdən-nəsillərə ötürülən zəngin qidalanma ənənələri mövcud olmuş, maddi mədəniyyətin bu sahəsində etnosun milli xüsusiyyətləri daha aydın izlənməkdədir.

Hələ çox qədimlərdən flora, fauna və hidroqrafiya cəhətdən zəngin olan Azərbaycan ərazisində çoxəsrlik qida mədəniyyətinin formalaşması üçün mükəmməl baza, ilkin şərtlər də mövcud olmuşdur. Bu təbii ehtiyatlardan istifadə edən xalqımız müxtəlif çeşidli yeməklərin hazırlanmasında zəngin bacarığa, biliyə və təcrübəyə sahiblik etmişdir.

Maddi mədəniyyətin ən mühafizəkar sahəsi olan yeməklər uzun bir tarixi inkişaf yolu keçdiyindən, ona məhsuldar qüvvələrin tədrici inkişafı, istehsal alətlərinin meydana gəlməsi də təsir göstərmiş, yeməklərin çeşidini artırmış, tərkibini zənginləşdirmişdir. Mezolit dövründə ox və kamanın kəşf olunması, «Neolit inqilabı» hesab olunan dulusçuluğun və toxuculuğun meydana gəlməsi ibtidai insanların yemək öynəsində böyük dəyişikliklərə səbəb olmaqla, ərzağın kəmiyyət və keyfiyyətinə həlledici təsir göstərmiş, onun uzun müddətə saxlanması üçün şərait yaratmışdır.

Vəhşi heyvanların əhlilləşdirilməsi, əvvəlcə təbii, sonralar isə süni oddan istifadə edilməsi ibtidai insanları təbiətin asılılığından azad edərək sərbəstliyinə şərait yaratmış, onları təbiət üzərində hökmranlıq etməyə sövq etmiş, istehsal məharətinə yiyələnməyə, qida mənbələrini genişləndirməyə vadar etmişdir. Azərbaycanda odla tanışlığın bir neçə yüz min il tarixi vardır. Azıx mağarasında aşkar olunmuş ocaq qalıqları [270, 36; 70, 30-31] sübut edir ki, ölkəmizin ən qədim sakinləri odla davrana bilmiş, ondan istifadə etməyi bacarmışlar. Oddan istifadə olunması ilə insanlar yeni yeməklər hazırlamaq vərdişlərinə yiyələndilər, ən başlıcası isə odda bişirilən ət və b. qida məhsulları yarı həzm olunmuş halda yemək öynəsinə çıxarılmağa başladı.

İctimai inkişafın sonrakı mərhələlərində qidalanma mədəniyyətinin formalaşmasında hər bir xalqın təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətinin də (əkinçilik, maldarlıq, ovçuluq, yığıcılıq və s.) mühüm təsiri olmuşdur. Azərbaycanda əsas məşğuliyyəti əkinçilik olan, dağətəyi və düzənlik ərazilərdə yaşayan əhalinin yemək süfrəsində bitki mənşəli yeməklər üstünlük təşkil etmiş, dağlıq bölgələrdə yaşayan maldar elatların qida öynəsində isə ət-süd yeməkləri bitki mənşəli yeməkləri üstələmişdir. Buna görə də hər bir xalqın yemək mədəniyyətini öyrənmək üçün onun təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətini müəyyənləşdirmək vacib şərtdir.

İlk baxışdan adi görünən yeməklərin müxtəlifliyi xalqın sosial vəziyyətindəki fərqlərlə də müəyyən olunur. Məlum olduğu kimi, bütün orta əsrlərdə Azərbaycanda sosial-sinfi təbəqələşmə son həddə çatmışdı. Hərtərəfli təmin olunmuş ağa, bəy, əsilzadə, mülkədar, tacir-tüccar əhli, ruhani və b. sosial zümrələrdən fərqli olaraq, kəndin rəiyyət-rəncbər ailələrində süfrəyə müxtəlif çeşidli yeməklər çıxarmaq yalnız arzu olaraq qalırdı. Heç şübhəsiz ki, qidalanma mədəniyyətinin formalaşmasında varlı zümrələr mühüm rol oynamışlar [106, 101].

Bütün bunlarla yanaşı, müxtəlif çeşidli yeməklərin meydana gəlməsində təbii-coğrafi yerləşmə, iqlim şəraiti, iri şəhərlər – ticarət-mədəni mərkəzlərlə yaxınlıq və qonşu xalqlarla etnik-mədəni əlaqələr də müəyyən dərəcədə əhəmiyyətli rol oynayır. Bəşər tarixinin ümumi inkişaf qanunauyğunluğunun əsasında maddi-iqtisadi bazisin dayandığını nəzərə alsaq, bu maddi-iqtisadi bazisin bir tərkib hissəsi olan yemək və içkilərin cəmiyyətin həyatında nə dərəcədə həlledici rol oynadığının şahidi olarıq.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə insanların qidaya olan tələbatını ödəyərək xeyli zənginləşən yeməklər xalqın sosial-iqtisadi və mədəni həyatının bir sıra məsələlərini tədqiq etməyə də geniş imkanlar açır. Bu cəhətdən etnoqraf Q.T.Qaraqaşlının belə bir mülahizəsi maraqlıdır: «Yeməklər, məlum olduğu kimi, maddi mədəniyyətin daha geniş fəaliyyət göstərən elementlərindən biridir. Bəzən onun tərkibinə, hazırlanma qaydalarına və ona olan tələbata görə tədqiq olunan xalqın həyatının tarixi sənədlərdə az əks etdirilmiş və ya heç işıqlandırılmamış bir sıra vacib məsələlərini, məsələn, təsərrüfat fəaliyyətinin istiqamətini, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsini və hətta xalqın mənşəyinin bəzi məsələlərini aydınlaşdırmaq mümkün olur» [329, 232]. N.A.Qavrilyuk isə qeyd edir ki, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən asılı olan qida sistemi etnik spesifika ilə yanaşı, sosial, iqtisadi və mədəni xarakterli məsələləri özündə əks etdirir. Yeməklərin öyrənilməsi xalqın maddi mədəniyyəti və məişəti haqqında təsəvvürləri daha da dərinləşdirir, insanın ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinin qoyuluşuna və həllinə imkan yaradır [245, 21].

Yeməklər və içkilər təkcə qidaya olan tələbat baxımından əhəmiyyət kəsb etmir. Xalq yemək və içkilərin hazırlanmasında bütün qabiliyyətini, bilik və bacarığını ortaya qoyur, bayram və mərasimlərdə süfrələri ləziz və müxtəlif çeşidli yeməklərlə, meyvə-çərəz, xüşkbar xonçaları ilə bəzəyir, ləzzətli və xoştamlı içkilər hazırlayır, ağır el yığnaqlarını, el toylarını, şərəfətli qonaqlıqları yemək-içmək süfrəsi ilə rövnəqləndirir. Xalqımızın bu sahədə əldə etdiyi zəngin təcrübə, vərdiş, bilik və bacarıqlar daim zənginləşmiş, bu günümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Azərbaycanın yeməkləri və içkiləri Qafqazda şöhrət qazanmış, binayiqədimdən bütün Qafqaz xalqlarının yemək süfrəsinə həlledici təsir göstərmişdir [186, 187-188]. Maddi mədəniyyətimizin bu sahəsi Ümumtürk və Ümumdünya mədəniyyəti çərçivəsində də sayılan-seçilən yerlərdən bi.ini tutur, xalqımızın milli xüsusiyyətlərini dünya miqyasında ləyaqətlə təmsil edir.

Azərbaycanın yemək və içkiləri haqqında yazılı qaynaqlarda, ölkəmizdə səyahətdə olan əcnəbilərin yol qeydlərində, şifahi xalq yaradıcılığı nümunə-

lərində, orta əsr müəlliflərinin əsərlərində müəyyən məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

Vaxtilə «tarixin atası» Herodot massagetlər və onların hökmdarı Tomris haqqında məlumat verərkən İran-Əhəməni şahı II Kirin massagetləri hiylə ilə məğlub etmək üçün çoxlu qoyun kəsib bol yemək-içmək süfrəsi açdırdığını, süfrəyə tünd şərabla dolu çoxlu qab düzüldüyünü, hər cür təam qoyulduğunu qeyd etmişdir [98, 29].

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Azərbaycan yeməkləri haqqında zəngin məlumatlar cəmlənmişdir [84, 15, 60, 159]. Dastandan məlum olur ki, əhalinin yemək öynəsində dənli bitkilər, ət-süd və bağ-bostan məhsulları əsas yer tutmuşdur. Burada «ətmək» adı altında «bozlamac» və «gümməc» kimi çörək növlərindən istifadə edildiyi qeyd olunur [47, 97-99; 129, 207; 130, 281].

«Albaniya tarixi»nin müəllifi M.Kalankatuklu Albaniya ölkəsindəki bolluq və bərəkətdən söhbət açarkən bu ölkənin balığı, taxıl və üzümü, duzu və zeytunu haqqında ağızdolusu danışır [81, 16-17]. Şübhəsiz ki, əhali bu nemətlərdən ləziz tamlı yemək və içkilər hazırlaya bilmişdir.

Azərbaycanın orta əsrlər dövrü yeməkləri və içkiləri haqqında qiymətli məlumatlara N.Gəncəvinin «Xəmsə»sində rast gəlinir. Müəllif çeşidli çörəklərin, ət və balıqdan bişirilmiş xörəklərin, badam, püstə və küncütdən hazırlanmış şirniyyatın, eləcə də mürəbbələrin, limonlu şərbətlərin, gül-çiçəkdən çəkilmiş lətif içkilərin Azərbaycan süfrələrini bəzədiyindən xəbər verir [64, 216, 220].

«Xəmsə»dən aydın olur ki, orta əsrlər Azərbaycanında gündəlik və mərasim yeməkləri bir-birindən fərqləndirilmiş, yeməklər bitki və ət-süd mənşəli olmuş, yemək süfrələrində müxtəlif kökələr, külçələr, arpa, buğda və çovdar çörəkləri yeyilmiş, kabab, ətli xörəklər, halva, aş (plov), balıq və quş yeməkləri, tutmac, muzəvvər şorbası, xəngəl, süd-ağartı yeməkləri, bal və s. süfrələr bəzəyi olmuş, gülab, buxur, şərbət, adi su, ayran, üzüm şərabı və s. kimi içkilərdən istifadə edilmişdir [35, 49-55].

XV əsrdə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin nahar süfrələrində iştirak etmiş məşhur İtaliya səyyahı və diplomatı A.Kontarini saray əhlinin «az miqdarda ət qatılmış saraçin darısı və ya başqa hər hansı bir darı»dan hazırlanmış xörəyi (plovu –F.V.) həvəslə yediklərini qeyd edirdi. Hökmdarın özünə və onunla bir süfrədə nahar edənlərə isə çox və olduqca yaxşı hazırlanmış xörəklər verirdilər [98, 113].

1562-ci ildə Şirvan hakimi Abdulla xanın qonağı olmuş ingilis səyyahı A.Cenkinson yazırdı: «...nahar vaxtı çatanda yerdə süfrələr açıldı və müxtəlif cür xörəklər verildi; xörəklər növlərinə görə cərgə ilə düzülmüşdü;

mənim hesabıma görə süfrədə 140 cür xörək vardı. Bu xörəklər yeyildikdən sonra qabları süfrə ilə birlikdə yığışdırıb, təzə süfrələr saldılar. Ortaya 150 növdə meyvə və başqa ziyafət yeməkləri gətirildi. Belə ki, iki dəfədə 290 cür yemək verildi» [200, 203].

XVII əsrin məşhur türk səyyahı E.Çələbinin «Səyahətnamə» əsərində Təbrizin məşhur «ağ dəyirmi çörəklərindən», «qızardılmış kəkliyindən», «40 növ ətirli plovundan», «zəmilərində 7 növ çox məhsuldar buğda yetişdirilməsindən», «paxla və arpanın bol məhsul verməsindən» ağızdolusu danışılır, şəhərdəki bolluğun və ucuzluğun səyyahı heyran etməsi vurğulanır [440, 128].

Səyyahların əsərlərindən və yol qeydlərindən göründüyü kimi, bütün orta əsrlər boyu Azərbaycanda qidalanma mədəniyyəti yüksələn xəttlə inkişaf etmiş, yeni-yeni yeməklər və içkilərlə zənginləşmiş, qazanılan bilik və təcrübələr nəsillərə ötürülmüşdür. Hətta Azərbaycan yeməkləri içərisində elələri də olmuşdur ki, səyyahlar onlardan xüsusi olaraq bəhs etmişlər. Məsələn, rus alimi İ.N.Berezin plovu Şərq mətbəxinin klassik xörəyi adlandırmış [218, 3 h., 114], məşhur fransız səyyahı A.Düma isə kabab haqqında belə yazmışdır: «Kabab mənim səyahət boyu rast gəldiyim ən ləzzətli yeməkdir. Onu Fransada məşhur olan yeməklərin siyahısına daxil etmək olar» [40, 93].

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında, xüsusilə də dastanlarımızda yemək və içkilər haqqında müfəssəl məlumatlar cəmlənmişdir. Xalq dastanlarında adı çəkilən çörəklər (nan, küllü kömbə, lavaş, şəkərçörəyi), halva, plov (aş), bostan-tərəvəz məhsullarından hazırlanan yeməklər, ət-süd mənşəli yeməklər (kababların müxtəlif növləri – qoyun, ceyran, öküz, durna, qırqovul, kəklik kababları, süd-ağartı yeməkləri – qatıq, qaymaq, şor, pendir, yağ və s.), eləcə də bal, ayran aşı, qayğanaq, şirniyyat növləri – noğul, nabat və b. əhalinin istifadəsində olan, gündəlik və mərasim yeməkləri süfrəsini rövnəqləndirən başlıca yeməklər olmuşdur [153, 64-70].

«Koroğlu» dastanında qəhrəmanın ağır yığnaqlarında süfrəsinin bolluğu, özünün mərdliyi, qonaqpərvərliyi səmimiyyətlə tərənnüm olunur:

Bir hay desə, ağır tüplər basılır,
Qancığadan qanlı başlar asılır.
Hər içkidə yetmiş quzu kəsilir,
Verir aşı, ağ lavaşı Koroğlu [86, 312].

Azərbaycanın ənənəvi xalq yemək-içkiləri XIX əsrə məhz belə çoxəsrlik baza əsasında qədəm qoymuş, XIX-XX əsrin əvvəllərində daha da zənginləşmişdir. Bu dövrə aid olan tədqiqat əsərlərində, müxtəlif dövri nəşr

və məcmuələrdə, səyyahların yol qeydlərində Azərbaycan kulinariyasına diqqət daha da artmış, özünəməxsus məhəlli-lokal xüsusiyyətləri ilə seçilən Azərbaycan yeməkləri tərifləmiş, onlardan ağızdolusu söhbət açılmışdır.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yeməkləri gündəlik və mərasim (toy, nişan, bayram, ehsan) yeməkləri olmaqla iki qrupa bölünürdü. Mərasim yeməkləri «üz ağardan xeyir-şər yeməkləri» kimi hazırlanma texnologiyası, həcmi və tərkibinin kaloriliyinə görə gündəlik yeməklərdən fərqlənirdi.

Azərbaycan xalq yeməkləri tərkib komponentlərinə görə də iki qrupda cəmlənmişdi: bitki mənşəli yeməklər və maldarlıq məhsullarından hazırlanan yeməklər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu yeməklər hazırlanıb süfrəyə verilərkən qarışıq tərkibdə olduğundan, belə qruplaşma şərti qəbul edilməlidir. Xalq yeməkləri çeşidlərinin müxtəlifliyi və istifadə olunan əsas qida-ərzaq mənbələrinə görə o qədər rəngarəngdir ki, onları süd, ət, xəmir, tərəvəz və b. xörəklər kimi qruplaşdırmaq da məqsədəuyğundur. Azərbaycan qida mədəniyyətinin əsas ənənəvi xüsusiyyəti isə ondan ibarətdir ki, burada xəmir və bitki mənşəli xörəklər əsas yer tutur [192, 152].

Azərbaycan xalq yeməklərinin hazırlanma qaydalarında və qəbulunda da çoxlu xarakterik xüsusiyyətlər özünü göstərirdi. Bu yeməklər həm də ciddi mövsümi səciyyəsi ilə diqqəti cəlb edirdi: yaz-yay fəsillərində daha çox istifadədə olan bitki-tərəvəz yeməklərindən fərqli olaraq, soyuq fəsillərdə isti bişmişlərə, ət və xəmir xörəklərinə üstünlük verilirdi.

3.2. Əsas qida-ərzaq məhsulları

Xalqımızın təsərrüfat məişətində hələ qədim zamanlardan aparıcı sahə kimi əkinçilik və maldarlıq geniş yer tutduğundan, yemək öynəsində bu iki başlıca təsərrüfat sahəsinin məhsulları daha üstün olmuşdur. Ət və süd məhsulları, undan hazırlanan məmulatlar, çörək və xörəklər, müxtəlif mədəni-yabanı bitkilər və meyvəcat əsas ərzaq məhsulları olmuş və indi də xalqın yemək süfrəsində layiqli yer tutur.

Gündəlik yemək öynəsində undan bişirilmiş çörəklər və xörəklər üstünlük təşkil edirdi. Bunun üçün buğda, arpa və darı unundan istifadə edilirdi. Arxeoloji qazıntıların nəticələrindən aydın olur ki, xalqımız artıq Eneolit dövründən başlayaraq arpa və buğda yetişdirmiş [370, 7; 222, 58], çörək bişirməyi bacarmışlar [378, 139-149]. Çörək əsasən buğda unundan, bəzən də arpa ilə buğda unu qarışığından (kərdiyar) hasilə gətirilirdi. Qarğıdalı unundan buğda və ya darı ununa qatmaqla «cad» adlanan balaca, girdə çörəklər bişirilirdi. Adətən cad çörəyini isti halda yeyirdilər.

Buğdadan, bir qayda olaraq, un şəklində istifadə edilirdi. Ondan həm də dənə halında (hədik, qovurğa, səməni və s.) və ya əl dəyirmanında (kirkirə, dəstər) yarma halına salınaraq yemək (yarma aşı, yarma-xaşıl və s.) hazırlanırdı. Xalq arasında buğdanın qırmızı və ağ gülgənə, gülüsər, Qarabağ buğdası, sarı buğda, qaragilə buğda, qaraqılçıq, kərə buğda, gülzar buğda, gərmiyan, dəvədiş, nümə buğda və b. növlərindən un əldə etmək üçün geniş şəkildə istifadə edilirdi.

İlk vətəni Cənubi-Şərqi Asiya ölkələri hesab olunan, VI əsrdən Azərbaycanda becərilməyə başlayan [95, 12] çəltik bitkisi və ondan alınan düyü əhalinin yeməklərində başlıca yer tuturdu. Azərbaycanda 50-yə qədər plov növü hazırlamağa qadir səriştəli aşpazlarımız olmuşdur. Xalq öz mətbəxində düyünü əsasən dənə halında (plov, çəkmə, südlü sıyıq, şilə və s.) və kirkirədə üyüdülmüş halda (firni) işlədirdi. Bundan başqa, düyü müxtəlif xörəklərin (dolma, küftə, dovğa, tilxam, şorba və s.) içərisinə də qatılırdı. Düyü, Azərbaycanın Lənkəran-Astara bölgəsində çörək əvəzi kimi də işlədilmişdir. Burada bişirilən «çanquru», «lökü», «tavalökü» və «patalökü» kimi çörəklər düyü unundan və yarmasından hazırlanırdı. XIX əsrdə Azərbaycanın əsas çəltikçilik bölgələri hesab edilən Talış, Şəki, Quba, Şirvan və Qarabağda xan düyüsü, sədri (dünsiyah), ənbərbu, alabaş, ağ çəltik, qızıl çiləli, şəril və s. kimi 50-yə qədər çəltik növü əkilib-becərilirdi.

Bostan-tərəvəz məhsullarından qarpız, yemiş, xiyar, lobya, paxla, badımcan, soğan, sarımsaq və s. həm əhalinin gündəlik yeməklərində təzə halda, həm də onların bəzilərindən hazırlanan turşu (tutma, şoraba) halında istifadə olunurdu. Pomidor, kələm, kartof və b. tərəvəz bitkiləri xalqın yemək öynəsinə nisbətən gec daxil olmuşdur.

Mədəni və yabanı şəkildə yetişən bağ məhsulları (üzüm, alma, armud, zoğal, tut, heyva, nar, əzgil, ərik, şaftalı, əncir, gilas, gavalı və s.) həm bağ mövsümündə təzə halda, həm də emal edilərək (qax, albuxara, qaysı, kişmiş, mövüc, alana, sucuq, basdıq və s.) işlədilirdi. Bundan başqa, bu meyvələrdən bəkməz (doşab), riçal, nardaşa (narşərab, nardanə, rubbinar), qora suyu, şərbət, şirə və s. də hazırlanırdı. Bu bağ-bostan məhsulları becərildiyi bölgələrin adı ilə daha da şöhrətlənmişdilər. El arasında Sabirabadın və Zirənin qarpızı, Gədəbəyin ağçiçək dəmyə kartofu, Hövsanın soğanı, Göyçayın narı, Naxçıvanın tutma qovunu və gülbəsər xiyarı, Tovuzun Qazqulu xiyarı, Kürdəmirin yemişi, Qubanın ağ almaşı, Ordubadın əriyi, Ağdaşın heyvası daha yüksək qiymətləndirilirdi [171, 204].

Əsas qida-ərzaq məhsulları içərisində ət ən kalorili ərzaq məhsulu idi. Mövsümdən asılı olaraq ətdən təzə halda yaz, yay və payızda, qurudulmuş (qaxac) və qovrulmuş halda isə (qovurma) qışda istifadə edirdilər. Qafqazın

bütün müsəlman xalqları kimi, Azərbaycan xalqı da ev heyvanlarından qoyun, keçi, inək, dəvə və qismən də camış ətinə üstünlük verirdi. Qeyd etmək maraqlıdır ki, ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda at əti də yeyilmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında deyilir: «Xanlar xanı xan Bayandır ildə bir kərə toy edib Oğuz bəylərin qonaqlardı. Yenə toy edib atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı...» [84, 16]. Ehtimal ki, sonralar atın müqəddəsləşdirilməsi, müharibələrdə atın rolunun artması, atın igidə arxa, dayaq və yaxın dost olması ilə əlaqədar azərbaycanlılar onun ətini yeməkdən imtina etmişlər. Donuz əti, İslam dini normalarına görə haram buyurulduğundan, nə donuz saxlayır, nə də onun ətindən istifadə edirdilər.

Azərbaycanın varlı əsilzadələrinə, bəy-xan zümrəsinə, həmçinin, vəhşi çöl heyvanlarının (dovşan, ayı, ceyran, əlik, maral, dağ qoçu, qaban və s.) və çöl quşlarının (çöl qazı, ördək, kəklik, turac, qırqovul, bildirçin, bəzgək, durna, meşə xoruzu və s.) əti də yaxşı tanış idi. Ov işini özlərinə sevimli əyləncə hesab edən əsəb-nəsəb sahibləri müxtəlif ov üsullarından istifadə etməklə yemək süfrələrini ov əti ilə kifayət qədər təmin edə bilirdilər.

Xalqımızın ev təsərrüfatında hər bir ailənin saxladığı qaz, ördək, toyuq, hind toyuğu əhalinin quş ətinə və yumurtaya tələbatını ödəyirdi.

Azərbaycan əhalisinin qida məhsullarının tərkibinə balıq əti də daxil idi. Balıqdan müxtəlif çeşidli yeməklərin hazırlanması hələ qədim zamanlardan Xəzərsahili bölgələrin, həmçinin Kür, Araz, Qanıq, Qabırrı və digər çayboyu ərazilərin əhalisi arasında dəbdə olmuşdur. Ərəb müəllifləri (İbn Hövqəl və İbn əl-Fakih), «Alban tarixi»nin müəllifi M.Kalankatuklu vaxtilə Albaniyanı şöhrətləndirən yüksək keyfiyyətli balıq növləri haqqında məlumat vermişlər [330, 39; 81, 16]. Azərbaycanda XIX-XX əsrin əvvəllərində də balıqçılıq kifayət qədər inkişaf etmişdi [310, 48-61]. İslam dininin qoyduğu qadağalarla əlaqədar olaraq pulsuz balıqlar (nərə və b.) bütün orta əsrlər boyu yeyilməmişdir. XIX-XX əsrin birinci yarısında əhalinin yemək öynəsində qızıl balıq (azatmayı), ziyad (kütüm), xəşəm, qızıl xallı və ya forel (qızılala, alabalıq), şamayı (ağsol), çəki, çapaq, qarasol, külmə, sıf, axçalı, siyənək, sazan, qızıl üzgəc, enlibaş (kefal), lilbalığı və s. kimi pullu balıqlar əsas yer tutmuşdur. Uzunburun (qırmızı balıq), nərə, ağbalıq (bölgə) və cökə kimi qiymətli pulsuz balıqlar XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq yemək süfrələrinə çıxarılmışdır. Əhali balıqdan həm təzə halda, həm duza qoymaqla, həm də qurudulmuş şəkildə istifadə edirdi.

Azərbaycan əhalisinin qida məhsulları içərisində minilliklər boyu südağartı məhsulları üstün yer tutmuşdur. Süd və süd məhsulları hər bir azərbaycanlı ailəsinin güzəranında əvəzedilməz qida mənbəyi idi. Südü, qoyun, keçi, inək və camışdan alırdılar. Orta əsrlərdə at südündən istifadə edilsə də,

XIX-XX əsrin əvvəllərində onu öynədən çıxarmış, ulaq və dəvə südünə isə müalicəvi məqsədlər üçün müraciət edilmişdir. Süd qaynar şəkildə içilir, ondan müxtəlif yeməklər hazırlanır, çoxsaylı süd məhsulları (qatıq, qaymaq, ciyə, yağ, şor, ayran, kəsmik, süzmə, qurut, kərəməz, pendir) əldə edilirdi. Bunlardan bəziləri gündəlik yemək üçün istifadə olunur, bəziləri isə ehtiyat ərzaq kimi tədarük edilirdi.

Xalqın yemək öynəsində xeyli yer tutan yabanı yeməli bitkilər yeməklərin ən qədim növlərindən biri hesab olunmaqla, əcdadlarımızın qida mədəniyyətinin ilkinlik çağları ilə səsləşir. İbtidai insanın ilk qidalandığı yabanı yeməli bitkilər, eləcə də sonradan mədəniləşdirilmiş bir çox otlar və dirrik məhsulları (unnuca, şomu, əvəlik, ispanaq, pərpərən, qazayağı, qırxbuğum, əməköməci, kığ, kortum, cacıx, qulançar, qanqal zoğu, gicitkən, yemlik, quzuqulağı, quşəppəyi, turşəng, yolotu, cincilim, kəklikotu, keşniş, şüyüd, şalğam, baldırğan, tərxun, tərə, cəfəri, nanə, reyhan və s.) həm təzə halda-yeyilir, həm də onlardan sıxma, kükü, tilxam, dovğa, kətə və s. kimi yeməklər hazırlanırdı. A.A.Qrossheym yazırdı ki, yabanı yeməli bitkilər Qafqaz xalqlarının geniş istifadəsində olduğundan, onların qida öynəsi çox zaman bu bitkilər üzərində qurulurdu. Onlarla orqanizmə çoxlu miqdarda vitamin daxil olduğuna görə, bu öynə daha çox əhəmiyyətlidir [265, 3].

Bütün bunlarla yanaşı, xalq kulinarları çoxçeşidli, rəngarəng növlü gündəlik və mərasim yeməklərinin hazırlanmasında duz, bal, şəkər tozu, həmçinin bütün dünyada məşhur olan Şərq ədviyyatlarından (zəfəran, istiot, darçın, zəncəfil, hil, mixək, sarıkök, sumax, nanə qurusu, dəfnə yarpağı, keşniş toxumu və s.) yüksək ustalıqla istifadə etməyi bacarmışlar.

3.3. Bitki mənşəli yeməklər

Bütün tarixi dövrlərdə Azərbaycan xalqının yemək süfrəsində bitki mənşəli yeməklər daim üstünlük təşkil etmişdir. Bitki mənşəli yeməklərin hazırlanmasında isə əsasən dənli bitkilərdən (buğda, arpa, darı, çovdar, qarğıdalı və çəltik) geniş istifadə edilmişdir.

Bitki mənşəli yeməklər içərisində çörək əsas yer tutmuşdur. Azərbaycanda çörəkdən istifadənin çox qədim tarixi vardır. Burada, onun ocaq yerində, üzərinə qor, isti kül tökülərək bişirilən küllü kömbədən («dəyirman kömbəsi») tutmuş, müasir çörəkxanalarda bişən çörəklərə qədər təkmilləşərək keçdiyi inkişaf yolunu izləmək mümkündür [34, 28; 207, 33-61].

Azərbaycanda bişirilən çörəklər tərkibinə, formasına, naxış elementlərinə, istifadə olunan çörəkbişirmə vasitələrinə [Şək. 3.1.1-3; Şək. 3.2.1], acıtmalı

(maya, xamra, acı xamra, balatı) və acıtmasız olduğuna görə bir-birindən fərqlənirdi. Tərkibinə görə çörəklər - buğda çörəyi, arpa çörəyi, darı və qarğıdalı cadı, düyü çörəyi və b. adlar altında qruplaşdırılırdı. İqtisadi cəhətdən imkansız ailələrdə qarışıq (kərdiyar) tərkibli çörəklərin bişirilməsinə təsadüf olunurdu.

Təndir çörəklərinin əksəriyyəti, «xamralı» adlanan sac çörəyi, fırın və səngək çörəkləri, bir qayda olaraq, acıtmalı xəmirdən hazırlanırdı. Qısa müddətə (bir-iki öynəyə) yeyilməsi nəzərdə tutulan sac çörəkləri isə (fətir, yuxa) acıtmasız (mayasız) bişirilirdi. Cad və xərək çörəyi də acıtmasız olurdu.

Azərbaycan çörəkləri formasının müxtəlifliyinə (oval, dəyirmi, yastı-uzunsov, nazik və s.) və üzərinə vurulan naxışların rəngarəngliyinə görə də bir-birindən fərqlənirdi. Adətən yuxa, lavaş, fətir və b. çörək növlərinin kündəsi olduqca nazik açılır, sacın üzərini büsbütün tuturdu. Təndirdə bişirilən lavaş və pəncəkeş istisna olmaqla, digər təndir çörəkləri girdə-dairəvi formada yastılanırdı. Sacda bişirilən xamralının (bozlamac, yannama) kündəsi iri tutulmaqla 2-2,5 sm qalınlığında və 20-25 sm diametrində olurdu [158, 295]. Üzəri barmaqla naxışlanan çörəklərin içərisində Lənkəran-Astara, Şirvan, Muğan bölgələri üçün səciyyəvi olan «pəncəkeş» adlı təndir çörəyi xüsusilə seçilirdi. Uzunsov formalı bu çörəyi təndirə yaparkən əlin dörd barmağı ilə onun kündəsinin üzərində şırımlar açılırdı. Çörəklərin üzəri həmçinin gil və ya ağacdan düzəldilmiş külçəbasanla da naxışlanırdı. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən gil külçəbasanlar ondan istifadənin qədimliyini göstərir [327, 125; 205, 9].

Azərbaycanın ev təsərrüfatında çörəkbişirmə ilə ancaq qadınlar məşğul olurdular. Lakin bununla belə, orta əsrlərdən başlayaraq bazarı çörəkbişirmə sənəti də (şatırçılıq) geniş inkişaf etmişdi. Bu peşə sahəsi başlıca olaraq kişilərin ixtiyarında idi.

Azərbaycanın Naxçıvan, Göyçə, Kiçik Qafqazın cənub-şərq bölgələrində sacda və ya təndirdə bişirilən lavaş çörəyi, adətən uzun müddətə istifadə üçün nəzərdə tutulurdu. Bunun üçün birdəfəlik 8-10 pud unun çörəyi bişirilirdi [Şək. 3.2.2]. İş prosesi ağır olduğuna görə bu zaman iməcilik (mədədçilik) el köməyindən istifadə olunurdu. Bişirilən lavaş qurudulur, üst-üstə yığılır, quru yerdə saxlanılır, lazım gəldikdə müvafiq miqdarını isti su çiləyərək yumşaldır və süfrəyə verirdilər. İməcilik növbə ilə iştirakçıların hər biri üçün də icra edilirdi.

Etnoqrafik materiallar XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin istifadəsində 50-dən çox çörək növünün olmasını təsdiqləyir. Onların müəyyən qismi adi çörəklər, bir qismi isə xəmirinə yumurta, şəkər tozu, süd,

ağız südü, yağ, bal, müxtəlif ədviyyatlar qatılmış çörəklər idi. Bu çörəklərin növ və növ müxtəlifliyi (təndir çörəyi, yuxa, lavaş, fətir, kələfətir, səngək çörəyi, xamralı, bozdamac, yannama, fəsəli, şirin kömbə, küllü kömbə, bişi, cad, lökü (tavalökü, patalökü), külçə, zireyin çörəyi, şorqoğalı, bəyim çörəyi, südlü çörək, nazik, pəncəkeş, çırpma, qalın, tapı, dastana (kömac), sacarası kömbə, kətə, qulan, bəysumat, somun, yağlı kal, xərək çörəyi, qalınca, ovma, dəyirman fətiri, cır çörək, qatdama, yelapardı, əyirdək, naqqaş çörəyi, çöçə, bombi, bayram çöçəsi, südlü lavaş, cıppa, saqqallı qəlın, qoz çörəyi, kada, şoti, Ayvaz fətiri, gül çörəyi, qəlit və s.) bir daha sübut edir ki, xalqımız çörək və çörək məmulatlarının hazırlanmasında çoxəsrlik ənənələrə dayaqlanan zəngin bilik, bacarıq və təcrübəyə sahib olmuşdur.

Maraqlıdır ki, müxtəlif çörəkbişirmə vasitələrindən (açıq ocaq, təndir, sac, fırın-külfə, xərək və s.) istifadə edilməklə bişirilən [207, 32-58; 51, 75-82] çörəklərin hər birinin ayrıca adı və özünəməxsus dadı-tamı olsa da, əhali bunları ümumi bir ad altında birləşdirərək «əppək» adlandırır. Bu istilah, çox güman ki, Ümumtürk leksikonunda işlənən «əpmək»(ətmək-çörək) sözünün dilimizə uyğun təkmilləşdirilmiş formasıdır. Bu istilaha «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında [84, 15] və Mahmud Kaşğarinin məşhur lüğətində də rast gəlinir [275, 101].

Çörək, Azərbaycan yeməkləri içərisində yeganə müqəddəs nemətdir ki, istisnasız olaraq bütün yemək öynələrində süfrəyə yetərincə çıxarılır. Gündəlikdə daha çox işləndiyinə, bolluq, bərəkət simvolu olduğuna, hətta «Qurani-Kərim»dən belə üstün tutulduğuna görə satış üçün nəzərdə tutulan çörəklər baha qiymətləndirilməmiş, onu hər kəsin ala bilməsi mümkün olmuşdur. X əsr ərəb müəllifi İbn Hövqəl Azərbaycanda çörəyin ucuzluğundan təəccüb doğuracaq heyrətlə yazırdı ki, burada bir dirhəmə 50 lavaş almaq mümkündür [154, 106].

Azərbaycanlıların yemək süfrəsində təzə çörəyi pendir və kərə yağı ilə yeməyə üstünlük verilirdi. İsti təndir çörəyinin arasına kərə yağı qoymaqla döymənc də hazırlayırdılar. Yuxanı və fətiri şor, pendirlə büküb dürmək düzəldirdilər. İçərisinə yağ, şor, pendir və b. ağartılar qoyulan dürmək Qubadlı bölgəsində «abatdıdı» adlanırdı. Zaqatala bölgəsinin Muğanlı kəndində bişirilən «Ayvaz fətiri»nin xəmirini isə şorla yoğurur, yastılayaraq sacın üstündə hər iki üzünü bişirir, yağladıqdan sonra isti-isti yeyirdilər. Çörəyi sulu xörəklərin içərisinə doğramaqla yemək, qızartma, bozartma və kababları çörəklə birgə yemək də bir ayrı qayda idi. Gəncəbasar bölgəsində fətiri yağda qızartmaqla «ölügözü» adlanan yemək hazırlanırdı. Müqəddəsliyinə, bərəkətinə hörmət əlaməti olaraq xalqımız süfrəyə əvvəlcə çörək qoyar, yeməkdən sonra isə ilk dəfə süfrədən çörəyi yığışdırardılar. Xalq çörəyi süf-

rəyə həmişə təzə halda verməyə çalışırdı. Boyat olmuş, qurumuş çörəkdən isə «soğança» adlanan yemək hazırlayırdılar. Bunun üçün yağ-soğan qovurub üzərinə su əlavə edir, iri doğranmış çörək hissələrini qaynayan suya tökürdülər. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində «əppək suyu» (Gəncəbasar) və «kəşnək» (Borçalı) adlanan bu yeməyin hazırlanması bir daha onu göstərir ki, əhali çörəyi qənaətlə işlətmiş, onun itkisinə yol verməmişdir.

Azərbaycan yeməkləri içərisində şirin çörəklər qrupuna aid edilən şirniyyat-qənnadı məmulatları da mühüm yer tuturdu. Onları hazırlamaq üçün başlıca ərzaq məhsulları kimi buğda və ya düyü unu, süd, yağ, yumurta, bal, doşab (bəkməz), şəkər tozu, qoz, fındıq, badam, püstə və müxtəlif Şərq ədviyyatlarından istifadə edilirdi. Bir qayda olaraq xalqımızın bayram, mərasim və el şənlikləri süfrələrini bəzəyən belə şirniyyatlar içərisində halva, şəkərbura [Şək. 3.5.3], şorqoğalı [Şək. 3.5.1], paxlava, badambura [Şək. 3.4.2], şəkərçörəyi, dürmə, külçə, tıxma, qurabiyə, bamiyə, nişasta-tərək, çanquri, təndir çöçəsi, xanımköbəyi, mütəkkə və s. dadına-tamına, xüsusi səriştə ilə hazırlanmasına, göz oxşayan formalarına, başlıcası isə süfrədə yerinə görə yüksək qiymətləndirilirdi. Şirniyyat məmulatlarının hazırlanması bütün Azərbaycan üçün xarakterik olsa da, onların bəziləri məhəlli-lokal xüsusiyyətləri ilə seçilirdilər. Belə ki, xalq arasında daha çox Şəki halvası [Şək. 3.3.2], Şamaxı mütəkkəsi [Şək. 3.4.1], Zaqatala və Bakı qurabiyəsi, Şirvan, Qazax qatlaması, Naxçıvanın təndir çöçəsi, Qarabağ kətəsi [Şək. 3.3.1], Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Quba və Lənkəran paxlavası [Şək. 3.5.2], Quba-Xaçmaz qozçörəyi, Ordubad qozlu dürməsi, Lənkəran-Astara çanqurisi, Quba tıxması, Muğan qəliti və b. ləziz tamına, yüksək ustalıqla hazırlanmasına görə adla söylənilirdi.

Bitki mənşəli yeməklər arasında buğda unundan hazırlanan çoxçeşidli xəmir xörəklərinin (xəşil, xəngəl, sülfüllü, halva, əriştə aşı, əriştə istisi, börə, mürəssə, umac, quymaq, qovud, qındı, düşbərə, gürzə, qaşıqxəngəli və s.) xüsusi yeri vardı. Azərbaycan əhalisi xəngəlin bir neçə növünü hazırlaya bilirdi. Yemək süfrəsində ən çox yer tutan kəsmə və ya yarpaq xəngəl (buna həmçinin süzmə xəngəl də deyilir) [192, 91] və qaşıq xəngəli (qaşxəngəli və sulu xəngəl də deyilir) idi. Qaşıqxəngəlinin bişirilməsi üçün soğançalı qaynayan suya nazik yayılmış xəmiri xırda kvadrat hissələrlə (1,5x1,5 sm) kəsərək tökür, üzərinə sarımsaq-qatıq əlavə edərək yeyirdilər. Onu soyuqdəymə və öskürəyə tutulan ailə üzvlərinə daha çox bişirirdilər. İçərisinə istiot əlavə edilmiş bu xörək növü güclü tərlətmə xüsusiyyətinə malikdir. Azərbaycanın bəzi bölgələrində içərisinə ət cızdağı, lobya, lərgə, maş, mərcimək və s. əlavə edilmiş bu yemək növünə tutmac da deyirdilər.

Qaşıqxəngəlindən fərqli olaraq, yarpaq xəngəlinin nazik yayılmış xəmirini təxminən 7x8 sm ölçüdə kəsir, suda bişirdikdən sonra kəfkirlə (duşlaq-

la) süzür, dayaz sinilərə çəkərək üzərinə sarımsaq-qatıq, qurut, yağ-soğança əlavə edib əllə yeyirdilər. Buna görə də etnoqraf Q.Qaraqaşlı bu yemək növünü ayrım etnoqrafik qrupu arasında «əl xəngəli» kimi qeydə almışdır [329, 248]. Üstünə qoyulmuş xuruşdan (qaradan) asılı olaraq Azərbaycanda xəngəlin bir neçə növü qeydə alınmışdır: beçəli, qovurmalı, cızdaqlı, qurudlu-soğançalı, tikə-ətli, döymə, kəklikli, yağlı xəngəl və s. [232, 82]. Qeyd edək ki, xəngəl bu gün də Azərbaycan əhalisinin sevimli yeməklərindən olub, süfrələrə tez-tez çıxarılır.

Azərbaycanın Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz və qismən də Gəncəbasar bölgələrində əhali qış aylarında, təsərrüfat işləri seyrələn vaxt əvvəlcədən tədarük etdiyi qaxacdan sülfüllü (sülhüllü) bişirirdi. Xüsusi səriştə ilə xəmirdən balıqqulağına bənzər sülhüllü hissələri hazırlanır, suda qaynadılır, süzülərək dayaz və enli sinilərə çəkilirdi. Xörəyin üzərinə həlim, döyülmüş sarımsaq və nardaşa qatılmış məhlul tökülür, süfrə sahibinin maddi imkanı daxilində ayrıca bişirilmiş qaxacdan 2-3 parça qoyulurdu. Sülhüllünün «sulu sülhüllü» və «südlü sülhüllü» növləri də vardı. Sulu sülhüllü qaxacın suyunda, südlü sülhüllü isə süddə bişirilirdi. Bu yeməklər aşsüzəndə süzülmür və birbaşa süfrəyə verilirdi. Qeyd edək ki, sülhüllünün ləzgilər arasında da geniş yayıldığını göstərən S.S.Ağaşirinova onun «xurma xəngəl» adlandığını yazır [189, 259]. Şəki-Zaqatala bölgəsinin İlisu və Suvagil kəndlərində sülhüllü «eşmə xəngəl» və ya «cırt xəngəl» (cırtdala) adı ilə məlum idi və xüsusi ləzzəti ilə fərqlənirdi.

Buğda unundan bişirilən və Naxçıvan bölgəsi üçün daha xarakterik olan qamqax acıtmalı xəmirdən olurdu. Xəmiri oxlovla açır, yarpaq xəngəl kimi doğrayıb yağda qızardır, üstünə bal, doşab və şəkər tozu səpib yeyirdilər.

Xaşıl buğda unundan bişirilən xörək idi. Bunun üçün qaynar suya tədriclə un əlavə edərək oxlovla çala-çala (qarışdıraraq) qaynadırdılar. Məhlul qatılaşanda od üstündən götürülür, boşqablara çəkilir, üzərinə şəkər tozu, bal, ərinmiş yağ və doşab tökülərək yeyilirdi. Südlə bişən xaşıl «tutmac» adlanırdı.

Azərbaycanda xəmir xörəklərin ən sadə və geniş yayılmış növlərindən biri də umac idi. Umac öz tərkibinə görə üç növdə (adi, südlü və əvəlikli) hazırlanırdı. Südlü umac istisna olmaqla, digər umac növlərinə istiot və nar suyu qatılır, soyuqdəyməsi olan ailə üzvlərinə tərlətmə vasitəsi kimi verilirdi.

Muğan bölgəsi üçün xarakterik olan mürəssəni bişirmək üçün xəmiri xırda-xırda kəsib ayrıca bir qabda qovurur, sonra onu ya aşa qatır, ya da ayrıca suda qaynadıb yağ-soğanla bişirirlər [102, 96].

Azərbaycanın əksər bölgələrində bişirilən xörəklər içərisində ərişt∂dən hazırlanan ərişt∂ istisinin və ərişt∂ aşının xüsusi yeri vardı. Ərişt∂ni nazik

yayılmış xəmirdən uzunsov olaraq kəsib təzə halda bişirir, bəzən də qurudur, yüngül qovurur və lazım gələndə istifadə edirdilər. Əriştə istisi sulu xörək kimi bişirilirdi. Yağ-soğan dağ edilən qazana su əlavə edir, içərisinə əriştə və maş lobya tökərək qaynadırdılar. Əriştənin xüsusi bir növü olan «xəmiraşı» Bakı kəndlərində və Şirvanın dağlıq bölgələrində əsasən mərhumun qırxını bağlamaq məqsədilə hazırlanır və mərasim yeməyi hesab olunurdu [143, 151]. Əriştə istisi adətən sirkə-sarımsaq, abqora və ya nar suyu ilə yeyilirdi. El arasında əriştə ilə bağlı tapmacaların («qaşığa minər, ayağını sallar»), el deyimlərinin («özünə umac ova bilmir, özgəsinə əriştə kəsir»; «əriştə bəylər aşı, tutmac onun yoldaşı») geniş yayılması bir daha təsdiqləyir ki, bu yemək növü xalqımız tərəfindən daim istifadədə olmuşdur.

Qurudulmuş, qovrulmuş əriştədən bayram aşı bişirmək əhali arasında dəbdə idi. Bişirilərək dəmə qoyulan əriştə aşına qazmaq hazırlayır, tərkibinə bəzən düyü, lobya və ya paxla qatır, zövqdən asılı olaraq ət qovurması və ya quru balıq ilə yeyirdilər.

Xəmir və döyülmüş ətdən hazırlanan düşbərə, kirs, gürzə də xəmir xörəkləri cərgəsinə aid edilir. XIX əsrin ortalarında Azərbaycanda olmuş rus alimi İ.N.Berezin burada bişirilən xəngəlin müxtəlif növləri ilə yanaşı, gürzənin də adını çəkmişdir [218, II h, 112]. Gürzə bişirmək üçün qoyun qiyməsi soğan, duz və istiotla qatılıb qovrulur, xəmirə bükülüb qaynar suya tökülürdü. Süzülüb boşqablara çəkilən gürzənin üstünə darçın səpir, sarımsaqlı-nanəli qatıqla yeyirdilər. Dağıstan azərbaycanlıları arasında gürzə «çudu xəngəl» adı ilə məlum idi [272, 351].

Kirs düşbərəyə nisbətən, gürzə isə kirsə nisbətən iri bükülürdü. Düşbərə adətən öz həlimində süfrəyə verilir, üzərinə doğranmış keşniş və nanə əlavə edilir, sarımsaqlı sirkə və abqora ilə yeyilirdi. Şəki-Zaqatala bölgəsində bişirilən xəmir xörəyinin qırs adlanan, döyülmüş ətlə, kəsmiklə, gicitkən və əvəliklə bişirilən növü də məlum idi.

Azərbaycanın əksər bölgələrində xəmirdən müxtəlif qutablar da hazırlanırdı. İçərisinə qoyulmuş xuruşdan asılı olaraq bu qutablar ət qutabı, göy qutabı (kətə), boranı qutabı və s. adlarla bir-birindən fərqlənirdi. Abşeron kəndlərində dəvə ətindən bişirilən qutab yüksək qiymətləndirilirdi. Dəvə əti qutabı adətən təndirdə bişirilirdi, onu çörək kimi təndirin divarına yapırdılar. Bu qutablar həcmcə adi qutablardan böyük olurdu [77, 344]. Qutabın bir növü də içərisinə düyü və ağ lobyadan hazırlanan xuruş qoymaqla bişirilirdi. Hələ XVII əsrdə yaşamış məşhur təbib Məhəmməd Mömin özünün «Tövhət-əl-möminin» (Möminin töhfəsi) əsərində nazik xəmirdən hazırlanan, içərisinə ət, göyərti, badam, şəkər tozu qoyulan qutablar haqqında məlumat verərək yazırdı ki, ət qutabı tədricən həzm olunsa da, orqanizmi

qüvvətləndirir. Onu sumax, göyərti və təzə tərəvəzlə yemək məsləhətdir [196, 31] [Şək. 3.6.2].

Buğdadan təkcə un şəklində deyil, dənə halında da istifadə edilirdi. Xüsusi olaraq bu məqsəd üçün seçilmiş buğdadan qovurğa, həlimaşı və səməni halvası bişirirdilər. Qovurğanın içərisinə çox zaman qoz və fındıq ləpəsi, küncüt, şabalıd, tut qurusu və s. qataraq çərəz kimi yeyirdilər. Buğdadan bişirilən hədik isə mərasim yeməyi olub, diş dişəyən uşaqlar və qocalar üçün bişirilirdi.

Orta əsr Azərbaycanında əhalinin heç də hamısının buğda və buğda unu ilə tam təmin olunduğunu söyləmək mümkün deyildir. Feodalizm quruluşunun dözülməz qayda-qanunları, yerli ağaların amansız zülmü, çoxçeşidli vergilər və s. kəndli-rəiyyətin iqtisadi vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Buna görə də bəzi torpaqsız və ya aztorpaqlı ailələr hətta arpa və ya darı əldə etməyə belə çətinlik çəkirdilər. Belə vəziyyət XIX əsrdə də özünü göstərirdi. Azərbaycan kəndlisinin ağır vəziyyətini böyük şairimiz M.Ə.Sabir özünün «Əkinçi» satirasında çox aydın cizgilərlə əks etdirmişdir:

Söz açma mənə çox çalışıb az yeməyindən,
Canın bəcəhənnəm ki, ölürsən deməyindən!
Mən gözləmənəm, buğda çıxar, ver bəbəyindən!
Çəltik də gətir, arpa da, buğda da, əkinçi!
Yoxsa soyaram lap dərini, adə, əkinçi! [137, 48-49].

Buğda ununun xəmirindən bişirilən çörəklərin, şirniyyat-qənnadı məmulatlarının və xəmir xörəklərinin belə rəngarəngliyi, çoxçeşidliliyi Azərbaycan xalq kulinariyasının əkinçilik mədəniyyəti ənənələri üzərində pərvəriş tapdığını söyləməyə imkan verir. Bu fakt əhalinin ta qədimlərdən oturaq həyat şəraitində yaşadığını və əkinçilik mədəniyyətinin yüksək olmasını təsdiqləyir. Gündəlik, mərasim-ayin yeməklərinin əksəriyyətinin undan hazırlanması – Xıdırnəbidə qovut hazırlanması və evin kandarına un qoyulması, nəzir-niyaz üçün undan yağlı çörəklər bişirib kasıblara paylanılması, ev heyvanları itərkən şər qüvvələri rəhmə gətirmək üçün pirə yağlı çörəklər nəzir edilməsi, səksəkəli yatan uşaqların başının altına çörək qoyulması, müsahibi inandırmaq üçün çörəyə and içilməsi, ehsan yeməyi olaraq halva hazırlanması kimi faktların dini-mistik mənalarını kənara atmış olsaq, burada qədim əkinçilik ənənələrinin arxaik köklərini görmək mümkündür [106, 114].

Bitki məhsulları içərisində düyü yemək rasionunda buğdadan sonra ikinci yeri tuturdu. Çəltik bitkisindən alınan düyüdən həm dənə halında ayrıca yeməklər hazırlanır, həm müxtəlif xörəklərin tərkib komponenti kimi

istifadə olunur, həm də yarma və ya un halına salınaraq çörək və xörəklər bişirilirdi.

Etnoqrafik materiallar Azərbaycan xalqı arasında düyüdən hazırlanan yeməklərin şahanə tacının plov hesab olunduğunu təsdiqləyir. Sosial mənsubiyyətindən və iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq varlıların gündəlik yemək süfrəsində, yoxsulların isə bayram süfrəsində plova təsadüf etmək olardı. Çəltikçiliyin geniş yayıldığı bölgələrdə isə plov istisnasız olaraq gündəlik yeməklər sırasına daxil edilirdi.

Hazırlanma üsullarına, tərkib zənginliyinə, süfrəyə təqdim etmək qaydalarına görə Azərbaycanda plovun üç növü – daşma plov, süzmə plov və döşəmə plov (Lənkəran-Astara bölgəsində: basdırma plov) geniş yayılmışdı. Bu plov növləri içərisində daşma plov hazırlanma qaydasına görə daha bəsit olub, digər plov növlərinə nisbətən arxaikliyi ilə seçilirdi. Onu hazırlamaq üçün saxsı çölməyə tökülən düyünün üzərinə su əlavə edilir, su tam çəkilənə qədər bişirilirdi. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində plovun bu növü «çəkmə», əgər südlə su qarışığından bişirilirdisə «südlü plov» adlanırdı. Lakin daşma plovdan fərqli olaraq çəkmə-plovun düyüsünə xırda-xırda doğranmış ət, südlü plova isə zövqdən asılı olaraq kişmiş, qaysı, xurma, hətta doğranmış balqabaq əlavə edirdilər. Daşma plov süfrəyə bir qayda olaraq isti-isti və ya soyuq şəkildə çıxarılırdı. Lənkəran-Astara bölgəsində bu plov səfər yeməyi kimi də hazırlanırdı. Bunun üçün axşamdan bişirilərək çölməkdə saxlanan plov çölməyin formasını alırdı. Onu götürüb dəsmala bükür, səfər yeməyi kimi soyuq plov şəklində tədarük edirdilər. Çörəyin keçmişdə düyü ilə əvəzləndiyi bu bölgədə daşma plov yemiş-qarpızla, şor balıqla, yağla, qatıqla yeyilirdi.

Azərbaycanda daha geniş yayılmış plov növü aş-qaralı plov və ya süzmə plov idi. Belə plovu, yarıbişmiş düyünü süzərək üzərinə ərinmiş yağ əlavə etməklə və altına isə qazmaq hazırlamaqla iri, qalaylanmış «xeyir-şər qazanları»nda dəmə qoyaraq bişirirdilər. Dəmə qoyulan düyünün içərisinə kişmiş atır, üzərinə isə sarıkök və zəfəran suyu vururdular. Yağlı qoyun ətini ərik qurusu, şabalıd, albuxara və yağ-soğanla birgə qovuraraq ayrıca «aş-qarası» hazırlayıb plovun üstünə qoyurdular. Plov bişirmək üçün əhali daha çox «sədri», «ənbərbu» və «xan düyüsü»nə üstünlük verirdi. Azərbaycanda xəngəl kimi süzmə plovun da üzərinə qoyulan qaradan (xuruşdan) asılı olaraq çoxlu növlərini [192, 96-122] hazırlaya bilən səriştəli aşpazlar vardı. Ümumiyyətlə götürdükdə, Azərbaycanda süzmə plovların 50-dən çox növ və növ müxtəlifliyi hazırlanırdı ki, bunlar da Azərbaycan kulinariyasında bitki mənşəli yeməklərin bir daha üstünlük təşkil etdiyini təsdiqləyir. Düyünün plov üçün bişirilməsi və süzülməsi qaydaları eyni olsa da, «qara»nın hazır-

lanmasındakı fərqlər plovların da adlarındakı müxtəlifliyi şərtləndirirdi. Qovurma-plov, turşu-qovurma plov, fisincan plov, şüyüd-plov, lobya-çilov plov [Şək. 3.7.1], qiymə-plov, parça-döşəmə plov [Şək. 3.7.2], səbzi-qovurma plov, cücə plov [Şək. 3.8.1], balıq plov, müsəmbə-plov, çığırtma plov, əriştə-plov, kükü-plov [Şək. 3.8.2], ləvəngi-plov, kimi plovlar məhz qara (xuruş) komponentlərinə görə bir-birindən fərqlənirdi. Süfrəyə verilərkən dəmə qoyulmuş düyü və aşqarası ayrı-ayrı qablarda çəkilirdi. Lənkəran-Astara bölgəsində süfrəyə plovun əsas aş-qarası ilə yanaşı, əlavə aş-qaraları da – qiymə-badımcan, ləvəngi-badımcan, kükü (səbzi kükü, qoz küküsü) və nardança qoymaq da dəb idi. Plova ayrıca qabda əlavə olaraq ərinmiş yağ da verirdilər. Süfrədə əyləşən hər kəs düyünün üzərinə özünün zövqünə və iştahasına uyğun aş-qarası, yağ və əlavə aş-qarası qoyub yeyirdi. Muğanda aş-qaralı süzmə plov «mintəcəm plov» adlanırdı [102, 97].

Azərbaycanın Şəki-Zaqatala, Lənkəran-Astara, qismən də Gəncəbasar bölgələrinin əhalisi arasında döşəmə plov xüsusi səriştə ilə hazırlanırdı. Süzmə plovdan fərqli olaraq döşəmə plovun ət, şabalıd və s. əlavəsi qazana qazmağın üstündən yığılır, üzərinə yarıbişmiş düyü əlavə edilərək dəmə qoyulurdu. Döşəmə plovun ət əlavəsi toyuq, hind toyuğu, balıq, körpə və yağlı quzu əti, ov quşu əti və s. ola bilərdi. Lənkəran-Astara bölgəsində belə plovun döşəməsi balıq və ya toyuq ləvəngisindən də hazırlanırdı. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın çay və dənizsahili bölgələrində plovu, xüsusilə də südlü plovu şor balıqla, balıq-ləvəngi ilə və ya qurudulmuş balıqla yeməyə üstünlük verilirdi [382, 130; 281, 42; 4, 95; 143, 149]. Plova əlavə olunan balıq ləvəngisi kütüm (ziyad) balığından hazırlanırdı. Lənkəran-Astara bölgəsində plova döşəmə kimi kəllə-paçadan istifadə edilməsi təcrübəsi də olmuşdur.

Düyüdən həmçinin şilə, südlü yayma, südlü çəkmə, hoppaca, həsi (horra) kimi yeməklər də hazırlanırdı. Şilə ət suyuna düyü və xırda doğranıb bişirilmiş ət qatmaqla hasilə gətirilirdi. Digər südlü-düyülü yeməklər isə şəkər tozu, doşab və ərinmiş yağ əlavə etməklə süfrəyə verilirdi. Onları bəzən quru kütüm və ya xəşəm balığı ilə, yağda qovrulmuş kişmiş, ərik və xurma ilə də yeyirdilər. Quba bölgəsində südlü plov adlanan yeməyi ortabab ailələr nişan və paltarkəsdi (parça biçini) mərasimlərində verirdilər [23, 17]. Düyü həsisi isə diş çıxarmamış uşaqlara, eləcə də qocalara rahatlukum kimi verilirdi.

Düyüdən hazırlanan ağ aş həlimli olur, onu isti halda şəkər tozu və alça turşusu qatmaqla mərasim xörəyi kimi bişirir, mədə narahatlığı olanlara və iştahsızlara verirdilər. Süfrəyə həlim qarışığı ilə verildiyi üçün ağ aşa həlim-aşı da deyilirdi.

Yeri gəlmişkən, xalq arasında plov çox zaman «aş» adlandırılır. Aparılan tədqiqatlar Azərbaycanda plovdan (aşdan) istifadənin qədim tarixi

olduğunu təsdiqləyir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Qazan xanın arvadı Burla xatunun dilindən deyilən: «Umanına, usanına aş yedirtdim» və «Aygır atım boğazlayıb aşım versin» – ifadələri də buna əyani misaldır [84, 76, 79].

Ayrı-ayrı xörəklərin (küftə, dovğa, tilxam, dolma, düyü şorbası və s.) tərkib komponenti kimi də düyü əvəzedilməz idi. Tərkibinin nişastalılığı, həlimvermə qabiliyyəti, artımlı olması, ləziz dadı və s. keyfiyyətləri düyünü əhaliyə sevdirə bilmişdi. Bəzən düyünü lobya, ərişdə, mərcimək, axta zoğal və s. ilə qarışdıraraq da yemək hazırlayırdılar. Belə yeməklər çilov adlanırdı: lobya-çilov, axta-çilov, mərci-çilov və s.

Düyü unundan firni adlanan zərif məzə yeməyi və çanquri, lökü kimi çörəklər də bişirilirdi. Firni, südə tədriclə düyü unu qatıb bulamaqla hazırlanırdı. Tərkibinə duz və şəkər tozu əlavə edilmiş firnini dayaz boşqablara çəkib süfrəyə verərkən üstünə rombşəkilli və ya kvadrat təsvirli darçın səpilirdi. Firni, bir qayda olaraq, orucluğun iftar süfrələrinin əsas yeməyi hesab olunurdu. Naxçıvanda düyü unundan bişirilən zirətov quymağa bənzəyirdi.

Düyü unundan və yarmasından bişirilən çörəklər (lökü, çanquru) Lənkəran-Astara bölgəsi üçün xarakterik idi. Burada lökünün tavalökü və patalökü adlanan iki növü hazırlanırdı. Tavalökünün özünün də iki növü – adi (yavan) və süd, yağ, şor qatılmaqla hazırlanan növləri məlum idi. Tavalökünün xəmirini tavanın içərisi boyda yastılayır, hər iki üzünü qızartmaqla bişirirdilər. Öz dadına görə süd, yağ və şor qatılmış tavalökü yavan löküdən fərqlənirdi. Yemək zamanı onları paxlava formasında doğrayaraq süfrəyə verirdilər.

Patalökü düyü yarmasından (kəsmə-xırda) hazırlanırdı. Suda yarımbişmiş düyü yarmasından balaca girdə kündələr tutur, tavada yastılayıb, hər iki üzünü qızardırdılar. Patalökü tavalöküyə nisbətən həcminə görə kiçik olurdu.

Çanqurinin xəmiri düyü unundan, ərinmiş yağ və süddən hazırlanırdı. Sonra saxsı çanquri tavasında hər iki üzü qızardılırdı. Ölçüsü nəlbəki boyda olurdu. Lökü və çanquri çörəkləri (daha doğrusu: şirin çörəkləri) bölgədə əsasən buğda çörəyini əvəz edirdi.

Toplanılan etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, Azərbaycan əhalisi XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq qarğıdalı bitkisinin məhsulundan da geniş şəkildə istifadə etmişdir. Qarğıdalını kirkirədə üyüdərək qarğıdalı çörəyi (cad) bişirirdilər. Girdə, balaca və azacıq qalın olan bu çörəyi qatıq, qaymaq və südlə yeyirdilər. Bəzən qarğıdalını suda qaynadaraq (sütül) və isti qorun içində bişirərək də yeməli şəklə salırdılar.

Xalqımızın yemək öynəsində bitki mənşəli yeməklər içərisində bağ-bostan və tərəvəz məhsulları, göyərtilər, yeməli yabanı bitki və otlar da özünəməxsus yer tuturdu. Əsas qida mənbəyi kimi insanların uzaq keçmişlərdən həyatını və fizioloji tələbatını təmin edən bu rasion, tərkibinin vitaminlərlə zənginliyinə, təbii əldə edilməsinə, asan həzm olunmasına, ucuz başa gəlməsinə görə fərqlənir, mövsümi səciyyəli qida rasionu olub, ilin isti fəsillərində süfrələrdə birinci tələbat rolunu oynayırdı. İlin digər fəsillərində onlar emal edilərək süfrəyə çıxarılırdı (mürəbbə, bəkməz, riçal, quru, axta, lavaşana, şoraba və s.)

Xalqın qida rasionunda meyvə-meyvəcat, giləmeyvələr təzə halda çərəz kimi istifadə olunurdu [Şək. 3.9.1-2]. Üzümü pendir-çörəklə yemək, şabalıdı qovurub yemək, yarpaq və kələm dolmasına xoş ətir vermək üçün tərkibinə alma və ya heyva dilimləri əlavə etmək, alçanı duru xörəklərin və yağlı xörəklərin içərisinə qatıb yemək adət halını almışdı. Ərikdən qaysava bişirmək Göyçə mahalı və Naxçıvan bölgəsi əhalisi arasında geniş yayılmışdı. Aşıq Ələsgər şerlərində qaysava ləzzətli yemək növü kimi tərifləndirdi:

Göyçənin qonağa çoxdu hörməti,
Qaysava, qayqanaq verir ləzzəti.
Plov, dolma, kabab, əmliyin əti...
İnsaf eylə, tək motaldan danışma! [8, 204].

Qeyd etmək lazımdır ki, meyvə və giləmeyvələr təkcə çərəz və təzə halda yeyilmir, həm də ehtiyat ərzaq məhsulları kimi tədarük edilirdi.

Bostan-tərəvəz məhsulları (qarpız, yemiş, xiyar, balqabaq, badımcan, lobya, paxla, mərci, noxud, soğan, sarımsaq, bibər, kələm, çuğundur, kartof, pomidor, müxtəlif mədəni və yabanı göyərtilər və s.) həm yüngül yeməklər kimi təzə (çiy) halda yeyilir, həm xörəklərin tərkibinə qatılır, həm də bəzilərindən ayrıca yeməklər hazırlanırdı. Bostan mövsümü zamanı qarpız, yemiş və xiyarı şor və ya pendir-çörəklə yemək əhali arasında geniş yayılmışdı. Balqabaq (boranı, kudu, qabaq, qundir) qaynadılaraq və qızardılaraq şəkər tozu səpməklə yeyilir, ondan plov, südlü-boranı aşı, püre, qutab, pətə (Şirvan və Muğanda: pırtdama) da hazırlayırdılar. N.Kalaşevin yazdığına görə, Səlyanda boranının içərisinə kişmiş, albuxara və ədviyyat doldurub təndirdə bişirirdilər [323, 169].

Azərbaycanda geniş istifadə edilən bostan-tərəvəz bitkilərindən biri də badımcan idi. Ondan hazırlanan dolma, qiymə, ləvəngi, çığırtma, qızartma, pətə süfrələrimizin sevimli yeməkləri hesab olunurdu. Badımcandan həmçinin əcəb-səndəl, plov, taskabab və s. kimi xörəklərin tərkib komponenti

kimi istifadə olunur, turşu-şoraba (sirkə-badımcan) və mürəbbə də hazırlanırdı.

Ənənəvi milli yeməklərin hazırlanmasında soğan və sarımsağın yeri və rolu xüsusi qeyd edilməlidir. Azərbaycanda soğan və sarımsaqdan istifadənin tarixi qədimlərlə səsləşir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında işlədilən «sarımsaq otun yemədən için göynər», «arpa ətməyi, acı soğan öynəciyi deyəyinmi?» – kimi ifadələr [84, 75, 80] də bunu təsdiqləyir. Soğan və sarımsaq həm göyərti kimi, həm baş bağladıqdan sonra çiy şəkildə ilboyu yeyilir, həm də xörəklərin tərkibinə əlavə edilirdi. Doğranmış, üzərinə duz və narşərab (yaxud abqora) əlavə edilmiş soğan balıq xörəkləri ilə iştahla yeyilirdi. Südlü yeməklərdən başqa əksər isti və quru yeməklər soğanla hazırlanırdı. Yağ-soğan qızartması plov və xəngəl kimi yeməklərin əsas tərkib hissəsi idi. Döyülmüş ətdən hazırlanan bütün yeməklərin farşına da soğan qatılırdı. Azərbaycanda Masallı və Hövsan soğanları keyfiyyətinə görə yüksək qiymətləndirilirdi. Hövsan soğanı hətta XIX əsrdə xarici bazarlara satışa da çıxarılırdı. Onun qiyməti baha, alıcısı isə çox idi [298].

Sarımsaq diş halında təzə-təzə yeyilir, əzilərək qatığa, süzməyə və ya quruda qarışdırılıb bir çox xörəklərin tərkibinə əlavə olunur (xəngəl, ağsoğlaq, qaşıqxəngəli, əriştəli isti və s.), sirkə, abqora, nardaşa ilə sarımsağın qarışığı düşbərə, xaş, kəllə-paça kimi xörəklərlə yeyilir, bəzi ət yeməklərinin farşına qatılırdı. Sarımsaqdan ehtiyat ərzaq məhsulu kimi tutmaşoraba da hazırlanırdı [Şək. 3.10.1]. Sarımsağın sağlamlıq qoruyucu, cavanlaşdırma iksiri olduğunu hələ er. əv. VI-V minilliklərdə Tibet monastrı alimləri bilirdilər. Sarımsaq buna görə də Tibet təbabət üsulunda başlıca yer tutur, ondan hazırlanan cövhər cavanlaşdırma iksiri kimi hər altı ildən bir qəbul edilirdi [46, 143].

Azərbaycan qidalanma mədəniyyətində lobya, paxla, mərci, lərgə və b. paxlalı bitkilərdən də çoxçeşidli yeməklər hazırlanırdı. Bu bitkilərdən başlıca olaraq plov hazırlanırdı (paxla plov, mərci plov, lərgə-plov, maş-əriştə plov və s). Nəfis doğranmış göy lobyanı yağda qovrulmuş soğanın üzərinə əlavə etməklə və yumurta vurmaqla lobya çığırtması bişirilirdi. Onu sarımsaq-qatıqla yeyirdilər. Qurudulmuş lobyadan Azərbaycanda lobya küküsü, şeşəmodu, lappa, məysənə kimi quru yeməklər də bişirilirdi. Lənkəran-Astara bölgəsində mərcidən qəlyə və pətə kimi yeməklərin hazırlanması adət halını almışdı.

Yemək rasionunda az-az işlədilən noxuda ayrı-ayrı yeməklərin (piti, dovğa və s.) tərkib hissəsi kimi müraciət olunurdu. Noxuddan, bir qayda olaraq, bayram süfrələri üçün qovurğa və ləb-ləbi hazırlayırdılar. Tərkibinə süd hopdurulub qovrularaq çərəz kimi istifadə edilən ləb-ləbini kişmişlə yeməyə üstünlük verilirdi. Noxudu hədiyin də içərisinə əlavə edirdilər.

Kələm, kartof, pomidor və b. bostan-tərəvəz bitkiləri xalq məişətinə nisbətən gec daxil olsa da, əhali onlardan da ləzzətli yeməklər hazırlamağı bacarırdı. Kələm dolması, kələm şorbası, yağ-soğanda qızardılmış kələm; kartof soyutması, qızartması, əzməsi, kartof şamısı, pomidor salatı, pomidor çığırtması və b. yeməklər bu qəbildəndir. Kartofdan sulu xörəklərin tərkibində geniş istifadə edilirdi. Kələm və pomidordan turşu-şorabalar da hazırlayıb ehtiyat ərzaq məhsulu kimi tədarük edirdilər.

Yuxarıda haqqında qısaca bəhs etdiyimiz yabanı və mədəni bitkilər, göyərtilər mövsümi səciyyəli olmaqla, qida rasionunda başlıca yer tuturdu. Göyərti təzə halda pendir-şor-çörəklə yeyilir, onlardan müxtəlif xörəklər hazırlayır, təzə və ya qurudulmuş halda ayrı-ayrı yeməklərə (xörəklərə) əlavə kimi istifadə edirdilər. Yeməli mədəni göyərtilər kimi süfrəyə başlıca olaraq şüyüd, keşniş, göy soğan, tərxun, yarpız, kəvər, vəzəri (acıtərə, acıqıcı), nanə qoyulurdu. Bu göyərtilər əsasən quru və yağlı xörəklərin yanında süfrəyə çıxarılırdı.

Təzə göyərtilərdən müxtəlif çeşidli yeməklər hazırlanırdı. Göy kətəsi, göy qovurması, dovğa, sıxma (tilxam), kükü, gicitkən çığırtması, və b. yeməklərin əsas tərkib qarışığı göyərti və yabanı yeməli bitkilər idi. Xatırladaq ki, yeməklər içərisində yeganə istisna olaraq əvəlikli umac xüsusi olaraq dərilərək saç kimi hörülmüş və qurudulmuş əvəlikləri xırda-xırda doğramaqla bişirilirdi.

Kətəni hazırlamaq üçün nazik yayılmış xəmirin yarı hissəsinə narın doğranmış göyərti (ümumi adı: pencər), göy soğan və quru şor (əzilmiş pendir də ola bilər) qoyaraq digər hissəsini onun üzərinə qatlayır, kənarlarını yapışdırır, sacın üstündə bişirirdilər. Bişmiş kətənin hər iki üzünü (bəzən də içərisini) kərə yağı ilə yağlayır, iri sinilərdə isti-isti süfrəyə verir, sumaxla yeyirdilər. İçərisinə qoyulmuş pencərdən asılı olaraq kətənin adı da müxtəlif olurdu: şomu, unnuca, qırxbuğum, cincilim, gicitkən kətəsi və s. Kətəni əsasən yaz aylarında, pencər bol olan vaxt bişirirdilər.

Tilxam (sıxma) bişirmək üçün içərisinə düyü qatılmış soğançalı suyun üzərinə doğranmış, acı suyu çıxarılmış (sıxılmış, sıxma sözü də elə buradan yaranıb) pencəri töküb, bişirir, sarımsaq-qatıqla yeyirdilər.

Şirvan tərəsi müxtəlif yeməli yabanı və mədəni bitkilərin yağda qovurması idisə, Lənkəran bölgəsində tərə göyərti qatışığından bişirilmiş duru xörəyə deyilirdi. Lənkəran tərəsi yavanlıq kimi və ya plova əlavə aşqarası kimi süfrəyə verilirdi. Xatırladaq ki, Lənkəran tərəsi Şirvanda turşu-sıyıq, Şəkidə, Göyçə gölü və Qərb bölgələrində balva adı ilə məlum idi. Balva əməköməçi və göy soğandan bişirilir, tərkibinə düyü, un, isladılmış lavaşana, yumurta və yağ da əlavə olunurdu.

Tərkibi göyərti ilə zəngin olan yemək növlərindən biri də dovğa idi. Ayrana və ya qatığa doğranmış göyərti qatıb bulamaqla bişən dovğaya zövqdən asılı olaraq düyü, noxud və ya xırda ət-küftə də qatırdılar. Xarakterik haldır ki, Naxçıvanda dovğa hind toyuğunun ətinin işgənəsinə göyərti qatmaqla, Qubada isə qatıq və ya ayrana kələm qatmaqla bişirilirdi.

Azərbaycan həm də yeməli göbələklərin vətəni olmuşdur. Əhali göbələyi suda bişirib yağ-soğanla qovurmaqla və göbələk «papağına» azca duz tökərək od üzərində bişirməklə yeməyə üstünlük verirdi.

Azərbaycanın Qərb, Borçalı və Göyçə bölgələrində yeməli yabanı bitkilərdən olan qulançarı xüsusi əndazə ilə biçirirdilər. Bunun üçün 8-10 sm diametrli tut və ya göyrüş ağacının qabığı 30-40 sm uzunluğunda bütöv çıxarılır, içərisinə quzuqulağı döşənir, bir dəstə qulançar oraya yerləşdirildikdən sonra çıxıqları mamırlanır və qora basdırılırdı. Bu üsula qovsarada (ağac qabığı qovsara adlanır) qulançar bişirmə deyilirdi. Müəyyən müddətdən sonra qovsara qordan çıxarılır, mamır qabıq suyunda islandığına görə yanmır, quzuqulağı isə duz rolunu oynayırdı ki, bu da qovsara üsulu ilə bişən qulançara xüsusi dad verirdi [123, 122]. Qulançarın qovsarada biçirilməsi, zənnimizcə, odun yenicə meydana gəldiyi və hələ məişət qablarının geniş yayılmadığı dövrlərin yeməkbişirmə ənənələri ilə səsləşir.

Yabanı və mədəni yeməli bitkilər və otlar həm də qurudularaq ehtiyat ərzaq məhsulları kimi tədarük edilir, keyfiyyəti və xassələri öyrənilir, yeməklərə əlavə kimi işlədilirdi. Keşniş, şüyüd, nanə, yarpız, reyhan, cəfəri, mərzə, kəklikotu, sarıçiçək, qırxbuğum, qantəpər, qəfliçiçəyi, əvəlik və b. bu qəbildən idi. Quru ot və bitkilərin bəziləri həm də qış aylarında çay kimi dəmlənirdi.

Tərkibində çoxlu miqdarda «S» vitamini, mineral maddələr, nişasta, zülal və b. həyati əhəmiyyətli komponentlər olan bitki mənşəli yeməklərdən Azərbaycanda geniş istifadə olunması xalqımızın qidalanma mədəniyyətinin yüksək olmasını təsdiqləməklə, bu çoxçeşidli yeməklərin zəngin biliklər, vərdişlər və ənənələr hesabına meydana gəldiyini, mühafizəkarlığını, qonşu xalqların qida öyrənisinə müsbət təsirini də söyləməyə imkan verir. Bu bir həqiqətdir ki, bütün Qafqazda zəngin bitki mənşəli yeməklər yarada bilən, onu qoruyub yaşadan, özgə xalqlara bu rasiondan bəhrələnməyə səmimiyyətlə razı olan, özü isə özgə mətbəxindən çox «xəsisliklə» faydalanan yeganə xalq Azərbaycan xalqıdır.

3.4. Ət və süd mənşəli yeməklər

Şirəli və qidalı otlaqlarla zəngin olan yaylaqlar, mülayim iqlimə malik geniş qışlaqlar Azərbaycanda maldarlığın inkişafına əlverişli şərait yaratmışdı. Maldarlıq məhsullarından hazırlanan yeməklər gündəlik, bayram və mərasim süfrələrinin ən ləziz və sevimli yeməkləri idi. Ətdən hazırlanan yeməklərin gündəlik yemək öynəsində süd məhsullarına nisbətən az yer tutmasına baxmayaraq, onların hazırlanma qaydaları xalqımızın yüksək qida mədəniyyətindən soraq verir. Ət yeməklərinin çoxçeşidliliyi, mürəkkəb üsullarla ətin istifadəyə yararlı hala salınması, ət yeməkləri hazırlanmasının çoxmərhələli qaydaları və s. Azərbaycan xalqının yemək öynəsində ətdən istifadə edilməsinin qədim tarixi olduğunu təsdiqləyir [402, 160].

Odun meydana gəlməsi ilə ət bişirmənin XX əsrin əvvəllərinədək gəlib çıxmış «közdəmə» və ya «çoban kababı», qızmış daş üzərində ət bişirmə, «qorabasdırma», «büryan» kimi arxaik qaydaları ibtidai cəmiyyətin «qida mədəniyyəti»nin qalıqları olmaqla, xalqın məişətində maldarlığın da qədim təsərrüfat sahəsi olduğunu sübut edir. Çöl-səhra skiflərinin kulinariya mədəniyyətini arxeoloji materiallar əsasında tədqiq edən N.A.Qavrilyuk eyni ətbişirmə qaydalarının skiflər arasında da mövcud olduğunu söyləyir [245, 26]. Közdəməni bişirmək üçün nazik kəsilmiş ət parçalarını közün üzərində hər iki üzü bişənədək saxlayırdılar. Tez hasilə gəldiyinə görə ona «əlüstü kabab» və yaxud, «çoban kababı» da deyirdilər. Ət külə bulanmasın deyə, közdəməni bəzən qızmış daş üzərində də bişirirdilər.

Qorabasdırmanı ən çox yaylaqlarda hazırlayırdılar. Bunun üçün xırda heyvanı (qoyun, quzu) bütöv soyur (xırdabuynuzlu heyvanlar bütün Azərbaycan üçün xarakterik olan iki qaydada: açma və bütöv soyulur), ətini doğrayır, içərisinə ədviyyat və süd sağıb tökdükdən sonra heyvanın öz dərisinə yığaraq dərinin bütün çıxıntılarını bağlayırdılar. Ətlə dolu dərini, içərisində od qalanmış çalaya (qarıma) yerləşdirir, üstünü köz və qorla (isti külköz qarışığı) və torpaqla basdırıb 1,5-2 saat müddətində bişirirdilər. Dərinin yunu yanaraq qətranşəkilli xüsusi qoruyucu örtük əmələ gətirirdi. Sonra dərini kəsib hazır yeməyi iri tiyanlara boşaldırdılar. Bəzən quzunu xəmirə də bükərək bu qayda ilə bişirirdilər.

Arxaik dövrlərlə səsləşən ətbişirmə qaydalarından biri də «büryan» idi. Əsasən Naxçıvan və Qarabağ bölgələri üçün xarakterik olan bu yeməyi bişirmək üçün yağlı erkək toğlunu bütöv soyub hazır qoyur, təndiri qalayıb köz əldə edirdilər. Közün üstünə balaca tiyan və ya çölmək qoyulur, içərisinə yarma və yaxud düyü tökülür, su əlavə edilirdi. Bundan sonra bütöv cəmdəyin arxa ayaqlarını bir-birinə bağlayıb arasına ağac keçirir, cəmdəyi

üzüaşağı təndirə yerləşdirirdilər. Təndirin ağzı kip bağlanırdı. Burada 1-2 saat qalan cəmdək qıpqırmızı bişib büryan olurdu. Təndirdəki çölməyin içərisinə ona görə su əlavə edirdilər ki, su həm buxarlanıb içəridə bişən ətin yumşalmasına şərait yaratsın, həm də bişmə zamanı cəmdəkdə yağ damcıları əmələ gəlib çölməyə tökülənə qədər orada qoyulan düyünün və ya yarmanın yanmasına imkan verməsin. Çölmək yağ dənələrinin köz üstə düşərək yanmasının və tüstü yaratmasının qarşısını alırdı. Bəzən çölmək yarması quyruq yağı ilə elə qarışırdı ki, ətdən də yeməli olurdu.

Əhalinin yemək öynəsində ət həm təzə halda, həm qurudularaq (qaxac), həm də qovrularaq (qovurma, cızdaq) istifadə olunurdu. Azərbaycanda ətdən təzə halda istifadəyə üstünlük verilir, ondan olduqca rəngarəng çeşidli yeməklər hazırlanırdı. Xüsusilə maldar elatlar arasında geniş yayılan, ümumiyyətlə isə bütün xalqa tanış olan ənənəvi ət yeməkləri arasında tikə kabab, lülə və ya döymə kabab, basdırma kabab, hüseyni kabab, tava-kabab, taskabab, balıq kababı, təndir kababı, sac kababı, daş kababı, kababbüryan, tor kababı, içalat kababı, bağırsaq kababı, quyruq kababı və s.; saciçi, bozartma, şəşəndaz, seyfilmülk, qızartma, yəxni [129, 207-209], soyutma, kələpır, pörtləmə, içalat qovurması, doldurma (bağırsaq və qarın doldurması), bozbaş, piti, buğlama və s. yeməklər üstünlük təşkil edirdi.

Təzə əti qiyməkeşlə döyüb müxtəlif xörəklər – küftə, küftə-bozbaş, arzuman küftəsi, rizə küftə; dolmalar (tənək, kələm, bağayarpağı və badımcan dolmaları, Abşeronda xiyar və alma dolmaları [143, 148], yalançı dolma və s.), taskabab, lülə və ya döymə kabab bişirirdilər.

Xalq arasında xırdabuynuzlu heyvanların baş-ayağından «kəllə-paça», iribuynuzlu heyvanların dırnağından isə «xaş» yeməyinin hazırlanması ilin soyuq fəsilləri üçün daha xarakterik idi. Heyvanların şirin bağırsağından çöz, bağırsaq kababı, qarnından basdırma qarın kababı və qutab, quyruğundan isə cızdaq, quyruq kababı bişirmək də məlum idi. Zaqatala-Balakən bölgəsində qoyun içalatından bağırsaq doldurması, Qərb bölgələrində isə heyvan baş-ayağından qarın doldurması bişirməyi bacarırdılar. Sonuncunu sümükdən ayrılmış kəllə-paça ətini xırda-xırda doğramaqla qarına yerləşdirib qaynayan suyun içində 2-3 saat bişirib hasilə gətirirdilər. Ləzgilərin azərbaycanlılardan mənimsədikləri bu yemək növü içalatdan (ürək, böyrək, ciyər) bişirilirdi [189, 263-264]. İngiloyların yas mərasiminin tipik yeməyi olan «bari» isə mal içalatı (qarın, qursaq, ciyər, dalaq) və şirin bağırsaqdan hazırlanırdı [112, 176-177]. Maraqlıdır ki, qarında ət bişirilməsi qaydaları Mərkəzi Asiya köçəriləri [292, 65], skiflər [245, 26] və digər xalqlar arasında da [284, 121] məlum olmuşdur. Xüsusilə monqollar heyvan içalatının (ürək, böyrək, ağ ciyər, qara ciyər, dalaq) xörək təyinatı ilə yanaşı, insan or-

qanizminə müvafiq təsirinə də inanırdılar. Onlar belə hesab edirdilər ki, qara ciyər yemək – gücü, ürək yemək – cəsarəti və mətinliyi, dalaq yemək isə cinsi potensianı artırır [292, 67].

Qarında bişirilən xarakterik yemək növlərindən biri də gupa idi. Onu Ordubad əhalisi xüsusi səriştə ilə hazırlayırdı. Yuyulub-təmizlənmiş mal qarnı əl boyda kəsilir, içərisinə turşu, noxud ləpəsi, düyü və ədviyyə qarışığından hazırlanan içlik doldurulur, ağız hissəsi sapla tikilərək yağ-soğanda qızardılır, sonra su əlavə olunurdu. Gupanı boşqablarda süfrəyə verir, onu yeyən şəxs sapları özü kəsirdi.

Azərbaycanda təzə ətdən hazırlanmış yeməklərin belə müxtəlif çeşidləri olsa da, hər halda bütün ət yeməklərinin şahı kabablar, dolmalar və piti olaraq qalırdı. Yaranma tarixi etibarilə odun meydana gəlməsi dövrünə təsadüf edən kabab təkcə Azərbaycanda deyil, Qafqazda və Şərq ölkələrinin çoxunda geniş yayılmışdır. Kababa «şişlik» adı ilə ən qədim yazılı abidəmiz olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da təsadüf edilir [84, 20]. Əsasən əlamətdar hadisələr zamanı (bayramlarda, el şənliklərində, əziz qonaq gələndə, digər ailə ziyafətlərində) hazırlanan kabablar içərisində tikə-basdırma kabab (qırma kabab) daha ləyaqətli kabab növü hesab olunurdu.

Azərbaycan kababları bişirildikləri qablara və ocaqlara görə (tava kababı, taskabab, manqal kababı, təndir kababı, sac kababı, daş kababı və s.); istifadə olunan ətin təyinatına görə (quzu kababı, toyuq kababı [Şək. 3.10.2], qaban kababı, hinduşka kababı, içalat kababı, balıq kababı, quyruq kababı, çöl heyvanları və quşlarının kababları), eləcə də istifadə olunan ətin emal üsullarına görə (tikə-qırma kabab [Şək. 3.11.1], lülə [Şək. 3.11.2], qiymə və ya döymə kabab, basdırma kabab, şam kabab və s.) bir-birindən fərqlənir, hər birinin ayrıca dadı, tamı, süfrədə yeri və bəyənilmə dərəcəsi olurdu. Kabablar süfrəyə verilərkən yanında zövqdən asılı olaraq göyərti, sumax, narşərab, müxtəlif tutma-şorabalar və salatlar da qoyulurdu. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq badımcan, kartof və pomidor kababları da meydana gəlmiş, ət kabablarına əlavə kimi verilmişdir. Naxçıvan bölgəsində ət kabablarına verilən pomidor-badımcan əlavəsi qısaca olaraq «qırmızı-qara» adlanır. Kababları süfrəyə ləyaqət rəmzi olaraq şişdə verməyə daha çox cəhd göstərilirdi. Adətən, əziz qonağın və ya ocağa gətirilən gəlinin ayağı altında kəsilən qurbanlıqdan bişirilən kababları süfrəyə şişdə verirdilər.

Azərbaycanda bişirilən dolmalar döyülmüş ətin büküldüyü materiala görə (yarpaq dolması [Şək. 3.12.1], əvəlik dolması, kələm dolması [Şək. 3.12.2], badımcan dolması, bağayarpağı dolması); eləcə də hazırlanan içliyin xüsusiyyətinə görə (yalançı dolma, müğəşərli dolma və s.) bir-birindən fərqlə-

nirdi. Bağayarpağı dolmasını nadir hallarda bişirir, onu mədə-bağırsaq xəstəliyi olan ailə üzvlərinə verirdilər. Yalançı dolmanın isə içliyi göyərti-pencər və düyü qarışığından hazırlanırdı. Bir qayda olaraq, bayram və mərasim üçün bişirilən yarpaq dolmasını 10-12 ədəd olmaqla sapa düzür, bişirir, bir adamlıq boşqablara çəkirdilər. Kələm dolmasına albuxara və şabalıd qatılır, heyva dilimlənib altına və aralarına qoyulurdu. Gəncəbasarda belə dolma sirkə-şirə ilə yeyilirdi. Yarpaq dolması isə süfrəyə qatıq və ya sarımsaq-qatıqla verilirdi. Müğəşərli dolmanın içliyi isə döyülmüş ətə noxud-müğəşər qatmaqla hazırlanırdı.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq xalq məişətinə pomidor, bolqar bibəri və b. tərəvəz bitkilərinin daxil olması ilə əlaqədar badımcan, pomidor və bibər dolması xalqın yeməkləri içərisində mühüm yer tutmağa başlayır.

Azərbaycan xalqının ənənəvi milli yeməklərindən biri də piti idi. Bu yemək növünü xüsusi saxsı qablarda (piti dopusu, piti bərnisi, ailəvi piti çölməyi) hazırlayırdılar [187, 226]. Körpə əmliyin döş əti və quyruğundan hazırlanan piti yüksək qiymətləndirilirdi. Piti vam odda 6-7 saata qədər bişirilir, içərisinə bişmə ardıcıllığına əməl etməklə ət, noxud, soyulmuş baş soğan, quyruq, eləcə də zövqdən asılı olaraq zəfəran, quru nanə, təzə və ya quru alça qatırdılar. Pitinin suyu (işgənəsi) və qarışığı ayrı-ayrılıqda yeyilirdi. Adətən doğranmış səngək çörəyinin üstünə piti suyu tökülərək taxta qaşıqla yeyilir, piti qarışığı isə həvəngdəstədə döyülərək çörəklə birgə süfrəyə verilirdi. Şəhər qaydasınca pitinin yanında göyərti, sumax və istiot vermək də dəb idi. Bütün orta əsrlərdə, eləcə də XIX-XX əsrin əvvəllərində Gəncə və Şəki şəhərləri öz pitisi ilə məşhurlaşmışdı [Şək. 3.13.1].

Göründüyü kimi, həm xalis şəkildə işlədilən, həm də ayrı-ayrı xörəklərin tərkib hissəsi kimi ət xalqımızın qidalanma mədəniyyətində başlıca yer tutmuşdur. Kəsilən heyvanın bütün əzalarından yemək hazırlayan Azərbaycan xalqı arasında heyvan qanından yemək hazırlamaq nadir hadisə sayılırdı. Lakin etnoqrafik ədəbiyyatda qurbanlıq erkəyin qanının təmiz qaba tutularaq laxtaladıb ondan qovurma bişirilməsi qaydası Gürcüstan azərbaycanlıları arasında qeydə alınmışdır [55, 114-115]. Yağda qovrulan heyvan qanı adətən zəif düşən xəstələrə türkəçarə vasitə kimi verilirdi. Çox güman ki, qan qovurmasından istifadə İslamdan əvvəlki dövrlərin əski inamlarından bəhrələnir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, lamaizmə sitayiş edən tıva türklərinin milli mətbəxində qandan hazırlanan müxtəlif xörəklər mövcuddur. «Çımçaq xan», «saydaji», «kadıq xan», «söyündüqe kutkan xan» və s. bu qəbildəndir [104, 235]. Tibetlilər, tıva türkləri və monqollar qandan yemək kimi istifadə etməklə yanaşı, həm də qan kolbasası düzəldirdilər [292, 67; 293, 38].

«Üz ağardan xeyir-şər yeməkləri» hesab olunan ət xörəklərinin Azərbaycanda çoxlu lokal-məhəlli variantları qeydə alınmışdır. Naxçıvanın «gupa»sı, «doğramac»ı, «xan atlandı»sı, «büryan»ı, «müğəşərli qiymə»si, «ət şamısı», Gəncəbasarın «bağırbeyni», Ayrım bölgəsinin «sığırsidiyi», Qarabağın «çoban qovurması», Qərb bölgəsinin «qorabasdırma»sı, «doldurma»sı, «xəngəl»i, Zaqatala-Balakən bölgəsinin «bağırsaq doldurması», Şəkinin və Gəncənin pitisi, Lənkəran-Astara bölgəsinin «toyqatığı» (şirinqatıq), «kəllə-paça plovu», «ləvəngi»si, Bakının və Abşeronun «düşbərə»si, «küftə-bozbaş»ı, «şəşəndaz»ı, «seyfilmülk»ü, «Arzuman küftəsi», dəvə ətindən qutabı, Qazax «kələpır»ı adla söylənir, qonaq qarşısına çıxarılan lətafətli xörəklər kimi səciyyələnirdi.

Azərbaycanda vəhşi çöl heyvanlarının ətindən də yeməklər hazırlanması az-çox dərəcədə məlum idi. Ceyran-cüyür kababı, dovşan qızartması, dağ kəli, əlik, dağ qoçu və b. çöl heyvanlarının ətindən bişirilən ləziz kabablar, bozartma, qızartma, qovurma və b. yeməklər qonaqlıq süfrələrini bəzəyirdi.

Ev və çöl quşlarının ətindən, yumurtasından əhalinin əksəriyyəti istifadə edə bilirdi. Xalq arasında geniş yayılmış inama görə, ov quşlarının dimdikləri qar gördükdən sonra, qaz və ördəyin ayaqları sazaqdan qızaranda, toyuq və hindtoyuğunu isə il boyu yemək məsləhət idi. Quş ətindən həm sulu-isti, həm də quru xörəklər hazırlanırdı. Ən geniş yayılmış və bütün əhalinin sevimli yeməyi toyuq şorbası idi. Bundan başqa, quş ətindən çığırtma, soyutma, qızartma, kabab, ləvəngi və b. yeməklər də hazırlanırdı. Quş əti həm süfrəyə ayrıca yemək kimi verilir, həm də xəngəl və plov kimi klassik yeməklərə qara (xuruş) kimi əlavə edilirdi. İqtisadi cəhətdən az təmin olunmuş kəndli ailəsinin qonaq süfrəsinə çıxartdığı ən ləziz yemək məhz quş ətindən bişirilirdi. İri heyvan kəsmək kəndli ailəsini izafi maddi xərcə saldığı üçün hətta bayram yeməkləri də çox zaman ev quşlarının ətindən hazırlanırdı. Lənkəran-Astara, Şirvan və Şəki bölgələrində quş ətindən ləvəngili çölmək kababı, təndir kababı bişirmək adət halını almışdı.

Əhalinin yemək öynəsində ev quşları ilə yanaşı, çöl ördəyi, çöltoyuğu, çöl qazı, qızılqaz, kəklik, bildirçin, qırqovul, turac, dovdaq, bəzgək, qaşqaldaq və başqa ov quşlarının ətindən hazırlanan yeməklər də müəyyən yer tuturdu. Bu quşların əksəriyyətinin ətindən kabab, ördək, qaz və qaşqaldaq kimi yağlı quşlardan isə ləvəngi, çölmək kababı, fisincan və b. yeməklər hazırlanırdı. Sərçə əti və işgənəsi müalicə vasitəsi kimi milli xörəklərimizin tərkibinə daxil edilmişdi. Xalq arasında qismən də olsa, hind toyuğu ətindən dolma və xəmirə bükməklə qorabasdırma da məlum idi.

Yumurtadan qayğanaq və soyutma bişirilir, müxtəlif çığırtma xörəklərinin üstünə vurulur, plov qazmağı hazırlanırdı. Yumurta kükü və lobya

yeməyinin də başlıca tərkib komponenti idi. Lənkəran bölgəsində bişirilən küküyə yumurta ilə yanaşı, əzilmiş qoz ləpəsi də qatırdılar. Təzə yumurta çiy halda müalicə məqsədilə içilirdi. Naxçıvan əhalisi arasında yumurtadan silikmə və ballı qayğanaq bişirmək də geniş yayılmışdı. Novruz bayramında rəngli soyutma yumurta bişirmək, yumurta döyüşdürmək, yumurta ilə fala baxmaq əhalinin sevimli adətlərindən idi. Kəndli məişətində yumurtanın böyük əksəriyyəti mübadilə rolu oynamaqla yanaşı, ev quşlarının sayının artırılmasına (toyuq basdırmaq) sərf olunurdu. Adətən, çöl quşlarının yumurtasından müalicə məqsədləri üçün istifadə olunurdu. Gec dil açan uşaqlara göyərçin yumurtası içirtməklə bu xətanı aradan qaldırmaq mümkün idi.

Azərbaycanın dənizsahili və çayboyu ərazilərində yaşayan əhali arasında balıq yeməkləri geniş yayılmışdı. Hələ qədim zamanlardan balığı ilboyu yemək üçün duza qoyur, qurudur, qaxac edir, həm də təzə halda bişirib yeyirdilər. Lənkəran-Astara, Muğan və Abşeron bölgələrində təzə balıqdan, bir qayda olaraq, kabab (təndir kababı, buxarı kababı), soyutma, qızartma (bütöv və yaxud doğramaqla qızartma), balıq ləvəngisi, buğlama, balıq sırdağı, ləmbic, balıq mütənçəmi, dolma və b. yeməklər hazırlanırdı. Əhali balığı həmçinin plov qarası kimi süfrəyə verir, basdırma plovun altına balıq və ya balıq ləvəngisi qoyurdu. Balıq kababı əsasən ziyad, qızılbalıq və xəşəmdən şişə keçirməklə bişirilir, bir qayda olaraq varlı əsilzadə süfrələrini bəzəyirdi. Bəzən ziyad, xəşəm, çapaq və çəki kimi balıqları bütöv şəkildə içalatını təmizləyib başını quyruğuna tikməklə bişirirdilər. Muğanda balığı əncir və ya üzüm yarpağına büküb buxarıda qızmış kərpiclərin üstündə qora basdırmaqla bişirməyə üstünlük verilirdi. Qərb bölgələrində xram balığından balıq soyutması bişirmək ənənəsi var idi. Bunun üçün təmizlənmiş balıqları bütöv halda suda qaynadır, süfrəyə verərkən yanına istiot, nardaşa qoyurdular. Bir qayda olaraq, yağlı balıqlar qızardılır, yağsız balıqlar isə soyutma bişirilirdi.

Şamayı və qarasol kimi xırda balıqlar bütöv, qızılbalıq, ziyad (kütüm), xəşəm, qızılxallı, çapaq və çəki kimi balıqlar isə fal-fal doğranmaqla tavada qızardılırdı. Süfrəyə verilərkən yanına doğranmış soğan, sumax, istiot və narşərab da qoyulurdu. Xəzərsahili bölgənin əhalisi arasında qızardılmış balığı südlü plovla yemək adət şəklini almışdı. Yarıqızardılmış balıqdan döşəməplov da hazırlanırdı.

Lənkəran bölgəsi əhalisinin sevimli yeməklərindən biri də balıq sırdağı idi. Çapaq və ziyad balıqlarından bişirilən balıq sırdağını ayrıca qızardılmış balıq və xırda-xırda doğranaraq yüngül qızardılmış sarımsağı lay-lay qazana yığıb, üstünə cəfəri və qora suyu əlavə etməklə vam odda dəmləyə-

rək hasilə gətirirdilər. Onu həm plova qara kimi verir, həm də çörəklə yeyirdilər. Balıq sırdağından fərqli olaraq Muğan ləmbicində sarımsağı soğan və göy-göyərti tərkibi əvəz edirdi. Üzərinə yağ əlavə edilən ləmbic xəşəm və sıf balığından hazırlanır, sacın içində bişirilirdi.

Muğan bölgəsi üçün xarakterik olan balıq mütənçəmini hazırlamaq üçün balığı təmizləyib doğrayır, duzla və doğranmış soğanla qarışdırıb qazana (çölməyə) yığır, üstünə yağ və sirkəli su əlavə edib vamla bişirirdilər [102, 110-111]. Qazanın qapağı kip örtülürdü ki, balıq öz buğunda bişsin. Onu qızılxallı və xəşəm balığından hazırlayır, plovla yeyirdilər.

Azərbaycanın orijinal milli balıq yemək̆ləri içərisində balıq ləvəngisinin əvəzini tapmaq çətindir [Şək. 3.13.2]. Onu, adətən, kütüm, xəşəm, çəki, çapaq və külmə balıqlarından bişirir, bayram, mərasim, ailə şənlikləri və qonaqlıq süfrələrinə çıxardırdılar. Bunun üçün qoz ləpəsi, soğan və balıq kürüsündən içlik «ləvəngi» hazırlanır, qarın boşluğu təmizlənmiş, duz, istiot və turşu (alça turşusu) vurulmuş balığın içinə yığılır, sapla tikilir, balığın quyruğu başına bənd edilərək dairəvi şəklə salınır, sonra ocaqda və ya təndirdə bişirilirdi. Balıq ləvəngisi ayrıca və ya plovla yeyilirdi.

Dənizsahili və Muğan bölgələrinin əhalisi arasında balıqdan buğlama, dolma və s. yeməklərin hazırlanması təcrübəsi də vardı. Adətən Abşeronda dolmanı təzə balıq ətindən, Muğanda isə duzlu və şit balıqlardan bişirirdilər.

S.Vurğun «Bakının dastanı» poemasında Azərbaycanda məlum olan balıq növləri və balıq yeməkləri haqqında yazırdı:

Qızıl balıq, azad mahı,
Gümüş rəngli xalları var.
Balıqların odur şahı,
Kababından ləzzət apar!

Kütüm balıq təmiz, dadlı,
Plov üstə məzəlidir -
Suyuşirin, zər qanadlı,
Əsil yurdu Ənzəlidir.

Sazan da var...mərifəti
Gönü qalın adamlar tək.
Bıçaqkəsməz olur əti,
Məclisinə qoyma gərək!..

Şamayısa az-az olur,
Yağda qızart, ye, nuşican!
Damaq duru, kef saz olur,
Yediyindən doymaz insan...

Kişmişlə qoz, axta zoğal,
Soğan qızart, onlara qat.
Qoy yığışsın əhli-əyal,
Badə götür, de «həzərat!..»

Bir də xəşəm...Yağlı xəşəm.
Salyandadır bu nemətim.
Balıqçılıq deyil peşəm,
Uzanmasın bu söhbətim [173, 327-328].

Xəzərsahili və Kür çayının axarı boyu məskunlaşan əhali balıq kürüsünü həm təzə halda qızardaraq yeyir, həm də ondan ehtiyat ərzaq məhsulu hazırlamaqda böyük təcrübəyə sahiblik edirdi. XIX əsrdə Salyanda olmuş rus alimi İ.N.Berezin burada kürünün böyük məharət və ustalıqla emal edildiyini müşahidə etmiş və yazmışdır ki, Sibirin sürətlə axan çayları dadlı balıqlarla bol olsa da, onun boyat, duzlu kürüsü Salyan balıq vətəgələrinin kürüsü ilə heç müqayisə edilə bilməz. Müəllif burada yeddi balıq vətəgəsinin olduğunu və Salyan kürüsünün Rusiya imperiyasının hər tərəfinə göndərildiyini də qeyd etmişdir [218, 3 h., 82, 91, 97].

Azərbaycan xalqının minilliklər boyu qida mədəniyyətində əldə etdiyi empirik biliklər, vərdişlər və təcrübələr daha çox süd və süd məhsullarının hazırlanması sahəsində qazanılmışdır. Süd-ağartı məhsulları yavanlıq kimi əhalinin gündəlik yemək rasionunda başlıca yer tuturdu. Süd yemək süfrəsinə həm təbii şəkildə çıxarılır, həm də müxtəlif südlü xörəklərin (südlü sıyıq, çəkmə, südlü sülfüllü, südlü əriştə, firni, südlü umac, şullu, qındı və b.) tərkibində işlədilirdi. Körpə uşaqlara və qocalara isti südün içərisinə çörək doğrayıb (doğramac) verirdilər. Südlə müxtəlif yağlı çörəklərin xəmirini də yoğururdular.

Yenicə doğmuş heyvanın ilk südündən (ağız südü) hazırlanan yeməklərin bir neçə növü (ağız, suluq və ya qoux, bulama, kələkey, maxara, kətəməz) məlum idi. Ağız südünü sağıb heyvanın suluğuna (ətənə üstündə sulu pərdə) tökür, ağzını bağlayır və isti qorda bişirirdilər. Bişərkən pendir kimi bərkiyən, yağlı-ləzzətli olan suluğun üst qabığını soyaraq yeyirdilər. Suluq köçmə elat və tərəkəmə məişəti üçün xarakterik yemək növü idi.

Maxaranı hazırlamaq üçün ağız südünün içərisinə un qarışdıraraq həll olana qədər çalır, alınmış qatı məhlulu qaşıq-qaşıq qızmış və yağlanmış sacın üstünə tökərək bişirirdilər. Azərbaycanın keçmiş kəbirli və ovşar tayfaları arasında bu yemək növünün «şan-şan» adlandığı qeydə alınmışdır [142, 19].

Ağız südündən maldarlığın inkişaf etdiyi bölgələrdə kətəməz bişirirdilər. Bunun üçün içərisinə azacıq duz qatılan ağız südünü qazana töküb dələmə kimi bərkiyənə qədər bulaya-bulaya qaynadırlar. Kətəməz xırda doğranaraq çörəklə yeyilirdi. Döl kampaniyası zamanı çoxlu kətəməz bişirib şirinlik əlaməti olaraq onun bir hissəsini qohuma-qonşulara pay verirdilər [69, 171]. Ağızdan sonrakı iki-üç gün ərzində sağılan süddən bulama bişirilirdi.

Azərbaycan xalqı arasında süddən istifadə edilməsinin ən geniş yayılmış üsullarından biri qatıq və pendir hazırlamaq olmuşdur. Qatıq, bişirilərək müəyyən temperatura qədər soyudulmuş südün içərisinə çalası (boyat qatıq) töküb qarışdırmaqla hasilə gətirilirdi. Bu qayda ilə qatıq əldə etmək təkcə

Kiçik Qafqaz və Azərbaycan üçün deyil, bütün Qafqaz, Orta və Qabaq Asiya, Misir və Cənubi-Şərqi Asiya ölkələri üçün də xarakterik olmuşdur [329, 232-233]. Bəzən süd isti yerdə xeyli qaldıqda, eləcə də ildırım çaxması zamanı öz-özünə uyuşaraq qatığa çevrilirdi. Əhali onu «şeytan qatığı» və ya «cortan» adlandırır və adətən yemirdi. Qatıq üzlü və üzsüz olmaqla iki növdə hazırlanırdı. Üzlü qatığı, südü birbaşa bişirərək qatıq çalmaqla hazırlayır, üzsüz qatığı isə dayaz və enli qablarda sərilmiş südün üzünü yığıb altını isə mayalamaqla əldə edirdilər. Qatıq gündəlik və öynəlik çalınırdı. Öynəlik qatıq çalmaq üçün heyvanın bir neçə öynəlik sağımından alınan südü qatıb bişirir, qatıq yığıntısı əldə edir və yağ hasili üçün istifadə edirdilər. Şirvanda həmçinin köhnə südün üzünü yığaraq təzə südə qatıb bişirir, qatıq çalırdılar. Yağ hasil etmək üçün nəzərdə tutulan belə qatığa qaymaq qatığı deyilirdi.

Qatıq əsasən təzə halda süfrəyə verilirdi. Ondan yemək (yavanlıq) kimi istifadə edilməsinin ən sadə forması çörək batırmaqla yemək idi. Qatığa çörək doğramaqla qatıq doğramacı düzəldirdilər. Bəzən qatığın üstünə bəkməz (doşab) töküb yeməyə də üstünlük verilirdi. Tərəvəz mövsümündə qatığın içərisinə göy soğan, xiyar, çörək, duz, keşniş, şüyüd və su qatmaqla iri qablarda yüngül həzm olunan doğramac düzəldirdilər.

Azərbaycanın Gəncəbasar, Qərb və Borçalı-Qarayazı bölgələrində sarımsaqlı qatığın üzərinə dağ edilmiş qaynar yağ tökməklə ağsoğlağı hazırlamaq adət şəklini almışdı. Onu çörək batırmaqla yeyirdilər. Qış aylarında qatığı qurud əvəz edirdi. Şirvan bölgəsində ətli-yağlı xörəklərin yanında süfrəyə kiçik kasalarda çalınmış «kasamas» adlanan qatıq qoyulurdu. O, həm də sərinləşdirici içki rolunu oynayırdı [106, 108].

İsti iqlimə malik aran kəndlərində qatıqdan uzun müddət istifadə etmək üçün onun suyunu süzdürərək süzmə hazırlayırdılar. Lazım gəldikdə süzmənin içərisinə yenidən su qatmaqla qatıq əldə etmək olurdu. Qatıq süzməsindən biçinçilərə sərinləşdirici içkilər hazırlayır, süzməni duzlayıb qurud düzəldir, qatığa su qatmaqla atlama (qatıq ayranı), süd qatmaqla isə kərəməz əldə edirdilər.

Qatıqdan dovğa və qatıqaşı kimi yeməklər də hazırlanırdı. Naxçıvan bölgəsində qatığa su qarışdırıb lavaş doğramaqla və göyərti qatmaqla hazırlanan və tıxlama adlanan yemək də məlum idi.

Azərbaycanda ayrıca olaraq qatıq qaymağı və süd qaymağı (xama, çiy ə, narın üz) yemək kimi istifadə olunurdu. XVII əsrdə Şirvanda olmuş alman səyyahı A.Oleari burada bəslənən inəklərin çoxlu süd verdiyindən, qaymağının iki barmaq qalınlığında olduğundan və xüsusilə ətirli-dadlı yağından ağızdolusu bəhs etmişdir [391, 450]. Qaymağı əsasən bala qataraq yeyirdilər.

Narın üz (yenicə qaymaqlayan süd üzü) adətən şam yeməyi zamanı süfrəyə verilirdi. Ulu sənətkarımız Aşıq Ələsgərin «Narın üz» təcnisinin tamamlanmasında bu yeməklə bağlı maraqlı bir rəvayət vardır. «Deyirlər ki, Aşıq Ələsgər bu təcnisin dörd bəndini qoşmuş, «narın üz»ü beş müxtəlif mənada işlətmişdir. İfadənin altıncı mənasını tapa bilmədiyindən yazdırıb qüdrətlərinə inandığı müasirlərinə göndərmiş, tamamlanmasını xahiş etmiş, hətta kim bu altıncı mənanı tapıb beşinci bəndə qoşa bilsə, təcnisi ona bağışlayacağını vəd etmişdir. Lakin belə bir şair tapılmamışdır. Günlərin birində aşıq bir alaçığa qonaq düşübmüş. Ev sahibi aşığa çay-çörək gətirmək üçün qızını səsləmiş, xüsusi bir tapşırıq vermişdir ki, qonağa «narın üz» gətirsin. Beləliklə, «narın üz»ün son mənası tapılmışdır. Demə, o südün hələ qalınlaşmamış narın, nazik üzü imiş. Aşıq elə oradaca sazını köynəkdən çıxarıb təcnisini tamamlamışdır:

Ürüsxət ver sözüm deyim qayım, ağa!
Yuyar qəssəl, qəddim bükər qayım, ağa!
Şirin dadar bal qatanda qaymağa,
Onlardan da şirin olar narın üz!» [8, 46-48].

Süd və qatıq, başlıca olaraq yağ hasilinə sərf olunurdu. Yığıntı və ya öynəlik qatıqdan yağ əldə etmək üçün Azərbaycanda 3 növ nehrə – ağac (arxıd), gil və tuluq nehrə (çalxar) işlədilmişdir [161, 19-20] [Şək. 3.14.2,3,4]. Çalxalama prosesində [Şək. 3.14.1] əmələ gələn yağ soyuq suya qoyulur, sonra isə duzlanaraq yağ küpəsinə və ya qarına yığılırdı. Ailədə olan bütün kiçik yaşlı uşaqlara yağdan dürmək və ya yaxma verilirdi. Azərbaycanda nehrə yağını həm əridərək, həm də kərə yağ şəklində işlədirdilər. Aran bölgələrdə ilin isti mövsümündə kərə yağı saxlamaq çətin olduğu üçün onu əridirdilər. Ərinmiş yağ xörək bişirməyə sərf olunur, kərə yağ isə süfrəyə verilirdi.

Nehrə ayranından həm sərinləşdirici içki kimi istifadə edir, həm də onu çürütməklə və suyunu süzməklə şor hazırlayırdılar. Ayran süzməsindən hazırlanan qurud qış aylarında qatıq-ağartı məhsulları azalan vaxt əhalinin ağartıya olan tələbatını ödəyirdi. Odda qaynadılmış və çürüdülmüş ayranın və ya pendirin suyunu (çümrük suyu) yenidən qaynatmaqla nor düzəldir, duzlayıb təzə halda yeyirdilər. Ayran təzə halda içilir, ondan ayran-çilov, ayran tutmac və ayran aşı da bişirilirdi.

Azərbaycan əhalisinin yemək öynəsində süd-ağartı məhsullarından ən çox istifadə olunanı pendir idi. Adətən, inəyin yağı, camışın qatığı və qaymağı, qoyunun isə pendiri xalq arasında yüksək qiymətləndirilirdi. Pendir

xüsusi pendir mayası (qursaq mayası) vasitəsilə hasilə gətirilirdi. Bəzən bu məqsədlə mayaotu və dələməotu da işlədilirdi. Pendirin hazırlanması və saxlanması üsullarından asılı olaraq Azərbaycanda müxtəlif növləri olmuşdur: baş pendir, qaş pendir, burma pendir, motal pendiri, axtarma motal pendiri, çoban pendiri, cılğı pendiri, çanaq pendiri, təzə pendir, ovma pendir, üzlü pendir, üzsüz pendir və s. XIX əsrdə öz dadına, keyfiyyətinə və aromatlılığına görə daha çox məşhur olanları Qazax, Gəncə, Qarabağ, Talış, Bakı və kürd pendirləri olmuşdur [322, 602-604]. XIX əsrin axırlarına aid bir yazılı məlumatda Qazax qəzasında ən yaxşı pendirin Şıxlı kəndində hazırlandığı qeyd olunurdu [262, 206]. Pendir təzə halda yeyilir, ehtiyat ərzaq kimi tədarük olunur (motal), hətta satışa çıxarılırdı. 1883-cü ildə Bakı-Tiflis dəmiryolu işə düşdükdən sonra Cənubi Qafqaz şəhərlərində Qarayazı maldarlarının hazırladığı pendirə tələbat xeyli artmışdı [252, 104]. Azərbaycanda istifadə olunan Naxçıvan, Zuvand, Şirvan və ləzgi pendirinin də xüsusi dadı və ləzzəti vardı.

Əhali arasında pendir çörəklə, qarpızla, üzümlə, yemişlə, təzə göyərti ilə yeyilir, ovularaq göy kətəsinə qatılırdı. Kiçik Qafqazın dağlıq bölgələrində yağlı-ətli yeməklərdən sonra süfrəyə pendir qoymaq dəb idi. «Qırx tikə» adlanan bu pendir «çərəzi»ndən dadmamaq qəbahət hesab olunurdu. Bundan başqa, göyərmiş, açıq havada qalan üzlü motal pendirini qızdıraraq yuxaya büküb yeməyə üstünlük verirdilər. Belə pendir kətəyə də qatılırdı.

3.5. Bayram yeməkləri

XIX-XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda qeyd edilən bayramlar müxtəlif səciyyəli olmuşdur: dini bayramlar, milli (mövsümi) bayramlar və məhsul bayramları.

Dini bayramlar (Orucluq bayramı və Qurban bayramı və s.) yemək öynəsi və yemək süfrəsinin müxtəlifliyi ilə seçilirdi. Orucluq müsəlman qəməri təqviminin 9-cu ayı olan ramazan ayında (ramaduxar) 30 gün davam edir, başa çatdıqdan sonra isə Orucluq bayramı keçirilirdi. Orucluq bayramına «fitrə bayramı» da deyirdilər. Orucluq bayramı Azərbaycanda pəhriz mətbəxinin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Çünki, Orucluq günlərində gündüzlər yemək-içmək pəhrizi gözlənilir, yemək rejimi dəyişilir, oruc tutan hər bir kəs «ağzım orucdur!» – deyərək gün ərzində yeməkdən imtina edirdi. Orucluğun qaydalarına görə, yemək şər qarışandan sonra başlanırdı. Yemək öynəsi 2 və ya 3 dəfə yeməklə başa çatırdı: şər qarışandan sonra – «iftar açma», gecə yarısı – «yastılıq» və səhərə yaxın – «obaşdanlıq». Bəzən bu öy-

nələri sutka ərzində bircə dəfə icra edənlər də tapılırdı. Adətən, iftar süfrəsi yüngül yeməklərlə müşayiət olunurdu. Birdən-birə doyunca yemək olmazdı. Bu süfrəyə firni, bal, yağ, qaymaq, tərək, toyuq şorbası, südlü sıyıq, müxtəlif şirniyyat və xüşkbar çərəzi qoyulurdu. Yüksək kalorili yeməklərdən (plov, kabab, dolma, piti, ləvəngi plov və s.) pəhriz saxlanılır, bir növ Orucluq günlərində insan orqanizmi zərərli çöküntülərdən təmizlənirdi. Xatırladaq ki, yastılıq yemək öynəsi heç də hamı tərəfindən icra olunmurdu. Yeməyə daha çox tələbatı olanlar, oruc tutmaqda təcrübəsi az olanlar, xüsusilə azyaşlılar və pirani qocalar yastılıq yeməyə məcbur olurdular. Obaşdanlıq, bir qayda olaraq, süd-ağartı məhsulları (isti süd, qatıq, pendir, yağ, qaymaq), bal, yumurta, çay və meyvəcatla təmsil olunurdu.

Orucluğun başa çatması ilə keçirilən Orucluq bayramı ramazan ayının axırına – şüvəla ayının əvvəllərinə təsadüf edirdi. Bu zaman sanki həyat qaynayırdı: imkanlılar fitrə paylayır, kasıblara pul, buğda, un və digər ərzaqlar verirdilər. Məscidlərə yağlı çörəklər, halva, qoğal, fəsəli, qatdama bişirib gətirir, heyvanlar kəsir, cürbəcür ətli və kalorili yeməklər bişirir, şərbət və halva (un halvası, tər halva, düyü halvası, umac halva) paylayırdılar. Xatırladaq ki, İslamdan çox-çox əvvəllər meydana gələn və sonralar islam dini tərəfindən rəsmiləşdirilən Orucluq bayramı hazırda da ümumxalq bayramı kimi keçirilir və pəhriz mətbəxinin inkişafında əhəmiyyətlidir [25, 232-235].

Qurban bayramı müsəlman hicri-qəməri təqvimi ilə 12-ci ayda – zülhiccə ayının 10-da başlanır və 3 gün müddətində davam edirdi. Zülhiccə həcc ayı olduğundan, qurbankəsmə də həccin ibadətlərinə daxil edilmişdir. Əslində isə qurbankəsmə ayininin tarixi kökləri qədimdir [24, 212-213]. Qurban bayramının yemək süfrəsi başlıca olaraq ətli xörəklərdən təşkil olunurdu. Bu bayramda imkanı olan hər bir müsəlman qurban heyvanı kəsməli, qurban əti yeddi evdə və ya yeddi ata övladının qazanında bişməli idi. Qurban kəsilən malın ən yaxşı tikələri, baş-ayağı və dərisi mollaya verilməli idi. Xalq arasında geniş yayılmış: «başı mollanın, döşü mollanın, altıdan beşi mollanın, yerdə qaldı biri, onunla da var işi mollanın» – deyimi, şübhəsiz, bu ayinlə əlaqədar yaranmışdır.

Din xadimləri qurban heyvanı kəsilən hər bir evdə bir neçə dəfə olur, hər dəfə də onları xüsusi təmtəraqla hazırlanmış ətli xörəklərə qonaq edirdilər. Qurban bayramı günlərində demək olar ki, hər bir ailənin süfrəsində qurban ətindən bişmiş xörəklərə təsadüf etmək olardı.

Azərbaycanın Şirvan, Şəki-Zaqatala, Qəbələ-Oğuz bölgələrində Məhəmməd Peyğəmbərin anadan olduğu günün qeyd edilməsi ilə əlaqədar keçirilən Mövlud (doğulma) bayramı da zəngin yemək süfrəsi ilə seçilirdi. Bu zaman şirniyyat-qənnadı məmulatları bişirmək, ətli xörəklər hazırlamaq, plov dəmə qoymaq adət halını almışdı.

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, keçmişdə milli (mövsümi) xarakterli el bayramları arasında Xıdır (Xızır) Nəbi və Novruz bayramı daha böyük şənliklər və təntənələrlə keçirilirdi. Şübhəsiz ki, Xıdır Nəbi bayramı Xıdır Nəbi və Xıdır İlyas haqqında olan xalq əfsanələri ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Xalq təsəvvürünə görə, iki qardaş olan Xıdır (Xızır) Nəbi və Xıdır İlyas guya soyuq qış günlərində əhalini odla təmin etmişdir. Azərbaycanın Qərb bölgəsində «Peyğəmbər bayramı», Gürcüstan azərbaycanlıları arasında «Xıdır Əlləz» bayramı adı ilə məlum olan bu bayram, adətən, kiçik çillənin 10-cu günü keçirilirdi. Naxçıvan bölgəsində isə əvvəllər kiçik çillənin ardıcıl olaraq üç cümə axşamında keçirilən bu bayramın birincisi «şahlıq Xıdır Nəbisi», ikincisi «xanlıq Xıdır Nəbisi», üçüncüsü isə «rəiyyət Xıdır Nəbisi» adlanmış, sonralar birləşdirilmişdir. Mahiyyəti etibarilə qışın şaxtasından qurtarıb istiliyə, yaşıllığa qovuşmaq arzusunu ifadə edən bu bayram Xızır Peyğəmbərin, daha doğrusu, istilik və yaşıllıq hamiləri Xızır və İlyasın şərəfinə icra olunurdu [90, 304-305].

Xıdır Nəbi bayramının özünəməxsus yemək süfrəsi olurdu. Burada ən çox undan hazırlanmış məmulatlar və xörəklər (xaşıl, qovud, səməni halvası, fəsəli, qovurğa, şirin çörəklər) üstün yer tuturdu. Bayrama bir neçə gün qalmış əhali buğda və küncüt tədarükü görər, şirniyyat hazırlayar, yumurta boyayar, süfrəyə qoymaq üçün 10-a qədər çərəz seçib-saflayardı. Bayram günü qovurğa qovrular, hədik bişirilər, qovud hazırlanar, çərəz-xüşkbar süfrəsi açılar, plov dəmlənərdi. Bu bayramın böyük təntənələrlə keçirildiyi bölgələrdə nişanlı qızlara bəy xonçası, təzə evlənənlərə isə qız evi tərəfindən pay göndərmək adət halını almışdı.

Xıdır Nəbi bayramında hər bir ailədə qovud bişirilirdi. Bunun üçün buğdanı yüngülcə qovurur, kirkirədə ondan un çəkir, içərisinə döyülmüş qoz ləpəsi və küncüt əlavə edib ədviyyatla aromatlaşdırır, şərbətdə bişirirdilər. Qovud yastı, dairəvi-girdə kökə şəklində yeyilirdi. Azərbaycanda qovudun üç növü: adi, südlü və şirin qovud hazırlanırdı. Üyüdülmüş unun qalanını isə teştə doldurub taxtın altına qoyurdular. Guya Xıdır Nəbi gecə gəlib əlini bu una çəkir, onu əfsunlayırdı. Bu unu müqəddəs hesab edir, onu ortalığa gətirir, ailə üzvləri arasında paylayır, öpüb gözlərinin üstünə qoyur və yeyirdilər.

Xalq arasında ən əziz tutulan və böyük təntənə ilə keçirilən Novruz bayramının yeməkləri əriştə aşı, plov, qovud, qovurğa, səməni halvası və müxtəlif yağlı çörəklərdən (şirin çörək, fəsəli, qatdama, əyirdək, bayram çöçəsi, külçə, qozlu dürmə və s.) ibarət olurdu. Bayram süfrəsinə şirniyyat (noğul, nabat, şəkərbura, paxlava, şorqoğalı, zireyin, ballıbadı, mütəkkə, badamburma və s.) və meyvəcat qoyulması dəb idi. Novruz bayramına xeyli qal-

mış ərişdə kəsilib qurudulur, fəsəli yayılır, şirniyyatlar bişirilir, səməni qoyulur, yumurta boyadılırdı. Bayram ərəfəsində və çərşənbələrdə yumurta döyüşdürülür, toplanmış yumurtadan qayğanaq və aş qazmağı hazırlanırdı. Bayram süfrəsinə göyərdilmiş səməni qoymaq və səməni halvası çıxartmaq da bir ayrı adət idi. Azərbaycanda «İsfahan halvası» və ya «ədvalı halva» (Muğan) kimi tanınan səməni halvasını bişirmək üçün yenicə cücərməyə başlayan buğda dənələrini həvəngdəstə ilə əzib, suyunu unla qarışdıraraq xəmir hazırlayır, onu yağda qızardır, alınan kütləyə qoz ləpəsi, bal, doşab və ya şirə, eləcə də müxtəlif ədviyyatlar qataraq yenidən yoğurur və girdə kürəciklər şəklinə salırdılar. Halvanı boşqablarda süfrəyə verirdilər. Səməni bişirilməsi adətinin tarixi kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. Mərhum etnoqraf H.A.Quliyev yazırdı: «Səməni bişirilməsi adətinin nə zaman və harada meydana gəlməsi hələlik dəqiq məlum deyildir. Lakin antik müəlliflərdən Plutarx (eramızın 42-126-cı illəri) midiyalıların taxılı müqəddəs hesab etdiklərini və ondan ilin əvvəlində «omami» adlanan yemək hazırladıqlarını xəbər verir. Çox ehtimal ki, bizim dövrümüzə qədər davam edərək yaşamış buğda göyərtmək adəti və səməni bişirilməsi həmin adətlə səsləşir ki, bu da islam dinindən bir neçə yüz il əvvələ aiddir [92, 50].

Novruz bayramı yeməklərindən pay vermək, qohum-qonşulara «ağız şirinliyi göndərmək», qodu-qodu gəzdirənlərin torbalarına bayram şirniyyatı və xüşkbarı qoymaq, nişanlı qızlara oğlan evi tərəfindən səməni və şirniyyat-meyvəcat xonçası aparmaq kimi bayram adətləri əhali arasında geniş şəkildə icra olunurdu. Novruz bayramına bir neçə həftə qalmış çərşənbə axşamlarını da xüsusi yemək süfrəsi ilə başa vururdular. İlin axır çərşənbəsində subay qızlar «duzlu kökə» bişirər, həmin duzlu kökəni yeyib yatar, özlərinə «bəxt ulduzu» tapmaq ümidilə yuxu görməyə çalışardılar. Duzlu kökə yeyən qıza yuxuda hansı oğlan su verərdisə, o da həmin qızın bəxt ulduzu hesab olunardı. Duzlu kökə bişirilməsi Gürcüstan azərbaycanlaları arasında geniş yayılmışdır [55, 112].

Üçüncü qrupa aid edilən məhsul bayramları (əkin, səpin, biçin, döl, meyvə yığımı və s.) əhalinin təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranmış el şənlikləri kimi xalq məişətində mühüm rol oynayırdı. Bu şənliklərin fərqləndirici xüsusiyyəti onların yeməklərinin ümumi hazırlanmasından, həmçinin çoxluğundan ibarət idi. Əkin, səpin və biçin zamanı keçirilən şənliklər bitki mənşəli yeməklərlə, döl zamanı keçirilən şənliklər isə maldarlıq məhsullarından hazırlanan yeməklərlə qeyd olunurdu. Muğan, Qarabağ, Qərb bölgəsi elatları döl zamanı ağız südündən bulama, sulux, bulamalı qovud, şan-şan, kətəməz, maxara, çəçil bişirib paylayar, gözaydınlığına gələn qohum-qonşuları qonaq edərdilər. Naxçıvan əkinçiləri əkinə, səpinə və biçinə başlayarkən sahə üstündə dolu qazanlar asar, xeyir-duaya, gözaydınlığına gələnlərə xeyrat yeməkləri verərdilər.

Keçmişdə Azərbaycanın köçmə maldar elatlarının köçlə əlaqədar keçirdikləri təntənəli şənliklərin də öz yemək süfrəsi vardı. Köçə hazırlıq hələ qış aylarından başlanır, yazın gəlməsi ilə el arandan yaylağa köç yollarına düzülürdü. Köç yolu üçün tədarük edilən azuqə (zumar) ağnağaz taxıldan, yağlı çörəklərdən, şirniyyatdan, süd-ağartı məhsullarından və meyvəcatdan ibarət olurdu. Öz dədə-baba binələrinə – yurdlarına çatan maldarlar dəyə, coma, alaçıq, muxuru və ya qarakeçə qurar, dinclik tapılan kimi «erkəklər kəsilər, alışma edilərdi. Kabab bozartmaya, xallı balıq qızartmaya qarışardı. Samovar dəmə qoyulardı. Qaymaq beçə balına qarışdırılar, dələmədən çəçil, bulamadan qoyux bişirilərdi. Qarın üstə süd sağılar, kərəməz içilərdi» [33, 75]. Xatırladaq ki, maldar elatların aran köçü də eyni büsatla, el şənlikləri ilə başa çatırdı.

3.6. Mərasim yeməkləri

Gündəlik yeməklərdən öz tərkibi, həcmi, hazırlanma qaydaları və zənginliyi ilə seçilən mərasim yeməkləri zaman-zaman xalqın əməli bilikləri, zövqü, təsərrüfat məşğuliyyəti və mərasimlərin təyinatından asılı olaraq yaranmışdır. Azərbaycan xalqının keçirilməsinə ciddi əməl etdiyi mərasimlər yas, toy (nişan), ailə-məişət şənlikləri və xalq bayramları olmaqla dörd qrupa bölünür (Xalq bayramları haqqında artıq yuxarıda məlumat vermişik).

Azərbaycanda yas (ehsan) mərasimi mərhumun vəfatının üçüncü, yeddinci, qırxıncı günlərində, cümə axşamlarında və ilində keçirilirdi. Mərasim yemək̈ləri içərisində halva əsas yer tuturdu. Onun bir neçə növü (adi un halvası, səməni halvası, umac halvası, qoz halvası, tər halva, düyü halvası) məlum idi. Halvanı bişirmək üçün unu yağda qovurur, içərisinə şəkər tozundan hazırlanmış şərbət və azacıq duz, sarıkök qataraq «çalırdılar». Umac halvası isə əvvəlcədən tədarük edilən narın un umacından hazırlanırdı. Mərasim yeməyi kimi ancaq adi və umac halvası bişirilirdi. Halvanı ya yuxaya büküb ülüş kimi paylayır, ya da dayaz nimçələrdə ehsan süfrəsinə qoyurdular. Bundan başqa, halva-çörək qəbiristanlığa aparılır, qohum-qonşulara da paylanırdı.

Yas mərasiminin yemək süfrəsi təkcə halva ilə məhdudlaşmırdı. Burada həmçinin çoxlu yuxa bişirilir, müxtəlif ətli xörəklərdən ehsan yeməkləri də hazırlanırdı (bozartma, dolma, küftə-bozbaş və s.). Müxtəlif səbəblər üzün-

dən ehsana gələ bilməyən kənd sakinlərinin (xəstələr, əlillər, hamilə və zahı qadınlar) evlərinə ehsan yeməklərindən ibarət bağlama göndərilirdi.

Şirvan və Abşeron bölgələrində mərhumun vəfatının 41-ci günü xəmir aşı və ya Allah aşı hazırlanır, yeddi ailəyə paylanırdı [408, 168; 143, 151]. Bununla 40 günlük yas mərasiminin bitdiyi məlum olurdu. Şəki-Zaqatala bölgəsində mərhumun torpağa tapşırıldığı günün axşamı «acılıq halvası» adlanan yemək verilirdi. Dəfnin ikinci gününün axşamı isə hər kəs öz evində yemək hazırlatdırır, həmin yeməyi kişilər ölü düşən evə gətirib «aza axşamı»na yığışırdılar. El yığılandan sonra molla «Yasin surəsi»ni oxuyub yasin tapşırırdı. Bundan sonra mollanın icazəsi ilə yemək qabları paylanırdı. Yeməklər iki adama bir qab olmaq şərtilə bölüşdürülürdü. Yeməkdən sonra süfrə duası verilir və «aza axşamı» yekunlaşırdı. Yemək qablarını ertəsi gün qadınlar geri alırdılar. Dəfnin üçüncü gününün axşamı kəndin tanınan (seçmə) kişiləri «zikr gecəsi»nə çağırılırdı. Onlar təxminən 30-40 nəfər olurdu və bu zaman ancaq çay süfrəsi açılırdı [170, 179].

Azərbaycanın əksər bölgələrində hələ ili tamam olmamış mərhuma Novruz bayramı ərəfəsində «qara bayram» verilirdi. Bu mərasimə toplaşanlar üçün halva, plov və digər ətli xörəklər verirdilər. Qadınlar qəbristanlığa gedir, matəm səciyyəli ayinlər icra etdikdən sonra özləri ilə gətirdikləri şirniyyat, səməni və meyvəcatı qəbrin üstünə qoyurdular. Bu mərasim mərhumun xatirəsinin yad edilməsi ilə yanaşı, yas evinin yasdan çıxması və qarşıdan gələn bayramı urvatlı qeyd etməsi məqsədilə keçirilirdi. Xatırladaq ki, əgər mərhumun 40-ı çıxmamış bayram olardısa, onda qara bayram keçirilmirdi.

Ehsan yeməklərini verməyi hər bir ailə özünə borc bilirdi. Bu işdə qohum-qonşular, bütün kənd əhli yaxından iştirak edir, ərzaqla köməklik göstərir, ümumiyyətlə, mərhumu «urvatlı götürmək üçün» hamı əlindən gələni edirdi.

Keçmişdə Azərbaycanda nəzir məqsədilə müxtəlif xörəklər bişirir, «qada qurbanı» kəsir, qüdrətlərinə inandıqları pirlərə (Nardaran piri, Ətağa ocağı, Gəncə imamzadası, Əshabi-kəf ibadətgahı və s.) heyvan, halva-çörək, qənd-çay, pul nəzirləri də verirdilər. Abşeronda niyyəti yerinə yetmiş hər bir şəxs «Əli süfrəsi» açmağı, turşuqovurma plov, şərbət, ayran və göyərti verməyi özünə borc bilirdi. Naxçıvanda bu məqsədlə İmam təziyyələri verilirdi. Səməni halvası, şorqoğalı, fəsəli bişirib paylamaq da nəzir mərasiminin tərkib hissəsi idi.

XIX-XX əsrin əvvəllərində daha böyük şənliklərlə, ruh yüksəkliyi ilə icra olunan toy (nişan) və kiçik toy (sünnət) mərasimləri yeməklərinin rəngarəngliyi ilə seçilirdi. Qədim bir tarixə malik olan toy adətləri xalqımızın ailə

məişətində mühüm rol oynamışdır. Toy zamanı gələcək yeni ailənin əsası qoyulduğundan və nəslin yeni davamçıları dünyaya gəldiyindən, bu mərasimə çox böyük qiymət verilmiş, toy təntənəli surətdə keçirilmişdir.

Toyun ilk mərhələsi hesab olunan elçilik əsasən şirniyyatla qeyd olunurdu. Qızın «hə»si alınan kimi ortalığa müəyyən şirniyyatlar: noğul, nabat, qoğal, kəllə qənd, şirin çörək, qatlama və s., eləcə də meyvəcat düzülürdü. Oğlan elçiləri şirin çay içir, xeyir-dua verirdilər. Bəlgə və nişan mərasimlərində bütün bunlarla yanaşı, süfrəyə yüksək keyfiyyətli ətli-yağlı yeməklər, plov verilirdi. Bakıda nişan mərasimlərində ovşala içilməsi adət halını almışdı [141, 98].

Toy şənlikləri isə adətən müxtəlif ətli xörəklərlə (kabab, dolma, küftə-bozbaş, bozartma, soyutma, pörtləmə) və plovla yola verilirdi. Belə şənliklərdə xörəklərin bişirilməsi (plovdan başqa) və süfrəyə verilməsi ilə kişilər məşğul olurdu. Toydan üç gün sonra qız evinin adamları özləri ilə plov, müxtəlif yağlı çörəklər, meyvə, şirniyyat gətirərək «gəlin görməsi»nə toplaşırdılar.

Azərbaycanın Qərb bölgələrində daha təntənəli keçirilən kiçik toy məclislərində «kirvə aşı» adlanan xüsusi plov bişirilirdi. Kirvənin süfrəsinə gətirilən plovun başına xuruş kimi arsala və ya qarı (qoyunun bud hissəsindən bişirilən iri, sümüklü ət parçası) qoyulurdu.

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, keçmişdə xalqımızın qeyd etdiyi ailə-məişət şənlikləri də (uşağın doğulması, diş çıxartması, qonaqlıq və s.) lətafətli və ləziz yeməklərlə qeyd olunmuşdur. Ailədə ilk uşağın (xüsusilə də oğlan uşağının) doğulması ilə əlaqədar keçirilən qonaqlıqlar ətli yeməklərlə müşayiət olunsa da, zahı qadınlar üçün quymaq bişirirdilər. Quymaq sırf müalicə-proflaktik məqsədlə istifadə olunan mərasim yeməyi hesab olunurdu və bu günə qədər öz əhəmiyyətini itirməmişdir [5, 304]. Bunun üçün yağda yetərincəyə qədər qovrulmuş unun üstünə qaynar su əlavə edir, vam odda qazmaq bağlayana qədər bişirilirdi. Süfrəyə veriləkən quymağın üstünə şəkər tozu və ya bal, bəhməz tökülür, yağ «gəzdirilir», darçın səpilirdi. Quymağı adətən ağbirçəklər, əksər hallarda isə təzə gəlinin qaynanası bişirirdi. Quymaq qüvvətli yemək hesab edildiyindən, onu toyun səhəri günü bəy və gəlinə də verirdilər. Zəif düşən adamlara quymaq vermək və orucluğun obaşdanlıq (imsaq) süfrəsinə quymaq çıxarmaq da məqbul sayılırdı. Quymağı bəzən südlə bişirir, içərisinə sarıçiçək, zəfəran da əlavə edirdilər.

Mərasim yeməyi kimi nəzərdə tutulan, Naxçıvan bölgəsi üçün xarakterik olan və quymaq kimi bişirilən yeməklərdən biri də zirətov idi. Quymaqdan fərqli olaraq zirətovu düyü unu ilə bişirirdilər. Çox yağlı və qüvvətli-nişastalı

yemək olan zirətov, bir qayda olaraq, ərə gedən qıza duvaq günü, doğuşdan sonra isə gəlinə verilirdi. Birinci halda zirətovu qız evinin ağbirçəkləri bişirirdi. Ətirli və dadlı olması üçün onun tərkibinə zəfəran və sarıkök də qatırdılar.

Azərbaycanın Cənub bölgəsində yeni doğulan uşağın 40-ı çıxan zaman «beşikbağlama» deyilən bir mərasim keçirilirdi. Bu mərasimin yemək süfrəsinə plov, badımcan pətəsi, toy qatığı, balıq yeməkləri, ləvəngi və s. yeməklər çıxarılırdı.

Uşağın diş çıxarması ilə əlaqədar olaraq hələ xırman vaxtı seçilmiş buğdadan «diş hədiyi» bişirmək xalq arasında geniş yayılmışdı. Onu həm ailə üzvləri yeyir, həm də qohum-qonşulara paylayırdılar. Qonşuya hədik dolu verilmiş qabı boş qaytarmazdılar. Onun içərisinə yumurta, şirniyyat, meyvə, bal, yun corab, uşaq üçün müxtəlif hədiyyələr qoyardılar.

Azərbaycan xalqı hələ çox qədimlərdən qonaqpərvər olmuşdur və bu adət indi də öz ənənəvi xüsusiyyətlərini saxlamaqdadır. Qonaqlıq süfrələri xüsusi əndazə ilə bəzədilir, qonaq evin ən əziz adamı hesab olunurdu. Gələn əziz qonağın ayağının altında heyvan kəsmək, isti yuxa və ya təndir çörəyi bişirmək elin ən müqəddəs adətlərindən idi. S.Vurğun xalqımızın bu gözəl adəti haqqında yazır:

Qoyunlar, quzular düzdə, bələndə
Səs-səsə verişib mər-mər mələrmiş.
Qapıya bir əziz qonaq gələndə,
Xınalı erkəklər qurban gələrmiş [174, 218].

Azərbaycanda qonaqlıq süfrələrinin böyük əksəriyyəti ətli xörəklərlə zəngin olurdu. Qonaqlar üçün döşəməyə xalça-palaz döşənir, döşəkcə və mütəkkələr verilir, ayrıca nazbalış qoyulurdu. Yeməkdən əvvəl dəstərxan (açma) süfrəyə verilən pürrəngi çay və müxtəlif çeşidli mürəbbələr iştah artırırdı. Daha sonra ətli xörəklər (kabab, dolma, plov, toyuq çığırtması, balıq qızartması, ləvəngilər, bozbaş, ət qovurması və s.) süfrəyə növbə ilə gətirilirdi. Ev sahibi özü süfrəyə nəzarət edir, çatışmayan nə varsa, gətirilməsinə göstəriş verirdi. Belə qonaqlıq süfrələrinə ayrıca kasalarda çalınmış qatıq (kasamas) və soyuq dovğda çıxarılırdı. Ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələr qonaq qarşısına çıxarılacaq üz ağardan yeməkləri ilə məşhurlaşmışdı. Məsələn, Abşeronda qonağa düşbərə və ya qutab; Qərb bölgələrində xəngəl; Zaqatala-Şəki bölgəsində qırs, bağırsaq dolması və piti; Naxçıvan bölgəsində küftə; Qarabağda və Şirvanda sacarası qovurma; Lənkəran-Astara bölgəsində toyuq və balıq ləvəngisi bişirmək ona edilən hörmət və diqqətin göstəricisi idi. Qonaqlıq süfrələri, adətən, çay dəstgahı ilə sona çatırdı.

Beləliklə, bayram və mərasim yeməklərinin geniş çeşidi, hazırlanma qaydaları, təyinatı, bu sahədə qazanılmış böyük əməli vərdişlər xalqımızın qida mədəniyyətinin zənginliyini təsdiq edir. Xalq özünün şad günündə də, matəm məqamında da «süfrə yaymağı», çörəyini-bərəkətini eli-obası ilə bölüşdürməyi unutmamış, qapısına gələnə səxavət göstərmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bölgələrimizdə məşhur olan, adla söylənilən səxavət sahibləri «çörək verən adamdır», «öz çörəyinin düşmənidir», «qapısı el yığnağıdır», «qonaqlıqaralı adamdır» – ifadələri ilə daha da müdriklik, el ağsaqqalı səviyyəsinə qaldırılmışlar. «Gördüyünü çağıran» el aşığı Ələsgər yazırdı:

Eldarda Qəhrəman koxa,
Gəncədə Alı söylənir;
Dövləti, həşəməti,
Şəni, cəlalı söylənir;
...Zəfəranlı ağ plovu,
Əmliyi, balı söylənir;
İlahim bərhəm vurmasın,
Bu qurğu, dövranı, deyin! [9, 31].

3.7. Ehtiyat ərzaq tədarükü və saxlanması

Dünyanın bütün xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da hər bir ailənin məişətində ehtiyat ərzaq tədarükü qayğısı mühüm yer tutmuşdur. Ehtiyat ərzaq məhsullarının hazırlanması və saxlanması qaydaları uzun əsrlər boyu formalaşmışdır. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkara çıxarılan iri küplər, təsərrüfat quyuları və ehtiyat ərzaq saxlamaq üçün nəzərdə tutulan tikililər xalqımızın hələ çox qədimlərdən ehtiyat məhsullar tədarükündə səriştələrindən soraq verir [119, 20-22; 316, 22-27; 380, 88-96; 20, 108].

Əhali baharın son aylarından başlayaraq payızın axırlarına qədər gündəlik tələbatından artıq qalan məhsulu müxtəlif üsul və vasitələrlə qışda istifadə olunmaq üçün tədarük edirdi. Dənli bitkilər, maldarlıq məhsulları, müxtəlif yabanı yeməli bitkilər, bostan-tərəvəz məhsulları və meyvələrdən hazırlanmış qax, doşab, tutma-şoraba, motal, qurud, qaxac, cızdaq, qovurma, bağırsaq doldurması, mürəbbə, riçal, rub, lavaşana, eləcə də çay və xörəkdə işlədilən ətirli ot dəstələri əhalinin tədarük gördüyü əsas qida məhsulları idi.

Taxılı (xüsusilə də buğdanı) hələ xırman vaxtından seçərək xüsusi hörmə, taxta və ya gil qablara doldurur, taxıl quyularına vururdular. Dənli bitkilər-

dən (buğda, arpa, darı və s.) un tədarük etmək əhalinin başlıca məişət qayğısı idi. Ölkəmizdə taxılın un şəklində istifadəsi tarixi çox qədimdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş primitiv dənüyütmə vasitələri (həvəngdəstə, sürtgəc, kirkirə-dəstər) belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, ölkəmizin sakinləri əkinçiliyin ilk dövrlərindən başlayaraq un əldə etməyi bacarmışlar [29, 48]. XIX-XX əsrin əvvəllərində taxıl başlıca olaraq payız aylarında su dəyirmanlarında üyüdülürdü. Yazda üyüdülən taxıldan alınan un «ağnağaz» adlanırdı. Bu un əhalinin yaylaq zamanı çörəyə olan ehtiyacını ödəyirdi. Dənli bitkiləri sünbül halında saxlamaq üsulu da əhali arasında qismən məlum idi. Bunun üçün «qırpma» üsulu ilə yığılan sünbülün 20-25-ni bir yerə bağlayıb təsərrüfat tikilisinin tavanından asır, lazım gəldikdə ondan hədik, qovurğa, qovut hazırlayır, səməni qoyurdular.

Azərbaycanın bütün çəltikçilik bölgələrində hazır düyü və ya çəltik dəni çubuq, gil və taxta anbarlarda, kəndulə və çəlləklərdə, küplərdə, kisə və çuvallarda saxlanırdı. Lənkəran-Astara bölgəsində bu məqsədlə həsir kosaradan (kisə) istifadə edilirdi [95, 75].

Ehtiyat ərzaq tədarükü içərisində maldarlıq məhsulları (ət, yağ, şor, pendir, qurud və s.) mühüm yer tuturdu. Pendir və şoru əsasən cılğı və motalda, yağı isə qarın və küpələrdə saxlamağa üstünlük verirdilər. İçərisinə yağ doldurulmuş küpənin (bərninin) ağzına qalın parçadan və ya heyvan qarnından sələ bağlayır, təxminən 1 m dərinliyində qazılmış quyularda basdırmaqla qışa saxlayırdılar. Qış ehtiyatından başqa, yağ və pendir həm də əmtəə səciyyəli məhsul kimi Cənubi Qafqaz bazarlarına çıxarılırdı. Tiflisdə Qarayazı və Ceyrançöl pendiri (təzə pendir) pudu 2 manatdan satılırdı. Burada çəkisi 2-2,5 pud olan motal isə 6 manata xırıd edilirdi [237, 160]. Tərsçay bazarında yazda tədarük olunan yağın pudu 6-8 manata, qışda isə ərinmiş yağın pudu 10 manata verilirdi [237, 160].

Qış üçün tədarük olunmuş qurud mal-davar süddən soğulan vaxtlar əhalinin ağartıya olan tələbatını ödəyirdi. Onu xırda-xırda doğrayıb isti suda əllə «həll edərək» isti xörəklərin tərkibinə qatır, xəngəlin üstünə əlavə edirdilər.

Azərbaycan xalqı arasında bütün qış dövrü üçün ət tədarükü kimi ənənə daim davam etdirilmişdir. Ət tədarükü qaxac, qovurma, cızdaq etmə və bağırsağa doldurma kimi dörd üsulla həyata keçirilirdi. Ehtiyat ərzaq üçün nəzərdə tutulan heyvanlara xüsusi qulluq edilir, bordağa bağlayır, kökəlməsinə şərait yaradırdılar. Ətlik-qaxaclıq (qovurmalıq) heyvanı payızın son ayında kəsirdilər. Qaxacı adətən bütöv heyvan cəmdəyindən hazırlayırdılar. Təzə soyulmuş heyvan bir neçə saat açıq havada saxlanılırdı ki, ətin suyu qurusun. Sonra döş və quyruq hissələri kəsilib götürülür, ayrıca qaxac edilir-

di. Qalan cəmdəyi bel sütunu boyunca astaca çapır və onu tamam ayırmırdılar. Əti möhkəm duzladıqdan sonra bir neçə gün yerdə saxlayır, nəhayət evin tavanına bərkidilmiş «qaxac ağacına» keçirirdilər. Kifayət qədər duzlanmış ət orada bir neçə ay qalır, «duz onu tam yeyəndən sonra» istifadəyə yararlı olurdu. Qaxac edilmiş ətin hissələri bir-birinə yapışmasın deyə, aralarına simmetrik şəkildə qarğı və ya çubuq çiliklər qoyulurdu. Qaxacı adətən kölgədə qurudurdular. Aran kəndlərində ətin qaxac edilərək uzun müddət saxlanılması ən yaxşı vasitə idi.

Mal cəmdəyini qaxac etdikdə isə onun ətini şaqqalayıb, alınan parçaların üzərində şırımlar açır və yetərincə duzlayırdılar. Mal əti qoyun ətinə nisbətən qalın olduğu üçün şırımların açılması vacib şərt idi. Həmin şırımlara da duz vurulurdu. Qaxacı həm bişirib yeyir, həm müxtəlif xörəklərin (xəngəl, sülhüllü) üstündə süfrəyə verirdilər.

Xəzərsahili və Araz-Kür hövzəsi bölgələrində balıq qaxacı tədarük edilməsi ənənə şəklini almışdı. Balıq qaxacını adətən payızda – havalar sərinləyəndə hazırlayırdılar. İsti havada edilən qaxac dadsız, bəzən də acı olurdu. Muğan bölgəsində qızılbalıqdan hazırlanan qaxac «cırım» adlanır, kübar təbəqələr arasında dəyərli pay – hədiyyə rolunu oynayırdı [218, III h., 97]. Qaxaclıq balıq içalatı çıxarıldıqdan sonra bir həftə – on gün duz məhlulunda saxlanır, sonra duzlanaraq açıq havada qaxac edilirdi. Külmə şahmayı, ziyad, çapaq və b. balıqları təmizləyib duzlamaqla təzə halda qaxac etmək üçün xüsusi talvarlar düzəldir, çərgə ilə bu balıqları oraya qoyulmuş çubuqlara (şüvüllərə) keçirirdilər. Sözügedən bölgələrdə balığı duza qoymaqla və hisdə qurutmaqla da ehtiyat ərzaq tədarükü görülürdü. Onlar plovla yeyilir, yavanlıq kimi istifadə olunurdu. Balıq kürüsü də ehtiyat ərzaq kimi tədarük olunurdu [102, 108-109].

Maldar elatlar arasında ətin qovurma üsulu ilə tədarükü də geniş yayılmışdı. Bunun üçün əti və quyruğu xırda-xırda doğrayıb iri qulplu qazanlarda odun üzərinə qoyur, azacıq su əlavə etməklə qovururdular. Su çəkiləndən sonra «ət yağa düşürdü». Öz yağında və quyruqla birgə qovrulmuş əti iri küpələrə doldurub üzərinə ərinmiş iç yağı əlavə edir, ağzını möhkəm sələləyərək torpağa basdırır, qışa saxlayırdılar. Ondan həm təbii şəkildə, həm də müxtəlif ətli-qovurmalı yeməklərin hazırlanmasında (plov, xəngəl, turşu-qovurma və s.) istifadə edirdilər. Mal ətinin qovurmasını iç yağında hazırlayırdılar.

Qoyunun quyruğunu cızdaq etməklə ehtiyat ərzaq tədarükü görülürdü. Azərbaycanda becərilən mazıx (qızıl qoyun), bozax, balbas, qarabağ, qaradolaq, qala cinsli qoyunların quyruğu böyük olduğundan [15, 222-225], əsasən cızdaq üçün bu heyvanların quyruğu işlədilirdi. Cızdağın hazırlanma qaydası qovurmada olduğu kimi idi.

Ehtiyat ərzaq tədarükü içərisində Şəki-Zaqatala bölgəsi üçün xarakterik olan və mal ətindən hazırlanan «bağırsaq dolması» xüsusilə fərqlənirdi. Bağırsaq dolmasını hazırlamaq üçün mal ətini yaxşıca «döyür», zoğal turşusu ilə qarışdırır, içərisinə müxtəlif ədvalar və göyərtilər (istiot, duz, reyhan, keşniş, qiyməotu, nanə, şüyüd və s.) əlavə etdikdən sonra bir günlüyə «acımağa» və ya «dəyməyə» qoyurdular. Bu müddətdə qadınlar malın bağırsağını yuyub təmizləyir, onları 0,5-0,7 m uzunluğunda doğrayır və bir başına fındıq şivindən çənbərə keçirirdilər. Bundan sonra hazır iç bağırsağa doldurulurdu. Bağırsaq dolandan sonra çənbərə çıxarılır, hər iki başı bağırsağın özündən kəsilmiş sirimlə bağlanır, az müddət qaynar suda saxlandıqdan sonra evin tavanından və ya çardaqdan asılaraq qurudulurdu. Onun quruması ay yarım-iki ay çəkirdi. Xəngəl, döşəmə aş, yarpaq dolması və b. yeməklər bu ətlə bişirilər və böyük ləzzətlə yeyilərdi. Payız aylarında çöl-təsərrüfat işləri seyrələndən sonra bölgəyə təşrif buyuran və el şənlikləri düzənləyən Göyçə, Kəlbəcər və Gəncəbasar aşıqları bağırsaq dolması ilə bişirilən xəngələ, döşəmə aşa daha çox meyl göstərərdilər. Bağırsaq dolması öz xüsusi dadı və ləzzəti ilə seçilirdi. Suda bir qədər yumşaltdıqdan sonra bağırsaq dolmasını şişə keçirməklə «dolma kababı» da bişirmək mümkün idi.

Yabanı və mədəni bitkilər, otlar, meyvələr əhalinin qış ehtiyatında özünəməxsus yer tuturdu. Onların tədarükü ilə əsasən qadınlar məşğul olurdu. Yabanı bitkilər və otlar adətən yaylaq mövsümündə tədarük edilirdi. Əvəlik, kəklikotu, itburnu, dağkeşnişi, qırxbuğum, sarıçiçək, çəmənotu, mərzə, qaymaqçiçəyi, giləmərzə və s. kimi yabanı; keşniş, şüyüd, yarpız, reyhan, nanə kimi mədəni bitki və otlar yığılaraq kölgədə qurudulur, qışa tədarük görülürdü. Ənənəvi xalq təbabəti və müasir tibb elmi bu bitkilərin insan sağlamlığı üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu dəfələrlə təsdiqləmişdir [5, 304-305]. Göy öskürəyə və soyuqdəymələ qarşı türkəçarə vasitə hesab edilən əvəlik saç kimi hörülərək qurudulurdu. Qulançar, çaşır, baldırğan və b. yabanı bitkilərdən tutma-şoraba da hazırlanırdı.

Azərbaycanın bağçılıq ənənələri ilə şöhrətlənən bölgələrində (Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Lənkəran-Astara, Naxçıvan, Gəncəbasar) meyvələrdən həm təzə halda istifadə olunur, onlar uzun müddət təzə halda saxlanır, həm də bəzilərindən müxtəlif üsul və vasitələrlə ehtiyat ərzaq məhsulları tədarük edilirdi [127, 157-163]. Qurudulmuş alma və armuddan qax, ərikdən qaysı, gavalıdan albuxara, üzümdən kişmiş və mövüc, alçadan turşu və lavaşana, tut və əncirdən quru (piskəndə), zoğaldan axta, şaftalıdan alana, qozdan basdıq (sucuq) hazırlamaq sahəsində əhalinin böyük bilikləri və təcrübələri vardı. Üzüm, tut və cır xurmanı bişirməklə doşab (bəkməz), alça, armud, alma və heyvanı bişirməklə rub, narı qaynatmaqla nardaşa

(narşərab), üzüm doşabına un, qoz ovuntusu, diri meyvə əlavə etməklə riçal tədarük edilirdi. Bunların bəziləri yavanlıq kimi istifadə olunur, bəziləri xörəklərə əlavə edilir, bir qismi isə çərəz kimi süfrələrə çıxarılırdı. Badam, püstə, iydə, fındıq, qovrulmuş şabalıd, qoz, innab və s. kimi quru meyvə çərəzləri də ehtiyat ərzaq tədarükü içərisində başlıca yer tuturdu. Bəy-gəlin xonçalarında, bayram-mərasim süfrələrində, Novruz sovqatı arasında quru meyvə çərəzləri ilə yanaşı, ehtiyat üçün tədarük edilən alana, sucuq (basdıq), mövüc, kişmiş, miyanpur və s. də üstün tutulurdu.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində şəkər istehsalı genişləndikcə əhali müxtəlif dadlı və ətirli meyvələrdən, giləmeyvələrdən (zoğal, böyürtkən, heyva, armud, gilas, üzüm, ərik, əncir, qoz, gavalı, şaftalı, çiyələk və s.) mürəbbələr də hazırlayıb ehtiyat ərzaq kimi tədarük etməyə başlamışdır. Qızılgülün ləçəklərindən mürəbbə və gülqənd hazırlamaq Bakı, Şəki, Gəncə və Naxçıvan əhalisi arasında geniş yayılmışdı. Yetişməmiş (kal, qora) üzümdən abqora, dəymiş qora üzümdən isə sirkə hazırlayıb həm müalicəvi vasitə kimi, həm də xörəklərin tərkibində işlətmək üçün tədarük edirdilər. Sirkə başlıca olaraq turşu-şorabaların qoyulmasında istifadə olunurdu.

Əhali meyvələri təzə halda yaza qədər saxlamağa da böyük üstünlük verirdi. Alma, armud, nar, heyva və b. meyvələr təsərrüfat tikililərində, xüsusi anbarlarda ağac yonqarı və ya saman içərisində saxlanırdı. Üzümü isə payızın son ayına qədər tənəyin üstündə xüsusi torbalarda saxlayır, tam yetişəndən sonra təsərrüfat tikililəri və evlərin tavanından asırdılar. Naxçıvanda üzümü əsasən xərpiştə adlanan təsərrüfat tikililərində qoyulmuş milaxda (çıxıntıları olan ağac) saxlayırdılar. Bu zaman üzümün bir giləsi salxımın saplağına keçirilirdi ki, salxım öz şirəsi ilə qidalansın. Belə üzümə milax üzümü deyilirdi. Şabalıdı qurumamaq üçün xüsusi quyulara tökür, fındıq, qoz, badam kimi sərt qabıqlı meyvələri kisələrdə saxlayırdılar.

Bağçılıq bölgələrində alça, göyəm, alma, gavalı və s. kimi meyvələri turşuya qoymaqla tədarük etmək təcrübəsi də olmuşdur.

Ehtiyat ərzaq tədarükündə bostan-tərəvəz məhsulları da mühüm yer tuturdu. Bir qayda olaraq, bostan-tərəvəz məhsulları müxtəlif tutma, turşu və şoraba şəklində tədarük olunurdu. Badımcan, kələm, pomidor, xiyar, qarpız, şalğam, sarımsaq, bibər kimi bostan-tərəvəz məhsullarından hazırlanan tutma, həftəbecər, şoraba və turşular qış aylarında xörəklərin yanında süfrələrə çıxarılırdı. Əhali arasında badımcandan mürəbbə bişirmək təcrübəsi də məlum idi. Bunun üçün payızın son ayında yetişən xırda badımcanları dərib əhəng məhluluna qoymaqla acılığını çıxarır, sonra azacıq su əlavə etməklə şəkər tozu şirəsində bişirirdilər. Xüsusi dada və aromata malik badımcan mürəbbəsi nadir mürəbbə növü kimi əhali tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi.

3.8. Yemək öynəsi

Azərbaycan xalqının yemək öynəsi sosial mənsubiyyətdən, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətindən, mövsümdən və b. sosial-iqtisadi amillərin fəal təsirindən asılı olaraq zaman-zaman formalaşmışdır. Qəbul olunmuş ümumi qaydaya görə, yemək gündə üç dəfə (səhər yeməyi, nahar və şam yeməyi) yeyilirdi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yemək öynəsinin mütləq üç bölgüsü şərti xarakter daşıyırdı. Çünki mövsüm dəyişmələri, iqlim, təsərrüfat məşğuliyyəti, xüsusilə də bəzi dini bayramların (Orucluq bayramı) keçirilməsi yemək öynəsində ciddi dəyişikliklərə səbəb olurdu. Orucluq günlərində, ümumiyyətlə, gündüzlərin yemək rejimi iftar, yastılıq və obaşdanlıq (imsaq) süfrələri ilə əvəzlənirdi.

Maddi cəhətdən az təmin olunmuş rəiyyət-rəncbər süfrəsindəki yeknəsəqlikdən fərqli olaraq, varlıların hər bir yemək öynəsi müxtəlif çeşidli yağlı-ətli xörəklər, bal, qaymaq, şirniyyat və çərəzlə bol olurdu. Sosial qeyri-mütənasiblik, sinfi fərqlər həm gündəlik, həm də bayram və mərasim yeməklərində özünü büruzə verirdi.

Azərbaycanın Cənub bölgəsində səhər yeməyi «nəştab», Bakı və Abşeronda «qəlyanaltı», Qərb bölgəsində «naştoyluq» adlanırdı. Adətən, səhər yeməyi az yeyilirdi. Ağsaqqal-ağbirçəklərimiz səhər yeməyini – nəştabı «naharın açarı» hesab edirdilər. Bütün Azərbaycan bölgələrində səhər yeməyinin süd-ağartı məhsulları ilə başa vurulması ümumi qayda idi. Lakin bununla belə, süfrəyə bal, yumurta qoymaq, soyuq fəsillərdə isti xörəklər çıxarmaq da məqbul hesab edilirdi.

Səhər yeməyinin dəqiq zaman ölçüsü müəyyən edilməmişdi. Kəndli ailələrində çöl-təsərrüfat işləri (həyətin sahmana salınması, mal-davarın örüşə çıxarılması və s.) yerinə yetirilməndən sonra səhər yeməyinə başlanırdı. Bu müddət ərzində qadınlar xörək-çörək hazırlayır, süfrəni nizamlayır, çay tədarükü görür, «allah verəndən» süfrəyə çıxarırdılar.

Nahar yeməyi şəhər mühitində mütləq kalorili yeməklərlə (plov, bozbaş, piti, küftə, dolma, ləvəngi-plov, balıq yeməkləri və s.) qeyd olunurdu. Nahar yeməyində də sosial fərqlər aydın görünürdü. Çöl-təsərrüfat işləri ilə məşğul olan rəiyyət-rəncbər əhalinin və maldar elatların bu yemək öynəsi də süd-ağartı məhsulları (qatıq, pendir, şor, atlama), nadir hallarda isə isti xörəklərlə başa çatırdı. Naharın vaxtını çöl-təsərrüfat işləri ilə məşğul olanlar günorta kölgənin itməsi ilə, şəhər və kəndlərdə isə məscidin günorta əzanı ilə müəyyən edirdilər.

Səhər və nahar yeməyindən fərqli olaraq şam yeməyinə adətən bütün ailə üzvləri evə yığılandan sonra başlanırdı. Şam yeməyi əksər hallarda isti xö-

rəklərlə keçirilirdi. Bunun üçün əvəlikli umac, südlü sıyıq, qaşxəngəli, əriştəli isti (tutmac), qındı, yarma-sıyıq və s. bişirilirdi. Varlı ailələrdə şam yeməyi də ətli-yağlı xörəklərlə başa çatırdı. Uzun əsrlər boyu formalaşan qaydaya görə, şam yeməyinin az və tez yeyilməsi məsləhət idi. Şam yeməyi bir qayda olaraq şər qarışandan, «çöl-bayırdan əl-ayaq yığışandan» sonra icra olunurdu. Lakin azyaşlı uşaqlar tez yatdığına görə onları tez də yedirirdilər. Bütün yemək öynələrində süfrəyə çörək yetərincə qoyulurdu. Azərbaycanda üç öynəlik süfrə və yeməklərin sadəliyi haqqında XIX əsrə aid ədəbiyyat materiallarında da qeydlərə rast gəlmək mümkündür [286, 362; 353, 92; 299, 235].

Uzun əsrlərin sınağından çıxan, öz mühafizəkarlığını bu günümüzə qədər qoruyub saxlayan, daim yeni-yeni yazılmamış qayda-qanunlarla zənginləşən süfrə mədəniyyətimizin bütün Qafqaza və hətta dünya xalqlarına örnək ola biləcək dəyərli ənənələri mövcud olmuşdur. Hər şeydən əvvəl, keçmişdə Azərbaycanda yemək öynəsi döşəməyə salınmış həsir, palaz və ya xalça üzərinə süfrə salmaqla və süfrə ətrafında bardaş qurub oturmaqla həyata keçirilirdi. Ailədə mövqeyindən və yaş fərqindən asılı olaraq hər kəsin süfrədə öz yeri vardı. Evin «dör başı» adlanan yuxarı başında – buxarı ətrafında ailə başçısı üçün mütəkkə və balış qoyulurdu. Süfrə ətrafına düzülmüş nalça (nimdər) üzərində isə evin digər üzvləri nüfuz və mövqelərinə görə yerləşirdilər. Yemək və istirahət zamanı ailə başçısının yanında uzanmaq, dirsəklənmək, artıq hərəkətlərə yol vermək, yersiz danışmaq qəbahət sayılırdı. Yemək – süfrəyə əl uzatmaq ailə başçısının «bismillah» kəlməsindən sonra çörəyi kəsməsi ilə başlanırdı. Bu faktlar bütövlükdə Azərbaycan ailələrində ata nüfuzunun, ata hörmətinin nə dərəcədə böyüklüyünü bir daha təsdiqləyir. Çörək süfrəyə bütöv qoyulur, onu əllə kəsməyə üstünlük verilirdi. Evə qonaq gəldikdə yemək süfrəsi arxasında qadınlar və uşaqlar oturmazdılar.

Qonaqlıq süfrələri xüsusi təmtəraqla hazırlanardı. Hər bir qonaq üçün mütəkkə və nazbalış qoyular, ortalığa açma (dəstərxan) və ya qələmkar süfrələr salınar, yeməkdən əvvəl və sonra qonağın əlini yuması üçün aftafaləyən gətirilərdi. Şəhər yerlərində bundan əlavə, yeməkdən sonra barmaqları yumaq üçün ayrıca bir kasada gülablı su da qoyulurdu. Qonaqlıq süfrələrində az yemək və ya heç yeməmək süfrə sahibinə hörmətsizlik kimi qəbul edilirdi.

Yeməyin süfrəyə verilməsində də müəyyən qaydalara əməl olunurdu. Süfrəyə plov yeməkləri iri məcməyilərdə verilirdi. Orta əsrlərin məhəbbət dastanlarından da aydın olduğu kimi, kübar ailələrdə yemək rejimi müəyyən olunmuş qaydalarda, saray hücrələrində adətən yerdə süfrə salmaqla həyata keçirilmişdir. Xörək məcməyilərdə düzülmüş, qul-qaravaşlar və ya dayələr vasitəsilə şahzadələrin otaq-hücrələrinə aparılmışdır [153, 72; 148, 50].

Uşaqlara «şərbəti» adlanan balaca mis qablarda yemək verilirdi. Plov və xəngəl kimi yeməklər məcməyi və sinilərdə, duru və isti yeməklər isə kasalarda süfrəyə çıxarılırdı. Kababı şiş üstündə süfrəyə çıxarmaq adət şəklini almışdı. Çox zaman ailə başçısının və digər nüfuzlu ailə üzvlərinin xörəyi ayrıca qablara çəkilirdi.

Yeməyi əllə və ya taxta qaşıqla yemək ənənəsi uzun əsrlər boyu davam etdirilmişdir. Adətən bozbaş, qovurma, bozartma, kələpır, ağsoğlaq, plov, xəngəl, ləvəngi və s. kimi quru və ya az sulu xörəklər əllə və çörəyi batırmaqla (doğramaqla) yeyilir, əriştə istisi, qaşıqxəngəli, xəmiraşı, düşbərə, tutmac kimi yeməklər üçün qaşıq işlədilirdi. Evdə qonaq olmadıqda, yemək əvvəl ailə başçısının qabağına qoyulurdu. Hər kəsin öz yeməyini axıra qədər yeməsi vacib idi. Boşqabı, kasası yeməklə bulaşıqlı qalmış cavan oğlan və qızları «nişanlın çirkin olacaqdır» – deyə yaşlılar zarafatla təhdid edərdilər. Nişanlı oğlan və qızları qazanın dibində qalan yeməyi yeməyə də qoymazdılar. Buna əməl etməyənin, xalq inamına görə, «toyunda qar yağacağı» gözlənilirdi.

Əsrlər boyu yeməklərin qəbulunda yaş daim nəzarətdə saxlanmışdır. Belə ki, azyaşlı uşaqların, ahılların və cavan ailə üzvlərinin yemәkləri çox zaman ayrıca hazırlanmışdır. Uşaq yeməklərində süd-ağartı məhsulları üstünlük təşkil etmişdir. Süd və qatıq doğramacı, yağ yaxması və dürməyi, pendir dürməyi, bal yaxması uşaqların sevimli yeməkləri hesab olunurdu. Qocaların yemәkləri isə başlıca olaraq duru və isti yeməklərdən, quymaq, xaşıl, halva, hədik, qındı, şullu, südlü sıyıq və s. kimi diş tələb etməyən və tez həzm olunan yeməklərdən ibarət olmuşdur. Onlar üçün dəqiq müəyyən olunmuş öynə də gözlənilmirdi. Aclıq hiss edən hər bir qoca və ya uşaq vaxt-bivaxt yeməyə başlayırdı.

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, yemək öynəsinin nizamlanmasında mövsümün də müəyyən rolu olmuşdur. Mövsümün səciyyəsindən asılı olaraq payızda yemək öynəsində ətli xörəklər və meyvələr, qışda un xörəkləri, baharda göyəri və yeməli yabanı bitkilər, yayda isə bag, bostan-tərəvəz məhsulları, eləcə də ağartı üstünlük təşkil etmişdir.

Sosial-iqtisadi inkişaf, yeni həyat və məişət tərzi hazırda yemək öynəsində müəyyən dəyişikliklərə səbəb olsa da, kənd ailələrində hələ də süfrə mədəniyyəti, keçmiş əsrlərin mənəvi dəyərləri öz mühafizəkarlığını qoruyub saxlamaqdadır.

3.9. İçkilər

Xalqımızın yemək süfrələrində hələ qədim zamanlardan müxtəlif içkilərdən gen-bol istifadə edilmişdir. Bu içkilər susuzluğu dəf etmək, həzm prosesini asanlaşdırmaq və iştah artırmaq üçün işlədilirdi. Azərbaycan süfrələrinin bəzəyi hesab olunan dadlı, ətirli və lətafətli içkilər təyinatına görə ənənəvi isti və soyuq içkilərə (su, çay, süd, səhləb, kofe, çay-süd qarışığı); sərinləşdirici içkilərə (ayran, atlama-ovduq, körəməz, dələmə); məzə, müalicəvi-pəhriz içkilərinə (abqora, sirkə, narşərab, isgəncəbi, araqnanə, turşaşirin, ovşala) və müxtəlif bitkilərin çiçək, yarpaq və meyvələrindən hazırlanan şərbət-şirə içkilərinə (gülab, qəndab, gülqənd, limon şərbəti və s.) bölünürdü. Bundan başqa, islamaqədərki dövrdə alkoqollu içkilər (şərab, mey) də əhalinin yemək süfrələrinə çıxarılmışdır. «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu» dastanlarında, Nizami «Xəmsə»sində, orta əsr müəlliflərinin əsərlərində şərabın əhali tərəfindən istifadəsi haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Sonralar müsəlman dünyasında şərab haram buyurulduğundan, ondan istifadə də ötəri olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərinə aid bir məlumatda oxuyuruq: «Tatarlar (azərbaycanlılar – F.V.) demək olar ki, nadir hallarda şərab içirlər, lakin üzümdən «boza» adlanan yetərincə tünd içki hazırlayırlar. Onu ləzgilər daha çox qəbul edirlər» [299, 235].

Xalqımızın istifadə etdiyi ən qədim, daimi, ənənəvi içki növü su olmuşdur. Təbii-coğrafi şərait və relyef-landşaft zonallıqdan asılı olaraq əhali bulaq, çay, kəhriz və quyu sularından istifadə edirdi. Dağlıq bölgələrdə bulaq suyu, dağətəyi ərazilərdə kəhriz suyu, dəniz sahili bölgələrdə quyu suyu, aran kəndlərində isə çay suyu əsas içki növü idi. Bulaq, kəhriz və quyu suları təbii şəkildə, çay suyu isə su daşından süzdürülərək istifadə olunurdu. Su daşı məsaməli və qumlu daşlardan konusvari şəkildə yonularaq düzəldilir, ölçülərindən asılı olaraq 15-20, hətta 30 litrə qədər su tuturdu. Naxçıvan bölgəsində «çəfər» adlanan [13, 238; 116, 269] su daşı xüsusi ağac altlığa yerləşdirilir, altına su yığılmaq üçün qab qoyulurdu. Çaydan və bulaqdan suyu mis və saxsı qablarda (güyüm, səhəng, bardaq, kuzə və s.) gətirir, süfrəyə təzə və təmiz halda çıxarırdılar.

Xalq arasında geniş yayılan içki növlərindən biri də çay idi. Çay həm çay bitkisinin yarpaqlarından alınan qara çayla, həm də müxtəlif bitki və otlarla (kəklikotu, qantəpər, sarıçiçək, çəmən, itburnu, moruq kökü, heyva çilivi, andız kökü, zirə və s.) hazırlanırdı. Çay bütün əhali təbəqəsinin sevimli içkisi idi. Çayın bir çox faydalı cəhətləri əhali arasında belə bir deyimin yaranmasına səbəb olmuşdur: «Bir stəkanı qaydadır, ikisi cana faydadır, üçü nəhsdir, dördü bəsdir, çıxdı beşə, vur on beşə! Çay nədir, say nədir». Çay,

bir qayda olaraq qəndlə, müxtəlif şirniyyatlarla, mürəbbələrlə və limonla içilirdi. İmkansızlar çayı tut qurusu, bəkməzə batırılan fındıq-qoz ləpəsi, doşab və qaxla içməyə məcbur idilər. Çaya müxtəlif Şərq ədviyyatları da (hil, mixək, darçın, dəfnə yarpağı, keşniş toxumu, zəncəfil) qatılırdı. Çayı qara aftafada, qəhvədanda, mis (saxsı) çaydanda və samovarda hazırlayır, maskura, fincan və sonralar isə armudu stəkanlarda süfrəyə verirdilər. Şəhər mühitində bazar və karvansaralarda, bir sözlə, əhalinin gur olduğu yerlərdə xüsusi çayxanalar fəaliyyət göstərirdi ki, burada çay dəstgahı ilə kişilər məşğul olurdu.

Maldar elatlar arasında südün bol olduğu mövsümlərdə qaynar süd içki kimi istifadə olunurdu. Şəhər əhalisinin də nəstab süfrəsinə isti süd tez-tez çıxarılırdı. Bəzən südü çayla qarışdırıb içənlər də olurdu.

İsti içki növlərindən sayılan səhləb eyniadlı bitkinin döyülmüş kökünü su (süd), bal və şəkər tozu ilə qarışdırmaqla hazırlanırdı. İsti halda içilən səhləbi şəhərlərdə səhləbçilər xüsusi qablarda (səhləb çaydanı) isti saxlayır və satırdılar. Xalq kulinariyasında qismən işlədilən kofe, kakao və kvas kimi içkilər Avropasayağı məişət tərzi keçirən əhalinin süfrəsində yer alırdı. Rus təriqətçilərindən molokanlar yabanı meyvələrdən kvas hazırlayırdılar [290, 114].

Azərbaycan əhalisinin yemək öynəsində sərinləşdirici içkilər (ayran, atlama, körəməz, dələmə) özünəməxsus yer tuturdu. Sərinləşdirici içkilərə ilin isti mövsümlərində çöl-təsərrüfat işləri zamanı daha çox üstünlük verilirdi. Ayranı çox saxlamaq mümkün olmadığından, onu təzə halda içirdilər. Atlamanı (ovduğu) təzə qatıqdan və qatıq süzməsindən su qatmaqla düzəldirdilər. Bəzən atlamanın içərisinə ətirli göyərtilər də qatır, saxsı bardaqlarda saxlayır, təsərrüfat işləri zamanı istifadə edirdilər. Yaylaqdan arana biçinə gələn biçinçilərin ərzaq ehtiyatları içərisində qatıq süzməsi əsas yer tuturdu.

Məzə və pəhriz-müalicəvi içkilər həm yağlı-ətli xörəklərə əlavə kimi süfrəyə verilir, həm də içki kimi istifadə olunurdu. Qoraba, abqora, narşərab, sirkə kimi məzələr Azərbaycan süfrələrində tez-tez təsadüf edilirdi. Məzə və pəhriz-müalicə məqsədilə Azərbaycanda hələ orta əsrlərdən gül araqları (araqnanə, boymadərən arağı, bədmüşk, zufa arağı, şəkərotu arağı, gülab arağı) hazırlamaq sahəsində böyük əməli vərdişlər qazanılmışdı. Bir çox xəstəliklərin müalicəsində bu içki-araqlar çaya və suya qatılmaqla işlədilirdi. Gül araqları, adətən, alkoqolsuz tərkibə malik idilər. Əhali arasında bəzən onlara «çal araq» da deyilirdi.

Məzə içkilərindən hesab olunan isgəncəbi cövhəri üzüm sirkəsi və ya qora suyuna şəkər tozu və nanə qatıb qatılaşana qədər qaynatmaqla əldə edilirdi. İskəncəbi cövhəri süfrəyə verilərkən su ilə qatılır, turşaşirin tamlı içki əldə edilirdi. Ətli-yağlı xörəklərin yanında süfrəyə verilən isgəncəbi həzmi asanlaşdırır, gəyrik azdırırdı.

Azərbaycan süfrələrində heyva, albalı, alça və zoğal şirələrindən hazırlanan ovşalanın özünəməxsus yeri vardı. Bu şirələr şəkər tozu, su, bəzən də gülab əlavə etməklə qaynadılır, soyuq içki kimi süfrəyə verilirdi. Ovşala turşməzə dadlı olub, pəhriz-müalicə və iştah məqsədilə içilirdi.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan içkilərinin böyük bir qismini müxtəlif bitkilərin meyvə və çiçəklərindən hazırlanmış şərbətlər, sular, şirələr təşkil edirdi. Bu içkilərin tərkibi şəkər, zülali maddələr, vitaminlər və insan orqanizmi üçün faydalı olan bir sıra digər maddələrlə zəngin idi. Onlar sərinləşdirici, gümrahlandırıcı, kef və iştahaçan xüsusiyyətləri ilə fərqlənərək alkoqolsuz olub, yeyilən xörəyi həzm etmək üçün xeyirli olduğu kimi, orqanizmdə maddələr mübadiləsinə də kömək edirdi [120, 136]. Belə içkilər qəndab, xoşab, gülab, həmərsin şirəsi, əzgil, heyva, alma, armud, nar suları, müxtəlif çeşidli şərbətlərdən (reyhan şərbəti, lumupərvərdə, nanə, bal, limon şərbətləri və s.) ibarət idi. Adətən belə şərbətləri müxtəlif ədviyyatlar qatmaqla bir qədər də ətirli və ləzzətli hazırlayırdılar.

Azərbaycanın Qərb bölgəsində, eləcə də Kiçik Qafqazın şimal-şərq ətəklərində məskunlaşan əhali arasında itburnu (həmərsin) bitkisinin meyvələrindən hazırlanan və böyük müalicəvi əhəmiyyəti olan həmərsin şirəsi səhər yeməyi (nəştab) süfrələrinə verilirdi. Bu içkinin mədə-bağırsaq və böyrək xəstəliklərinin qarşısının alınmısında rolu əvəzedilməz idi. Onu hazırlamaq üçün meyvələri isti suda pörtür, sonra aşsüzəndən keçirərək çiyidini kənarlaşdırırdılar. Alınmış məti ikinci dəfə ələkdən keçirərək tam təmizlədikdən sonra içərisinə şəkər tozu və az miqdarda su əlavə edib qaynadırdılar. Bu şirə böyük zəhmət bahasına başa gəldiyindən çox zaman müalicə məqsədləri üçün işlədilirdi. Arabir səhər öynəsində şirəni çörəyə də yavanlıq edirdilər [231, 225].

3.10. Qablar, mətbəx və məişət avadanlıqları

Məlum olduğu kimi, hələ çox qədim zamanlardan qida-ərzaq məhsullarının tədarükü, emalı və saxlanması, yemək və içkilərin hazırlanması, onların süfrəyə verilməsində bir sıra qablardan istifadə olunmuşdur. Qablar hazırlandığı materialın növünə, həcminə, məişətdə təyinatına görə fərqlənirdi. Uzun əsrlər boyu Azərbaycan xalqının istifadə etdiyi məişət qabları dəri, hörmə, toxuma, saxsı, metal, ağac, çubuq və dəri qablardan ibarət olmuşdur. Bəşəriyyətin ilkinlik çağlarında hələ istehsal təsərrüfatı yaranmadığından, ibtidai insanlar məişət tələbatlarını ödəmək üçün «əllərinin altında olan» materiallardan – daşdan, ağacdan, çubuqdan, ağac liflərindən, qamışdan

kobud qablar hazırlayır, gündəlikdə istifadə edirdilər. Qobustanda Ana Zağa və Kənizə düşərgələri ətrafında və onların içərisində çoxlu kasavari yalaqlara rast gəlinmişdir. Arxeoloqlar onları əsil «tərpənməz qablar» hesab edirlər. Bu konusvari yalaqlar yağış sularının (ovdan), qurban qanının yığılması və şübhəsiz, duru körəklərin hazırlanması üçün istifadə edilmişdir [20, 86]. Mingəçevir, Xocalı, Gədəbəy, Gəncəçay hövzəsi və b. bölgələrdə yerləşən abidələrdə də çoxlu daş qab nümunələri – cam, nimçə əldə edilmişdir. Mingəçevir və Gəncə yaxınlığındakı Alabaşlı kəndindən tapılan daş camların qulpu qoşa və qoç başı formasında düzəldilmişdir [20, 154-155]. Azərbaycanda Tunc dövrünün sonu, Dəmir dövrünün başlanğıcına aid abidələrdən tapılan daş qab nümunələrindən söhbət açan arxeoloq Q.S.İsmayılov haqlı olaraq yazır ki, tətbiqi incəsənətin gözəl nümunələri olan bu qablar Azərbaycan ərazisində daş üzrə bədii sənətkarlığın hələ çox qədim zamanlardan mövcud olduğunu sübut edir [315, 101]. Sonralar istehsal texnologiyasının yaranması, yeni-yeni qab materiallarının əldə edilməsi, insan təfəkküründə inkişafı, peşə-sənət vərdişləri daş qablara tələbatı unutdurmuş, daş qabların çoxu məişətdən çıxmışdır. Zəmanəmizə qədər gəlib çıxan duz və düyü (çəltik) dibəkləri, su daşı (çəfər), kirkirə (dəstər), su ovdanları və s. vaxtilə daşdan məişət qabları və alətlərinin hazırlandığını və uzun zaman xalqın istifadəsində olduğunu bir daha əyani şəkildə təsdiqləyir.

Neolit dövründə toxuma, hörmə və dulusçuluq sənətinin meydana gələrək inkişaf etməsi yeni-yeni məişət qablarının xalqın gündəlik həyatına daxil olmasını şərtləndirdi. Toxuma və hörmə qablar ağac çubuqlarından, qamışdan həsirdən, ipdən düzəldilir, təyinatına görə bir-birindən seçilirdi. XIX-XX əsrin əvvəllərində də xalq məişətində üstün yer tutan toxuma və hörmə qabları, bir qayda olaraq, hər bir ailə özü hazırlaya bilirdi. «Dərmə», «siyəzi» və «xaşa» çuvallar, «qıyıq» məfrəşlər [Şək. 3.15.1-2], xalça-palaz kimi toxunan müxtəlif ornamentli heybələr [Şək. 3.15.3], xurcunlar [Şək. 3.15.4-5], duz torbası, qaşıqlıq, səbət [Şək. 3.15.6], zənbil, beçəgir, kəndi, səyən, rəfətə, düyü saxlamaq üçün əlverişli olan «güdə» və «küçərə» kimi həsirdən qablar, ot, peyin və saman kimi məişət yüklərini daşımaq üçün «saqqur», «somara», meyvə daşımaq üçün «cəvərə», «dəngi», «qoysara», «bal səbəti» və s. toxuma və hörmə qablar xalq məişətində uzun müddət istifadə olunaraq zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır.

Xalq məişətində istifadə edilən qabların böyük əksəriyyətini saxsı qablar təşkil etmişdir [Şək. 3.17]. Azərbaycanda saxsı məmulatlarının, o cümlədən gil qabların istehsal tarixi Neolit (Yeni Daş) dövrü ilə səsləşir. Qobustan, Şomutəpə, Babadərviş, Qarğalartəpəsi, Töyrətəpə, Kültəpə, Əliköməktəpə, Üzərliktəpə, Sarıtəpə və b. qədim yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji

qazıntılar nəticəsində əldə edilən çoxsaylı və çoxçeşidli gil qab nümunələri, onların istehsal texnologiyası, forma və bəzək-naxış elementləri, rəngi Azərbaycanda dulusçuluq sənətinin qədim ənənələr əsasında inkişafını göstərir [185, 7-12]. Orta əsrlərdə daha intensiv inkişaf edən dulusçuluq sənəti, xüsusilə də onun məişət qabları istehsalı sahəsinin başlıca mərkəzləri Bərdə, Ərdəbil, Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Beyləqan, Şamaxı, Bakı və b. iri Azərbaycan şəhərləri olmuşdur. XIX-XX əsrin əvvəllərində isə Yelizavetpol quberniyası, Quba, Lənkəran, Göyçay, Cavanşir, Cəbrayıl, Şamaxı, Naxçıvan qəzaları, Şəki, Gəncə və Bakı şəhərləri dulus qabları istehsalında başlıca rol oynamışdır. Bu dövrdə istehsal olunan saxsı məişət qabları təyinatına görə təsərrüfat küpləri, su qabları, süd-ağartı məhsulları üçün nəzərdə tutulan qablar, xörək qabları, qızdırıcı və işıqlandırma vasitələri (gil manqallar, kürələr, durna çıraqları, gil çıraqlar və s.) kimi qruplaşdırılırdı.

Qədim və orta əsrlərin yaşayış yerlərindəki arxeoloji qazıntılardan tez-tez əldə edilən, XIX-XX əsrin əvvəllərində isə əsasən sifarişlə hazırlanan təsərrüfat küpləri taxıl, un, düyü və s. ehtiyat qida məhsullarını saxlamaq, balıq duzlamaq, turşu-şoraba qoymaq üçün nəzərdə tutulurdu. Həcm tutumu bəzən 150 litrə çatan, ölçülərindən asılı olaraq Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrində müxtəlif istilahlarla (iri bəsti, balıq küpü, küpə, iri çalğa, ximçə, yarım çalğa, xum, ləh, çəllək, yekə ağız küpə, qulplu küpə, dodasən və s.) adlanan küplər iki, üç, bəzən hətta dörd qulplu düzəldilirdi. Bu tip küplərin Azərbaycanda ən qədim növləri er.əv. II minilliyə aid edilir [185, 24].

Məişətdə içməli suya tələbat, onun təmiz və sərin saxlanması, işlədilməsi, çoxçeşidli saxsı su qablarının hazırlanmasını şərtləndirmişdir. Su daşımaq üçün həmayıl, səhəng, şəhrəng, qələnlik (kiçik səhəng), qədələ (lap kiçik səhəng), kuzə, bardaq, cürdək, gülə (1,5-2 litrlik qab), himba (4-5 litrlik su qabı) və s. kimi gil qablardan istifadə edilirdi. Həmayıl səhəngin su tutumu çox olduğundan onunla kişilər su daşıyırdı. Bəzən qoşa həmayılı ulağın belinə çatmaqla da uzaq su mənbələrindən su əldə edilirdi.

Suyu təmiz və sərin saxlamaq üçün su küplərindən və səkcədən istifadə olunurdu. Yay mövsümündə nəm torpağa basdırılan və ya yaş parçaya bükülən su küpü, səkcə və su bardağı əhalinin sərin suya tələbatını ödəyirdi.

Suyun məişətdə işlədilməsi üçün müxtəlif formalı və tutumlu saxsı su qabları – qumquma, qurt-qurt, sürahi, dolça, parç, birəlli (tayqulp), yuyunmaq və dini ayinlərin icrası zamanı dəstəmaz almaq üçün aftafa-ləyən (ləşir), lüləyin və s. əhalinin istifadəsində idi.

Süd-ağartı məhsullarının yığılması, emalı, saxlanması üçün də gil qab məmulatlarına tələbat böyük olmuşdur. Dəngənə, göduş (sərnic, sərıcə), bərni, baqqa, bəsti, yağ küpəsi, gil nehrə (çalxar), qalqa, dopu, xeyrə, kürni,

qədələ, küçükyatan, ləngəri (mətrət), maya dopusu və s. bu qəbildən olan məişət qabları idi [187, 224-225].

Hər bir azərbaycanlı ailəsində xörək hazırlamaq üçün müxtəlif çölmək-lərdən (ət çölməyi, balıq çölməyi, kəllə-paça çölməyi və s.) istifadə olunurdu. Lənkəran-Astara bölgəsində qapaqlı (əyvunəli) çölmək «dizə çölmək» adlanırdı. Yağ, bal, eləcə də quru, dənəvər ərzağı saxlamaq üçün «sıpıl» sərfəli gil qab idi. Qovurma, cızdaq kimi ehtiyat ərzaq məhsulları gil küpələrdə saxlanılırdı. Azərbaycan süfrəsinin ləzzətli yeməyi olan piti xüsusi olaraq bu məqsədlə hazırlanmış piti dopusunda bişirilirdi. Gil-saxsı materiallarından hazırlanan qablardan güvəc, əngənək, çilovsüzən, kərəğan, gil tabaq, həlimdan, dalyar (içərisinə plov çəkilirdi), gil sac, gil qazan qapağı (sərpic) və s. XIX-XX əsrin əvvəllərində xalq məişətində başlıca yer tuturdu. Xatırladaq ki, gil qablar portativ (asan gəzdirilən) olmadığından, köçmə-maldar elat məişətində geniş istifadə edilmirdi. Akademik İ.İ.Meşaninov arxeoloqlara istinad edərək gil-saxsı məişət qablarının oturaq və yarımoturaq həyata məxsusluğunu göstərir [366, 85]. Bu fikri etnoqrafik materiallar da təsdiq edir.

Xalqımızın istifadə etdiyi ənənəvi məişət qabları içərisində mis qablar xüsusi yer tuturdu. [Şək. 3.18] Qədim tarixə malik olan misgərlik sənətinin XIX-XX əsrin əvvəllərində başlıca mərkəzləri Bakı, Şamaxı, Şəki, Gəncə, Naxçıvan və Şuşa olmuş, Lahıc kəndi isə sənətkar-misgərlər kəndi kimi şöhrətlənmişdir. XIX əsrin 30-cu illərində burada 52 misgər dükanı olsa da [353, 124], əsrin ikinci yarısında onların sayı 200-ə çatmışdır [191, 96]. Azərbaycan misgərlərinin hazırladığı müxtəlif çeşidli, formalı, nəfis ornamentli mis qablar xalqımızın mətbəx müxəlləfatının əksəriyyətini təşkil edərək həm oturaq əhalinin, həm də maldar elatların geniş istifadəsində olmuşdur. Mis qablar cehiz kimi sifariş olunur, kəndbəkənd gəzən səhragərdlərdən satın alınır, satış üçün bazarlara çıxarılır, işlədilməyənləri rəflərə düzülür, sahibinin maddi imkanının göstəricisi olurdu. Adətən od üzərinə qoyulmayan mis qablar müxtəlif həndəsi, nəbati naxışlarla bəzədilir, demək olar ki, bütün mis qablar qalaylanaraq işlədilirdi. Bəzən mis qabların üzərində sahibinin adı və qabın alındığı tarix yazılırdı. Belə yazılar əksər hallarda qıza cehiz alınan və məscidlərə vəqf edilən qabların üzərində olurdu [11, 168]. Müsəlman hicri-qəməri təqviminin səfər ayında doğulan əziz-xələf oğlan uşaqlarının adına da mis qab «döydürür», oraya qabın hazırlanma tarixini, uşağın adını və təvəllüdünü yazdırırdılar. Xüsusi səriştəli həkkakların mis qablara vurduğu naxışlar əsas etibarilə yarpaq, buta, qızılgül, budaqda və ya qönçə üzərində oturan quş, eləcə də ceyran, dəhrəburnu və müxtəlif həndəsi naxışlardan (paxlava, üçbucaq, düz, sınıq və əyri xətlər) və sairədən ibarət idi [11, 168-169; 93, 20].

Mis qablar ailə-təsərrüfat məişətində su daşımaq, süd-ağartı məhsulları hazırlamaq, xörək bişirmək, xörəyi süfrəyə vermək və b. məqsədlər üçün istifadə olunurdu. Azərbaycanda istifadə olunan mis qabların geniş çeşidi onların xalq məişətinə bütünlüklə daxil olduğunu göstərir:

Su qabları: səhəng, güyüm, farş, gəlgəl, qabçaq, lüləyin, tayqulp (birəlli), dolça, parç, aftafa-ləyən (məclis və əl aftafası), abgərdən, satıl, piyalə, məşqəfə, sətilcə, tas, cam, ləyən, yəhər camı (yəhərcun) və b. Yəhər camını Məkkəyə ziyarətə gedənlər su içmək üçün götürürdülər.

Süd-ağartı qabları: sərnic, badya, qablama, tiyan, cınqır, qapaqlı.

Xörək hazırlanması və süfrəyə verilməsində istifadə olunun qablar: qulplu qazan (xeyir-şər qazanı), bala qazan (bala toa), orta qazan, zəncirli qazan (məclis qazanı), tiyançə, sapılca (tasar), döyrə, kəfkir, tavasar (uzun qulplu tava), çöəcə (mis kasa), şərbəti (kiçik və dərin nimçə), peşqon (böyük padnos), aşsüzən (tuşpalan), sərpuş, cuqqur, çömçə, məcməyi, sini, kasa, cam, teşt və s.

Bütün bunlardan başqa, ev məişətində samovar, çıraq, lampa, manqal, qənddan, ədviyyat qabı, gülabdan, gül qabı, şamdan, qaşıq, ağızdıq (qıf, zabra, boğazdöyü), rüşül qabı, şərbət qabı və s. kimi mis qablardan da geniş şəkildə istifadə olunurdu [106, 123].

Ev məişətində işlədilən qabların müəyyən bir qismini də ağac (taxta) qablar təşkil edirdi [Şək. 3.19] Ağacişləmə sənətinin bir qolunu təşkil edən məişət qabları istehsalı Azərbaycanın meşə örtüyü ilə zəngin olan bölgələrində (Kiçik Qafqaz, Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara, Şirvan, Naxçıvan) geniş inkişaf etmişdi. K.Xatisovun şəhadətinə görə, Borçalı, Yelizavetpol, Şuşa, Qazax, Şamaxı, Lənkəran və Quba qəzaları ağac qablar istehsalı sahəsində xüsusilə seçilirdilər [437, 316]. Naxçıvan bölgəsində isə ağac qablar istehsalı sahəsində qədim ənənələr olmuşdur. XV əsr müəllifi Əbdürrəşid əl-Bakuvi yazırdı ki, Naqçivan (Naxçıvan – F.V.) şəhərinin «əhalisi nəqqaşlıqla və xələnc ağacından qab-qacaq və müxtəlif əşya düzəltməkdə mahirdir. Bütün bunlar müxtəlif ölkələrə aparılır» [43, 132].

Məişət qabları əldə və xüsusi su dəzgahlarında hazırlanırdı. Bir qayda olaraq, təknə-tabaq istehsalı su dəzgahları vasitəsilə başa gəlirdi. Çörəkbişirmədə və məişətdə istifadə olunan qabların və alətlərin təknə (ingiloylarda: xon və ya xonça), tabaq-hövsər, oxlov, vərdənə, döyrə, xokeri, tərəzi gözləri, qənddan, duvaq, ələk, yuxayayan (dördayaq, dügəc, yayqı, yaymaxın, ayaqlı və s.) demək olar ki, hamısı ağacdan düzəldilirdi. Xüsusi səriştə ilə hazırlanan və taxıl saxlamaq üçün istifadə edilən kəndi, saqan, yaxdan, iri ağac sandıqlar, çömçə, qaşıq, çanaq, arı godu [Şək. 3.15.7], ağac nehrə (arxıd), müxtəlif ölçülü nimçə və kasalar ağacdan hazırlanan ev avadanlıq-

ları olub, xalq məişətində bəziləri hələ də işlədilməkdədir. Ağacişləmə sənətinin mahir biliciləri məişət qablarının hansı ağacdan hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirirdilər. Bir qayda olaraq, təknə, tabaq, hövsər qozqara, qızılağac, fıstıq, nil, qısmən də qovaq ağacından (qovaqdan hazırlanan təknə-tabaqdan süd emalında istifadə edilmirdi); çömçə və qaşıq isə cır armud, kələmpir, yemişan, şümşad və fıstıqdan düzəldilirdi. Bu ağac növləri hamar yonulur və tiftik vermirdi. Lənkəran-Astara bölgəsində ağac çömçə-qaşıq «mələğa», tabaq «luka», xörək çəkmək üçün lazım olan çömçə isə «küçəli» adlanırdı. Naxçıvan bölgəsində XIX-XX əsrin əvvəllərində ağac qablardan əngənək (teşt, tabaq), dədədurğuzan (çömçə) əhalinin geniş istifadəsində olmuşdur [168, 328].

Keçmişdə gəlin köçəcək qızların cehiz bağlamalarında ağacdan düzəldilən bər-bəzəkli sandıqlar, təknə-tabaqlar, çömçə-qaşıq dəstləri, mücrü, qənddan kimi məişət qablarının olması vacib sayılırdı.

Ev məişətində, xüsusilə də köçmə maldar elatların gündəlik həyatında dəri qablar əvəzedilməz idi [Şək. 3.20] Dəri qablardan istifadə bəşərin ilkinlik çağları ilə səsləşir. Toxuculuq və dulusçuluğun hələ inkişaf etmədiyi dövrlərdə ovçuluqla məşğul olan ibtidai insanlar ovladıqları heyvanların dərisindən təkcə bürüncək və yatacaq kimi deyil, həm də dəri qab kimi istifadə edirdilər. Köçmə maldarlıq təsərrüfatı üçün əlverişliliyi, köç şəraitində qırılma, sınma ehtimalının minimum həddi, etibarlılığı və b. təbii keyfiyyətləri dəri qabların məişətdə son zamanlara qədər istifadəsini zəruri etmişdi. Dağarcıq, tuluq, eymə (tejən), motal, tuluq nehrə, qarın, cılğı kimi dəri qabların hazırlanma qaydaları ümumazərbaycan səciyyəli idi. Dağarcıq istisna olmaqla (ondan taxıl, un, duz və b. ərzaq məhsullarının saxlanması üçün istifadə olunurdu) qalan dəri qablar süd-ağartı məhsullarının emalı və saxlanmasında istifadə edilirdi. Dəri tuluğun digər təyinatlar üzrə işlədilməsi də məlum idi. Belə ki, onunla su mənbələrindən kənarda yerləşən yaşayış məntəqələrinə su daşınır, hava ilə doldurulmuş tuluq su nəqliyyatı vasitəsi olan kələk və pələnin əsas hissəsini təşkil edir [334, 70], həmçinin neftçıxarma və kankançılıq sahəsində dol kimi istifadə edilirdi. Orta əsrlərdə Abşeron nefti dəri tuluqlara doldurulub dəvə karvanları vasitəsilə uzaq ölkələrə daşınırdı [208, 79].

Etnoqrafik məlumatlardan aydın olur ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində xalqımızın məişətində az miqdarda dəmir məmulatları da (ərsin, təndir şişi, bıçaqlar, qiyməkeş, qənddoğrayan, sac, sacayağı, maşa, manqal-kürə və s.) istifadədə olmuşdur.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda məişət qablarının tarixən geniş çeşidi məlum olmuş, xalqın təsərrüfat və məişət tələbatını ödəmiş, müəyyən qismi

zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Bu qablar kustar sənət istehsalının ayrı-ayrı sahələrinin (daşyonma, dulusçuluq, misgərlik, ağacişləmə, dəriçilik) məhsulları olsalar da, maddi mədəniyyət göstəricisi kimi daha əhəmiyyətli olub, zəruri məişət tələbatından yaranmışdır. Azərbaycanda XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq iqtisadi yüksəliş, fabrik və zavod istehsalı məllarının xalq məişətinə geniş şəkildə daxil olması məişət qabları istehsalı sahəsində əsrlərcə formalaşan tarixi ənənəni unutdurmuş, qabların əksəriyyətini məişətdən sıxışdırıb çıxartmışdır.

IV FƏSİL

NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİ

4.1. Sadə yük nəqliyyatı

Bəşər tarixinin ən mühüm kəşflərindən olan nəqliyyat vasitələri ictimai istehsalın mühüm sahəsi kimi özünü göstərməklə, çox böyük əməli və xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti kəsb edir. Nəqliyyat vasitələri, eləcə də onların hərəkəti üçün vacib yolların olması ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə hər bir xalqın maddi mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsini göstərən mühüm amildir. Nəqliyyat vasitələri ilə istehsal alətlərinin, əmək məhsullarının və insanların yerdəyişməsi həyata keçirilir.

Nəqliyyat vasitələri hər hansı bir ərazinin təbii-coğrafi şəraitindən, onun relyef quruluşunun xarakterindən asılı olaraq yaranmışdır. Azərbaycan ərazisində geniş düzənliklər, bol sulu çaylar, keçilməz dağ aşırımları və s. çox olduğundan, yerli əhali bu və ya digər nəqliyyat vasitəsindən istifadə etmişdir. Bununla yanaşı, məhsuldar qüvvələrin inkişafı, xalqın ictimai-iqtisadi və mədəni-texniki inkişaf səviyyəsi, iqtisadi ehtiyacları da müxtəlif növ nəqliyyat vasitələrinin yaranması və təkmilləşdirilməsində böyük rola malik olmuşdur.

Nəqliyyat vasitələri bəşər cəmiyyətinin ilk dövrlərində meydana gəlmiş, sonralar xüsusi mülkiyyət və əmtəə istehsalının yaranması dövründə maddi istehsalın ayrıca bir sahəsi kimi formalaşmışdır.

Toplanmış etnoqrafik çöl materiallarını, yazılı mənbə və tədqiqatları nəzərə alaraq bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda nəqliyyat vasitələrinin sadə yük nəqliyyatı, minik-yük nəqliyyatı, qoşqu nəqliyyatı və su nəqliyyatı vasitələrindən ibarət olduğunu söyləyə bilərik.

Sadə yük daşıma vasitələri nəqliyyatın ən qədimi hesab olunur. Piyada nəqliyyat növü insan qüvvəsi ilə müxtəlif adlı və təyinatlı məişət yüklərinin yerdəyişməsi ilə səciyyələnir. Buna görə də insanın özünün ən qədim nəqliyyat vasitəsi hesab edilməsi [27, 3] heç də təsadüfi deyildir. Çox qədimlərdən insanlar əldə etdikləri məhsulları, zəruri məişət əşyalarını qucaqda, əldə, beldə, başda, çiyində daşımışlar. Zaman keçdikcə yükün ağırlığını bərabər bölüşdürmək, onu uzaq məsafələrə daha rahat daşımaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə zəruri ehtiyaca çevrilmişdir. Sadə yük nəqliyyatının ən

bəsit forması iki nəfərin qüvvəsi ilə hərəkətə gətirilən xərək olmuşdur [Şək. 4.1.1]. Xərəyi düzəltmək üçün 1,8-2 m uzunluğunda iki paralel qoyulmuş ağacın arasına «törpü» adlanan xırda ağacları 30-40 sm aralı ip və ya sıyrıq vasitəsilə bərkidir, üzərinə yük yığaraq daşıyırdılar. Belə xərəklərin xeyli təkmilləşdirilmiş formasından Azərbaycanda indi də istifadə edilir.

Keçmişdə əhali istehsal etdiyi əkinçilik, heyvandarlıq və ev peşəsi məhsullarının bir qismini digər zəruri məişət avadanlıqlarına dəyişmək və ya satmaq üçün, adətən, həftəbazarına çıxarırdı. Əldə daşınan belə yüklər: bağlama vasitəsilə uzaq məsafələrə aparmaq mümkün idi. Bunun üçün onları 1,5x1m. ölçüdə parçanın arasına qoyur, parçanın diaqonal üzrə «qulaqlarını» çəkərək bir-birinə bağlayır və əllərinə götürürdülər. İçərisinə heyvandarlıq məhsulları yığılmış motal, dağarcıq, eymə, tuluq, qarın, cılğı və s. yükləri daşımaq üçün bu qayda ilə bağlama etmək və ya belə sarımaq sərfəli idi [Şək. 4.1.2].

Beldə yük daşınmasının digər bir forması şələ (Naxçıvanda: tırmanc) idi [Şək. 4.2.1]. Şələ vasitəsilə odun, ot, dərz, təndir üçün çırpı və s. daşıyırdılar. Şələni düzəltmək üçün müəyyən yükü üst-üstə yığıb bir neçə yerindən ilgəkli və ya doğanaqlı kəndirlə sarıyır, sonra bellərinə qaldırırdılar [302, 85].

Qadınlar kənddən nisbətən aralıda olan su mənbələrindən (çay, bulaq) içməli suyu gətirmək üçün səhəng və güyümü də bellərinə sarıyırdılar. Bunun üçün iraşməni (kəndiri) iki qat edərək hər iki çiyindən aşırıb səhəngin (güyümün) ortasında çarpazlayır, sonra qoltuğun altından keçirərək arxada düyünləyir və ya əlləri ilə tuturdular. Çox zaman səhəngin (güyümün) oturacağı beli incitməsin deyə, belə qalın şal dolanır və ya oraya kiçik döşəkçə qoyulurdu. Səhəngi çiyinə götürdükdə isə onun ağzına tıxac vurulurdu [Şək. 4.3.2-3].

Xalqın empirik biliklərinin nəticəsi olaraq meydana çıxan müxtəlif ölçülü səbət [Şək. 4.2.2-4], heybə və xurcun [Şək. 4.2.5-6] uzaq məsafələrə yük daşımaq üçün daha rahat idi. Bəzən yol azuqəsini boyun torbası (çanta), digər məişət yüklərini (kiçik yük bağlaması, su, taxıl dərzi və s.) çiyin ağacı (düşəli, oza) vasitəsilə də daşıyırdılar. Lənkəran-Astara bölgəsi əhalisi başda yük daşımağa üstünlük verirdi. Bunun üçün başa əvvəlcə yaylıq və ya xüsusi sarıqdan düzəldilən dairəvi «biçənə» qoyur, üstünə yükü yerləşdirirdilər [Şək. 4.3.1,4].

İnsan qüvvəsi ilə hərəkətə gətirilən ən qədim yükdaşıma qaydalarından biri əl sürütməsi idi. Azərbaycanın dağlıq, dağətəyi və meşəkənarı kəndlərində bu bəsit nəqliyyat növü daha çox yayılmışdı. Əl sürütməsini düzəltmək üçün nisbətən iri ağac budaqlarının kiçik şaxlarını kəsərək bir yerə yığıb şəl bağlayır, üzərinə ot, odun, kol, dərz, saman və s. qoyaraq sürüyürdülər.

Zaman keçdikcə daşınan yüklərin çoxluğu və ağırlığı nəzərə alınmaqla, əl sürütməsi qoşqu heyvanları vasitəsilə sürütmə ilə əvəz olunmuşdur [Şək. 4.4.1-2].

XIX-XX əsrin əvvəllərində bütün Şərq şəhərlərində olduğu kimi, Azərbaycanın inkişaf etmiş iri şəhərlərində də beldə və çiyində yük daşıyan hamballar olmuşdur. Minik və qoşqu nəqliyyatının çətin keçdiyi və ya heç keçə bilmədiyi dar dalanlara, liman körpülərinə, yaxın bazarlara və evlərə daşınacaq zəruri məişət yüklərini hamballar aparırdılar. Hambal yükü daşımaq üçün çiyin palanından, kəndirdən və ucunda halqaları olan bir girəh (4,4 sm) enində xüsusi qayışdan istifadə edirdi [214].

4.2. Minik-yük nəqliyyatı

Əsrlər boyu Azərbaycanda əsas nəqliyyat vasitəsi minik və yük heyvanları olmuşdur. Kəndlər arasında əlaqəni təmin etmək, zəruri məişət və təsərrüfat yüklərini daşımaq, yaxın bazarlara satmaq və dəyişmək üçün məhsul çıxarmaq, aramsız köç yolları boyunca sürüləri müşayiət etmək, ölkənin ipək, neft, duz və s. xammalını beynəlxalq ticarətə tanıtmaq, ümumiyyətlə, müxtəlif səpkili əlaqələr yaratmaq üçün xalq minik-yük nəqliyyatından geniş istifadə etmişdir.

Bəhs olunan dövrün ən sürətli və rahat minik nəqliyyatı vasitəsi at olmuşdur [Şək. 4.5.1]. Bəzi tədqiqatçılar atdan nəqliyyatda istifadə edilməsini er.əv. IV minilliyin axırlarına [397, 36-40], yük və qoşqu heyvanı kimi istifadə olunmasını isə er.əv. III minilliyin sonu-II minilliyin əvvəllərinə aid edirlər [342, 35].

Atın əhilləşdirildiyi ən qədim bölgələrdən biri də Cənubi Qafqaz olmuşdur [91, 8]. Muğanın cənubunda Əlikəmək təpəsi yaşayış yerinin Eneolit təbəqəsindən əhilləşdirilmiş at skletinin aşkar edilməsi, Qobustan və Gəmiqaya təsvirlərində Tunc dövrünə aid at rəsmləri, Mingəçevir və Naxçıvanda (Şahtaxtı kəndində) yenə də Tunc dövrünə aid kurqanlardan at skletlərinin tapılması göstərir ki, Azərbaycanda atdan istifadənin 5-6 minillik tarixi vardır [223, 167; 197, 135; 182, 219-220; 114, 59-60, 68-70; 115, 43-44; 184, 135; 10, 67]. Eramızın ilk əsrlərindən Azərbaycanda atı, əsasən, minik vasitəsi kimi saxladıqlarından, məhz bu vaxtdan atçılıq daha güclü inkişafa başlamışdır [6, 138].

İnkişaf etmiş orta əsrlərdən başlayaraq kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətin inkişafı Azərbaycanda minik və yük nəqliyyatına ehtiyacı daha da artırmışdı. Rusiya, İran, Türkiyə, Hindistan, İtaliya və başqa ölkələrə neft, duz və ipək ixracı genişlənmişdi. Ən vacib karvan yolları Azərbaycandan keçdiyinə görə buraya çoxlu tacirlər gəlirdilər. XVII əsrdə Azərbaycanda

olan ingilis taciri A.Cenkinson qeyd edirdi ki, təkcə osmanlılar hər dəfə buradan 400-500 at yükü ipək aparırdılar [399, 135; 334, 11]. Holland dənizçisi Yan Streys yazırdı ki, Dərbəndlə Şamaxı arasında hərəkət edən karvanın tərkibində 1800 at, xeyli dəvə, ulaq və b. yük heyvanı var idi [399, 283; 334, 11].

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda atdan istifadə edilməsi daha da mütəşəkkil olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanda Qarabağ, Qazax, Şirvan və Quba atları məşhur idi. Azərbaycanda mövcud olan təhlükəli dağ yollarında atsız hərəkət etmək çox çətin idi. Sosial vəziyyətindən asılı olaraq yalnız yoxsullar at saxlaya bilmirdilər. Orta təbəqəli kəndlilər minik atından həm də yük atı kimi istifadə edirdilər. Varlı ailələr isə yük atından əlavə yaxşı qulluq edilmiş minik atı da saxlayırdılar. Ümumiyyətlə, atın əlamətlərinə görə onun sahibinin sosial vəziyyətini müəyyən etmək olardı [290, 185]. El arasında geniş yayılmış «öküzü olmayan əlsiz, atı olmayan isə ayaqsız qalar» – hikmətamiz məsəli də Azərbaycanda minik və yük heyvanlarının nə dərəcədə əhəmiyyətli rol oynadığını sübut edir.

Atdan minik vasitəsi kimi istifadə etdikdə onu yəhərləyirdilər. Tədqiqatlar göstərir ki, ilk vaxtlar atı yəhərsiz və yüyənsiz minmiş, yüyən əvəzinə buruntaq işlətmişlər. Tunc və dəmir yüyənlərin meydana gəlməsi er. əv. I minilliyin əvvəllərinə aid edilir. Belə güman olunur ki, er. əv. II minilliyin axırlarında atları yəhərləməyə başlamışlar. Yəhər aşşurlara, iskitlərə, midiyalılara və farslara məlum olmuşdur. İlk dəfə istifadə olunan yəhərlər yumşaq dəri döşəkcədən ibarət olmuş, sonralar onu ağac qaltaqlı yəhərlər əvəz etmişdir. Ağac qaltaqlı yəhərin və üzənginin meydana gəlməsi nəqliyyatda və hərbi işdə irəliyə doğru mühüm addım olmuşdur. Belə bir ehtimal var ki, ağac qaltaqlı yəhərlər Qafqaz Albaniyasının əyanları arasında geniş yayılmışdır [31, 83]. Belə yəhərlər eramızın ilk əsrlərində də mövcud olmuş, iki mərhələdə yayılmışdır: IV-VI əsrlərdə bəsit olduğu üçün onlar yerli-lokal əhəmiyyət kəsb etmiş, VII-VIII əsrlərdə isə təkmilləşərək geniş yayılmışdır. Bələləklə, maili qaşa malik yəhərlər artıq 1400 ildir ki, istifadə olunur [334, 11-12].

Azərbaycanda minik yəhərlərinin bir neçə növü qeydə alınmışdır: müsəlman yəhəri, rus yəhəri, xan yəhəri, çərkəzi yəhər, ingilis yəhəri və s. [Şək. 4.6.1-2]. Xüsusi formalı qaşa malik olan yerli minik yəhərinin qaltağı xeyli ağır, yastığı isə girdə və nisbətən qalın olurdu. Yerli minik yəhərləri «bazarı» və «buyurtma» olmaqla iki formada düzəldilirdi. Keçmişdə qadınlar üçün xüsusi formalı yəhərlər də hazırlayırdılar. Kişi yəhərindən fərqli olaraq onun arxa hissəsi enli, qabaq qaşı isə nisbətən dar olurdu. Yerli yəhərlərin yastığının üstünə dövlətlilər «yəhərüzlüyü» adlanan, xüsusi olaraq bu məqsədlə toxunmuş yəhər xalçası salır [Şək. 4.6.3], bəzən də vəhşi heyvanların (maral, ceyran, ayı, pələng və s.) açma soyulmuş dərisini atırdılar [172, 196-197].

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, Azərbaycanda atdan yükdaşıma vasitəsi kimi də istifadə etmişlər [Şək. 4.5.2-3]. Yük atı əmtəə xarakterli məhsulların reallaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Belə ki, aran kəndlərinin əkinçilik və bağçılıq məhsullarını, dağ kəndlərinin ağacdan düzəldilmiş məişət avadanlıqlarını, heyvandarlıq məhsullarını, sənətkarlıq əşyalarını satış bazarlarına çıxarmaq və ya kəndbəkənd gəzdirmək üçün yük atı ən sərfəli nəqliyyat vasitəsi idi. At, həmçinin, bir çox təsərrüfat işlərinin (ot, odun, dərz daşımaq, dəyirmana dən aparmaq) icrasında da əvəzsiz idi [107, 125-126].

Yük daşımaq üçün istifadə olunan atın belinə yük yəhəri – palan və navar qoyulurdu. Keçmişdə palan düzəltməklə məşğul olan xüsusi səriştəli palanduzlar var idi. Palanı, həmçinin, hər kəs özü də hazırlaya bilirdi. Bunun üçün bir neçə qat köhnə palaz və ya keçəni bir-birinin üstünə qoyub lazımi ölçüdə biçdikdən sonra onun üzərinə cərgə ilə qalın «palan sırığı» vururdular.

Palandan fərqli olaraq, navar (Qərb bölgəsində navara «qom» da deyilir) içərisinə lığ. kövşən doldurulmuş keçə və qaba şal kisədən düzəldilirdi. Kənarlarını tikəndən sonra onun içini doldurur və ortasından iki qatlayırdılar. Navarın qabaq tərəfi nisbətən qalın və hündür, dal qurtaracağı isə nazik olub qayışla və ya örkən şəklində hörülmüş quşqunla tamamlanırdı. Yük atını yükləmək üçün onun belinə tərlik qoyub üstünə navar vururdular. Sonra bunun da üstünə çul salır, atın belini tapqırla çəkirdilər. Adətən çulu pambıq, yun, məxmər hətta ipəkdən hazırlayırdılar. Onu zövqlə «işləyər», müxtəlif qotazlar və ornamentlərlə bəzəyərdilər. XIX əsrdə Cəbrayıl qəzası at çulu toxuculuğunda böyük şöhrət qazanmışdı [99, 228].

Keçmişdə minik-yük nəqliyyatı vasitəsi kimi iribuynuzlu heyvanlardan (kəl, öküz, zebu) da geniş istifadə edilmişdir. Hələ qədim zamanlardan iribuynuzlu mal-qara qoşqu qüvvəsi kimi əkinçilərin həyatında mühüm rol oynamışdır. Qafqazda və Ön Asiyada əsas iş heyvanı hesab edilən öküz və kəllər maldar tayfalar və əkinçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və nəhayət, sitayiş obyektlərindən birinə çevrilmişdir [71, 89]. Birinci Kültəpə qazıntılarından əldə edilmiş 24 gil fiqurdan 21-nin [182, 141], Birinci Maxta qazıntılarından aşkar olunmuş 7 gil fiqurunun 4-nün öküz fiqurları olması [10, 13], Gəmiqaya petroqliflərində öküz, at, araba rəsmlərinin müəyyən bir qrup təşkil etməsi [197, 133; 114, 21-22, 70-71; 115, 41-43], qədim Mingəçevirdən tapılan heyvan fiqurunun tədqiqi [31, 28] göstərir ki, er.əv. IV-I minilliklərdə öküzlərdən yük heyvanı kimi istifadə etmişlər. Sonrakı dövrlərdə də, hətta XX əsrin 30-40-cı illərinə qədər iribuynuzlu heyvanlardan yük və qoşqu qüvvəsi kimi istifadə edildiyini müxtəlif yazılı və etnoqrafik məlumatlar təsdiq edir.

İribuynuzlu heyvanlardan yükdaşıma vasitəsi kimi köçmə maldarlıqla məşğul olan əhali daha çox istifadə edirdi. Xüsusilə arandan yaylaqlara doğru uzanan köç yollarında ev müxəllafatı və barxana doldurulmuş məfrəşləri iribuynuzlu heyvanlara yükləyir, uşaqları da onun üstünə mindirirdilər [373, 204-205].

Lerik, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış etnoqrafik materiallar göstərir ki, iribuynuzlu heyvanlardan bəzən minik vasitəsi kimi də istifadə edilmişdir. Öküzdən minik vasitəsi kimi istifadə edənlərə «gahsüvar» deyirdilər (farsca gah – öküz, süvar isə minən deməkdir). Bu hal Azərbaycanın digər bölgələri üçün o qədər də xarakterik olmamışdır. İribuynuzlu heyvanları yükləməmişdən qabaq onların belinə alıq qoyulurdu. Alıq keyvənd və çuldan ibarət idi. Keyvəndi hanada toxunmuş ensiz palazdan düzəldir, içinə küləş, pambıq, yun və s. doldururdular. Öküzün belini əzməsin deyə, keyvənd «xurcuntayı» formasında düzəldilirdi.

Öküz çulu xalçayaoxşar iki hissədən ibarət olub, bir tərəfində bəzək məqsədilə saçaqlar düzəldilirdi. Sonra həmin hissələr çuval iynəsi (çuvaldız) ilə bir-birinə tikilir, saçaqlı tərəfi arxada olmaqla öküzün belinə örtülürdü. Öküz çullandıqdan sonra hazırlanmış yüklər bir-birinə çatılaraq onun belinə aşırılır, bir neçə yerindən örkənlə sarınıb möhkəmləndirilirdi.

Azərbaycanda minik və yük heyvanlarından biri də dəvə olmuşdur. Cənubi Qafqazda dəvədən istifadə edilmə tarixi er. əv. II minilliyin ikinci yarısına aid edilir [31, 93; 32, 33]. Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanın rəvan ticarət-mübadilə məhsullarını (duz, balıq, neft, şərab, taxıl, pambıq, kətan, xam ipək, boyaq maddəsi və s.) Şərq və Qərb ölkələrinə aparmaq üçün dəvə ən sərfəli minik-yük nəqliyyatı vasitəsi olmuşdur [334, 13-14]. [Şək. 4.7.2-3].

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, dəvə ən çox Bakı ətrafında və eləcə də Şəki, Şamaxı, Şuşa, Lənkəran qəzalarında saxlanırdı. Bu qəzalarda dəvələrin sayı 1845-ci ildə 4637 baş olduğu halda, 1858-ci ildə 11542 başa çatdırılmışdı [422, 87]. 1858-ci ildə bunlardan 4910 başı təkcə Şamaxı qəzasının payına düşürdü [422, 87]. Dəvəçiliyin belə sürətli inkişafı, hər şeydən əvvəl, bir iş heyvanı kimi ağır yük götürməsi ilə əlaqədar dəvəyə olan ehtiyacın artması ilə izah olunur. Gəncə və Naxçıvan bölgələrində də dəvədən nəqliyyat vasitəsi kimi geniş istifadə edilmişdir.

Azərbaycanda dəmiryolu çəkilənə qədər at, qatır və uzunqulaqdan fərqli olaraq dəvə əsas yük heyvanı sayılırdı. Çünki bir dəvənin yükü 2-3 at yükünə bərabər idi. Yüklü dəvə bir gündə fasiləsiz olaraq 30-35 km, fasilə ilə isə 50 km-ə qədər yol gedə bilirdi. [351, 112-113]. Dəvəyə vurulan yükün miqdarı məsafədən asılı olaraq müəyən edilirdi. Hər dəvənin yükü öz çəkisinin təxminən yarısına bərabər olmalı idi.

Dəvədən yükdaşıma vasitəsi kimi hərbi yürüşlər zamanı da geniş istifadə edilmişdir. Bu zaman lazım olan ərzağı və döyüş sursatını dəvə ilə daşımağa böyük üstünlük verirdilər. Rus elçisi A.Volınski İrana səfər edərkən səyyar mağaza üçün iki min manatlıq (təx. 28-34 baş) dəvə satın almışdı [225, 13].

1826-1828-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı çar hökuməti öz ordusunu təmin etmək üçün Azərbaycanda yerli əhalidən çoxlu miqdarda dəvə, at və öküz almışdı. Akademik T.Ə.Bünyadovun yazdığına görə, həmin illərdə Qarabağdan toplanan 40 dəvədən səyyar mağazalar düzəldərək müxtəlif şeylər alıb ticarət etməkdə istifadə olunurdu. 1855-ci ildə rus ordusu üçün gətirilən ərzaq Zərdabda dəvələrə yüklənərək Gürcüstan və Ermənistana göndərilmişdi [32, 34].

Adətən, bir neçə baş dəvəsi olanlar çarvadarlıqla məşğul olurdular. Çarvadarlıq Quba, Şamaxı, Qəbələ və Xaçmaz kəndliləri arasında geniş yayılmışdı. Təkcə Şamaxı qəzasında XIX əsrin 80-ci illərində 4282 baş dəvə var idi ki, həmin dəvə sahiblərinin əksəriyyəti də çarvadarlıqla məşğul olurdu. «Abşeronun neft, duz və digər məhsullarının daşınıb Şirvan və ona qonşu əyalətlərə çatdırılması, Quba və Şəkinin meyvacatının, Şirvanın sənətkarlıq məmulatı, əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarının daşınması işi əsasən Qobustan çarvadarlarının üzərinə düşürdü... Qobustanda çarvadarlıq məhz dəvə ilə yükdaşıma peşəsi üzrə ixtisaslaşmışdı» [113, 63].

Dəvə ilə yük daşımaq üçün yükün növündən asılı olaraq xüsusi dəvə çuvalından, sandıqlardan, səbətlərdən, tuluqlardan istifadə edilirdi. Əzilməyən şeylər (taxıl, un, qənd, duz) çuvala, silah, şüşə qablar və s. sandıq və səbətlərə, maye məhsulları (neft, şərab, su, bal) tuluqlara doldurulub daşınırdı. Orta əsrlərdə – şahlıqlar və xanlıqlar dövründə dəvədən minik vasitəsi kimi istifadə etdikdə onun belinə xüsusi əndazə ilə düzəldilmiş və ipək pərdələrlə təchiz edilmiş kəcavələr qoyar, oraya əsəb-nəsəbli, nəsilli-nəcabətli şəxsləri, xatunları, banuları, sultanları, bəyimləri, şahzadələri mindirərdilər. Gəlin köçürən zaman da kəcavələr hazırlanardı.

Dəvəni yükləmək üçün onların birhörgüclülərini cahazlayır, ikihörgüclülərini isə alıqlayırdılar [15, 269-278; 113, 68-72]. Bundan sonra hazırlanmış yüklər (taylar) bir-birindən təxminən 1,5-2 m aralı qoyulduqdan sonra, yük taylarını dəvəyə yaxın çəkir, kiçik ağacla dəvənin qabaq qıçlarına vurub onu xıxırdırdılar. Yükü ilgəkli ip və çiliklə bir-birinə çatır və dəvəni durğuzurdular.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda dəmir yollarının çəkilməsi və şose yollarının abadlaşdırılması ilə əlaqədar dəvə karvanları ilə yükdaşımaya [Şək. 4.7.4] ehtiyac azalmış, çarvadarlıq öz əvvəlki əhəmiyyətini itirmişdir. Bu barədə A.D.Yeritsov yazırdı: «Cənubi Qafqaz dəmiryolu çəkilənə qədər

Qazax qəzası hüdudlarında tatarlar (azərbaycanlılar–F.V.) yük daşımaq üçün az miqdarda dəvə saxlayırdılar. Parovozun ilk fiti eşidilən kimi onlar dəvələri İrəvan quberniyasına və İrana satdılar. İndi qəzada bir dənə də olsun dəvəyə rast gəlinmir» [290, 186].

Azərbaycanın çətin keçilən dağ yollarında, eləcə də kəndli və elat məişətində uzunqulaq yeganə nəqliyyat vasitəsi olmuşdur [Şək. 4.8.1-4]. Yük heyvanı kimi uzunqulaq Tunc dövründən məlumdur [31, 103]. Dəvə karvanlarını müşayiət edən sarbanlar və çarvadarlar həmişə karvanın qabağında uzunqulağa minib gedərdilər. Çünki yaxşı instinktiv yaddaşı olan uzunqulaq bir dəfə keçdiyi təhlükəli yoldan ikinci dəfə keçməzdi. Dumanlı havada yolu itirən sarban və ya çarvadar, qabağa uzunqulaq buraxardı ki, yolun istiqamətini düzgün müəyyənləşdirsin və təhlükədən sovuşsun.

XIII əsrin məşhur səyyahı Marko Polo məlumat verirdi ki, Azərbaycanda, dünyanın heç bir yerində misli olmayan sağlam, möhkəm, aclığa və susuzluğa davamlı uzunqulaq yetişdirilir ki, onların hər birini 30 markaya satırlar. Yerli tacirlər böyük qumlu səhralardan keçən uzaq səfərlərə belə uzunqulaqlarla yola düşürlər [399, 36; 338, 30]. Yaxın bazarlara satmaq və dəyişmək üçün az miqdarda mal aparmaq, şəhər məhəllələrindəki sənətkar emalatxanalarını, satış köşklərini içməli su ilə təmin etmək, dar dalanlara yükləri çatdırmaq üçün uzunqulaq əvəzedilməz nəqliyyat vasitəsi idi. «Ay sərin su sərvəri, ürəyi yanan gəl bəri!» – deyə haray salan tuluqçular içməli suyu məhz uzunqulağa yüklənən tuluqlarda şəhər məhəllələrində gəzdirirdilər [Şək. 4.8.4].

Ucuz, dağ şəraitinə yaxşı bələd olan, heç bir qayğı tələb etməyən, aclığa dözümlü və təhlükəyə qarşı həssas olan uzunqulaqdan maldar elatlar daha çox istifadə edirdilər. Hər bir maldar elatın təsərrüfatında 3-5 baş uzunqulağın olması adi hal sayılırdı.

Uzunqulağı yükləmək üçün belinə palan vurulurdu. Bəzən nisbətən ağır yükləri uzaq məsafəyə aparmaq üçün palanın altından tərlik əvəzinə, köhnə palazı dairəvi formada tikərək içinə pambıq, yun və ya küləş doldurulmuş loru qoyulurdu. İki ədəd belə yastılanmış mütəkkəyə oxşayan loru taylarını iki-üç yerdən qayışla bir-birinə bənd edərək iş heyvanının belinə aşırırdılar. Bəzən dağ kəndlərində uzunqulaqla odun daşıdıqda palanın üstünə kıxı (xərəkə, xərçu, tayça) adlanan ağac qaş da qoyulurdu.

Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi bölgələrində minik və yük vasitəsi kimi hələ qədim zamanlardan qatırdan da geniş istifadə olunmuşdur. Çoxlu yük-götürmə qabiliyyəti, sıldırımlı dağ yolları üçün daha münasibliyi, aclığa və susuzluğa davamlı olması onun əhəmiyyətli nəqliyyat vasitələrindən birinə çevrilməsinə şərait yaratmışdı. Qatır Qafqazda ən azı ilk sinifli cəmiyyət dövründən əsas nəqliyyat vasitələrindən biri olmuşdur [15, 267].

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qatırdan geniş istifadə olunması davam edirdi. XIX əsrin 50-ci illərində Şamaxı, Nuxa, Şuşa və Lənkəranda 18 min baş qatır və uzunqulaq var idi. Həmin əsrin 60-cı illərində isə onların sayı 32500-dən çox olmuşdur [422, 88].

XIX əsrdə yük nəqliyyatı vasitəsi kimi qatırdan xarici kapitalistlər də geniş istifadə edirdilər. Şəmkirdə şərab istehsalı ilə məşğul olan alman Forer qardaşları iş heyvanı kimi qatıra yüksək qiymət verirdilər [324, 174]. 1879-cu ilə kimi Simens qardaşları şirkəti də mis zavodlarını odun kömürü ilə təchiz etmək, Bakı və Batumdan gətirilən dəmir qırıntılarını almaq və istehsal olunmuş məhsulu daşımaq üçün 200 baş at və qatırdan istifadə etmişdir [232, 109].

Azərbaycanın yalnız Lənkəran bölgəsində yetişdirilən zebudan, əsasən, qoşqu qüvvəsi kimi, nadir hallarda isə minik vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. İ.İ.Kaluginin yazdığına görə, 1927-ci ildə Lənkəran qəzasında təxminən 22 min baş zebu olmuş, onların 35%-dən işçi qüvvəsi kimi istifadə edilmişdir [324, 78]. Qəzanın meşə massivinin şimal və orta hissələrində zebu həm də qoşqu nəqliyyatı kimi istifadədə olmuşdur. Əkin tarlalarının məhsulu zebuların köməyi ilə yığılır, Lənkəran şəhəri bazarlarına satılıq odun çıxarılır, meşələrdə xaricə ixrac edilmək üçün palıddan hazırlanan çəllək taxtalarının xeyli hissəsi daşınırdı. Bundan başqa, zebunun köməyi ilə xırman da döyülürdü. Bunun üçün vələ, adətən, inək-zebu (zondaqo) qoşulurdu [324, 79]. Zebuların Azərbaycan ərazisində er.əv. II minillikdə yayıldığı ehtimal olunur [152, 37].

4.3. Qoşqu nəqliyyatı vasitələri

Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti və əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətinin xarakterindən asılı olaraq burada ənənəvi qoşqu nəqliyyatının sürünən və təkərli olmaqla iki növü mövcud olmuşdur.

Sürünən nəqliyyat vasitələrinin ən bəsit nümunəsi olan əl sürütməsi haqqında yuxarıda bəhs edilmişdir. Qoşqu heyvanı vasitəsilə sürütmədən istifadə edilməsi isə irəliyə doğru mühüm addım olmuşdur. Mütəxəssislər qoşqu heyvanı vasitəsilə sürütmədən istifadə edilməsi tarixini Eneolit dövrünə aid edirlər [27, 3].

Əsasən Azərbaycanın dağlıq bölgələri üçün səciyyəvi olan sürütməni düzəltmək üçün bir neçə iri budağın yoğun başlarını bir-birinə bağlayıb üstünə müxtəlif yüklər (ot, odun, dərz, çırpı) yığırdılar. Sonra sürütməyə bağlanmış zəncirin və ya kağanın digər ucunu öküz qoşulmuş boyunduruğa bağlayırdılar. Öküz sürütməni istənilən yerə dartıb aparırdı. Arabaya çətin qaldırılan

və ya ona yerləşməyən tikinti materiallarını (kərən, dirək) bu üsulla daşımaq sərfəli idi. Yükün ağırlığından asılı olaraq boyunduruğa 5-6 cütə qədər öküz qoşurdular [Şək. 4.4.1-2].

Sürütmə qədim qoşqu nəqliyyatının elə bir növüdür ki, ondan Azərbaycanın dağlıq və meşəətrafı rayonlarında indi də istifadə olunur. Sürütmənin «çəpə» adlanan təkmilləşdirilmiş formasından XX əsrin 50-60-cı illərinə qədər Lənkəran-Astara bölgəsində istifadə edilmişdir [Şək. 4.9.1]. Onun əl çəpəsi və qoşqu çəpəsi kimi iki tipi məlum idi.Quruluşuna görə daha çox xizəyə yaxın olan çəpə yağışlı-palçıqlı havada yük daşımaq üçün ən münasib nəqliyyat vasitəsi idi. O, qabaq ucları təbii olaraq yuxarıya qatlanmış iki paralel qoyulmuş ağacdan ibarət idi. Çəpənin paralel qollarını qabaq və arxa döşəmələr bir-birinə birləşdirirdi. Adətən, döşəmələrin arasına çubuqdan hörülmüş çəpərə qoyulurdu. Qoşqu heyvanı çəpəyə boyunduruq və ciyə vasitəsilə (tənək çubuğundan kəndir) qoşulurdu. Çəpənin yük tutumunu artırmaq üçün paralel qollara cağlar keçirilir, üzərinə tar taxılırdı. Dəmirağac, fındıq, heyva və s. ağaclardan düzəldilmiş çəpə xeyli yüngül konstruksiyaya malik olub, çəltik dərzlərini daşımaq üçün əvəzedilməz nəqliyyat vasitəsi sayılırdı [334, 41].

Əhalinin təsərrüfat məişətində daha ağır yükləri daşımaq üçün sürütmənin təkmilləşdirilmiş formasından biri də xizək olmuşdur [Şək. 4.9.2]. Azərbaycanda xizəyin dağlıq və dağətəyi bölgələrdə geniş yayıldığını yazılı məlumatlar da təsdiqləyir [436, 344-346; 236, 388; 179, 325].

Xizəyin ən qədim və ən sadə forması iki budağı olan haçalı ağacdan düzəldilirdi. Bunun üçün xırda budaqlar təmizləndikdən sonra haçaların arasına «atmalar» (zolalar) bərkidilir, ağacın haçalı ucu hərəkət zamanı yerə ilişməsin deyə, çəp şəkildə kərtilib orada deşik açılırdı. Deşiyə bənd edilmiş ip və ya zəncirin digər ucunu boyunduruğa bağlayırdılar. Şimal ölkələri üçün xarakterik olan xizəklər at, maral, it və s. ilə hərəkətə gətirilirdisə, Azərbaycanda bu nəqliyyat növünə bir cüt kəl və yaxud öküz qoşurdular.

Xizəklər vasitəsilə daşınan yüklərin həcmini artırmaq məqsədilə sonralar onu xeyli təkmilləşdirmişlər. Belə xizəklər, adətən, səliqə ilə yonulmuş və ucları kərtilmiş bir cüt eyni ölçülü paralel qollardan ibarət olur, bağlamalar vasitəsilə bir-birinə bənd edilir, üzərinə cağ və tar keçirməklə çardaq qurulurdu.

Quruluşlarında o qədər də böyük fərq olmasa da, xizək Azərbaycanın ayrı-ayrı ərazilərində müxtəlif terminlərlə ifadə olunmuşdur: Masallı və Lənkəranda «havza», Kürdəmir və Ağsuda «kəriskə», Şamaxı, Quba, Qusar və İsmayıllıda isə «kirşə» və ya «xizək» [332, 39; 107, 124-125] [Şək. 4.9.3].

Azərbaycan xalqının təsərrüfat məşğuliyyətinin xarakterindən, ərazinin təbii-coğrafi şəraitinin müxtəlifliyindən asılı olaraq burada qoşqu nəqliyyatının inkişafında mühüm mərhələ təşkil edən təkərli nəqliyyat vasitələrinin ayrı-ayrı növlərindən istifadə olunmuşdur. Mütəxəssislərin fikrinə görə, təkərli nəqliyyat vasitələri er.əv. IV minillikdə meydana gəlmişdir [397, 40-47; 439, 230; 350, 97-98; 31, 153-168; 361, 21; 280, 53].

Arxeoloji materiallardan aydın olur ki, keçmişdə məişət və təsərrüfat işləri zamanı iki və dörd təkərli arabalardan geniş istifadə olunmuşdur. Er.əv. III minillikdən başlayaraq Azərbaycan ərazisində ikitəkərli arabalar yayılmağa başlamışdır [361, 21; 379, 154-156; 182, 139-140; 31, 156]. Tunc dövrünün sonu, Dəmir dövrünün başlanğıcında məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar arabaya olan ehtiyac artmış və onlar xeyli təkmilləşdirilmişdi [31, 156-159]. Məhz bu dövrdən başlayaraq cüt əkinçiliyinin və köçmə maldarlığın inkişafı ilə müxtəlif formalı ikitəkərli arabalar yaranmağa başlamışdır. Belə arabalardan bəziləri XX əsrin əvvəllərinə qədər istifadə edilmişdir. Azərbaycanın qayalar üzərində həkk edilmiş araba rəsmlərini tədqiq edən alimlərimizin fikrincə, öküz qoşulmuş ikitəkərli arabalar er.əv. III minillikdən eramızın XIX əsrinə kimi cüzi dəyişikliklərə məruz qalmışlar [280, 53; 79, 6-8; 334, 14].

Təkərli nəqliyyat vasitələrinin ən sadə növü ev təsərrüfatında, liman, vağzal və s. yerlərdə işlədilən birtəkərli, ikitəkərli və dördtəkərli əl arabaları olmuşdur. Birtəkərli əl arabalarının daha qədim tarixi vardır. Bu arabalardan hələ quldarlıq dövründə yol çəkilişində və müxtəlif tikinti işlərində geniş istifadə olunmuşdur. Belə arabalar, adətən, itələməklə (insan qüvvəsi ilə) hərəkətə gətirilirdi.

4.3.1. İkitəkərli arabalar

Etnoqrafik materialların təhlili göstərir ki, Azərbaycan ərazisinin təbii-coğrafi şəraitinin müxtəlifliyindən və əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətinin xarakterindən asılı olaraq burada qoşqu nəqliyyatının inkişafında mühüm mərhələ təşkil edən nəqliyyat vasitələrinin müxtəlif tiplərindən istifadə olunmuşdur. Azərbaycanda mövcud olan təkərli nəqliyyat vasitələrini təkərlərinin sayına görə ikitəkərli və dördtəkərli arabalara ayırmaq olar. Qoşqu vasitəsilə hərəkətə gətirilən ikitəkərli araba dördtəkərli arabaya nisbətən daha geniş yayılmışdı. İkitəkərli arabaların XIX-XX əsrin əvvəllərində 3 tipi mövcud idi: 1. Öküz və ya kəl arabası [Şək. 4.10.1-2; Şək. 4.11.1-2; Şək. 4.12.1, 2]. At arabası, 3. Uzunqulaq arabası.

XIX əsrdə öküz arabalarının da bir-birindən fərqlənən müxtəlif növləri olmuşdur. Belə arabalar iki qrupa bölünür. Bunlardan birincisi Azərbaycanın Qərb bölgəsində işlədilən iri həcmli və ya iri çardaqlı, kiçik təkərli arabalardır. Xalq arasında belə arabalara bəzən «qara araba» [31, 163], «taytəkər», «tayçarx» [107, 128], «ağacox» [232, 111], «qarasaqqal arabası» [243, 114] və s. deyilirdi. Belə arabaların təkərləri arabanın çardağına (sandığına, banına) nisbətən aşağıda olurdu. Adətən bir cüt öküz qoşulan bu növ arabaların çardağı üçbucaq şəklində baş-başa qoyulmuş iki ədəd yoğun və uzun (4-5 m) qol üzərində qurulurdu. Qollar bərk ağac cinsindən (qarağac, göyrüş, qoz, cır alma, tut, yemişan, iydə) düzəldilirdi. Arabanın çardağını qurmaq üçün qollar üzərində cağ (Şirvan bölgəsində «daraq», Zaqatalada «calı», Lənkəran-Astara bölgəsində «pərə», Qubada isə «laşar» adlanır) deşikləri, qollara üfüqi olaraq isə döşəmə və ya alt cağlar (Zaqatala bölgəsində «dandal») üçün deşiklər açılırdı. Araba ustalarının dediyinə görə, iki üst cağ deşiyinin arasından bir döşəmə deşiyi açıldıqda qollar öz möhkəmliyini itirmir. Araba çardağının qabaq və dal döşəmələrini tamamlayan bağlama ağacları (buna «qabaq» və «dal yasdıq» da deyirlər. Müşkür arabalarında isə onlar «tapan» adlanır) nisbətən qalın və enli yonulub düzəldilirdi. Arabanın çardağı, qollara şaquli olaraq bərkidilmiş cağlara «tar» (etnoqrafik ədəbiyyatda «üst qol» və «kiçik qol» kimi də qeyd olunur. Şirvanda ona «nərdivan», Cənub bölgəsində «sır», Zaqatalada «papaq», və ya «cacar» deyirlər) keçirdikdən sonra hazır olurdu. Belə arabalarda ox təkərlərə kip geydirilir və onlarla birlikdə fırlanırdı. Təkərlə birlikdə fırlanan oxun qolları sürtüb «yeməməsi» üçün qolların üzərinə «yasdıq» (kətil, yelkən) adlanan ortası yəhərvarı formada kərtilmiş ağac hissə qoyulurdu. Arabanın oxu qollar üzərində irəli-geri sürüşməsin deyə, onu hər iki tərəfdən «ayı» (qora və ya qıra) adlanan çivlə bərkidirdilər. Oxla yasdığın arasına sabun məhlulu sürtmək və mazut çəkmək üçün arabanın hər birində sabun dolu buynuz və ya yağ (mazut) daqqası olurdu.

Azərbaycanın dağətəyi və düzənlik bölgələrində ağır yükləri daşımaq üçün qara arabaların həcmcə ən iri növləri də işlədilmişdir. Bu cür ağır arabalar etnoqrafik ədəbiyyatda «Qafqaz arabası» adı ilə məlumdur [382, 296]. Normal «qara araba»nın oxunun uzunluğu 2 m olduğu halda, «Qafqaz arabası»nın oxunun uzunluğu 3 metrə çatırdı. Oxa uyğun olaraq da arabanın qolu, çardağı və boyunduruğu hazırlanırdı [Şək. 4.12.2].

İkinci qrupa aid edilən öküz arabalarının çardağı kiçik, təkərləri xeyli iri olmaqla Azərbaycanın Bakı, Şamaxı, Quba, Qusar, Salyan, Şəki, Lənkəran bölgələrində geniş yayıldıqlarından, aid olduqları ərazinin adı ilə də adlanırdılar: «Şamaxı arabası», «Quba arabası», «Bakı arabası» və s. Bakı, Quba,

Şamaxı və Salyan arabaları tamamilə bir-birinin eyni olduğu üçün etnoqrafik ədəbiyyatda bəzən «Bakı», bəzən də «Salyan» arabası kimi adlanmışdır. Hərəkət zamanı oxun qollara sürtünməsindən alınan xoşahəng səslərə görə belə arabaları xalq «cır-cır araba» da adlandırırdı. Tamamilə ağac materiallarından hazırlanan arabanın təkəri oxla bərabər fırlanırdı. Təkərləri oxa kip geydirmək üçün təkərlərin topuna zəncir salıb bir-birinə bağlayırdılar. İki nəfər hərəsi bir təkəri əks istiqamətdə fırlatdıqca zəncir dartılır, təkər oxa kip otururdu. Bu əməliyyata «oxun burazlanması» deyilirdi [107, 136; 96, 67-68] [Şək. 4.13.1].

«Qara araba»larla «Salyan» arabalarının müxtəlif hissələri arasında və həcmində əsaslı fərqlər olsa da, onların ümumi quruluşu və hazırlanma texnikası, demək olar ki, eyni idi.

Yuxarıda haqqında danışdığımız arabalar qoşqu heyvanına boyunduruq vasitəsilə qoşulurdu. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda boyunduruğun iki forması: tək və çənəli boyunduruq mövcud olmuşdur [Şək. 4.13.2-6].

Tək boyunduruq uzunluğu 2 m-ə çatan ağacdan yonulub düzəldilir və ucları aşağıya doğru azacıq əyilmiş olurdu. Onun kənar uclarında bir-birindən təxminən 25-35 sm aralı bir cüt deşik açılır, həmin deşiklərdən samı (Quba bölgəsində «çumaça», Lənkəran-Astara bölgəsində «sinəçu», «sinəçula» deyilir) keçirilirdi. Qoşqu heyvanı boyunduruğa qoşulduqdan sonra samıbağı vasitəsilə samıların ucları heyvanın boğazının altında bağlanırdı. Belə boyunduruq dişləyə iki cür: kağan və işkil vasitəsilə birləşdirilirdi. Birinci halda boyunduruğun ortasında bir-birindən 10-12 sm aralı iki ədəd «modux» adlanan çiv çalınır, kağan bu çivlərin arasından keçməklə boyunduruğu dişləyə birləşdirirdi. İkinci halda isə boyunduruqdan və dişlədən açılmış işkil deşiyindən işkil (bəzi bölgələrdə buna «qılınc», «gücağacı», «gülab», «sinəçu», «daraq» da deyilir) keçirməklə bu işi başa çatdırırdılar. Adətən boyunduruq iş heyvanının boynunu sürüməsin deyə, onun samılar arasında qalan hissəsinə dəridən və ya parçadan «yasdıq» adlanan xüsusi dolaq dolayırdılar.

Çənəli boyunduruq qoşqu qüvvəsinin boynundan və çənəsinin altından keçməklə, bir-birinə paralel iki hissədən ibarət idi. Üst hissəsi (giv) tək boyunduruq kimi hazırlanır, «boğazaltı» (talışlarda: «jiçuna») adlanan alt hissəsi isə nisbətən nazik olurdu. Qoşqu heyvanı, hər iki yandan baş tərəfləri açıq olan boyunduruğa dörd ədəd samı və ya sinəçu vasitəsilə qoşulurdu. Tək boyunduruğa nisbətən çənəli boyunduruq daha möhkəm və qoşqu heyvanı üçün təhlükəsiz idi.

Azərbaycanın ənənəvi təkərli nəqliyyat vasitələrindən biri də ikitəkərli at arabası idi [Şək. 4.14.1-2]. XIX əsrdə Azərbaycanda at arabalarının bir-birindən fərqlənən müxtəlif formaları olmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Bakı, Şamaxı, Quba və Salyan ərazisində işlədilən at arabalarının təkərləri iri, çardağı isə kiçik olur, oxu təkərlə birlikdə fırlanırdı. Təkərlərin iri hazırlanması çox vaxt yerli şəraitdən asılı olurdu. Şamaxı və Göyçay qəzalarının düzənlik hissəsində və Qobustanda yolları tez-tez qum basdığına görə at arabalarının şinsiz təkərləri adi arabaların təkərlərindən iki dəfə iri olurdu. Çox yüngül olan bu arabaların çardağı kiçik və dördbucaqlı formada düzəldilirdi. Arabanın qolları tək at qoşmaq üçün yedək (əskeş) vəzifəsini görürdü [236, 337; 107, 134].

Tək at qoşulmuş ikitəkərli araba xalq arasında «daşqa» adı ilə məlum idi. At daşqası kiçik həcmli olması, ucuz başa gəlməsi və rahat idarə olunması ilə öküz və ya kəl arabalarından fərqləndiyinə görə kəndli məişətində müstəsna rol oynayırdı. Ondan müxtəlif məişət yüklərinin (ot, odun, dən, su, qaratikan, kömür və s.) daşınmasında istifadə olunurdu.

Azərbaycanın ikitəkərli nəqliyyat vasitələrinin az bir qismini də uzunqulaq arabası təşkil edirdi [Şək. 4.15.1-2]. At arabasından yalnız öz həcminə və təkərlərinin diametrinin kiçikliyinə görə fərqlənən uzunqulaq arabalarından yalnız həyətyanı və ev təsərrüfatında kiçik həcmli yükləri yaxın məsafəyə daşımaq üçün istifadə edilirdi.

4.3.2. Dördtəkərli arabalar

Dördtəkərli arabaların qoşqu qüvvəsinin növünə görə üç tipi mövcud olmuşdur: 1. Kəl və ya öküz arabası, 2. At arabası, 3. Uzunqulaq arabası.

XIX əsrdə Azərbaycanda işlədilən dördtəkərli öküz arabasının bir-birindən fərqlənən iki forması var idi. Bunlardan birincisi dövr etibarı ilə daha qədim olub, XX əsrin əvvəllərinə qədər işlədilmiş arabalardır. Bu arabalardan Cənubi Qafqazda er.əv. II minilliyin ortalarından istifadə etməyə başlamışlar [350, 5]. Bu tip arabalar bir çox qədim Şərq ölkələrində də geniş yayılmışdır [350, 95].

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, öküz və ya kəl arabası beş əsas hissədən – dal və qabaq olmaqla ox və təkərlər, zorağacı (bir çox kəndlərdə «ara ağacı», «şalban» da deyilir) və paçalar (bir çox kəndlərdə «beçə», «cinax» da adlandırılır), arabanın çardağı, qol və boyunduruqdan ibarət olmuşdur. Arabanın çardağını əmələ gətirən hissələr iki ədəd «araba əyrisi»ndən (dal və qabaq), hər tərəfdə ikisi olmaqla dörd ədəd tardan və iki

ədəd döşəkdən ibarət idi. Tar və döşəkləri araba əyrisinə bərkitmək üçün hər araba əyrisinin üzərində 6 ədəd deşik açılırdı. Araba əyrilərini oxa bərkitmək üçün əyrilərin oturacağının tən ortasından daha bir deşik də açılırdı. Dördtəkərli arabanı düzəltmək üçün oxlar hazır olduqdan sonra əvvəlcə dal oxa təkərlər keçirilirdi. Arabanın qolu qabaq oxa təkərlərin arasında bərkidildiyindən, qabaq təkərlər oxa qoldan sonra taxılırdı. Arabanın qoluna «qolavan» və ya «dişlə» də deyirdilər. Arabanın qabaq və dal oxunu bir-birinə birləşdirmək üçün «zorağacı»ndan istifadə olunurdu. Zorağacını oxlara bərkitmək üçün oxların üzərində aypara şəklində yuvalar açılırdı. Zorağacının ucları oxlardan azca kənara çıxarılırdı ki, hərəkət vaxtı ox dönməsin. Arabanın dal oxunu tərpənməz vəziyyətdə saxlamaq üçün «paça» adlanan iki ədəd köməkçi hissədən istifadə edirdilər. Paçalar dal oxun uclarını zorağacı ilə birləşdirir və oxun fırlanmasının, qaçmasının qarşısını alırdı. Arabada zorağacını döşəklər əvəz etdikdə isə paçalardan istifadə edilmirdi. Dal və qabaq oxlar «zorağacı» ilə birləşdirildikdən və qol qabaq oxa bərkidildikdən sonra arabanın gövdəsi hazır olurdu [334, 55-56].

Arabanın çardağı gövdənin üzərində qurulurdu. Bunun üçün hər oxun üstünə bir «araba əyrisi» qoyulur və bu əyrilər oturacaqlarındakı deşikdən keçən pazla oxa bərkidilirdi. Daha sonra «araba əyrisi»nin oturacağındakı deşiklərə iki ədəd döşək, qollarındakı deşiklərə isə arabanın tarları keçirilirdi. Yükün tökülməməsi üçün arabanın yanlarını örtmək məqsədilə tarlardan açılan deşiklərdən cağlar keçirilir və onlar «laydır» adlanan araba yanlarını təşkil edirdi [Şək. 4.16.1-2].

Astara rayonu Şiəkəran kənd sakini Əliyev Qurbanəli Yəhya oğlunun verdiyi məlumata görə, Lənkəran-Astara bölgəsində istifadə olunan dördtəkərli öküz arabalarının arxa təkərləri qabaq təkərlərə nisbətən iri olurdu ki, yoxuşda araba aşmasın. Qabaq təkərlərin oxunun üstünə qoyulan kətillərdən biri oxa qurşaq vasitəsilə bərkidilərək tərpənməz qaldığı halda, digər kətil, ortasından keçirilən milin (digər bölgələrdə buna «paz», «sallama», «şornu» da deyirlər) köməyi ilə oynaq vəziyyətdə olurdu. Bu da arabanın sağa-sola dönməsini təmin edirdi. Bu zaman arabanın banı (çardağı) öz nizamını itirmirdi. Adətən ikinci kətil arabanın banının altına bərkidilirdi. Araba qolları üçbucaq şəkilli olub, uc hissələri üst-üstə birləşir, buraya boyunduruq bağlanırdı. Araba yanları nərdivan (talışca: sır) adlanırdı. Meşədən iri ağaclar gətirilərdə nərdivanın altına qoyulan dörd ədəd dayancağı (talışlar ona porosta və ya posinə deyirlər) çıxarırdılar ki, nərdivan aşağı yatsın. Dayancağın bir ucu haça olub, sırın altına taxılır, digər ucu isə kətillərin üzərində açılmış deşiklərə keçirilirdi. Sırı (nərdivanı) yığmaq və ya genişləndirmək üçün dayancağın arxasına və ya qabağına ağacdan pazlar vu-

rulurdu. Dördtəkər arabanın həcmini uzununa artırıb azaltmaq üçün isə qabaq oxu arxa oxla birləşdirən şalbanın üzərində açılmış deşiklərdən istifadə edilirdi. Adətən bu deşiklər arxa təkərə yaxın açılırdı. Qabaq təkər, bir növ, sükan rolunu oynayırdı. Şalbanın arabadan kənara çıxan hissəsi quyruq (talışlar buna dümbələ deyirlər) adlanırdı. Təsərrüfat-məişət yüklərinin təyinatından asılı olaraq arabanın həcmini artırıb azaltmaq mümkün idi. İri tir, atma, xarapa, sütun nalı və s. daşıyanda arabanın həcmini artırır, dərz, ot, saman və s. daşıyanda isə azaldırdılar.

İkinci tip dördtəkərli öküz arabasının yaranmasında XIX əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycana köçürülən rus sektantlarının gətirdikləri təkərli nəqliyyat vasitələrinin böyük təsiri olmuşdur. Çarizmin müstəmləkə məqsədlərinə baxmayaraq, rus kəndlilərinin Azərbaycana köçürülməsi təsərrüfat və məişət sahələrində bir çox obyektiv-mütərəqqi dəyişikliklərlə səciyyələnir. Azərbaycan əkinçiləri və maldar elatları onların təcrübəsindən və əmək vərdişlərindən az və ya çox dərəcədə bəhrələnirdilər. Belə obyektiv-mütərəqqi dəyişikliklər nəqliyyat sahəsində də özünü göstərirdi. Belə ki, həmin dövrdən etibarən Azərbaycanda istifadə olunan dördtəkər arabalarda dəmir həssələr meydana gəlməyə başlayırdı. Bunu təsdiqləyən X.A.Vermişev yazırdı ki, rus arabalarının üstün cəhətləri o qədər çox idi ki, yerli əhali istər-istəməz onlardan öz arabalarında istifadə edirdi [236, 339]. Bu tip arabaların hər bir hissəsinin özünəməxsus işçi xüsusiyyətləri vardı:

Dişlə – arabanın həcmindən asılı olaraq 4-5 m uzunluğunda olurdu. Onun bir başı arabanın arxa oxu üzərində olan və «paça» adlanan üçbucaq formalı ağacın arasına yerləşdirilir, digər ucu isə işkil vasitəsilə boyunduruğa birləşdirilirdi.

Paça – hərəkət zamanı dal oxun tərpənməz dayanmasını təmin edirdi. Dal oxun bələyi (bəzən «palan», «köynək», «kətil» və «yarımox» da deyirdilər) üzərinə qurşaq vasitəsilə möhkəm bərkidilmiş paça (Cənub bölgəsində «balakaş») həm də arabanın çardağını hündürdə saxlayır, təkərin laydırı vurmasının qarşısını alırdı.

Arxa ox arabaya tərpənməz şəkildə birləşdirilirdisə, qabaq ox «qulaqlı» adlanan ağac hissənin köməyilə oynaq vəziyyətdə olurdu. Dişlə hərəkət zamanı sağa və sola döndəriləndə, qabaq oxun üzərinə qoyulmuş qulaqlı öz vəziyyətini dəyişmir və arabanın çardağını da düz saxlayırdı.

Tərəzi – iki ədəd olmaqla hər iki tərəfdən qabaq oxa geydirilirdi. Qabaq tərəfi dişləyə birləşdirilmiş tərəzinin vəzifəsi dartı işini qaydaya salmaq və arabanın istiqamətini dəyişdirməyi asanlaşdırmaq idi.

Lanqut – sallamanın və ya şornunun köməyilə arabanın dal və qabaq oxlarını bir-birinə birləşdirirdi. Bəzən görülən işdən asılı olaraq arabanın

həcmini artırmaq və ya azaltmaq üçün lanqutun üzərində bir-birindən 10-12 sm aralı bir neçə yeri kərtirdilər.

Laydır – arabanın yan hissələrinə deyilirdi. Adətən normal ölçülü arabanın hər laydırında 12 cağ olurdu. Cağ keçirdikdən sonra laydırın qollarını daha davamlı etmək üçün onu üç yerdən «şiş» vasitəsilə bərkidirdilər. Şiş – oturacağı yastı, digər ucunda isə yivi olan 70-80 sm uzunluğunda dəmir idi. Laydırın qollarından keçirdikdən sonra onu sıxırdılar. Daşınan yükdən asılı olaraq bəzən cağların arası açıq saxlanılır, bəzən də taxta və ya çubuqla örtülürdü.

Şiraqun – arabanın həcmini artırmaq üçün idi. Arabanın qabaq və arxa tərəfinə bərkidilən şiraqun şəbəkəli olurdu. Adətən arxa şiraqun qabaqkından hündür düzəldilirdi. Lənkəran-Astara bölgəsində onu «daraq», Zaqatalada isə «qabaq və arxa taxta» adlandırırdılar.

Bundan başqa, belə arabalarda dörd ədəd «dayancaq» və ya «dayaq» adlanan xüsusi hissə də olurdu. Dayancaq iki hissədən ibarət idi. Onun «sapılca» adlanan dəmir hissəsi halqavari olub oxa geydirilir, «gövdə» adlanan və ağacdan düzəldilən digər hissəsi isə ucu haçalı olub laydırdakı halqaya keçirilirdi. Sapılcanın iti ucu dayancağın gövdəsinə çalınırdı. Dayancaq arabada laydırın altından qoyulmaqla, adından göründüyü kimi, dayaq rolunu oynayırdı.

Arabanın təkərinin oxdan çıxmaması üçün oxun başına əvvəlcə tərəzi və dayancaq geydirilir, sonra isə «papax» salınırdı. Papaq və oxdan açılmış şaquli deşikdən «çulğu» adlanan dəmir çüy taxılırdı. Bəzən arabanın oxu topun qundağının ölçülərinə düzgün gəlmədikdə, oxun başına əlavə olaraq «qır» adlanan dəmir hissə də keçirilirdi [334, 56-57; 232, 114-115].

Azərbaycanda işlədilən dördtəkərli arabaların digər bir tipi də tək at qoşulmuş araba idi [Şək. 4.17.1]. Tək at qoşulmuş dördtəkərli arabaları Azərbaycana XIX əsrin ortalarında rus sektantları gətirmişdilər. Ona görə də bu arabalara çox vaxt xalq arasında «malakan arabası» da deyilirdi. Bu tip arabalar quruluşca dördtəkərli öküz arabalarının eyni idi. Onların yeganə fərqi qollarının formasında olmuşdur. Belə ki, öküz arabasının qolları boyunduruğa bərkidilmək üçün uc hissəsində birləşdirilirdisə, at arabasının qolları bir-birinə paralel vəziyyətdə aralı qalırdı. Arabada dartqı vəzifəsini qollar yox, qabaq oxa bərkidilmiş «dartqı» adlanan xüsusi ağac hissə görürdü.

Alman kolonistləri və rus sektantlarının özləri ilə gətirdikləri digər bir araba tipi dörd at qoşulmuş dördtəkərli araba idi [Şək. 4.17.2]. Furqon adlanan bu araba sonralar Azərbaycanda cüzi dəyişikliklərlə uzun müddət istifadə olunmuşdur. Qoşqu qüvvəsinin sayına görə furqona çox vaxt «cütatlı», «üçatlı», «dördatlı» və «çoxatlı araba» da deyirdilər.

Dördtəkərli öküz və at arabasına quruluşca yaxın olan furqonda dartı vəzifəsini görən araba qolunu «dişlə» adlanan bütöv bir ağac təşkil edir. Buna görə furqona bəzən «dişləli araba» da deyirdilər. A.V.Fon-Qrebner XIX əsrin sonlarında Cənubi Qafqazın ticarət yollarında at qoşulmuş yüksək sürətli rus furqonları ilə yanaşı, öküz və ya kəl qoşulmuş dördtəkərli arabalardan da geniş istifadə olunduğunu qeyd edirdi [433, 19].

Dördtəkərli arabaların digər bir tipini təşkil edən uzunqulaq arabası at arabasından yalnız həcminin kiçikliyinə görə fərqlənirdi [Şək. 4.17.3]. Yaxın məsafələrə yük daşımaq üçün yaradılmış bu arabalardan ən çox düzənlik bölgələrdə istifadə olunurdu.

Keçən əsrdə araba bağlama işi ilə xüsusi səriştəli ustalar məşğul olurdular. Arabanı düzəltmək üçün mövcud olan istehsal prosesi üç mərhələdən ibarət idi: 1. Lazım olan materialın tədarükü; 2. Araba hissələrinin hazırlanması. 3. Hazır hissələrin quraşdırılması, başqa sözlə, arabanın bağlanması.

Araba üçün lazım olan materialın tədarükü ilə bilavasitə usta özü məşğul olurdu [36, 144-149; 96, 67; 107, 129-130]. Bunun üçün lazım olan ağac materiallarını ya yaxın meşələrdən tədarük edir, ya da bazarlardan satın alırdılar. Arabanın ayrı-ayrı hissələrini hazırlamaq üçün qarağac, vələs, zoğal, göyrüş, fıstıq, dəmirqara, dağdağan, nil, qoz, yemişan, cökə, iydə, cır armud, çəkil, palıd və s. ağaclardan istifadə olunurdu. Kəsilmiş ağac hissələri odda ütüldükdən və qurudulduqdan sonra müvafiq araba hissələri hazırlanırdı. Adətən araba bağlamaq üçün lazım olan ağac materiallarını bir il müddətinə qurudurdular. Lakin təkərin diş, top və qəsəkləri üçün nəzərdə tutulmuş hissələr üç il müddətinə qurudulurdu [302, 88]. Arabanın ayrı-ayrı hissələrinin hazırlamasında «girə» adlanan xüsusi dəzgahdan, eləcə də suyun gücü ilə hərəkətə gətirilən ağacişləmə dəzgahından istifadə edilirdi. Bütün hissələr hazırlanıb başa çatdıqdan sonra isə arabanın bağlanması işi başlayırdı. Araba ustaları, əsasən, balta (kol baltası, dülgər baltası, küplü balta, nacaq balta), iri və xırda dişli mişar (xırxı), kərki (əl və ayaq kərkisi), rəndə (adi rəndə, sığal rəndəsi), iskənə, burğanc (şvol burğusu, çaka burğu, qarğa burğu), üşkü, künyə, dartı, lopur, toxmaq, iri toppuz, xətkeş, küşdərə və s. alətlərlə işləyirdilər.

Araba ustaları, adətən, arabanın çardağını (banını) düzəldirdilər. Təkər hazırlanması işi ilə xüsusi səriştəli ustalar məşğul olurdular ki, bunlar təkərçilər adlanırdı. Onlar təkərin üç formasının (bütöv, dişli və yaxud toplu təkər və çəmbərə təkər) hazırlanmasının kamil biliciləri idilər.

Materiallardan aydın olur ki, Azərbaycan ərazisində ilk dövrlərdə bütöv təkərlərdən istifadə olunmuşdur. İki hissədən ibarət bütöv təkəri hazırlamaq

üçün əvvəlcə təkərin birinci yarısını, sonra isə ikinci yarısını hazırlayır, onları daxili çüylər vasitəsilə birləşdirmək üçün hər ikisinin ağız-ağıza düşən hissələrində, ox deşiyindən sağ və sol tərəfdə olmaq şərtilə iki yuva açılırdı. Yuvaların ikisinin dərinliyi 12 sm, digər ikisininki isə 15 sm olurdu. Təkər hissələrini birləşdirmək üçün iki ağac çüy düzəldilir, həmin çüylər yuvalara yerləşdirilir, təkər hissələri ağız-ağıza qoyularaq toxmaqla vurulub bərkidilirdi. Belə təkərlər iş prosesində daha da möhkəmlənirdi.

XX əsrin əvvəllərinə kimi Azərbaycanın Qərb bölgəsində belə bütöv təkərli arabalar işlədilmiş və əhali arasında «tökmə araba» adı ilə məşhur olmuşdur [329, 224]. Belə təkərli arabalar Gürcüstan ərazisində son zamanlara qədər qalırdı [251, 179; 382, 298].

Zaman keçdikcə bütöv təkərlər ayrı-ayrı hissələrdən düzəldilmiş «yığma təkərlər»lə əvəz edilmişdir («qurama», «toplu», «almalı» və ya «dişli» təkər də deyilir). Azərbaycanda yüngül, dişli təkərlərdən istifadənin qədim tarixi olduğunu arxeoloji materiallar da təsdiq edir. Gəmiqayada aşkar edilmiş er. əv. IV minilliyin sonlarına aid dördtəkərli araba rəsmləri [115, 39], Qobustanda er. əv. III minilliyə aid araba rəsmi [280, 53], Qazax rayonunun şimal-qərbində – Sarıtəpədə təsadüfən tapılan gil qab parçası üzərindəki dörddişli təkər rəsmi [224, 192-193], yenə də Sarıtəpədən tapılan səkkizdişli təkər təsviri [118, 96-97] və s. buna misaldır. Adətən şinsiz olan belə təkərlər cüzi dəyişikliklərlə XIX əsrdə də əhalinin istifadəsində olmuş və «ağ təkər» adlandırılmışdır.

Yığma təkərlər top (alma), diş (bəzən «dəndə», «pər», «pərə», «çüy», «dırnaq» və ya «barmaq» da deyilir) və çəmbərədən (qasax, daban, Şirvan və Lənkəran-Astara bölgəsində bu «əymə», Şəkidə isə «bud» adlanır) ibarət olurdu. Zaqatala rayonunun Qandax kəndindən etnoqrafik materiallar toplayarkən araba bağlama sənəti ilə nəsillikcə məşğul olmuş Musayev Osman Eyvaz oğlu təkərin yığılması prosesinin ətraflı şərhini verdi. Onun şəhadətinə görə, təkərin alma adlanan topunu yonub düzəldirlər. Diametri 30-40 sm olan almanın içərisini iskənə ilə çıxarıb müvafiq ölçülü slindrikvari deşik açırlar. Buradan ox keçirilir. Almanın üstündə isə çüylər (pərlər) keçməsi üçün təxminən 12 ədəd pər deşikləri açılır. Bundan sonra daban əymələri düzəldilir. Bir dabanda adətən iki pər deşiyi qoyulur. Beləliklə, bir təkərin yığılması üçün bir alma (top), altı ədəd daban əyməsi və on iki ədəd də çüy (pər) lazım gəlir. Bütün bunlar yığılıb başa çatdırıldıqdan sonra təkərin üzərinə şin çəkilir. Çəmbərənin (dabanın) üstünə geydirilmiş şin təkərləri daha davamlı edir. Şinli təkərlər təkərçilik sənətində yeni mərhələ təşkil edirdi. Çənbərənin (dabanın) üstünə geydirilmiş şini dəmirçixanada döymə üsulu ilə düzəldirdilər. Təkər ustalarının dediyinə görə, şinin qalınlığı

7 asnoy (1 asnoy=0,5 sm) olanda o daha möhkəm və davamlı olurdu. Şini dabanlara «geydirmək» üçün onu təkərin çevrəsi boyu hərləyir, lazımi ölçü alınanda kəsir və ağız-ağıza qaynaqlayırdılar. Sonra hazır şini möhkəm qızdırır, qarmaqlarla cəld götürüb dabanların üstünə çəkirdilər. Soyuyarkən şin dabanların üstünə kip otururdu.

Çəmbərə təkərlər bütöv ağacı əyərək çevrə şəklinə salmaqla düzəldilirdi. Bunun üçün ağac yaş vaxtı kəsilir, yonularaq lazımi şəklə gətirilirdi. Onu odda və suda qızdıraraq əyib çevrə şəklinə salırdılar. Çəmbərə təkər bütöv ağacdan olduğuna görə çox vaxt şinsiz də işlədilirdi. Çəmbərəni əymək və lazımi diametrdə düzəltmək üçün çox vaxt yerin altında tikilmiş xüsusi buğxanalardan istifadə edirdilər. Çəmbərə təkərlər keçmişdə Lənkəran, Gədəbəy, Tovuz, Şəmkir və Qazax bölgələrində yayılmışdı [334, 63-64].

4.3.3. Yaylı nəqliyyat

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin yaranması və inkişafı ilə əlaqədar şəhər əhalisi də çoxalırdı. Bu da öz növbəsində nəqliyyatın yeni-yeni tiplərinə ehtiyac yaradırdı. Bəhs olunan dövrdə Bakı və Gəncə şəhərlərində qazalaq, prilotka, fayton, şərəban, dilican, kareta, tarantas, kolyaska və s. kimi yaylı nəqliyyat vasitələri meydana gəlmişdi. «Prilotka», «fayton» və «qazalaq» kimi rahat nəqliyyat vasitələri Azərbaycana Rusiyadan gətirilmişdi [419, 78-79].

Azərbaycanda yaylı nəqliyyat vasitələrindən əsasən alman kolonistləri, rus gəlmələri, vəzifəli çar çinovnikləri, yerli ağalar və b. daha çox istifadə edir, onlarla poçt xidməti həyata keçirilirdi. Lakin bununla belə, bu nəqliyyat növləri ilə poçt traktının keçdiyi şəhərlər və yaşayış məntəqələri arasında sərnişin də daşınırdı. Gəncə və Tiflis kimi iri inzibati mərkəzlər arasında yerləşən Qərb bölgəsində, bu şəhərlərə yaylı nəqliyyatla getmək mümkün idi [232, 116-117].

Tək at qoşulan qazalaq öz quruluşuna görə ikitəkərli at arabasına oxşasa da, ondan yaylı olması ilə fərqlənirdi. Qazalağın çardağı (bamı) oxa bərkidilmiş yayların üstündə dururdu. Onun çardağı dördbucaqlı idi. Taxtadan hazırlanmış çardaqda 4-5 adam otura bilirdi. Məlumatlara görə, Azərbaycanda qazalaq ancaq Bakıda hazırlanmışdır.

Prilotkaya da qazalaq kimi bir at qoşulurdu. Dörd əsas hissədən – ox və təkərlər, ox üzərindəki iki ədəd yay, araba «evi» və qollardan ibarət prilotkanı quraşdırmaq üçün əvvəlcə ox və təkərlər hazırlanır və yaylar oxun üstünə bərkidilirdi. Sonra qollar üzərində qurulmuş prilotkanın «evi» yayların üstünə qoyularaq xüsusi dəstəklə onlara bağlanırdı [Şək. 4.19.1-2].

Prilotka qazalağa nisbətən daha rahat nəqliyyat növü idi. Onun «evi»nin içərisində hazırlanmış yumşaq oturacaqda iki adam əyləşə bilirdi. Oturacağı döşəmədən xeyli hündürdə yerləşirdi. Təkərlərin qaldırdığı toz-torpağın qarşısını almaq məqsədilə təkərlərinin üstünü örtmək üçün «evin» yanlarına «qanad» adlanan hissələr bağlanırdı.

Fayton minik məqsədilə hazırlanmış cütatlı nəqliyyat vasitəsi idi. XIX əsrdə fayton müasir minik avtomobillərini əvəz edirdi. Rahat nəqliyyat növü olduğu üçün ölkəmizdə ondan son zamanlara qədər istifadə olunmuşdur. Şəhər nəqliyyatı hesab olunan fayton bir çox rütbəli adamlar tərəfindən kənd yerlərində də işlədilmişdir [Şək. 4.18.1-2].

«Kaspi» qəzetinin 1894-cü ildə yazdığına görə, XIX əsrin axırlarında Bakıdan müxtəlif istiqamətlərə işləyən 418 fayton qeydə alınmışdı. Qatarların gəldiyi vaxt Bakı dəmir yolu vağzalının qarşısındakı meydanda sərnişinləri və məişət yüklərini daşımaq üçün faytonlar növbəyə dururdu. Faytonlarda gediş haqqını göstərən xüsusi qiymət lövhəsi olurdu.

Hər bir faytonda faytonçudan başqa 3-4 adam otura bilirdi. Faytonun xarici görkəmini gözə çarpdırmaq üçün fayton sahibləri çalışırdılar ki, qoşqu üçün seçilmiş atların hər ikisi eyni böyüklükdə və eyni rəngdə olsun. Faytonçular arasında geniş yayılmış:

Faytonçuyam, yük daşaram vağzala,
Kəraçilər gəlib mənə yalvara –

misraları ilə başlayan mahnı da faytonçuluğun iri şəhərlərdə geniş yayıldığını və əsas minik nəqliyyatı vasitəsi olduğunu təsdiqləyir.

XIX əsrin axırlarında uzaq məsafələrə sərnişin daşımaq üçün çoxlu yerli nəqliyyat vasitəsi tipləri də mövcud idi ki, bunlardan «şərəban», «dilican» və «kareta» ən çox Bakı-Quba, Bakı-Şamaxı, Bakı-Lənkəran istiqamətlərində istifadə olunurdu.

4.4. Su nəqliyyatı vasitələri

Azərbaycanda Xəzər dənizi, çoxsaylı göllər, Kür və Araz kimi iri, enli və dərin çayların mövcudluğu burada ta qədim zamanlardan su nəqliyyatı vasitələrinin müxtəlif tiplərinin yaranmasına və təkmilləşməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. XIX əsrin 70-ci illərində Bakı limanının təsvirini verən K.N.Petriçenko onun əlverişli mövqeyindən, ilin bütün fəsillərində işlədiyindən, Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyu ən yaxşı liman olduğundan və Xəzərdə dəniz nəqliyyatının çıxış nöqtəsi kimi fəaliyyətindən ağız dolusu məlumatlar vermişdir [395, 65]. M.Korqanov XIX əsrin ortalarında su mü-

həndisləri ilə birgə Kür çayına baxış keçirərkən, onun təkcə Mingəçevirə qədər deyil, Samuxun yuxarılarına qədər gəmiçilik üçün əlverişli olduğunu təsdiq etmişdir. Qarasaqqal kəndinə qədər isə çay yatağı daraldığından burada buxar gəmilərindən istifadəni müəllif əlverişli saymışdır [344, 73].

Qədim su nəqliyyatı vasitələrinin bir çoxu (kötük, sal, müxtəlif formalı qayıqlar və s.) son zamanlaradək çay və dənizsahili yaşayış məskənlərinin əhalisi tərəfindən işlədilmişdir. Bunlarla yanaşı, XIX əsrdə su nəqliyyatının kolaz, bərə, barj, kirjim və ya sandal, müxtəlif yelkənli və buxarla işləyən gəmi tipləri də olmuşdur.

Çayın bir sahilindən digər sahilinə keçmək və bəzən də müəyyən yerlərə getmək üçün ağac kötükləri suya salıb ondan tutur və yaxud üstünə minib üzürdülər. Bu məqsədlə içərisi hava ilə doldurulmuş tuluqdan da istifadə edilirdi [83, 41].

Tikinti, yanacaq və s. məqsədlər üçün çay kənarı meşələrdən tədarük edilmiş ağacları kəndir və ya tənək çubuqları ilə bir-birinə çatır, çayın axarı istiqamətində hərəkət etdirərək istənilən sahilə çıxarırdılar. Ağac materiallarının su ilə bu cür axıdılması xalq arasında sal adlanırdı [28, 40]. Yan-yana bağlanmış ağac, taxta və şalbanlardan ibarət olan salı ən qədim və primitiv su nəqliyyatı vasitəsi (gəmi) hesab etmək olar.

Çayın burulğan və dayaz yerlərində salı xüsusi üzgüçülər istiqamətləndirir, lal axan dərin sularda isə salın arxa tərəfində dayanan salçılar «çəp» (təxminən 2,5-3 metr uzunluğunda ucu iti ağac) vasitəsilə onun istiqamətini müvafiq səmtə yönəldirdilər [28, 40].

Xalq nəqliyyatı vasitələrinin öyrənilməsi sahəsində aparılan tədqiqatlardan və toplanılan etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda su nəqliyyatı vasitələrinin məhəlli-lokal xüsusiyyətləri ilə fərqlənən tipləri də mövcud olmuşdur. Naxçıvan bölgəsi üçün səciyyəvi olan, ibtidai salın nisbətən təkmilləşdirilmiş forması hesab edilən pələ və kələk belə su nəqliyyatı vasitələrindəndir [334, 70]. Quruluşuna və təyinatına görə hər iki su nəqliyyatı vasitəsi oxşarlıq təşkil etsə də, ölçülərinə və yükgötürmə qabiliyyətinə görə pələ kiçik, kələk isə nisbətən iri ölçüdə hazırlanırdı. Pələni hazırlamaq üçün 15-20 sm diametrli və 2,2-2,5 m uzunluğunda ağacları bir-birinə paralel qoyur, baş, orta və ayaq hissələrinə isə köndələn şəkildə digər üç ağac bərkidirdilər. Beləliklə, ağacların arasında əmələ gələn kvadratşəkilli sahəyə qoyun və ya keçi dərisindən hazırlanmış, içərisi hava ilə doldurulmuş tuluq bağlanırdı. Bundan sonra pələnin üstünə çubuq çəpərə salınırdı. Pələ xüsusi çəp ağacı vasitəsilə hərəkətə gətirilir, kiçik həcmli yüklərin və iki-üç sərnişinin digər sahilə keçirilməsi üçün nəzərdə tutulurdu [Şək. 4.20.1].

Kələk isə öz həcminə görə pələdən üç-dörd dəfə iri düzəldilirdi. Culfa rayonu Yaycı kənd sakini Əliyev Səfər Vəli oğlu (Arxiv Səfər) söyləyir ki, adətən bir kələyin düzəldilməsi üçün 5-6 m uzunluğunda beş ədəd ağac, təxminən bir o qədər də atmalar gərək olurdu. Kələyə bağlanmış tuluqların sayı isə 12-16 ədədə çatırdı. Kələk də çəp vasitəsilə idarə olunurdu və təxminən 150-170 puda yaxın yük götürə bilirdi [Şək. 4.20.2]. XIX əsrin 30-cu illərində Qaqar, Dərəşam və Bulqan keçidlərində kiçik salların işlədiyini yazan V.Qriqoryev, çox ehtimal ki, elə pələ və kələkləri nəzərdə tutmuşdur [264, 8]. Yaycı kəndi ərazisində «Kələkişləyən yer» adlanan sahə indi də qalmaqdadır. Buradan suya salınan kələk Üçtəpədə digər sahilə çıxa bilirdi.

Azərbaycanda su nəqliyyatının xeyli təkmilləşdirilmiş tipi qayıq olmuşdur [Şək. 4.21.2] Qobustan qayalarında içərisində adam, bəzən də burun hissəsində günəş həkk edilmiş qayıq təsvirləri Azərbaycanın qədim sakinlərinin hələ er.əv. XIII-X minilliklərdə – Mezolit dövründə qayıqdan istifadə etdiklərini göstərir. Üzərində qayıq rəsmi çəkilmiş daşlar qazıntılar zamanı Firuz düşərgəsinin mədəni təbəqəsindən də tapılmışdır [20, 84].

Qayıq düzəltmək üçün yoğun və nisbətən uzun ağac gövdəsinin içərisini balta, kərki, əydi, iskənə, küşdərə və b. yonucu alətlərlə çıxarıb dərinləşdirir, sonra ağacın alt hissəsini yonub yastı hala salır və suda şütümək üçün hamarlayırdılar. Qayığın hərəkətini asanlaşdırmaq və sürətini artırmaq üçün onun qabaq tərəfini nazildir və itiləşdirirdilər. Yonma üsulu ilə hazırlanmış qayığın arxa tərəfi enli olur və orada qayığı idarə edən üçün oturacaq düzəldildirdi.

İri qayıqları idarə etmək üçün çox vaxt iki adam lazım olurdu. Onlardan biri çəp vurur, digəri isə avar çəkirdi. Çəp vuran qayığın arxa hissəsində durur, çəp vasitəsilə qayığı suya salır, onu istiqamətləndirir və yeri gəldikcə irəliyə doğru itələyirdi. Avar çəkən isə qabaq yerdə oturaraq qayığın istiqamətinin əksinə suyu kürəkləməklə onu hərəkətə gətirirdi [333, 42; 159, 77-78].

Eni 70-80 sm, hündürlüyü 30-40 sm-ə çatan yonma üsulu ilə hazırlanmış qayıqların ən böyüyünün uzunluğu 7-8 m, ən kiçiyininki isə 3-4 metr olurdu. Təknəvari quruluşa malik olan belə qayıqlar Azərbaycanda kolaz adlanırdı. Kolaz bir çox türkdilli xalqlarda da qayıq anlamındadır [273, 505].

XIX əsrin altmışıncı illərindən başlayaraq kolazın daha da təkmilləşmiş formasından istifadə edilmişdir. Əvvəlkindən fərqli olaraq yeni kolaz qurama üsulu ilə hazırlanırdı. Belə kolazın oturacağı düz olduğundan ona bəzən «düz dibli kolaz» da deyilirdi [Şək. 4.21.1].

Kolazı hazırlamaq üçün əvvəlcə ağacdan qabırğa (ayaq) adlanan hissələr düzəldilir, həmin qabırğalara (ayaqlara) oturacaq və yan taxtaları vurulurdu. Kolazın iriliyindən asılı olaraq qabırğaların sayı 6-dan 14-ə qədər olurdu. İçərisinə su dolmasın deyə, taxtalar arasındakı boşluğa «tinif» doldurulur, üzərini qatranla bağlayırdılar. Qədim zamanlarda isə bu məqsədlə piy və ya köpək balığının yağından da istifadə edilmişdir. Avarla hərəkətə gətirilən kolazın içərisində oturacaqlar (palana) düzəldilirdi [83, 43].

XIX əsrdə Azərbaycanda Rusiyadan gətirilmiş yastı dibli qayıqlar da (şlyubka) işlədilmişdir. Yeni tipli kolazın yaradılmasında bu qayığın xeyli təsiri olmuşdur. Kolaz indi də Lənkəran, Salyan, Zərdab, Sabirabad rayonları ərazisində və Abşeronun dənizsahili kəndlərində su nəqliyyatı vasitəsi kimi işlədilməkdədir.

Qarayazı və Ceyrançöl qışlaqlarının maldar elatları dağ köçü zamanı qoyun-quzunu bol sulu Kür çayından keçirmək üçün kolaz-qayıqlardan daha çox istifadə edirdilər. Kürün müvafiq keçidlərində qayıqçılıq kəsbkarlıq səciyyəsi daşıyırdı. Məlumatçıların dediyinə görə, qoyun-quzunu qayığa, ayaqları yuxarı olmaq şərtilə, bir-birinə söykəyərək yığırdılar. Bu qayda ilə gün ərzində tərkibi 500-600 başdan ibarət olan 2-3 sürünü qarşı sahilə keçirmək mümkün olurdu [159, 77-78].

Sonralar daha ağır yüklərin daşınması üçün kolaz-qayıq özünü doğrultmadığından, su nəqliyyatının başqa tipinin yaradılmasına ehtiyac duyulmuş və bunun nəticəsində bərə meydana gəlmişdir. Bərədən, bir qayda olaraq, iri çaylardan ağır yükləri keçirmək üçün istifadə olunduğundan, o, iki qayıq üzərində qurulmuş taxta meydançadan ibarət olurdu. Çayın hər iki sahilinə bərkidilmiş kəndirə, buraz və ya vərənəyə (sonralar polad kanata) bağlanmış bərənin qalağını (sal ağacı və ya çəp ağacı) çevirməklə bərəni hərəkətə gətirmək olurdu. Axar suyun təsiri və çəp ağacının köməyilə azacıq maili dayanan bərə kəndirə (kanata) bəndlənmiş diyircək (bağara) vasitəsilə bir sahildən digər sahilə hərəkət edirdi [Şək. 4.22.1-3].

Bərənin işlədiyi yer keçid adlanırdı. Adətən keçidlərə onların yerləşdiyi ərazilərin və ya yaxın yaşayış məntəqələrinin adları verilirdi. Bu dövrdə Kür çayı üzərində əsas keçidlər Şirvan, Qaradonlu, Sabirabad, Cavad, Surra, Mollakənd, Zərdab, Pirazı, Mingəçevir; Araz çayı üzərində isə Abbasabad, Bulqan və Saatlı ərazisində idi [264,7-8]. Naxçıvan ərazisində Araz çayı üzərində həmçinin Şahtaxtı kəndi yaxınlığında Qaqar, Dərəşam, Yaycı və Culfa keçidləri də var idi. Culfa keçidindəki bərə ilə keçib Təbrizə, Abbasabad keçidindəki bərə ilə isə Makuya getmək mümkün idi. Bu keçidlərdə hər biri 300 puda qədər yük götürən bərələr işləyirdi. Qaqar, Dərəşam və Bulqan keçidlərinin Abbasabad və Culfa keçidlərinə nisbətən keçid dövriyyəsi az idi, burada qayıq və kiçik sallardan istifadə edilirdi [264, 8, 252-253]. Qanıq (Alazan) çayı üzərində əsas keçidlər Muğanlı, Mosul və Çardaxlar kəndləri ərazisində mövcud olmuşdur.

Qeyd edək ki, körpülərin salınması mümkün olmayan yerlərdə bərə son zamanlara qədər su nəqliyyatı vasitəsi kimi öz əhəmiyyətini saxlamışdı. Qədim bərələrdən fərqli olaraq təkmilləşdirilmiş müasir bərələr dəmir əsaslar üzərində qurulur. Böyük yükgötürmə qabiliyyətinə malik olan belə bərələr suyun gücü və əl ilə yox, kiçik buxar gəmiləri vasitəsilə hərəkətə gətirilir.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda dəniz gəmiçiliyi də müəyyən dərəcədə inkişaf etmişdi. Dəniz üçün əlverişli nəqliyyat vasitələri şxun, barj, kirjim, sandal, habelə avar, yelkən və buxarla işləyən gəmilər olmuşdur.

4.5. Yollar

Xalqlar və ölkələr arasında iqtisadi, ticarət, hərbi, rabitə və s. əlaqələrin formalaşmasında, maddi mədəniyyət elementlərinin təkamülündə və biçimlənməsində, etnik-mədəni əlaqələrin, qarşılıqlı təmasın və zənginləşmənin təşəkküründə mühüm rol oynayan yollar əsrlər boyu mövcud olmuşdur. Yol, hər bir xalqın mədəni, təsərrüfat-iqtisadi həyatının göstəricisi olduğundan, onun çoxluğu və rahatlığı həmin xalqın varlı və mədəni yaşamasından soraq verir.

Azərbaycanda mövcud olan yolların istiqaməti, onların vəziyyəti ərazinin relyef-coğrafi quruluşunun xarakterindən və təsərrüfatın formasından asılı olmuşdur. Çətin keçilən dağ silsilələri, irili-xırdalı çoxlu çayların mövcudluğu təkərli nəqliyyat vasitələrinin işləməsi üçün zəruri olan abad yollar salınmasını çətinləşdirirdi. Azərbaycanda XIX əsrin sonlarına qədər davam etməkdə olan natural təsərrüfat forması da bu sahədə böyük çətinliklər yaratmışdı.

XIX əsrin 40-cı illərinə qədər Azərbaycanda, demək olar ki, bütün yollar primitiv vəziyyətdə idi. Müxtəlif ölkələrlə əlaqələr qədimdən mövcud olan karvan yolları ilə həyata keçirilirdi.

Daşıdığı funksiyanın müxtəlifliyinə və əhatə dairəsinin genişliyinə görə Azərbaycanda mövcud olan yolları karvan yolları, daxili yollar, poçt yolları, su yolları və dəmir yolları olmaqla beş qrupa bölmək olar.

4.5.1. Karvan yolları

Tarixi Azərbaycan ərazisi öz coğrafi mövqeyi və iqtisadi resurslarına görə çox qədim zamanlardan dünya ölkələri arasındakı iqtisadi və mədəni əlaqələrdə mühüm rol oynamışdır. Bəşər tarixində ilk transkontinental ticarət və diplomatiya yolu kimi qiymətləndirilən Böyük İpək yolu Azərbaycanı da dövrün beynəlxalq ticarətinə qovuşdurmuş, dünya ölkələri arasında qədim zamanlardan mövcud olan iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələri daha da genişləndirmiş və möhkəmlətmişdi [209, 16-30].

Azərbaycanın Asiya və Avropanın qovuşuğunda yerləşməsi, burada neft, ipək, qızıl boya, duz, xalça, zəfəran, parça və s. malların bolluğu onu beynəlxalq ticarət yollarının əsas məntəqələrdən birinə çevirən başlıca amil olmuşdur. Azərbaycan ərazisindən keçən Qədim Şərqin əsas ticarət yollarından biri onu Mərkəzi Asiya, Mesopotamiya, Hindistan və Kiçik Asiya ilə birləşdirirdi.

Ellinizm dövründə indiki Azərbaycan ərazisində Albaniya və Atropatena dövlətlərinin mövcudluğu, çoxlu şəhərlərin yaranması, əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı, tranzit-ticarət yollarının bu ərazidən keçməsi ölkənin beynəlxalq əlaqələrinin daha da genişlənməsinə səbəb olmuşdu.

Antik müəlliflər Çin və Hindistandan başlayaraq Azərbaycan ərazisindən də keçən karvan yolları və Azərbaycanın o zamankı dünya ticarətində iştirakı haqqında maraqlı məlumatlar vermişlər. Hind və Çin malları Mərkəzi Asiya və Azərbaycan vasitəsilə Qara dəniz sahillərinə aparılırdı. Bu yol üzərində yerləşən Azərbaycan şəhərləri mühüm karvan-ticarət mərkəzləri kimi xeyli inkişaf etmişdi.

Qaynaqların məlumatına görə, orta əsrlərdə Azərbaycanı Hindistan və Çinlə əlaqələndirən beynəlxalq ticarət yolunun cənub qolu Mərkəzi Asiya, İran və Azərbaycanın cənub vilayətlərindən keçir, şimal qolu isə Xəzər sahili boyunca Dərbənd keçidinə və Xəzər xaqanlığına doğru gedirdi. Digər mühüm yol isə Araz vadisi ilə İraq və Suriya istiqamətində idi.

Azərbaycanın Bərdə, Beyləqan, Dərbənd, Naxçıvan, Şəmkir, Ərdəbil, Sərab, Təbriz, Mərənd, Səlmas, Bərzənd və s. şəhərləri bu karvan yollarının üstündə olduqlarından, orta əsrlər ticarətində mühüm yer tuturdu. Orta əsrlərin böyük sənət və ticarət mərkəzlərindən olan Şamaxı da karvan yolları üzərində idi. Buradan qərb, şərq və şimala doğru uzanan daxili əhəmiyyətli karvan yolları ilə yanaşı [106, 143; 107, 138], onu Rusiya, Gürcüstan, İran, Dağıstan və b. ölkələrlə əlaqələndirən beynəlxalq əhəmiyyətli yollar da mövcud olmuşdur [334, 76-77].

VI-VII əsrlərdə, xüsusilə Ərəb xilafətinin Azərbaycanda ağalığı dövründə beynəlxalq ticarət yollarının qovşağında yerləşən Bərdə şəhəri, demək olar, X əsrin ortalarına kimi Yaxın Şərqin ən iri ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bərdənin Kürki və Ərdəbillə Marağa arasındakı Gülsurə bazarlarında «xitay» adlanan Çin ipəyi, qiymətli hind parçaları – bərbəhar, səqat və s. satılırdı. Hind tacirləri Azərbaycandan xam ipək və ipək parçalar, xalça və xalça məmulatı, örtüklər, qaytanlar və digər sənətkarlıq məhsulları aparırdılar [155, 89-91; 20, 205-207].

Mənbələr orta əsrlərdə Azərbaycanda Bərdə-Dərbənd, Bərdə-Tiflis, Bərdə-Dəbil, Bərdə-Ərdəbil, Bərdə-Marağa-Dəbil kimi ticarət və karvan yollarının olduğunu göstərir [199, 113; 20, 347-348].

Qərbə doğru gedən karvan yolu Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub yamacları ilə uzanaraq Şamaxı-Vəndam-Şəki-Tiflis istiqamətində Gürcüstana və Qara dəniz sahillərinə çıxırdı. Qərb istiqamətində olan digər bir yol isə Kürün sahili ilə Cavaddan keçib Gəncəyə və Tiflisə, oradan da Qara dəniz sahillərinə uzanırdı [53, 24-25].

Şamaxını Rusiya ilə birləşdirən şimal yolu Dərbənddən keçib Xəzər sahili ilə Həştərxana gedirdi. Şimal yolunu indiki Xaçmaz rayonu ərazisindəki Niyazabad kəndindən və Bakıdan dəniz yolu ilə də davam etdirmək mümkün idi.

Şamaxıdan Quba və Dağıstana iki qoldan ibarət dağ yolları ilə getmək olurdu. Bunlardan biri Təngə dərəsindən, digəri isə Altıağacdan keçirdi. Altıağac yolu xeyli çətin olduğundan ona «Şeytan yolu» deyirdilər [334, 77; 107, 138-139].

XIX əsrin əvvəllərində Bakının iri ticarət mərkəzinə çevrilməsi ilə Şamaxı əvvəlki mövqeyini itirdi. Bu da öz növbəsində bir çox karvan yollarının istiqamətinin dəyişməsinə səbəb oldu. Əgər əvvəllər Şimaldan gələn karvan yolu birbaşa Şamaxıya gedirdisə, artıq XIX əsrin əvvəllərində həmin yol Xəzərin sahili ilə uzanaraq Bakıya gəlir, buradan Qərbə doğru Qobustan yaylasından keçib Acınohur dərəsi ilə Şamaxıya gedirdi [334, 77].

Karvan yolları Azərbaycan şəhərlərini Cənubi Qafqazın ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri ilə birləşdirirdi. Cavaddan Tiflisə və Qara dənizə doğru gedən karvan yolu Gəncədən keçirdi [53, 26, 29]. Şamaxı-Gəncə-İrəvan arasındakı digər karvan yolu isə Qars və Bayaziddən keçirdi [221, 214].

Qara dəniz sahillərindən gələn karvan yolu Gürcüstandan keçərək Balakən-Şəki-Şamaxı-Bakı və ya Gəncə-Şuşa-Lənkəran-Ərdəbil yolu ilə İrana gedirdi.

Bu dövrdə Tiflis-Gəncə-Şuşa-Cavad-Lənkəran-Astara; Şamaxı-Cavad-Xudafərin körpüsü və sonra Araz vasitəsilə Azərbaycanın cənub vilayətlərinə gedən başqa ticarət-karvan yolları da vardı [20, 346-347; 53, 26-27].

Şimali İrandan keçib Hindistana gedən karvan yolunun Azərbaycanın Cavad və Gəncə şəhərlərini ötüb Tiflis-Qori-Suram-Kutaisi təriqilə Qara dəniz sahilinə çıxan hissəsi qədim zamanlarda həm də hərbi məqsədlə istifadə edilirdi. Azərbaycanı Gürcüstan, Türkiyə və Qara dəniz sahilləri ilə birləşdirən bu yolla (Dilican yolu) vaxtilə Cənubi Qafqaz üzərinə hücuma keçən və Bospor çarı IV Mitridat Yevpatoru təqib edən Roma sərkərdəsi Qney Pompey öz orduları ilə hərəkət etmişdi [198, 267]. Əsas karvan-ticarət yollarından sayılan bu yol bütün orta əsrlər boyu mövcud olmuş, yalnız XIX əsrin əvvəllərində qismən öz əhəmiyyətini itirmişdi. S.B.Bronevski həmin yolun öz əhəmiyyətini itirməsini Kiçik Asiyada türk ağalığının qüvvətlənməsi, coğrafi kəşflər və Ön Asiyanın təsərrüfat-iqtisadi tənəzzülü ilə əlaqələndirmişdir [221, 260]. Ənənəvi karvan-ticarət yollarının öz istiqamətini dəyişməsi və tədricən aradan çıxmasının digər səbəblərini də göstərən Q.Ə.Əliyev yazır ki, «XVIII əsrin sonu - XIX əsrin birinci otuz ilində Azərbaycanın tarixi taleyində çox böyük dəyişikliklər baş vermiş, vətənimizin şimal hissəsi cənub hissəsindən zorakılıqla ayrılmış, yüzillər boyu çoxşaxəli əlaqələrə malik olduğu Şərq aləmindən qoparılaraq Rusiya imperiyasının müstəmləkəsinə çevrilmişdi. Bu köklü dəyişikliklər bütövlükdə sosial-iqtisadi həyata, o cümlədən də nəqliyyat əlaqələrinə ciddi təsir göstərmişdi. Ölkə həyatında ənənəvi ticarət yollarının rolu tədricən azalmağa, əvəzində Rusiya ilə, imperiyanın Qafqazdakı əsas inzibati mərkəzi olan Tiflislə və mühüm hərbi-strateji, sonrakı onilliklərdə isə həm önəmli iqtisadi mərkəzə çevrilən Bakı ilə əlaqə yaratmağa imkan verən yollar daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdı» [53, 7].

XIX əsrdə İrandan (Təbrizdən) Gürcüstana (Tiflisə) gedən əsas karvan-ticarət yolu Naxçıvan dairəsindən keçirdi. Araz üzərində Culfa keçidindən başlayan bu yol Naxçıvan şəhərindən keçərək Arpaçayda başa çatırdı. Bundan başqa dairədə daha iki yol mövcud idi ki, onlardan biri Şimali İranı Şuşa və Xəzərsahili vilayətlərlə qısa məsafədə birləşdirməkdə mühüm rol oynayırdı, digəri isə Naxçıvan şəhərindən başlayıb Qarababanı keçməklə Naxçıvançay boyu dikəlirdi. Bu yollar əvvəllər (XVIII əsrdə – F.V.) karvan-ticarət əhəmiyyətli olsalar da, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq daha çox daxili rabitə əlaqələrində əlverişli sayılırdı [264, 22-23].

Böyük İpək yolunun bütün magistralı boyunca Azərbaycanın ticarət əhəmiyyətli şəhərlərində və karvan yolları üzərində karvansaralar mövcud olmuşdur. Karvansaralarda karvanların dayanacaq yeri, mehmanxana tipli tikili olan istirahət otaqları, minik və yük heyvanları üçün ayrıca yer (tövlə) və axurlar, ticarət mallarının saxlanılması üçün anbar-buzxanalar, müxtəlif dükanlar, yeməkxana və s. olurdu. Karvansaralar həmçinin müxtəlif ticarət

əməliyyatlarının keçirilməsi üçün ən sərfəli obyektlər idi. Ona görə də karvansaralar, bir qayda olaraq, şəhərin qızğın ticarət gedən «qaynar nöqtələrində» tikilirdi. Yazılı məlumatlardan və etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, iri karvansaralarda onun daimi xidmətçilərindən başqa, çoxlu çarvadar və hamballar da olmuşdur.

Orta əsrlərdə və XIX əsrdə Şamaxı, Təbriz, Gəncə, Şuşa, Bakı, Naxçıvan, Ordubad, Marağa, Şəki və digər şəhərlərdə xeyli karvansara salınmışdı. 1632-ci ildə Şamaxıda olmuş rus taciri F.Kotov Şabran-Şamaxı yolunda üç, Şamaxının özündə isə yeddi karvansaranın olduğunu qeyd edirdi [438, 35]. Səyyah A.Oleari bunlardan Şah karvansarası və Ləzgi karvansaraları, oradakı qaynar ticarət həyatı haqqında ətraflı məlumatlar vermişdir [391, 463]. İri ticarət mərkəzlərində onlarca və daha çox karvansara olurdu. Türk səyyahı Ö.Çələbinin yazdığına görə, Təbrizdə 200-ə qədər karvansara saymaq olardı [139, 165].

Tədqiqatçılar XV əsrdə Azərbaycan ərazisində ən yaxşı karvansaraların Bakı-Şamaxı və Beşbarmaqla Bakı və Salyan arasındakı ticarət yolu üstündə olduğunu qeyd edirlər. Bu karvansaralar su quyuları (ovdan), yonma daşdan hörülmüş hasarları və kümbəzvari dam örtükləri ilə fərqlənirdi [432, 229-233]. XVII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda olan alman səyyahı A.Oleari Bakı-Xızı yolu üzərində yerləşən Beşbarmaq dağı və Beşbarmaq karvansarası haqqında ətraflı məlumat vermiş və rəsmini çəkmişdir [Şək. 4.23.1]. Səyyah karvansaranın hər divarının uzunluğunun 42 addım olduğunu, dördkünc formada iri daşlardan tikildiyini, dərin su quyusu ilə təchiz edildiyini yazmışdır [391, 456-457].

XVIII-XIX əsrlərdə Şəki şəhərində «İsfahan», «Təbriz», «Ləzgi», «Ermənı» və «Təzə karvansara» adları ilə məlum olan beş karvansara binası fəaliyyət göstərmişdir. Hazırda «Yuxarı» və «Aşağı» karvansaraların binaları qorunub saxlanılır [Şək. 4.23.2-3]. Yuxarı karvansara 300-dən artıq, Aşağı karvansara isə 242 otaq və zirzəmindən ibarətdir [139, 165-174].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində karvan ticarəti öz əhəmiyyətini itirdiyinə görə, karvansaralar da öz əvvəlki qaynar həyatından məhrum olmuş, tarixi abidələrə çevrilmişdir.

Xalqlar, dövlətlər, quruluşlar, sərhədlər dəyişsə də, sinəsində çox izləri saxlamış qədim ticarət-karvan yollarının əksəriyyəti hələ də qalır, bu günün insanlarına xidmət edir. Belə yollardan biri də tarixdə «Böyük İpək yolu» adı ilə tanınan beynəlxalq tranzit-ticarət yoludur. Azərbaycan Respublikasının eks-prezidenti, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev cənabları Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizində yerləşən ölkələrin inkişafında və onların arasında hərtərəfli əlaqələrin daha da genişlən-

dirilməsində, habelə Azərbaycanın Dünya Birliyi ölkələri ilə inteqrasiyasının gücləndirilməsində Böyük İpək yolunun bərpasının mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq, imzaladığı 17 iyun 1998-ci il tarixli Sərəncama əsasən həmin il sentyabrın 7-8-də Bakıda tarixi İpək yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Hazırda bu yolun bərpası üçün ölkədə böyük işlər görülür. Zaman öz axarında sürətlə dəyişdiyi üçün artıq bu tranzit-ticarət yolunda dəvə karvanları deyil, bu günün motorlu texnikası hərəkət edir.

4.5.2. Daxili yollar

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrini iri şəhərlər və qəza mərkəzləri ilə, kəndləri isə bir-birilə əlaqələndirən daxili yollardan əhali öz aralarında iqtisadi və mübadilə əlaqələri yaratmaq üçün geniş şəkildə istifadə etmişdir.

Azərbaycanın dağ kəndləri bir-birilə başlıca olaraq təhlükəli dağ cığırları ilə əlaqə saxlayırdı. Bu yollar əksər hallarda çay yataqları boyunca uzanırdı. Bir çox yerlərdə ətraf kəndləri ticarət və qəza mərkəzləri ilə əlaqələndirən yollar iti axan çaylar üzərindən keçirdi. Belə yollardan biri İrəvan-Dilican tranzit yolunun Çarustan dayanacağından ayrılıb Tərsçay dərəsi ilə Zəylik-Daşkəsən, oradan Çaykənd və Gəncədən keçməklə Şuşa yaxınlığına qədər davam edirdi. Kənd təsərrüfatı və dağ-mədən məhsulları ilə zəngin olan dağlıq ərazilərdən keçən bu yolun Yelizavetpol (indiki Gəncə) quberniyasının daxili ticarəti üçün əvəzsiz əhəmiyyəti vardı [259, 18].

Əhali arasında «araba yolu», «qara yol», «el yolu» və s. adlanan torpaq yollar, əsasən, kəndlərarası əlaqə vasitəsi idi. Dar və təhlükəli dağ cığırlarından fərqli olaraq bu yollar təkərli nəqliyyat vasitələrinin işləməsi üçün az-çox yararlı olsa da, ilin yağmurlu fəsillərində gediş-gəlişi xeyli çətinləşdirirdi. Dövlət tərəfindən belə yolların təmirinə heç bir maraq göstərilmirdi. Yolların bərbad olması zəruri məhsulların qiymətinin qalxmasına gətirib çıxarırdı. Məsələn, Gəncə dağlarına (yaylaqlara) çətinliklə gələn Ağdam və Gorus tacirləri əhaliyə lazım olan malları çox baha qiymətə satırdılar [194, 135].

Yazılı mənbələrdə XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Şəmşəddil distansiyası ərazisindən İrəvan quberniyasına (Göyçə gölü sahillərinə) doğru uzanan «minik-yük yolu»nun olduğu da göstərilir [389, h.2, 256]. Adından göründüyü kimi, bu yolla minik-yük nəqliyyatı (at, ulaq, qatır və s.) hərəkət edə bilirdi. Qafqaz canişininin 1849-1851-ci illər üzrə hesabatında Yelizavetpol (Gəncə) qəzasının Şamxor (indiki Şəmkir) yaşayış məntəqəsindən İrəvana doğru yeni yol çəkilməsi haqqında məlumat vardır. Bu yol Gəncə-Tiflis poçt yolunun Şəmkir dayanacağından başlayaraq Novoqoreloye-Slav-

yanka-Mixaylovka-Torçay dərəsi-ordan Tiflis-İrəvan yolu üzərindəki Çarustan poçt stansiyasına qədər uzanırdı. Şübhəsiz ki, bu şoseləşdirilmiş yol XIX əsrin əvvəllərindən mövcud olan Şəmşəddil-İrəvan «minik-yük yolu»nun əsasında salınmışdı. Yeni şose yolunun çox böyük əməli və təsərrüfat-iqtisadi əhəmiyyəti vardı. Belə ki, bu yolun istifadəyə verilməsi nəticəsində bölgə əhalisi və rus köçmələri öz məhsullarını həftəbazarlarına və kənar bölgələrə çıxarmaq, Şamaxı və Dərbənd quberniyası əhalisi isə İrəvana kəsə yolla getmək imkanı qazanırdılar. Əvvəllər Tiflis tərəfdən dolanmaqla İrəvana çatmaq üçün 200 verst yol qət edilirdisə, yeni yol bu məsafəni 100 verst azaltmış olurdu [167, 213].

Materiallardan aydın olur ki, XIX əsrdə Azərbaycan qəzalarının əksəriyyətində həftəbazarları mövcud olmuşdur. Mal dövriyyəsinin az olmasına baxmayaraq, bu bazarlar daxili yolların abadlaşdırılmasında müəyyən rol oynamışlar. Özlərinin sənətkarlıq, əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarını həftəbazarlarına çıxarmağa çalışan ucqar kəndlərin sakinləri bəzən magistral yollara və bazarlara çatmaq üçün 50-80 km-lik yolu dar cığırlarla getməli olurdular [194, 135].

Azərbaycan xalqının təsərrüfat məişətində əkinçiliklə yanaşı, maldarlıq da mühüm təsərrüfat sahəsi olduğundan, köçmə maldarlıq üçün səciyyəvi olan köç yolları daxili əlaqə yollarının başlıca bir qismini təşkil edirdi. Daimi işlək yollardan fərqli olaraq köç yollarından, əsasən, dağ və aran köçü zamanı istifadə olunurdu. Bu yollardan köçmə maldarlar istifadə etsələr də, oturaq əhalinin də iqtisadi həyatında onların müstəsna əhəmiyyəti vardı. Köç yolları ilə hərəkət edən aran kəndlərinin oturaq əhalisi öz məhsullarını (taxıl, meyvə, bostan-tərəvəz və s.) maldarlıq məhsullarına (yağ, pendir, yun, dəri, ət və s.) dəyişmək üçün tez-tez yaylaqlara qalxırdı.

Keçmişdə Azərbaycanın maldarlıqla məşğul olan hər bir bölgəsində müxtəlif istiqamətlərə gedən çoxlu köç yolları olmuşdur.

Azərbaycanın Qərb bölgəsində mövcud olan köç yolları Kür çayı üstündəki keçidlərdən başlanır, düzən yerlərdə çox vaxt kəndarası torpaq yollarla (bəzən hətta magistral yollarla) qovuşur, yaylaqlara yaxınlaşdıqca dağ cığırları ilə əvəz olunurdu. Azərbaycanın digər bölgələrində mövcud olan köç yollarından fərqli olaraq Qərb bölgəsinin köç yolları bolsulu Kür çayından keçirdi. İri körpülərin olmaması üzündən mal-qara və qoyun sürülərini çaydan kiçik qayıqlar vasitəsilə keçirmək lazım gəlirdi. Bunun üçün Kür üstündəki keçidlərdə xüsusi səriştəli gəmiçilər olurdu və sürü sahibləri onların köməyindən istifadə edirdilər [159, 76-78].

Qərb bölgəsinin Qarayazı və Ceyrançöl qışlaqlarından Şahdağ və Murğuz silsilələrində qərar tutan yaylaqlara doğru uzanan köç yolları haqqında

XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid ədəbiyyat materiallarında ətraflı məlumatlar verilir [290, 127-128; 226, 117-118; 237, 149; 262, 166-167; 336, 97-99; 201, 120]. Yenə də XIX əsrin axırlarında Qazax və Yelizavetpol qəzaları əhalisinin birgə istifadə etdikləri köç yolları əsasən Yasamal yolu, Zəyəm dərəsi yolu, Kiran yolu, Sarı yoxuş yolu, Qoşa dəyirman yolu, Qızılbulaq yaylağına gedən yol və Zada yolundan ibarət idi [237, 149]. İ.Z.Andronikovun məlumatına görə, XIX əsrin 80-90-cı illərində Yelizavetpol qəzası əhalisinin istifadəsində 11 köç yolu vardı ki, onlardan beşi (Yasamal, Sarıbulaq, Lüləli, Sarıyal və Qaraçinar yolları) köç üçün daha əlverişli idi [201, 120].

A.D.Yeritsova görə, Qazax qəzasının həm oturaq, həm də köçmə maldar əhalisinin təsərrüfat həyatında və məişətində müstəsna rol oynayan beş mühüm köç yolu vardı:

1. Şıxlı kəndindən yaylaqlara diklənən iki əsas araba yolundan birincisi cənub-qərb istiqamətində Şıxlı-Məlikli ağalarının ərazisi – Qalaça oradan da Külpə qışlaqlarına qədər uzanırdı. Burada araba yolu qurtarır, əsas yol bir neçə cığıra səpələnirdi. Bu cığırlardan bir qismi Çətindağ istiqamətində Babacan meşə massivi boyunca Borçalı qəzasına, digər bir qismi isə Xələf dağına, oradan da Aleksandropol qəzasına çıxırdı. Şıxlı-Külpə yolu adlanan bu yolla Şıxlı və Məlikli ağaları, kəmərlilər, Qalaca və Külpə kəndləri əhalisi hərəkət edirdi.

2. Digər araba yolu qərbə doğru gedərək Aslanbəyli kəndində Salahlı kəndindən başlayan qərb yolu ilə birləşirdi. Aslanbəylidən çıxan yol iki qola ayrılırdı: onlardan biri qərbə doğru Qaymaqlı-Kəmərli-Balakənd-Barana (indiki Noyemberyan)–yaylaqlara, digəri isə cənuba doğru Kotkənd-Pipis istiqamətində gedərək yenidən iki qola ayrılırdı: bir qolu Kunençay, digəri isə Coğazçay boyundakı ayrı-ayrı yaylaqlara gedirdi. Şıxlı-Salahlı yolu adlanan bu yolla Şıxlı kəndinin bir hissəsi, salahlılar, aslanbəylilər, qaymaqlılar, kəmərlilər və bir sıra azərbaycanlı və erməni kəndlərinin əhalisi hərəkət edirdi.

3. Salahlı və Poylu keçidləri arasında yerləşən Qazaxbəyli, Peykanlı və Xəlfəli kəndlərinin əhalisi özlərinin məxsus olduqları köç yolları ilə hərəkət edirdilər. Poylu və Qıraqkəsəmən keçidlərindən başlanan yollar Qazaxda birləşir, burada poçt yolu ilə Ağstafaçayın yuxarılarına qədər uzanırdı. Uzuntaladan başlayaraq Dilicana qədər bu yoldan ayrılan cığırlar Ağstafaçayın hər iki sahilində yerləşən yaylaqlara qalxırdı. Dilicandan əsas köç yolu Tərsçay dərəsinə burulur, oradan yaylaqlara şaxələnirdi.

4. Həsənsu dərəsi boyunca Murğuz yaylaqlarına qalxan köç yolu az əlverişli olsa da, bu yolla Qıraqkəsəmən və Qızıxan keçidlərindən keçən sürü-

lər, həmçinin Həsənsu çayının hər iki sahilində yerləşən sahibkar kəndləri hərəkət edirdilər.

5. Şəmşəddil əhalisi Tovuz və Zəyəm çayları boyunca uzanan köç yollarından istifadə edirdilər.

Qərb bölgəsindəki yaylaqlardan istifadə edən Eldar kəndlərinin (Poylu, Salahlı, Kəsəmən və Qarabağlı) əhalisi Ceyrançöl-Qədili keçidi-Annenfeld (Alman koloniyası)-Morul kəndinə kimi müstəqil hərəkət edir, buradan Yasamal yolu ilə yaylaqlara qalxırdı [159, 79-80].

Şuşa qəzasında mövcud olan iki əsas köç yolundan biri Kürün sahillərindən başlayaraq Əskəran vadisindən keçib Qırxqız yaylağına, digəri isə Xaçın yolu ilə Əylisliyə, oradan da Şuşa kəndinin yanından keçərək Kirs dağına gedirdi. Sonuncu köç yolundan Cavanşir qəzasının da əhalisi istifadə edirdi. Cavanşir qəzasının özündə isə dörd əsas köç yolu var idi [226, 119].

Şirvan elatlarının köç yollarından bəhs edən F.A.Deminski yazırdı ki, Küdrü qışlaqlarından Böyük Qafqaz yaylaqlarına gedən aşağıdakı köç yolları Qobustandan keçirdi:

1. Hərəmidağ-Paşalı-Udulu-Yavannı dağı-Mərəzə-Hilmilli-Dibrar.

2. Girdə-Pirsaat vadisilə Təsi kəndinədək, oradan Sündü-Qozlu çayı-Dibrar.

3. Kələqaya yolu (Döymə yol) – Ləngəbiz-Çarhan-Mərzəndigə-Kürdəmiç-Astraxanka-Dibrar dağında Sarıdaş yaylağı.

4. Gödəkambarə qışlağı-Kolanı-Göylər-oradan Şamaxıyadək Ortabulaq dərəsilə Çaylı kəndinədək Pirsaat vadisilə-Kürdəmiç-Astraxanka-Dibrar [274, 66; 107, 137].

Muğan elatlarının yaylaq yerləri Savalan, Qaradağ və Talış dağlarında olduğundan, xüsusilə Savalan yaylaqlarına gedən köç yollarının hamısı Biləsuvardan keçirdi: Biləsuvar-Bağrovdağ-Ağ evlər-Gəlin yurdu-Xatınbulaq-Qaraşıran. Şahsevən elatları (xüsusilə Meşkin icmaları) yaylaqlara köçərkən aşağıdakı köç yollarından kütləvi şəkildə istifadə edirdilər:

1. Araz çayının aşağısından və Xoruzlu dağ silsiləsinin şərq hissəsindən keçməklə Bərzəng çayı boyunca.

2. Muğanın qərb hissəsindəki Ziyvə kəndindən keçməklə Sambur çayı boyunca.

3. Muğanın şərq hissəsindən Xoruzlu dağ silsiləsini aşaraq Diz çayı boyunca Ləngəndən keçməklə Savalan yaylaqlarına.

4.Qarasu çayının yuxarı axarı boyunca.

5.Göytəpə-Səfidaş mahalını keçməklə Talış dağlarındakı Çiçəkli dağ silsiləsinin yamacındakı yaylaqlara gedən köç yolları [102, 146-147].

Qarabağ elatları isə başlıca olaraq aşağıdakı köç yollarına üstünlük verirdilər:

I. Murovdağ yaylaqlarına gedən köç yolları;

II. Yuxarı Tərtər yaylaqlarına gedən köç yolları;

III. Zəngəzur yaylaqlarına gedən köç yolları;

IV. Qırxqız-Kirs-Sarıbaba; Kirs-Ziyarət dağına doğru əsas köç yolları [74, 61-62].

4.5.3. Poçt yolları

Ölkənin iqtisadi və mədəni həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində böyük rol oynayan poçt yolları təkcə ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri arasındakı əlaqənin deyil, Azərbaycanın başqa ölkələrlə əlaqəsinin möhkəmlənməsində də müstəsna əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Orta əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahlarının (İbn Xordadbeh, əl-İstəxri, İbn Hövqəl, əl-Müqəddəsi və b.) məlumatlarına görə, IX əsrin ortalarında Azərbaycan ərazisindən keçən mühüm yol qovşaqlarında 50-dən artıq poçt-gömrük məntəqəsi vardı. Yolçular atlarını bu məntəqələrdə dəyişir, poçt baratlarını bu və ya digər yerə aparan qasidlər burada təyin edilir, gömrük-xanalar burada olurdu [155, 115-116].

Tədqiqatlardan və etnoqrafik müşahidələrdən aydın olur ki, qədim yolların əsasında salınmış poçt yolları təkcə minik və yük heyvanları üçün yox, həm də təkərli nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti üçün əlverişli idi.

Bakıdan Tiflisə doğru uzanan poçt yolu Şamaxıdan və Şirvan ərazisindən keçən yeganə magistral olduğundan, Şirvan iqtisadiyyatının şah budağı hesab olunurdu. Yerli əlaqə yollarının demək olar ki, hamısı, hətta təsərrüfat əhəmiyyətli xırda yolların çoxu həmin magistrala qovuşurdu. Ona görə də Şirvanın iqtisadi və mədəni həyatı üçün bu yolun müstəsna əhəmiyyəti vardı [106, 144].

Bakı-Tiflis poçt yolu Azərbaycan ərazisini bütünlüklə kəsib keçərək Ağstafada iki qola haçalanırdı. Bu yolun bir qolu Dilican-İrəvan-Naxçıvan-Culfa vasitəsilə Təbrizə və İranın içərilərinə, digər qolu isə Tiflisə, oradan da Aleksandropola və Qarsa gedirdi. Əhatə etdiyi ərazinin genişliyinə görə bu yolun inzibati, ticarət-iqtisadi və hərbi-strateji cəhətdən fövqəladə əhəmiyyəti vardı [259, 12]. Azərbaycanın Qərb bölgəsini keçdikdən sonra «Dilican yolu» adlanan bu yol XIX əsrin axırlarında Cənubi Qafqaz şose yolları arasında ən işlək yol idi. Tarixi məlumatlara görə, hər həftə bu yolla İrəvan və Aleksandropola, oradan da geriyə üç dəfə poçt aparılıb-gətirilirdi [290, 214].

Azərbaycandan keçən digər poçt yolu Novo-Bayazetdən başlayaraq Göyçə gölünün cənub sahili boyunca Gəncəçay vadisi-Zurnabad-Yelizavetpol-Qarasaqqal-Samux pristavlığı-Eldar-Alazan vadisi-Siqnax qəzasına gedən yol idi [259, 19]. Mənbələrdən məlum olur ki, hələ XVII-XVIII əsrlərdə bu yol ilə Gəncə və Gürcüstan dövləti arasında ticarət əlaqələri olmuşdur [289, 53].

XIX əsrin ilk onilliklərində Bakıdan Tiflisə gedən əsas poçt yolu Şamaxı, Şəki və Siqnaxdan keçirdi. Digər poçt yolu Şamaxıdan Mingəçevir keçidi-Gəncə və Ağstafadan Tiflisə doğru idi [53, 43-44].

XIX əsrdə Bakı-Salyan; Salyan-Lənkəran-Astara; Bakı-Quba-Yalama; Hacıqabul-Şamaxı; Şamaxı-Ağsu-Kürdəmir; Göyçay-Ucar; Yevlax-Şuşa-Gorus; Yevlax-Ağdam-Qarabulaq-Cəbrayıl və s. istiqamətlərə gedən poçt yolları da mövcud olmuşdur. Şamaxıdan cənub-şərqə – Salyana gedən poçt yolu Hacıqabulda dəmir yolu ilə kəsişirdi [334, 81-82].

Ölkənin iqtisadi və mədəni həyatında böyük rol oynayan poçt yollarının təkmilləşdirilməsi, arabaların hərəkəti üçün uyğunlaşdırılması, əsas su maneələri üzərində körpü salınması üçün XIX əsrin ikinci yarısında bəzi addımlar atıldı. Təkərli nəqliyyat vasitələri üçün nəzərdə tutulan Yevlax-Şuşa-Gorus-Naxçıvan-İrəvan yolunun tikintisinə 1870-ci ilin sonu, 1871-ci ilin əvvəllərində başlandı. 1873-cü ilə qədər həmin yolun Zəngəzur qəzası sərhədinə – Həkəri çayına qədər olan 13,5 verstlik hissəsi işə salındı və burada 2 daş körpü tikildi. 1883-cü ildən sonra yol tikintisinə yenidən başlandı və 1886-cı ilin martında Şuşa ilə Gorus arasında poçt yolu açıldı [54, 126-127]. Bu, Şuşa-Naxçıvan yolunun bir hissəsi idi. Naxçıvandan İrəvana və Tiflisə qədər uzanan digər quru yolun tam tikintisi yalnız XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində başa çatdırıldı. Azərbaycanın cənub-qərb bölgələrinin Mərkəzi Rusiya və İranla ticarət-iqtisadi əlaqələrinin möhkəmlənməsində bu yolun böyük əhəmiyyəti olmuşdur. XIX-XX əsrin əvvəllərində poçt yolları ölkənin əsas nəqliyyat arteriyaları idi.

4.5.4. Su yolları

XIX əsrdə Azərbaycan qonşu ölkələrlə su yolları vasitəsilə də əlaqə saxlayırdı. Burada su yolları üçün Xəzər dənizi və qismən də Kür çayı əlverişli idi. Bakıdan Həştərxana, Mərkəzi Asiya və Xəzər dənizinin cənub sahillərindəki vilayətlərə neft, ipək, boyaq maddəsi, biyan kökü, zəfəran, duz və s. mallar su yolu vasitəsilə ixrac olunurdu.

Yunan coğrafiyaşünası Strabon qədim Azərbaycan ərazisindən keçən su tranzit-ticarət yolu haqqında məlumat vermişdir. Müəllif qeyd etmişdir ki, çoxlu hind malları Oks (Amu-dərya) çayı ilə Girkan (Kaspi) dənizinə gətirilir, dənizlə mallar Albaniyaya ötürülür, daha sonra Kür çayı və müəyyən qədər quru yolla Qara dənizə gətirilir.

Azərbaycan ərazisindən keçən su tranzit-ticarət yolu haqqında eramızın I əsrində yaşayan Roma müəllifi Böyük Plini də yazmışdır. O qeyd edir ki, Pompeyin yürüşü (e.ə.66-65-ci illər) zamanı məlum olmuşdur ki, «Hindistandan 7 günə Baktriyaya (Bəlx) və Oks (Amu-dərya) çayına tökülən Baktr çayına gəlmək olur. Bu çaydan Kaspi dənizi ilə Kür çayına gətirilən hind mallarını oradan da quru yolla 5 gündən çox olmayan vaxt ərzində Pont dənizinə tökülən Fasisə aparmaq olur» [209, 18-19].

Xəzər dənizində böyük ticarət əhəmiyyətli perspektiv görən Rusiya hələ XVII əsrin axırı – XVIII əsrin əvvəllərində Xəzər sahilindəki əraziləri zəbt etməyə can atmışdır. Bu siyasəti ilk dəfə I Pyotr həyata keçirməyə başlamışdı [360, 250]. Baltik dənizi Avropada Rusiya üçün nə dərəcədə əhəmiyyət kəsb edirdisə, Xəzər dənizi də Şərqdə həmin əhəmiyyətə malik idi. Bu iki dənizi zəbt etməklə ruslar Avropa ilə Asiya arasında əlaqəni genişləndirməyə çalışırdılar.

Bəzən karvan yolları vasitəsilə başqa ölkələrlə saxlanılan ticarət əlaqələri dəniz və çay yolları vasitəsilə davam etdirilirdi. Belə ki, Şamaxıdan Şimala gedən karvan yolu ya Bakı vasitəsilə, ya da Qobustan yaylası ilə Şabrana, oradan isə Xəzər dənizi ilə Volqaya gedirdi. Şamaxıdan başlanan başqa bir yol Təngə dərəsi vasitəsilə Şabrana, oradan isə dəniz yolu ilə Həştərxana gedirdi. Şabranda əsas liman Niyazabad hesab olunurdu [334, 82-83].

Dəniz yolu ilə xarici ticarət ən çox İranla aparılırdı. Xəzər dənizində bu ticarətin əsas mərkəzi Bakı şəhəri idi. Ticarət nöqteyi-nəzərindən Bakı limanı Xəzərin qərb sahilləri boyu ən yaxşı liman və baş məntəqə sayılırdı [395, 65].

Xəzər dənizində yükdaşıma əsasən rus gəmiləri vasitəsilə icra olunurdu. Şərq ölkələri iqtisadi və texniki gerilik üzündən Xəzər dənizində uzaq səfərlərə çıxa biləcək donanma yarada bilməmişdilər. Ona görə də Xəzərdə yükdaşıma işini Rusiya öz inhisarına almışdı [177, 302].

Xəzər sahilində Azərbaycanın digər bir gəmi-ticarət limanı Niyazabad idi. İndiki Xaçmaz rayonu ərazisində yerləşmiş bu limanın Azərbaycanın su yollarının inkişafında müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Həştərxandan gətirilən mallar Niyazabadda boşaldılır, buradan arabalar və karvanlar vasitəsilə bölgələrə aparılırdı. XIV-XIX əsrlərdə fəaliyyətdə olmuş bu liman sonralar öz ticarət və əməli əhəmiyyətini itrmişdir.

4.5.5. Dəmir yolları

Dəmir yolu nəqliyyatı müxtəlif yükləri kütləvi şəkildə uzaq məsafələrə yüksək sürətlə və digər nəqliyyat vasitələri ilə müqayisədə qat-qat ucuz aparması ilə, həmçinin hərəkətinin müntəzəmliyi ilə fərqlənirdi [178, 34-35].

Azərbaycanda ilk dəmir yollarının çəkilişinə XIX əsrin 70-ci illərində başlanmışdı. 1878-ci ildə Bakı şəhərini neft mədənləri və neft körpüsü ilə birləşdirən 25,2 verst uzunluğunda dəmir yolu xəttinin inşasına icazə verildi. «Neft sahəsi» adını alan bu xətlərin tikintisi 1879-cu ilin sonunda başa çatdırıldı və rəsmən 1880-ci il yanvarın 20-də istismara verildi [53, 73-74]. 1879-cu ildə isə «Simens qardaşları» şirkəti tərəfindən Gədəbəy mis filiz mədəni və Qalakənd misəritmə zavodu arasında darxətli dəmir yolunun inşasına başlandı və 29 verst uzunluğunda olan bu xəttin çəkilməsi 1884-cü ilin yanvarında başa çatdırıldı [423, 43; 326, 18-19].

Cənubi Qafqaz dəmir yolunun «Neft sahəsi» adı ilə məlum olan Azərbaycanın ilk dəmir yolu Bakını Balaxanı, Sabunçu və Suraxanı mədənləri ilə birləşdirirdi. Əvvəllər bu yol ilə yalnız neft məhsulları daşınması nəzərdə tutulmuşdu. Lakin neft mədənləri ilə Qara şəhərdəki neftayırma zavodları arasında neft kəmərlərinin geniş şəbəkəsi yaradıldıqdan sonra «Neft sahəsi» dəmir yolu xətləri ilə sərnişin daşınmasına da başlandı.

1879-cu il dekabrın 22-də Cənubi Qafqaz dəmir yolunun əsas hissəsinin – Bakı-Tiflis dəmir yolu magistralının çəkilişinə icazə verildi. 515 verst uzunluğundakı bu yolun 1883-cü il mayın 8-də rəsmi açılışı oldu və həmin gün Tiflisdən çıxan ilk sərnişin qatarı mayın 9-da Bakıya çatdı. H.Zərdabi Cənubi Qafqaz dəmir yolunun Bakı-Tiflis sahəsinin çəkilməsinə böyük qiymət verərək yazırdı ki, Azərbaycanın iqtisadi həyat səviyyəsinin yüksəlməsində bu yol Bakı neftindən sonra ikinci böyük amildir [295, 351].

XIX əsrin sonu – XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan ərazisində daha bir neçə dəmir yolu xətti çəkilib istifadəyə verildi. 1900-cü ildə Bakı-Dərbənd dəmir yolu işə salındı (uzunluğu 217 verst). Bununla Cənubi Qafqaz dəmir yolu Vladiqafqaz dəmir yolu ilə birləşdi və onun vasitəsi ilə Ümumrusiya dəmir yolu şəbəkəsinə qoşuldu, Azərbaycan və bütövlükdə Cənubi Qafqazla Mərkəzi Rusiya arasında müntəzəm nəqliyyat əlaqəsi yaradıldı. 1899-cu ildə Tiflius-Qars dəmir yolu (uzunluğu 282 verst) istismara verildi və elə həmin il bu yolun üzərindəki Aleksandropol (Gümrü) stansiyasından İrəvana (uzunluğu 147 verst), oradan da Culfaya (uzunluğu 177 verst) doğru dəmir yolu xətlərinin tikintisinə başlandı. 1908-ci il yanvarın 20-də Tiflislə Culfa arasında dəmir yolu magistralı rəsmən istifadəyə verildi [53, 88-89, 91, 95]. Beləliklə, Azərbaycanın cənub-qərb bölgələrinin ölkənin əsas hissəsi ilə sabit və davamlı nəqliyyat əlaqəsi saxlamaları təmin edilmiş oldu.

Bakı neftinin dünya bazarlarına çıxarılmasında onun dəmir yolu vasitəsilə daşınmasının böyük əhəmiyyəti oldu. Neft məhsullarının dəmir yolu vasitəsilə daşınmasında ilk dəfə 1879-cu ildə Bakı-Balaxanı dəmir yolu xəttində tətbiq olunan vaqon-sisternlərdən istifadə edilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin sonunda dəmir yolu neft məhsulları daşınmasının ancaq 65-70%-ni yerinə yetirə bilirdi. Həmin illərdə neft sənayesinin sürətli inkişafı istehsal olunan bütün neft və neft məhsullarının dəmir yolu nəqliyyatı ilə daşınmasını çətinləşdirmişdi. Bu da öz növbəsində Xəzər dənizində neft gəmilərindən ibarət böyük donanmanın yaranmasına və Bakı-Batum neft kəmərinin inşasına gətirib çıxardı.

Çar hökumətinin Bakıdan xaricə neft məhsulları ixracını əsaslı şəkildə artırmaq üçün gördüyü ən mühüm tədbir 1896-1906-cı illərdə Bakı-Batum ağ neft kəmərini inşa etdirməsi oldu. Ümumi uzunluğu 839 verst olan bu boru kəməri il ərzində 60 milyon pud ağ neft nəql etməyə imkan verirdi [53, 102].

Dəmir yolunun işə düşməsi ilə Azərbaycanın iqtisadiyyatında və sosial-mədəni həyatında xeyli nəzərəçarpacaq yeniliklər baş verdi. Bu vaxta qədər daxili peşə sahələrindən biri hesab olunan araba, at, uzunqulaq, dəvə və qatırla yükdaşıma daha sərfəli idisə, dəmir yolunun çəkilişindən sonra bölgələrdə fəaliyyət göstərən yükdaşıyanların (çarvadarların) daşıma istiqamətləri dəyişikliyə məruz qaldı. Azərbaycanda əsas yükdaşıma əməliyyatları dəmir yolu vasitəsilə həyata keçirilməyə başlandı. Ona görə də, əvvəllər yükdaşımalar qəzalardan Bakı, Tiflis, Gəncə şəhərlərinə doğru olduğu halda, dəmir yolları çəkildikdən sonra qəzalardan yaxınlıqdakı dəmir yolu stansiyalarına yönəldi. Həm də daxili yükdaşımaların həcmi və çeşidi artdığı üçün, çarvadarların sayı da çoxaldı. Artıq, XIX əsrin 80-ci illərində Şuşa ilə Cəbrayıl qəzalarının bir neçə kəndinin əhalisi kütləvi sürətlə çarvadarlıqla məşğul olmağa – Yevlax stansiyasına araba və furqonlarla yük daşımağa başlamışdılar. Dəmir yolunun işə düşməsi ilə Azərbaycan daxilindəki bəzi poçt stansiyaları və poçt yolları sıradan çıxdı və post rabitəsi qəza mərkəzlərini dəmir yolu stansiyaları ilə birləşdirən və tədricən şoseləşdirilən yollarla həyata keçirilməyə başladı [290, 214].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Gəncə, Şuşa, Nuxa, Quba, Lənkəran, Şamaxı və s. şəhərlərlə yanaşı, Ağstafa, Şəmkir, Yevlax, Ləki, Ucar, Kürdəmir, Hacıqabul, Naxçıvan, Culfa və s. dəmir yolu stansiyaları daxili ticarətin mühüm mərkəzlərinə çevrilmişdi.

Bakı-Tiflis dəmir yolu və XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə doğru çəkilən digər dəmir yolu xətləri Azərbaycan kəndlilərinin təsərrüfat həyatı üçün böyük əhəmiyyətə malik oldu. Dəmir yoluna yaxın kəndlərin təsərrüfatı getdikcə daha çox əmtəə xarakteri kəsb etməyə başladı. Təsərrüfat

ukladında yaranan bu dəyişiklik öz növbəsində ictimai münasibətlərə də dərin təsir göstərdi.

XIX əsrin axırlarında Bakıda sərnişin daşımaq üçün relslər üzərində at qüvvəsi ilə hərəkətə gətirilən nəqliyyat vasitəsindən – konkadan da istifadə olunmağa başladı. Bakıda «At-dəmir yolu səhmdar cəmiyyəti»nə məxsus ilk konka 1889-cu ildə işə salındı. Yolun vəziyyətindən və yükün ağırlığından asılı olaraq konkaya bir, iki və daha çox at qoşulurdu. Atlar vaqonu dartqıya bağlanmış yan qayışları vasitəsilə çəkirdilər. Dayanacaqlarda konkanı saxlamaq üçün əl ilə idarə olunan tormozlayıcı mexanizmdən istifadə olunurdu. Hərəkət zamanı sürücü bir əli ilə atların cilovunu, digər əli ilə isə həmin mexanizmin dəstəyini tuturdu [Şək. 4.24.1].

1920-ci ilə yaxın konkanın 14,4 km-lik yolu, 44 vaqonu var idi. Konka, əsasən, Vağzal-Bayıl, Vağzal-Şamaxinka, Bayıl-Şamaxinka və Vağzal-Qaraşəhər istiqamətində işləyirdi. Bütün istiqamətlərdə gediş-gəliş haqqı beş qəpik idi [212, 84]. 1924-cü ilin fevralında Bakı küçələrində tramvayın görünməsi ilə əlaqədar konka aradan çıxdı.

4.5.6. Körpülər-keçidlər

Azərbaycanın ənənəvi əlaqə vasitələrinin bir qismini də çay keçidləri – körpülər, addamaclar, girmə, keçələt və suvatlar təşkil edirdi. Ərazidə mövcud olan irili-xırdalı çoxlu miqdarda çaylar üzərindən salınan körpülər vasitəsilə həm Azərbaycan kəndləri bir-biri ilə əlaqə saxlayır, həm də onların üzərindən ticarət-karvan yolları keçirdi. Əlaqə işini qaydaya salmaqdan ötrü əhali ilk növbədə çayın ən dar yerindən hər iki sahili birləşdirən tək, qoşa, bəzən də üçəm tirlər atır, üzərinə köndələn şəkildə xırda ağac parçalarını yan-yana bənd etməklə primitiv körpü – «addamac» düzəldirdilər. Çayın yatağı enli olduqda, içərisinə çay daşları doldurulmuş iri hörmə səbətləri (qoysara) çay yatağına yerləşdirir, üstünə tirlər ataraq körpü düzəldirdilər. Bu məqsədlə iri sal daşlardan və ağac yarmaçalarından da istifadə edilirdi. Adətən, təkərli nəqliyyat vasitələrinin və qoyun sürülərinin keçməsi üçün düzəldilən keçidlərdə yanaşı atılmış tirlərin üstünə çubuqhörmə çəpərə qoyur, üzərini ot-saman və ağac şaxları ilə örtüb, torpaqlayırdılar. Azərbaycanın bütün bölgələri üçün səciyyəvi olan bu primitiv əlaqə vasitələri çox davamsız olur, tez-tez sıradan çıxırdı.

Azərbaycanda iri körpülər salmaq, yolları abadlaşdırmaq, rahat nəqliyyat vasitələrindən istifadə etmək dövrün xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq maddi-texniki imkanların məhdudluğu şəraitində həm çətin, həm də ağır bir

iş idi. Ona görə də, iri çaylardan keçmək üçün bir çox yerlərdə bərədən, primitiv daş körpülərdən [Şək. 4.24.2], eləcə də girmə, keçələt və suvatlardan istifadə edilirdi. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın iri çaylarında yaz daşqınları olmayan dövrlərdə çayı piyada, atla və ya araba ilə keçmək üçün girmə, keçələt və suvatlar daha əlverişli sayılırdı. Adətən, onlar təhlükəsizliyi və rahatlığı dəfələrlə yoxlanılandan sonra çayın dayaz və ensiz yataqlarında salılırır, hələ körpülərin olmadığı zamanlarda rəvan əlaqə vasitəsi kimi xalqın köməyinə çatırdı. Qabırrı (İori) çayı üzərində Kəsəmən suvatı, Sənək suvatı, Qarabağlı suvatı və Ağ ev suvatı Eldar kəndlərinin daxili əlaqələrində mühüm rol oynayırdı. Etnoqraf A.N.Mustafayev XIX əsr mənbələrinə istinad edərək Qanıq (Alazan) çayı üzərində 10-dan çox girmə və keçidlərin (Beslanlar, Anaqa, Urdo, Qozlu, Muğanlı, Boyaqçı, Çırpılı, Boyəhmətli, Lələli, Qotur və Almalı keçidləri) olduğunu qeyd edir [112, 205-206].

Bütün bunlar heç də o demək deyildir ki, xalqımızın ənənəvi memarlıq təcrübəsində daş körpülər salınmasına etinasızlıq göstərilmişdir. Əsla yox! Azərbaycanın qədim ticarət-sənət mərkəzlərindən olan Şamaxı, Təbriz, Gəncə, Bərdə, Şəki, Naxçıvan, Ordubad və b. şəhərlərin ticarət yolları üstündə orta əsrlərdən istifadəyə verilən qiymətli, gözəl sənət nümunələri olan körpülər inşa edilmişdir. Xalqımızın keçmiş körpüsalma təcrübəsini parlaq surətdə əks etdirən Aza körpüsü [Şək. 4.25.1], Şəkidə Qurcanaçay və Xanabadçay üzərindəki körpülər [Şək. 4.25.2-3], onbir və onbeşaşırımlı Xudafərin körpüləri [Şək. 4.26.1], Sınıq körpü [Şək. 4.26.2], Qazançı körpüsü, Gəncə körpüləri, və s. əsrlərin sınağından çıxaraq, bir çoxu zəmanəmizədək öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

XIX əsrin ortalarında Gəncə-Tiflis poçt yolu ilə araba və furqonların hərəkətini asanlaşdırmaq üçün bu yolu kəsib keçən Tovuz, Həsənsu və Şəmkir çayları üzərindən ağac və daş körpülər salınması üçün dövlət tərəfindən də cəhdlər olmuşdur. 1849-cu ildən bərpa edilməyə başlayan [202, 127] Gəncə-Tiflis magistral poçt yolunun keçdiyi çaylar üzərindən körpülər salınması işi, çarizmin yerli idarə orqanları tərəfindən əsrin 50-ci illərindən başlanmışdı. M.N.Gersevanov bu ərazidə körpülər salınmasının zəruriliyinə işarə edərək yazırdı ki, Yelizavetpol yolunda hərəkət edən furqon və araba kimi təkərli nəqliyyat vasitələri dağ çaylarındakı keçidlərdən asanlıqla keçə bilən dəvə karvanları ilə müqayisədə üstünlük təşkil edir [259, 16]. Cənubi Qafqaz dəmiryolunun tikintisində iştirak edən atasının görüşünə gələn N.Qaraçaş da eyni fikri təsdiq edərək, Ağstafa-Dilican yolunda «kəl və ya öküz qoşulmuş, al-əlvan xalçalarla üstü örtülmüş, asta-asta hərəkət edən ikitəkərli arabalarla tez-tez rastlaşdığını» yazırdı [326, 19-20]. Bu magistral poçt yolunda hərəkəti yaxşılaşdırmaq üçün Qafqaz canişini knyaz M.S.Vorontsovun

göstərişi ilə XIX əsrin 50-ci illərin əvvəllərində mühəndis-kapitan V.İ.Statkovskinin layihələri əsasında Gəncə qəza rəisi Cambakurian-Orbeliani Həsənsu və Tovuz çayları üzərində iki ağac körpü inşa etdirmiş və onların quraşdırılmasına 3140 rubl vəsait sərf olunmuşdu [53, 44].

1864-cü ildən Tiflisdən Ağstafaya və İrəvana doğru poçt yolunun şoseləşdirilməsinə və əsas su maneələri üzərindən körpülər inşasına başlandı. 1871-ci ildə Gəncə şəhərinin mərkəzində Gəncəçay üzərindən Qafqazda ilk dəmir körpü istifadəyə verildi [54, 125]. 1873-cü ildə isə Yeni Ağstafa poçt stansiyasından Tovuza kimi 29 verstlik poçt yolunun şoseləşdirilməsinə və Həsənsu, Tovuz çayları üzərindən dəmir körpü inşasına qərar verildi [259, 16]. Lakin həmin dövrdə tezliklə Bakı-Tiflis dəmir yolu çəkiləcəyi güman edildiyi üçün bu layihə reallaşmadı və Həsənsu çayı üzərindən salınmalı olan körpünün dəmir konstruksiyaları qismən dəyişdirilərək Dilican yaxınlığında Ağstafaçay üzərindən körpü inşasında istifadə edildi.

XIX əsrin 80-ci illərinin başlanğıcında Bakı-Tiflis dəmir yolu çəkilən zaman əsas su maneələri üzərindən salınan dəmir yolu körpüləri həm də araba və furqonların keçməsi üçün uyğunlaşdırıldı. Kür çayı üzərindən Poylu və Yevlax yaxınlığında, Həsənsu, Əsrik, Zəyəm və İncəçay üzərindən salınan dəmir yolu körpüləri relslərin səviyyəsinə qədər döşəndi ki, arabaların hərəkət etməsi mümkün olsun. Bu məqsəd üçün 22018 rubl vəsait xərclənmişdi [54, 125].

1897-ci ildə Quba şəhərində Qudyalçay üzərindən, 1908-ci ildə Şamaxı-Kürdəmir yolunu kəsib keçən Ağsu çayı üzərindən dəmir körpülər salınmış, XX əsrin əvvəllərində İrana mal aparılıb-gətirilməsini asanlaşdırmaq üçün Culfada Araz çayı üzərindən böyük dəmir körpü inşa edilmişdi [54, 128, 130].

Qədim çağlardan başlayaraq son zamanlaradək Azərbaycanda asma körpülərdən də istifadə olunmuşdur. Bu körpülər sıldırımlı, yaxud çayın enli yerlərində böyük diqqətlə qurulurdu. Asma körpüləri hazırlamaq üçün çayın hər iki sahilinə möhkəm ağac dirəklər basdırırdılar. Bəzən dirək əvəzinə qayalardan da istifadə olunurdu. Sonra həmin dirək və ya qayalara möhkəm kəndirlər bənd edib üstünə taxta hissələr döşəyirdilər. XIX əsrin sonlarında belə körpüləri metal naqillərdən (tros) düzəldilmiş asma körpülər əvəz etmişdi.

Xaçmaz rayonunun Köhnə Xaçmaz adlanan ərazisində hazırda piyadaların istifadə etdiyi belə bir körpü Qudyalçay üzərindən, Samux rayonunun Eldar kəndində isə Qabırrı çayı üzərindən salınmışdır. Kiçik və Böyük Qafqazın, eləcə də Talış dağlarının sıldırımlı və dərin dərəli dağ çayları üzərindən salınan belə körpülərin sayı onlarladır.

4.6. Rabitə vasitələri

Maddi istehsalın əsas sahələrindən biri olan rabitə vasitələri həm də xalqın mədəni həyat səviyyəsini göstərən əlamətlərdəndir. Rabitə vasitələrinin inkişafı hər bir ictimai-iqtisadi mərhələdə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən asılı olmuşdur.

Qədim zamanlardan insanlar lazımi məlumatları ünvanına çatdırmaq məqsədilə qışqırıq, fışqırıq, zəng, dəf səslərindən, işıq, tonqal, məşəl və s. vasitələrdən müxtəlif bayraq və əl hərəkətlərindən, habelə öyrədilmiş göyərçinlərdən istifadə etmişlər. Adətən, düşmən hücumuna məruz qalan əhali hündür yerlərdə və ya qüllələrdə tonqal yandırıb tüstünün qalınlığı, sayı və istiqaməti ilə düşmən ordusunun sayını və hərəkət istiqamətini qonşu bölgələrə xəbər vermişdir.

Qədim zamanlarda şifahi məlumatları lazımi yerlərə çatdırmaq üçün «çapar» (şatır) və «qasid»lərdən geniş istifadə olunmuşdur. Sonralar yazılı məlumatlarla rabitə (əlaqə) saxlanılması əsasında poçt rabitəsi yaranmışdır.

Şərqdə poçtun təşkili və nizama salınmasını İran hökmdarı I Daranın (er. əv. 522-486-cı illər) adı ilə bağlayırlar [367, 383]. Sonralar ərəblər «bərid» adlanan poçt rabitəsi sistemi yaratmışdılar.

Qədim Şərq ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da poçtun fəaliyyəti atlarla həyata keçirilirdi. Poçt vasitəsilə sənədlər, məktublar, xırda bağlamalar, pul baratları və b. əmanətlər göndərilirdi. Hər dayanacaqda hazır duran çapar ona çatdırılan göndərişləri qəbul edib növbəti dayanacağa yola düşür və beləliklə, məktub və yüklər yolda ləngidilmədən, sürətlə istənilən yerlərə çatdırılırdı.

Çar Rusiyası Azərbaycanla müntəzəm əlaqə saxlamaq məqsədilə 1818-ci ildə Yelizavetpolda (Gəncə) poçt idarəsinin açılmasını, 1826-cı ildə isə Bakıda poçt ekspedisiyasının təsis olunmasını təşkil etdi [17, 616]. XIX əsrin 30-cu illərində Quba, Naxçıvan, Şuşa, Şamaxı, eləcə də Lənkəran, Nuxa (Şəki), Salyan və digər yerlərdə də poçt idarələri yaradıldı [17, 616].

XIX əsrin 60-70-ci illərində Azərbaycanın demək olar ki, bütün şəhərlərində və qəza mərkəzlərində, o cümlədən Göyçay, Ağdaş, Zaqatala, Şuşa, Culfa, Ordubad və b. yerlərdə poçt idarələri fəaliyyət göstərirdi. Əsrin axırlarında Azərbaycanda poçt idarələrinin sayı 60-dan çox idi ki, bunların da yaranmasında Bakı-Tiflis və Bakı-Dərbənd dəmir yolu xətlərinin işə düşməsinin böyük rolu olmuşdu. Çünki dəmiryolu stansiyalarının hamısında poçt qəbulu təşkil edilmişdi.

Kapitalizmin inkişafı və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi daha münasib rabitə vasitələrinin yaranmasını tələb edirdi. Belə rabitə vasitələrindən biri

də teleqraf olmuşdur. İlk teleqraf rabitəsi XIX əsrin 30-cu illərində meydana gəlmişdi. Rabitənin sənədli forması olan teleqrafla ancaq qısa məlumatlar göndərilirdi. Rusiyada 1857-ci ildə ilk Teleqraf İdarəsi təşkil olunmuş, 1884-cü ildə isə Poçt və Teleqraf Mərkəzi İdarəsi yaradılmışdır.

Azərbaycanda ilk teleqraf xətti 1864-cü ildə Naxçıvanla Culfa arasında çəkilmişdir. Bu, Tiflis-İrəvan-Naxçıvan-Culfa teleqraf xəttinin bir hissəsi idi [211, 62].

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin, o cümlədən neft, dağ-mədən, ipəkçilik, tütünçülük və digər sənaye sahələrinin sürətli inkişafı teleqrafın da inkişafına təkan verirdi. Buna görə də təəccüblü deyil ki, yeni teleqraf stansiyaları o yerlərdə yaradılırdı ki, oranın sənətkarlıq, ticarət və hərbi münasibətlərdə böyük rolu vardı.

1868-ci ildə Nuxa, Ağdaş, Göyçay və Şamaxıdan keçən Bakı-Tiflis teleqraf xətti başa çatdırıldı. Yenə həmin ildə Nuxanı və Gədəbəy mis zavodunu Yelizavetpolla birləşdirən teleqraf xətti çəkildi. Nuxa-Yelizavetpol teleqraf xəttinin uzunluğu 128 verst idi. Şuşa şəhərində yerləşən mülki müdiriyyət və inzibati idarələrin tələbini ödəmək məqsədilə 1876-cı ilin yanvarında Yelizavetpoldan Şuşaya teleqraf xətti çəkildi. [211, 62]

Bakının Rusiya teleqraf xəttinə birləşdirilməsi və onun Krasnovodsk (Türkmənbaşı) ilə müxtəlif əlaqələrinin genişlənməsi bu şəhərlər arasında teleqraf xəttinin yaranmasına səbəb oldu. Xəzər dənizinin dibi ilə gedən kabel-teleqraf xəttinin çəkilməsi 1879-cu ilin oktyabrında başa çatdırıldı [424, 73; 211, 62-63].

Sərhəd rayonlarda yerləşən hərbi hissələrin tələbini ödəmək məqsədilə 1880-ci ildə Şuşa şəhəri ilə İran sərhədindəki Vəng kəndi teleqraf xətti ilə birləşdirildi. 1882-83-cü illərdə Qubanı Qusarla, Bakını Salyan və Lənkəranla birləşdirən teleqraf xətləri də istismara verildi. 1880-90-cı illərdə teleqraf stansiyaları Qazax, Yevlax, Tərtər, Ağdaş, Cəbrayıl və b. yerlərdə də açıldı [424, 73]. 1883-cü ildə Bakı-Tiflis dəmiryolu çəkiləndən sonra onun kənarı boyu 513 verst uzunluğunda teleqraf xətti çəkildi, 27 daimi və 9 müvəqqəti teleqraf stansiyası quruldu. Yenə həmin ildə Bakı-Lənkəran, 1913-cü ildə Bakı-Tehran teleqraf xətləri də çəkildi. Beləliklə, I Dünya müharibəsi ərəfəsində Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında 64 poçt-teleqraf müəssisəsi fəaliyyət göstərməyə başladı [211, 64-65].

Teleqrafın mövcud olması öz növbəsində rabitənin yeni, həm də daha rahat və təcili növü olan telefonun yaranmasına səbəb olmuşdur. XIX əsrin sonlarına yaxın Azərbaycanda sənayenin, ticarətin, xüsusilə Bakıda neft sənayesinin sürətli inkişafı telefon rabitəsinə olan ehtiyacı artırmışdı. İlk

telefon xətti 1880-cı ildə Bakıda «Qafqaz və Merkuri» cəmiyyəti tərəfindən çəkilmişdi. Bunun ardınca 1881-ci ildə Nobel qardaşlarının yaratdığı ikinci telefon xətti Balaxanıdakı Nobel mədənlərini Qaraşəhərdəki neft zavodları ilə birləşdirdi.

Nobel qardaşlarından sonra telefon əlaqələrinin yaradılması ilə H.Z.Tağıyev və başqaları da məşğul olmuşdur. Daha sonra Bakıda mərkəzləşdirilmiş telefon xətlərinin quraşdırılması üçün Poçt və Teleqraf Baş İdarəsi tacir Qustav Listlə müqavilə bağladı və bunun nəticəsində tezliklə Balaxanıdakı köməkçi stansiya ilə birlikdə Bakı telefon stansiyası yaradıldı [424, 72-73]. 1911-ci ilin dekabrında Bakı-Tiflis telefon rabitəsi xətti işə düşdü.

XIX əsr Azərbaycanında geniş xalq kütlələrinin adlarını çəkdiyimiz rahat və səmərəli rabitə növlərindən istifadəsi zəif idi. Buna görə də xalq, bəhs olunan dövrdə ənənəvi rabitə vasitələrindən olan «nişanə göndərmək» (bıçaq, tütün qabı, qəlyan, kəmər və s.), «ismarıc etmək», «dil yetirmək» («dilcavabı») və s.-dən istifadə etməyə məcbur idi [167, 216].

1920-ci ildən sonra poçt xidməti sahəsində əhəmiyyətli dəyişikliklər həyata keçirilmiş, geniş telefon, teleqraf rabitəsi şəbəkəsi yaradılmış, rabitənin radio, televiziya kimi yeni növləri fəaliyyətə başlamışdır. Əhalinin maddi və mənəvi-mədəni həyat səviyyəsinin yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq kəndli məişətinə bu rabitə növləri geniş daxil edilmişdir.

NƏTİCƏ

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin tədqiqi üzrə apardığımız araşdırmalar təsdiq edir ki, onun ayrı-ayrı sahələri uzun sürən tarixi inkişaf prosesinin məhsulu olaraq, yerli təbii-coğrafi şəraitin, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətinin yönümünün, sosial təbəqələşmənin, eləcə də xalqımızın etno-sosial birliyində qərarlaşan etnoslarla qarşılıqlı təmas, etno-sosial, etno-siyasi və etno-mədəni əlaqələrin yaratdığı müştərək zənginləşmənin fəal təsiri altında formalaşmışdır. XIX-XX əsrin əvvəllərinə qədər gəlib çatan hər bir maddi mədəniyyət elementinin böyük təkamül və inkişaf yolu keçməsində xalqın yaradıcı əməyinin, empirik bilik və təcrübəsinin, nəsillərdən-nəsillərə ötürülən peşə-sənət vərdişlərinin böyük rolu olmuşdur. Bütün bu kompleks faktorların məntiqi nəticəsi kimi XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının zəngin, mükəmməl və orijinal maddi mədəniyyət irsi meydana gəlmişdir. Maddi mədəniyyət sahələrinin belə tarixi-etnoqrafik kontekstdən öyrənilməsi problemin qoyuluşu və araşdırılması sahəsində müəyyən ümumiləşdirmələr etməyə və düzgün elmi nəticələr çıxarmağa əsas vermişdir.

Məlumdur ki, hər bir xalqın maddi mədəniyyətinin formalaşmasında onun məskunlaşdığı ərazinin təbii-coğrafi şəraiti öncül yerlərdən birini tutur. Relyef-landşaft quruluşuna, şaquli zonallıq xüsusiyyətlərinə və topoqrafik səciyyəsinə görə dağlıq, dağətəyi və düzənlik bölgələrdən ibarət olan Azərbaycanda maddi mədəniyyət sahələrinin daxili imkanlar hesabına yaranıb zaman-zaman təkmilləşməsi üçün əlverişli təbii şərait mövcud olmuşdur. Azərbaycanın təbii şəraitini səciyyələndirən dağlıq bölgə hidroqrafiya, oroqrafiya və geomorfoloji xüsusiyyətlərinə, flora və faunasına, zəngin alp çəmənliklərinə, meşə sərvətlərinə, başlıcası isə yaylaq maldarlığı təyinatına görə; dağətəyi bölgə münbit torpaqlarına, mülayim iqliminə, suvarma və irriqasiya sistemlərinə, bağçılıq-meyvəçilik istiqamətində ixtisaslaşdığına görə; düzənlik və qıraqbasar bölgələr isə süni suvarmaya əsaslanan münbit əkinçilik torpaqlarına, geniş qışlaqlarına, balıqçılığın inkişafı üçün yetərli bazaya malik olduğuna görə fərləndiyindən, maddi mədəniyyətin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu təbii-zonal qurşaqların maddi zənginlikləri (inşaat materialları, çeşidli qida ehtiyatları, parça boyaqçılığında istifadə edilən təbii rənglər və s.) Azərbaycanın ümumi maddi mədəniyyət panteonuna yetərincə xammal ehtiyatı vermiş, onun iqtisadi bazasını təşkil etmişdir.

Xalqımızın maddi mədəniyyətini əks etdirən faktoloji materialların elmi-etnoqrafik təhlilindən aydın olur ki, bəhs olunan dövrdə təsərrüfat məşğuliyyətinin yönümü də maddi mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrinin yaranmasında və formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Təsərrüfatın başlıca istiqamətini əkinçilik, maldarlıq, qismən də sənətkarlıq və digər yardımçı təsərrüfat sahələri təşkil etdiyindən, bu təsərrüfat sahələri ilə sıx bağlı olan əkinçilik, əkinçilik-maldarlıq, ovçuluq və balıqçılıq kimi təsərrüfat-mədəni tiplər maddi mədəniyyətin müxtəlif sahələrində, xüsusilə yaşayış məskənlərinin tip və formalarının bərqərar olmasında, həyətlərin tərtibinin etnoqrafik səciyyəsində, daimi və məvəqqəti yaşayış evlərinin və təsərrüfat tikililərinin yaranmasında, xalq geyim və bəzək materiallarının əldə edilməsində, qida məhsullarının geniş çeşidində, təsərrüfat və məişət qablarının hazırlanmasında, ayrı-ayrı nəqliyyat vasitələrinin xalq məişətində istifadəsində özünün aydın izlərini qoymuşdur.

XIX əsrin 80-90-cı illərinə qədər feodal-patriarxal münasibətlərin hakim rol oynadığı, təsərrüfatın natural-qapalı xarakterinin hələ də güclü şəkildə saxlandığı, İslam Şərqinə məxsus həyat və məişət tərzinin bərqərar olduğu Azərbaycanda mədəni-texniki inkişaf, əmtəə-pul münasibətlərinin sürətlə məişətə daxil olması, bazarların dövriyyə imkanlarının genişlənməsi və s. kimi inkişaf etmiş Avropa ölkələrinə aid nailiyyətlər özünə çox böyük çətinliklərlə yol açır və bütün bunlar azmış kimi, rus çarizminin müstəmləkəçilik siyasəti də digər bir tərəfdən milli-mədəni tərəqqiyə, maddi istehsala, xalqın yaradıcılıq qabiliyyətinə güclü zərbə vurur, təkcə maddi mədəniyyət sahəsinə deyil, bütün təsərrüfat, məişət və mənəviyyat sahəsinin inkişafına da ciddi əngəllər törədirdi. Dövrün sosial-siyasi mənzərəsinin təhlilindən aydın olur ki, məhz sosial-iqtisadi və siyasi faktorlar da maddi mədəniyyətin gerçək durumunda az rol oynamamışdır.

Toplanılan etnoqrafik-çöl materiallarının elmi süzgəcdən keçirilməsi, arxeoloji qazıntıların nəticələri, mövcud mənbə və məxəzlər Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin öz daxili imkanları hesabına yarandığını, təkamülünü və inkişafını söyləməyə imkan vermişdir. Bununla yanaşı, maddi mədəniyyətin bir çox elementlərinin arxaikliyi, onun öz tarixi kökləri ilə çox uzaq yüzilliklərlə səsləşdiyini göstərmişdir. Maddi istehsalda istifadə olunan əmək alətlərinə, ev peşəsi və sənətkarlıq məhsullarına, yaşayış məskəni yeri seçərkən təbii-coğrafi, iqtisadi və strateji mülahizələrə əməl olunmasına, inşaat texnikasına, evlərin memarlıq-kompozisiya xüsusiyyətlərinə, tikinti materiallarının növlərinə, bəzi primitiv nəqliyyat vasitələrinə, ərzaq məhsulları və onların tədarükünə, yeməklərin hazırlanmasında arxaik qaydalara və s. əsasən xalqımızın maddi mədəniyyətinin bir çox elementlərinin arxaikliyini və onların təkamülünü izləmək mümkün olmuşdur.

Apardığımız tarixi-etnoqrafik tədqiqatdan o da aydın olmuşdur ki, Azərbaycanın maddi mədəniyyəti bəhs olunan dövrdə feodalizm, kapitalizm və sosializm kimi ictimai-iqtisadi formasiyaların mövcudluğu gedişində pərvəriş tapmış, burada uzun əsrlər boyu feodalizmin miras qoyduğu, kapitalizmin yeni-yeni maddi mədəniyyət elementləri ilə zənginləşdirdiyi, sosializmin isə qlobal dəyişikliklərə uğratdığı böyük və zəngin maddi-milli irs mövcud olmuşdur. Bu maddi-milli irs türk etnik-mədəni mühitində yaranıb biçimlənmiş, Ümumqafqaz maddi mədəniyyətinin spesifik-lokal cəhətləri və özünəməxsusluğu ilə seçilən ən mükəmməl qollarından birincisi olmuş, Ümumtürk maddi istehsalının, mədəni şüur səviyyəsinin və yaradıcılıq qabiliyyətinin əyani göstəricisi kimi dəyərləndirilmişdir.

Azərbaycanlıların maddi mədəniyyətində qarşılıqlı zənginləşməyə, müştərək-ortaq cəhətlərə əsaslanan və etnik-mədəni təmasla səciyyələnən polietnik dəyərlərin (qatların) formalaşmasında aparıcı türkdilli (azərbaycandilli) etnosun hakim rolu ilə yanaşı, tarixi taleyin ümumi etno-mədəni və etnocoğrafi məkana topladığı, etnik konsolidasiyaya və assimilyasiyaya uğratdığı etnosların da (talış, ləzgi, avar, saxur, muğal, ingiloy, Şahdağ qrupu xalqları, udin, tat, kürd) rolu olmuşdur. Belə polietnik qatların və etnoslararası inteqrasiyanın daha çox təzahür etdiyi və arealını genişləndirdiyi bölgələr içərisində Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara bölgələri xüsusilə seçilir. Əsrlər boyu Azərbaycan adlanan vahid etno-mədəni və etno-coğrafi məkanda yaşayan, mədəniyyət, təsərrüfat və məişətlərini daimi mədəni təmas və qarşılıqlı zənginləşmə müstəvisində inkişaf etdirən bu etnoslar türkdilli etnosdan daha çox mənimsənilməsi vacib olan maddi mədəniyyət elementlərini əxz etmiş, Azərbaycanın zəngin maddi mədəniyyət kompleksinə də öz töhvələrini vermişlər. Bütün bu qarşılıqlı zənginləşmə və müştərək-ortaq dəyərlər maddi mədəniyyətin əksər sahələrində özünü göstərmişdir.

Uzun sürən tarixi inkişaf prosesində Azərbaycan xalqı yaşayış məskənlərinin salınmasında və ev inşaatı sahəsində zəngin yaradıcılıq təcrübəsinə və əməli vərdişlər sisteminə əsaslanan böyük bir irs yaratmışdır. Arxeoloji qazıntıların nəticələrinə və yazılı mənbələrə istinadən Azərbaycanın yaşayış məskənlərinin təbii və süni mağara məskənlərindən başlayaraq müasir kənd, qəsəbə və şəhər yaşayış məskənlərinə qədər böyük təkmilləşmə və inkişaf yolu keçdiyini izləmək mümkündür. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın xalq yaşayış məskənləri daimi (kənd, şəhər) və müvəqqəti (oba, binə, qışlaq, şenlik, sığırxana, yataq, yurd, düşərgə, yaylaq, dəkkə, dəngə və s.) yaşayış məskənləri olmaqla iki mühüm tipə ayrılmışdır. Yaşayış məskənlərinin tip və formalarının meydana gəlməsində təbii-coğrafi şərait, sosial-iqtisadi qu-

ruluş, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi, ailə həyatı normaları, təsərrüfat fəaliyyətinin istiqaməti həlledici rol oynamışdır.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda geniş yayılmış yaşayış məskənlərinin xarakterik tarixi tiplərindən başlıcası kənd olmuşdur. Kənd tipli yaşayış məskənləri bir-birindən tarixən məskunlaşmasına və ya törəmə kənd kimi meydana gəlməsinə görə, ailə nüfusunun sayına, məskunlaşma arealının genişliyinə, poligen və ya monogen xarakterinə, qarışıq tərkibli kəndlər kimi formalaşmasına və b. cəhətlərinə görə fərqlənirdilər. Qarışıq tərkibli kəndələrin əmələ gəlməsində patronimiyaya (qohum ailələr qrupuna) mənsub ailələrin – patronim qrupların (tayfa, tirə, ocaq, nəsil, tabun, dəngə, təbəh, nebi, toxum, əqrəba, suban, çilək, övladı, uşağı, evləri, əbəcdad və s.) böyüyərək parçalanması, orta əsrlərdə və eləcə də XIX əsrdə böyük sayda əhali qruplarının düşünülmüş şəkildə Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi, müxtəlif obyektiv tarixi səbəblər ucbatından ölkədaxili miqrasiyalar və b. hadisələr əsas rol oynamışdır.

Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin və kapitalist münasibətlərinin inkişafı, bu münasibətlərin kənd məişətinə daha dərindən nüfuz etməsi ilə əlaqədar yaranan sosial mühit, böyük ailələrin patronimik qruplara parçalanması, əhali artımı ilə əlaqədar olaraq patronim qrupların bölünməsi və ailə seqmentasiyasına uğraması, yığcam tərkibli kəndlərdə torpaq çatışmazlığı, uzun əsrlər boyu Azərbaycan kəndlərində mövcud olmuş qan düşmənçiliyi, eləcə də təsərrüfat məşğuliyyətinin xarakteri və s. amillər isə yeni yaşayış məskənlərinin – əsli kənddən ayrılan törəmə kəndlərin meydana gəlməsində əsas olmuşdur. Bəzən ana (əsli) kənddən ayrılan törəmə kəndlər öz əvvəlki ad mənsubiyyətini qoruyub saxlamış, bəzən də kənd adlarına və ya kənddən ayrılan tayfa adlarına xüsusi komponentlər (oba, binə, dizə, məzrə, tala, qazma, qışlaq və s.) əlavə olunmuşdur. Dizə və məzrə komponentli yaşayış məskənləri əsasən Naxçıvan bölgəsi üçün xarakterik olmuşdur. Ana (əsli) kəndləri törəmə kəndlərdən fərqləndirmək üçün ənənəvi olaraq onların ad daşıyıcısının əvvəlinə «baş», «yuxarı», «köhnə», «birinci», «sər», «dağ», «daş», «böyük» və s. kimi qoşma sözlər, əksinə, törəmə kəndləri ana (əsli) kəndlərdən fərqləndirmək üçün onlara «aşağı», «ikinci», «yeni», «təzə», «bala», «kiçik», «düz», «çöl», «gədə», «sırt», «orta» və s. kimi istilahlar artırılmışdır.

Azərbaycan kəndlərinin məskunlaşmasına təsərrüfat-mədəni tiplər, eləcə də təbii və süni sədlər ciddi təsir etmiş, kəndlərin tip və formalarının yaranmasında əsas olmuşdur. Beləliklə, məskunlaşmanın müxtəlif tipləri – düzənlik, vadi (çaykənarı, arxkənarı), dağətəyi və köçmə maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlı məvəqqəti məskunlaşma tipləri yaranmışdır.

Azərbaycanın kənd tipli yaşayış məskənləri yerin relyef quruluşu və şaquli zonallıq üzrə təsnifata görə yamac, yarımyamac, vadi və düzənlik kəndləri olmaqla müxtəlif etnoqrafik səciyyə kəsb etmişdir. Kəndlərin formasına gəldikdə isə, bütün Azərbaycan üzrə onların koma-koma, pərakəndə-dağınıq və sıx-qarışıq tərkibli yığcam kəndlər kimi formalaşdığı aşkar edilmişdir. Digər kənd formaları (dairəvi, cərgəvi və s.) nisbətən azlıq təşkil etmişdir.

Kəndli həyətləri ənənəvi Şərq üslubunda tərtib olunmaqla, küçədən təcrid olunmuş şəkildə yerləşmişdir. Aran kəndlərində hündür hasarların (çəpər, barı) olması, təsərrüfat tikililərinin həyət boyu müxtəlif səpkidə yerləşməsi, həyətin müxtəlif bölmələrə (inşaat, məişət-istehsal və yaşıllıq-əkin) ayrılması və s. cəhətləri ilə seçilən kəndli həyətləri dağ kəndlərindəki nizamsız, ətrafı nadir hallarda daşqura ilə hasarlanan, alt mərtəbəsi təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə olunan ikimərtəbəli evləri ilə səciyyələnən kəndli həyətlərindən seçilmişdir.

Azərbaycanda şəhər tipli yaşayış məskənləri böyük təkamül və inkişaf yolu keçmiş, XIX-XX əsrin əvvəllərində Şərq şəhərlərinə məxsus memarlıq-planlaşdırma quruluşunu qoruyub saxlamışdır. Şəhər tipli yaşayış məskənləri ərazisinin funksional mənalarına görə «ərk» (İç qala, Narın qala), «şəhristan» (əsilzadələrin yaşadığı hissə) və «rabat» (sənətkarlıq və ticarət hissəsi) adlı üç müxtəlif bölmədən ibarət olmuşdur. Belə şəhərlər (Şamaxı, Bakı, Gəncə, Ordubad, Şəki, Quba, Naxçıvan, Şuşa və b.) ayrı-ayrı məhəllələrdən təşkil olunmuş, həyətlər hündür hasara alınmış, küçədən təcrid edilərək, küçə ilə darvaza (alaqapı) vasitəsilə əlaqələnmişdir.

Azərbaycanda zaman-zaman xalq yaşayış evlərinin müxtəlif tipləri yaranmış, uzun bir tarixi inkişaf yolu keçərək, yeni-yeni tikinti üsulları, inşaat texnikası, xalq ustalarının empirik yaradıcılıq təcrübəsilə təkmilləşib XIX-XX əsrin əvvəllərinə qədər gəlib çatmışdır. Toplanılan etnoqrafik-çöl materialları və mövcud ədəbiyyat göstəriciləri, eləcə də Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin təsnifat baxımından öyrənilməsinin indiki səviyyəsi nəzərə alınaraq onların əhalinin həyat tərzinə görə; inşaat texnikası və tikinti materiallarına görə; dam örtüyünün formasına görə; evlərin hündürlük baxımından və ya yer səthinə nəzarən yerləşməsinə görə və nəhayət, plan quruluşuna görə müxtəlif tiplərinin olduğu müəyyən edilmişdir. Bu yaşayış evləri daimi və müvəqqəti yaşayış evləri olmaqla, təbii və süni mağara-evlər (kühül, zağa, kaha və s.); qazma, qaradam, pəyəbaşı, tövləsəki, dörddirək ev; möhrə-kərpic ev (zomalaq ev, kərpic durma, qoclu ev, səlyani); qarğıqamış ev (çovustan, qarğı durma, tapan ev, qom ev); daş ev (daxal, daşqura dəyə, qala yaşayış evi, şirvanı, tıtı ev); ağac ev (bağdadı, bitəmə, carcar,

cımğa, kərtmə, çubuqhörmə, aradoldurma, cəlinəka, sündünəka); var evlvri (ağ otaq, tənəbi ev, imarət, qavxanalı ev, aynabəndli ev, malikanə, mülk və s.), eləcə də maldar-elatlara məxsus müvəqqəti evlərdən (alaçıq, dəyə, muxuru, coma, qarakeçə, dünnüklü ev, mağardəyə, çadır və s.) ibarət olmuşdur. Azərbaycan xalq yaşayış evi fondunu təşkil edən evlərin hər birinin etnoqrafik səciyyəsindən aydın olmuşdur ki, zaman-zaman inşaat ənənələrinin zənginləşməsi, iqtisadi-texniki imkanların artması, əhalinin mədəni həyat səviyyəsinin yüksəlməsi ev tiplərinin də yeniləşməsinə, yeni-yeni memarlıq-inşaat elementləri ilə təchiz olunmasına əlverişli şərait yaratmışdır.

XIX əsrin ortalarına qədər yaşayış evlərinin böyük əksəriyyəti kvadrat-dördkünc (pəyəbaşı, tövləsəki, dörddirək ev, qaradam) və düzbucaqlı (yerüstü təkotaqlı evlərin hamısı) planda tikilmiş birmərtəbəli evlərdən ibarət olmuşdur. Onlar həm yaşayış evi, həm də təsərrüfat tikilisi kimi əməli əhəmiyyət kəsb etmişdir. XIX əsrin ortalarından başlayaraq inşaat ənənələrinin zənginləşməsi, xalq sənətkarlarının yeni-yeni plan quruluşlu evlər tikmək bacarığının artması, başlıcası isə ailənin güzəranında məişət və təsərrüfat bölmələrinin bir-birindən qəti surətdə ayrılması nəticəsində evlərin yaşayış və təsərrüfat-istehsal hissəsinə bölünməsi prosesi başlanmış, beləliklə, yeni plan quruluşlu evlər meydana çıxmışdır. Etnoqrafik materialların təhlili göstərir ki, Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin böyük əksəriyyəti cərgəvi (düzdəmə), kəllayı (kəlləzal) və qoşa kəllayı plan quruluşunda olmuşdur.

Ənənəvi xalq geyimləri və bəzəklər, maddi mədəniyyətin digər sahələri kimi uzun sürən tarixi inkişaf prosesinin nəticəsi kimi yaranmış, xalqın milli xüsusiyyətlərini, iqtisadi və mədəni həyat səviyyəsini, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətini, başqa etnoslarla mədəni-tarixi əlaqə və qarşılıqlı təmas məsələlərini, estetik və bədii zövqünü, etnik və sinfi mənsubiyyətini, hətta etnogenezinin bəzi məsələlərini öyrənməkdə əhəmiyyətli mənbə rolunu oynamışdır. Geyim mədəniyyətinin formalaşmasına təbii-coğrafi şəraitin, xüsusilə iqlimin, eləcə də xalqın mənəvi-əxlaqi, psixoloji-ideoloji baxışlarının, dünyagörüşünün, sosial-iqtisadi və mədəni həyatının böyük təsiri olmuşdur. XIX əsrdə Azərbaycanda zəngin xammal bazasına malik olan qoyunçuluq, qaramal, ipəkçilik, texniki bitkilər əkinçiliyi və başqa təsərrüfatların varlığı, eləcə də təbii xammal ehtiyatı ənənəvi ev peşəsi və kustar sənət sahələrinin (hörmə və toxuma məmulat istehsalı, dulusçuluq, şərbaflıq, misgərlik, şalbaflıq, ağacişləmə, kətançılıq, bəzzazlıq, zərgərlik, dəriişləmə və s.) inkişafına rəvac vermiş, bu sənət sahələrindən bir çoxu isə xalq geyim materiallarının rəvan istehsalçıları olmuşdur. Deməli, maddi mədəniyyətin geyim və bəzəklər sahəsi Azərbaycan sənətkarlığının inkişafı ilə sıx surətdə bağlanmışdır. XIX əsrdə Azərbaycanın Şəki, Şuşa, Şamaxı, Bakı, Gəncə, Quba,

Naxçıvan və b. şəhərləri geyim və bəzək ləvazimatlarının istehsal və xırıd edildiyi başlıca sənət-istehsal və ticarət mərkəzləri kimi formalaşmışdır.

Geyim mədəniyyətinə dair əldə edilən faktik materialların təhlili göstərir ki, geyim elementlərinin hazırlanmasında yerli istehsala məxsus yun, pambıq, ipək və kətan parçalar, gön-dəri məmulatı, keçə üstünlük təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, karvan ticarəti vasitəsilə xaricdən alınma parçalar, gön-dəri məmulatları və ya hazır geyim və bəzək gəstləri, eləcə də fabrik istehsalı olan geyim materialları da müəyyən yer tutmuşdur.

Bütün tarixi-etnoqrafik bölgələrin materialları Azərbaycanın milli xalq geyimlərinin qadın, kişi və uşaq geyimləri olmaqla üç dəstə ayrıldığını göstərmişdir. Bununla yanaşı, xalq geyimləri mərasim (toy, yas, bayram) geyimləri, gündəlik geyimlər, əhalinin müxtəlif sosial qruplarının peşə mənsubiyyəti ilə əlaqədar geyimlər, mövsümi səciyyəli geyimlər, dini zümrələrə məxsus geyimlər və s. olmaqla da fərqlənmişdir.

Ənənəvi qadın geyimləri özünün rəng əlvanlığı, biçim tərzi, tikiş üslubunun mürəkkəbliyi, tip və formalarının çoxçeşidliliyi ilə seçilmişdir. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinə məxsus lokal-məhəlli xüsusiyyətlər bu geyimlərdə özünü büruzə versə də, bütövlükdə qadın geyim kompleksi tipoloji cəhətdən Ümumazərbaycan səciyyəsi daşımışdır. Qadın geyimləri kompleksində «alt paltarı», «üst paltarı», «baş geyimləri» və «ayaq geyimləri» başlıca yer tutmuşdur. Qadın geyimləri həmçinin bəzi elementlərinə (arxalıq, çaxçur, cütbalaq-taylı tuman, döşlük, katıbı) görə həm də Ümumqafqaz və Ümumtürk səciyyəsi daşımışdır.

XIX-XX əsrin əvvəllərində ənənəvi kişi geyimləri biçim üsuluna və tikiş tərzinə görə Ümumqafqaz səciyyəsi daşımaqla, yalnız çox da böyük əhəmiyyəti olmayan lokal-məhəlli xüsusiyyətləri ilə seçilmişdir. Ənənəvi kişi geyimləri alt (can) və üst köynəyi, dizlik, şalvar, arxalıq, içlik (canlıq, cılıtqa, pambıqlı), arxalıq, çuxa, kürk, yarıncı, xillik, çopoz, eləcə də müxtəlif formalı və adlı baş və ayaq geyimlərindən ibarət olmuşdur. Bu geyimlər gündəlik (iş paltarı) və boxçalıq (xeyir-şər paltarı) olmaqla iki dəstdən ibarət hazırlanmışdır. Kişi geyim növlərində də (kürk, arxalıq, çuxa, yapıncı, başmaq, çopoz və s.) Ümumqafqaz və hətta Ümumtürk paralelləri aydın izlənilir. Bütün bunlar Qafqaz və türk etnik-mədəni mühitində etnosların etno-mədəni əlaqələri və təmasından irəli gəlmişdir.

XIX-XX əsrin əvvəllərində uşaq geyimləri bütünlüklə böyüklərin (kişi və qadınların) milli libaslarının eyni biçimdə, lakin kiçik ölçüdə təkrarından ibarət olmuşdur. Bununla belə, uşaq çağa vaxtından müəyyən yaş həddinə çatana qədər onun geyimlərində fərqli cəhətlər müşahidə edilmişdir.

Keçmişdə qız uşaqlarının geyimləri rəng əlvanlığı, estetik gözəlliyi, biçimin xüsusi əndazəsi, narın tikiş texnologiyası, asma və tikmə bəzəklərin çoxluğu ilə səciyyələnmişdir. Sosial mənsubiyyət və sinfi fərqlər qadın və kişi geyimlərində olduğu kimi, uşaq geyimlərində də özünü bütün çılpaqlığı ilə göstərmişdir.

XIX-XX əsrin əvvəllərində bəzi əməli əhəmiyyət kəsb edən bəzəklər (toqqaqayış, kəmər, xəncər, xəncər qını, saat və saat qabı, vəznə-patrondaş, tütün qabı, saat zənciri, üzük və s.) istisna edilməklə, kişi geyimlərində bəzək elementləri olmamışdır. Bunun əksinə olaraq, qadın geyimlərində qiymətli metallarla daş-qaşların, ləl-cəvahiratın qarşılıqlı tətbiqindən tərtiblənən bəzək-zinət əşyaları, libasa bəndlənən və ya tikilən bəzəklər üstünlük təşkil etmişdir. Qadın zinət-bəzək əşyaları istifadə qaydasına və gəzdirilmə tərzinə görə baş, qulaq, boyun, sinə, bel, qol və barmaq bəzəkləri olmaqla müxtəlif qruplara bölünmüşdür. Bəzəklərə aid materialların təhlilindən aydın olmuşdur ki, həm sırf bəzək funksiyası daşıyan, həm də bəzən dini-magik rolu ilə fərqlənən bəzək nümunələri ictimai təbəqələr arasında sosial bərabərsizliyi daha dolğun əks etdirməklə, xalqın həyat və məişət tərzini, etnik özünəməxsusluğunu, estetik zövqünü və s. özündə dolğun əks etdirmişdir.

Maddi mədəniyyətin digər bir sahəsi olan yemək və içkilər araşdırılarkən məlum olmuşdur ki, onlar uzun əsrlər boyu öz mühafizəkarlığını qoruyub saxlamış, yeni-yeni ənənələrlə zənginləşmişdir. Azərbaycanın qida mədəniyyəti empirik qayda və təcrübələrdən, əməli vərdişlərdən qaynaqlanmış, daim zənginləşə-zənginləşə dövrümüzə qədər gəlib çatmış, hazırda da bu ənənələr üzərində inkişaf etməkdədir. Xalqın bütün bilik və bacarığı, düşüncəsi, fəhmi, yaradıcı fəaliyyəti yemək və içkilər sahəsində də özünü aydın göstərmişdir.

Azərbaycan ərazisinin zəngin qida ehtiyatı, əlverişli coğrafi və iqlim şəraiti, qida mədəniyyətinin inkişafında misilsiz xidmətləri olan əkinçilik və maldarlıq kimi aparıcı təsərrüfat sahələri yeməklərin və içkilərin çoxçeşidli olmasını şərtləndirmişdir. Yemək-qida mədəniyyətinin formalaşmasında həmçinin sosial-iqtisadi amillər, dini təvsiyyə və qadağalar, sosial-sinfi təbəqələşmə, digər xalqlarla etnik-mədəni və ticarət əlaqələri də müəyyənedici rol oynamışdır.

Araşdırmalardan aydın olmuşdur ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yeməkləri gündəlik və mərasim (toy, nişan, bayram, ehsan) yeməkləri olmaqla iki qrupa bölünmüşdür. Mərasim yeməkləri «üz ağardan xeyir-şər yeməkləri» kimi hazırlanma texnologiyası, həcmi və tərkibinin kaloriliyinə görə gündəlik yeməklərdən əsaslı fərqlənmişdir. Tədqiqat nəticəsində sübut olunmuşdur ki, yeməklər həm də tərkib komponentlərinə görə iki

qrupa bölünmüşdür: bitki mənşəli yeməklər və ət-süd mənşəli yeməklər. Lakin bu bölgü şərti bölgü kimi qəbul edilmişdir.

Qidalanma mədəniyyəti öyrənilərkən məlum olmuşdur ki, xalq, bir qayda olaraq, əsas qida-ərzaq məhsullarından dənli bitkilərə (buğda, arpa, darı, çəltik), bostan-tərəvəz məhsullarına (qarpız, yemiş, xiyar, lobya, badımcan, paxla, soğan, sarımsaq, XIX əsrin sonlarına doğru isə pomidor, kələm, kartof və s.), mədəni və yabanı şəkildə yetişən bağ məhsullarına (üzüm, alma, armud, zoğal, tut, heyva, nar, əzgil, ərik, şaftalı, əncir, gilas, gavalı, qoz-fındıq və s.), heyvandarlıq məhsullarına (ət, süd, yağ, pendir, şor, ayran, xama, qatıq, süzmə və s.), quş əti məhsullarına (toyuq, hind toyuğu, qaz, ördək, yumurta və s.), qismən də ovçuluq və balıqçılıq məhsullarına, yabanı yeməli bitkilərə və Şərq ədviyyatlarına üstünlük vermişdir.

Məlum olmuşdur ki, Azərbaycanın qida mədəniyyətinin formalaşmasında daha çox varlı zümrələr mühüm rol oynamışlar. Belə ki, hərtərəfli təmin olunmuş sosial zümrələrin bol süfrəsindən fərqli olaraq, rəiyyət-rəncbər ailələrində süfrəyə müxtəlif çeşidli yeməklər çıxarmaq arzu olaraq qalmışdır.

Azərbaycan qida mədəniyyətinin bir xarakterik xüsusiyyəti də ətdən istifadənin çox arxaik qaydalarının dövrümüzə qədər gəlib çıxması olmuşdur. «Közdəmə» və ya «çoban kababı», «qızdırılmış daş üzərində ət bişirmə», «qorabasdırma», «büryan» və s. kimi arxaik ət bişirmə qaydaları ibtidai cəmiyyətin «qida mədəniyyəti»nin qalıqları səciyyəsi kəsb etmişdir.

İçkilər susuzluğu dəf etmək, həzm prosesini asanlaşdırmaq və iştah artırmaq üçün işlədilmişdir. Tədqiqatdan məlum olmuşdur ki, içkilər təyinatına görə ənənvi isti və soyuq içkilərə (çay, su, süd, səhləb, kofe, çay-süd qarışığı); sərinləşdirici içkilərə (ayran, atlama-ovduq, köräməz, dələmə və s.); məzə və müalicəvi pəhriz içkilərinə (abqora, sirkə, narşərab, iskəncəbi, araqnanə, turşaşirin, ovşala və s.) və müxtəlif bitkilərin çiçək, yarpaq və meyvələrindən hazırlanan şərbət-şirə içkilərinə bölünmüşdür.

Azərbaycan qida mədəniyyətində istifadə olunan qablar qida məhsullarının tədarükü, emalı və saxlanmasında, yemək və içkilərin hazırlanmasında, onların süfrəyə verilməsində başlıca maddi vasitələr olmuşdur. Qablar hazırlandığı materialın növünə, həcminə, məişətdə təyinatına görə bir-birindən fərqlənmişdir. Uzun əsrlər boyu, eləcə də bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda daş, hörmə, toxuma, saxsı, metal, ağac, çubuq və dəri qablardan istifadə olunmuşdur. Məişət qablarının geniş çeşidi bir daha təsdiq etmişdir ki, Azərbaycan xalqı zəngin qida mədəniyyəti irsi yaratmış, Ümumqafqaz və Ümumtürk qida mədəniyyəti kompleksində özünəməxsus aparıcı yerlərdən birini tutmuşdur.

Nəqliyyat vasitələri hər bir ərazinin təbii-coğrafi şəraitindən, məhsuldar qüvvələrin inkişafından, xalqın sosial-iqtisadi və mədəni-texniki inkişaf səviyyəsindən və başlıcası, iqtisadi ehtiyaclarından yaranmış, sadə yük nəqliyyatı, minik-yük nəqliyyatı, qoşqu nəqliyyatı, qismən də su nəqliyyatından ibarət olmuşdur. XIX əsrin sonlarına qədər öz bəsitliyi ilə seçilən bu nəqliyyat vasitələri zəruri məişət və təsərrüfat yuklərinin daşınmasında, digər yaşayış məskənləri ilə intensiv əlaqələrin qurulmasında, ticarət-mübadilə sahəsində, əkinçilik, maldarlıq təsərrüfatlarının və sənət sahələrinin inkişaf etdirilməsində yetərli rol oynamışdır.

XIX-XX əsrin əvvəllərində nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti üçün zəruri olan yollar daşıdığı funksiyanın müxtəlifliyinə və əhatə dairəsinin genişliyinə görə karvan yolları, daxili yollar (el yolu, köç yolu, qara yol), poçt yolları, su yolları və dəmir yolları olmaqla müxtəlif qruplara bölünmüşdür. Azərbaycan həm də dünya əhəmiyyətli «Böyük İpək Yolu»nun əsas məntəqələrindən biri olmuşdur. Tədqiqata cəlb etdiyimiz Azərbaycan yollarının geniş şəbəkəyə malik olması sübut etmişdir ki, onlar daxili və xarici əlaqələrin qurulmasında, etnik-mədəni təmas və qarşılıqlı zənginləşmənin həyata keçirilməsində, ölkə iqtisadiyyatını, ticarətini, mal mübadiləsini tənzimləməkdə müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir. Tədqiqatda maldarlıq təsərrüfatının inkişafında köç yollarının xüsusi rolu aşkar edilmişdir. XIX əsrin ikinci yarısından fəaliyyətə başlayan su və dəmir yolları da ixrac və daşıma sahəsində öz xüsusi çəkisini artırmağa başlamışdır.

Etnoqrafik araşdırmalar göstərmişdir ki, maddi istehsalın əsas sahələrindən biri olan rabitə vasitələri XIX-XX əsrin əvvəllərində hələ də orta əsrlərdə mövcud olan ənənəvi əlaqə vasitələri (zəng, dəf səsi, işıq, tonqal, məşəl, bayraq və əl hərəkətləri, öyrədilmiş göyərçin, çapar və s.) səviyyəsindən irəli gedə bilməmişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycanda dövlət səviyyəsində poçt rabitəsi, teleqraf və telefon kimi rəvan rabitə sistemləri yaranmış və zəif də olsa, inkişaf etmişdir. XIX əsr Azərbaycanında geniş xalq kütlələrinin bu rahat və səmərəli rabitə vasitələrindən istifadə etməsi imkan xaricində olduğundan, xalq, bir qayda olaraq, ənənəvi rabitə vasitələrindən, eləcə də «nişanə göndərmək», «ismarıc etmək», «dil yetirmək» («dilcavabı») kimi sınaqdan çıxarılmış üsullardan geniş istifadə etmişdir. XX əsr, şəksiz, rabitə sahəsində inqilabla əlamətdar olmuşdur.

Фазаил Имран оглы Велиев

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА АЗЕРБАЙДЖАНА В XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА
(историко-этнографическое исследование)

РЕЗЮМЕ

Проведенное нами исследование материальной культуры Азербайджана в XIX - начале XX века подтверждает, что ее отдельные области, будучи результатом длительного исторического процесса, формировались под влиянием таких факторов, как локальные природно-географические условия, формы хозяйственной деятельности населения, социальная структура населения, межэтническое взаимодействие. Созидательный труд, эмпирические знания и опыт народа, профессиональные навыки, передаваемые из поколения в поколение, сыграли большую роль в развитии каждого элемента материальной культуры, дошедшего до XIX - начала XX века. Логическим итогом этого развития стало богатое, оригинальное культурное наследие азербайджанского народа. Изучение отдельных областей материальной культуры в таком историко-этнографическом контексте дает возможность для определенных обобщений и выводов при постановке и исследовании проблемы.

Известно, что в формировании материальной культуры народа одним из ведуших факторов являются природно-географические условия территории его расселения. На территории Азербайджана, в соответствии с рельефом и ландшафтом, особенностями вертикальной зональности и топографической характеристикой, существовали благоприятные природные условия для появления и развития различных сфер материальной культуры за счет внутренних возможностей. Значительное влияние на формирование материальной культуры оказали характерные для Азербайджана природные условия горных регионов, с гидрографическими, орографическими и геоморфологическими особенностями, флорой и фауной, богатыми альпийскими лугами, лесными богатствами, а главное - с пастбищным направлением животноводства; предгорных регионов, с плодородными землями, умеренным климатом, системой орошения и ирригации, специализацией в направлении садоводства; равнинные и прибрежные регионы, с плодородными посевными землями, основанными на искусственном орошении,

широкими зимовьями, достаточной базой для развития рыболовства. Материальные богатства этих природно-зональных поясов (строительные материалы, разнообразные запасы питания, природные красители для тканей и т.д.) дали достаточно сырья для пантеона материальной культуры Азербайджана, составили его экономическую базу.

Из научно-этнографического анализа фактологического материала, отражающего материальную культуру нашего народа, следует, что в рассматриваемый период большую роль в зарождении и формировании отдельных областей материальной культуры играло и направление хозяйственной деятельности. Такие хозяйственно-культурные типы, как земледелие, земледелие-животноводство, охота и рыболовство оставили свои следы в различных областях материальной культуры, особенно в утверждении типов и форм поселений, этнографической характеристике дворов, в постоянных и временных жилищах, хозяйственных постройках, народной одежде и украшениях, широком наборе продуктов питания, изготовлении хозяйственной и бытовой посуды, применении в народном быту отдельных транспортных средств.

Господствовавшие в Азербайджане до 80-90 гг. XIX в. феодально-патриархальные отношения, сохранение в этот период натурально-замкнутого характера хозяйства, соответствующий исламу образ жизни, препятствовали ускоренному проникновению в быт азербайджанского народа достижений культурно-технического прогресса, товарно-денежных отношений и других достижений развитых европейских стран. С другой стороны, колониальная политика русского царизма наносили сильный удар по национально-культурному прогрессу, материальному производству, творческим способностям народа не только в области материальной культуры, но и создавали серьезные трудности развитию всей хозяйственной, бытовой и духовной сферы. Из анализа социально-политической картины эпохи выясняется, что именно социально-экономические и политические факторы также играли немалую роль в реальном состоянии материальной культуры.

Собранный полевой этнографический материал, результаты археологических раскопок, первоисточники дают возможность констатировать факт зарождения, эволюции и развития материальной культуры Азербайджана за счет внутренних резервов. Наряду с этим, архаичность множества элементов материальной культуры свидетельствует о ее глубоких исторических корнях. Архаичность многих элементов материальной культуры нашего народа и их эволюцию можно проследить в орудиях труда, используемых в материальном производстве, продуктах домашнего хозяйства и ремесла, учет природно-географических, экономических и стратегических

условий при выборе мест поселений, строительной технике, архтектурно-композиционных особенностях жилищ, видах строительных материалов, некоторых примитивных средствах транспорта, продуктах питания и их заготовке, приготовлении блюд и т.д.

Проведенное исследование позволило выявить и то, что материальная культура Азербайджана сумела выстоять в условиях таких общественно-экономических формаций, как феодализм, капитализм и социализм. Она смогла вобрать в себя многовековое феодальное наследство, обогатилось за счет новых элементов материальной культуры капитализма, а также подверглось глобальным изменениям в период социализма. Это материально-национальное наследие зародилось и оформилось в тюркской этнокультурной среде, по специфическим локальным признакам и самобытности стало первой из сложных ветвей общекавказской материальной культуры и было классифицировано как показатель общетюркского материального производства, уровня культурного сознания и творческих способностей.

Наряду с ведущей ролью тюркоязычного (азербайджаноязычного) этноса во взаимном обогащении материальной культуры, формировании полиэтнических ценностей, основанных на общих ценностях и характеризуемых этнокультурными контактами, большую роль играли и этносы (талыши, лезгины, аварцы, цахуры, мугалы, ингилойцы, народы Шахдагской группы, удины, таты, курды), исторической судьбой собранные в общем этнокультурном и этногеографическом пространстве. Среди регионов с наибольшим проявлением таких полиэтнических признаков, межэтнической интеграции и расширением ее ареала, особенно выделяются Шеки-Загатала, Губа-Хачмаз, Лянкяран-Астара. Живущие на протяжении веков в этнокультурном и этногеографическом пространстве под названием Азербайджан, находящиеся в состоянии постоянных культурных и хозяйственных контактов, эти этносы переняли у тюркоязычного этноса наиболее важные элементы культуры, внесли свой вклад в комплекс богатой материальной культуры Азербайджана. Все это взаимообогащение и общие ценности проявили себя в большинстве областей материальной культуры.

На протяжении длительного исторического процесса азербайджанский народ создал большое наследство, основанное на богатом творческом опыте и системе практических навыков в деле основания жилых поселений и строительства жилищ. Опираясь на результаты археологических раскопок и письменные источники, можно проследить длительный путь совершенствования и развития, пройденный жилищами Азербайджана, от искусственных пещерных до современных сельских, поселковых и городских жилищ. В рассматриваемый период поселения Азербайджана делились на два

важных типа - постоянные (село, город) и временные ("оба, биня, гышлаг, шенлик, сыгырхана, ятаг, юрд, дюшяргя, яйлаг, дяккя, дянгя" и др.). Решающую роль в появлении типов и форм жилищ играли природно-географические условия, социально-экономический строй, уровень развития производительных сил, нормы семейной жизни, направления хозяйственной деятельности.

В XIX - начале XX века основным из характерных исторических типов поселений, широко распространенных в Азербайджане, было село. Поселения сельского типа отличались друг от друга по характеру зарождения, по числу семей, широте ареала расселения, полигенному или моногенному характеру, формированию как села со смешанным населением и другим признакам. В появлении сел со смешанным населением основную роль играли увеличение и разделение патронимических групп ("тайфа, тиря, оджаг, нясиль, табун, дянгя, табах, неби, тохум, аграба, субан, чиляк, эвлады, ушагы, эвляри, эбяджад"), относящихся к патронимии (группе родственных семей), намеренное переселение на территорию Азербайджана, в средние века и даже в XIX в., большого количества групп населения, внутренние миграции в силу разных объективных исторических причин.

Развитие производительных сил и капиталистических отношений в Азербайджане, социальная среда, сложившаяся в связи с более глубоким проникновением этих отношений в сельский быт, развал больших семей на патронимические группы, разделение патронимических групп и семейная сегментация в связи с ростом населения, нехватка земли в селах с высокой плотностью населения, продолжавшаяся на протяжении многих веков в селах Азербайджана кровная вражда, а также характер хозяйственной занятости и другие факторы обусловили появление новых поселений - сел, отделившихся от основного села. Иногда села, отделившиеся от материнского села, сохраняли начальное название, иногда же в название сел или родов, отделившихся от материнского села, добавлялись особые компоненты ("оба, биня, дизя, мязря, тала, газма, гышлаг" и др.). Поселения с компонентами "дизя" и "мязря" были характерны в основном для Нахчыванского региона. Перед названием материнского села добавлялись слова "баш", "кехня", "бириндж", "сяр", "даг", "даш", "беюк" и др. для отличия от отделившихся сел, в начало названия которых добавлялись слова "ашагы", "икинджи", "йени", "тязя", "бала", "кичик", "дюзь", "чель", "гядя", "сырт", "орта" и др.

На формирование сел Азербайджана серьезное влияние оказали хозяйственно-культурные типы, а также естественные и искусственные препятствия, ставшие основой для складывания типов и форм сел. Таким

образом, возникли различные типы поселений - равнинные, долинные (вдоль рек, каналов), предгорные и связанные с кочевые скотоводческим хозяйством временные поселения.

Поселения Азербайджана сельского типа, классифицирующиеся по форме рельефа местности и вертикальному зонированию на предгорные, полупредгорные, долинные и равнинные, имели различную этнографическую характеристику. По форме же сел, в Азербайджане выявлено кучное, одиночно-разрозненное и плотно-смешанное формирование. Другие формы сел (радиальная, рядная и др.) составляют относительное меньшинство.

Сельские дворы, скомпонованные в традиционном восточном стиле, располагались изолировано от улицы. Равнинные села отличались высоким забором (изгородью, оградой), разным расположением во дворе хозяйственных построек, разделением двора на отдельные (строительная, производственно-бытовая, посевная) части, в горных же селах наблюдался беспорядок во дворе, который в редких случаях огораживался камнями, с двухэтажными домами, первый этаж которых использовался для хозяйственных целей.

Поселения городского типа Азербайджана прошли большой путь эволюции и развития, сохранив в XIX - начале XX века архитектурно-планировочный стиль, присущий восточным городам. Поселения городского типа состояли из трех разных частей, называемых "эрк" (Ич гала, Нарын гала), "шахристан" (часть, где жила знать) и "рабат" (ремесленная и торговая часть). Такие города (Шамахы, Баку, Гянджа, Ордубад, Шеки, Губа, Нахчыван, Шуша и др.) состояли из отдельных кварталов - "махалля", дворы были огорожены высоким забором, изолированы от улицы, выход на улицу был через ворота ("алагапы", "дарваза").

Время от времени в Азербайджане появлялись разные типы народных жилищ и дошли до XIX - начала XX века, пройдя долгий путь исторического развития, усовершенствовавшись новыми строительными методами, строительной техникой, эмпирическим творческим опытом народных умельцев. Собранный полевой этнографический материал и литературные источники, а также нынешний уровень изучения азербайджанских народных жилищ, позволяют определить их различные типы по образу жизни населения, строительной технике и материалам, форме покрытия крыши, высоте домов или по их расположению относительно уровню земли и, наконец, по планировке. Эти жилища, будучи постоянными и временными, представляли собой естественные и искусственные пещеры-жилища (кюхюль, заға, каха и др.), землянки, газма, карадам, пяйябашы; кирпичные

(зомалаг, годжлу, дублалы); каменные (дахал, дашгура дейя, ширвани); деревянные (багдади, битеме, джарджар, джимга и др.); жилища богатых (аг отаг, тенеби, имарет, мюлк и др.), а также временных жилищ скотоводов (алачыг, дейя, мухуру, чадыр и др.). Этнографическая характеристика народных жилищ Азербайджана, свидетельствует о том, что периодическое обогащение строительных традиций, рост экономико-технических возможностей, повышение культурного уровня населения способствовало обновлению типов жилищ, обеспечению их новыми архитектурно-строительными элементами.

До середины XIX в. большая часть жилищ состояла из одноэтажных построек квадратной и прямоугольной формы. Они имели практическое значение, как жилища, так и хозяйственные постройки. С середины XIX в., в результате обогащения строительных навыков, возрастания умения народных умельцев строить жилища нового плана, а главное, разделения в жизнедеятельности семей бытовой и хозяйственной сферы, начался процесс дифференциации домов на жилую и хозяйственно-производственную части. Анализ этнографических материалов показывает, что большая часть азербайджанских народных жилищ была рядной, "Г" - образной (кяллайы) и "П" - образной (коша кяллайы) планировки.

Традиционная национальная одежда и украшения, также, как и другие области материальной культуры, возникли как результат длительного процесса исторического развития и сыграли роль важного источника при изучении национальных особенностей народа, экономического и культурного уровня жизни, направлений хозяйственной занятости, вопросов культурно-исторических связей и взаимных контактов с другими этносами, эстетического и художественного вкуса, этнической и классовой принадлежности, даже некоторых вопросов этногенеза. На формирование культуры одежды большое влияние оказали природно-географические условия, особенно климат, а также культурно-поведенческие, психологические и идеологические взгляды, мировоззрение, социально-экономическая и культурная жизнь. Существование в XIX в. в Азербайджане овцеводства, скотоводства, шелководства, выращивания технических растений и др. хозяйств с богатой сырьевой базой, позволяло развивать традиционные ремесла (производство продукции прядения и вязания, гончарное дело, торговля мануфактурой, медное производство, деревообработка, льноводство, ювелирное дело, обработка кожи), множество из этих сфер являлось стабильными производителями предметов народной одежды. Следовательно, сфера одежды и украшений материальной культуры тесно связана с развитием ремесленного производства в Азербайджане. В XIX в. города

Азербайджана Шеки, Шуша, Шамахы, Баку, Гянджа, Губа, Нахчыван и др. сформировались как крупные ремесленно-производственные и торговые центры предметов одежды и украшений.

Анализ фактического материала по культуре одежды свидетельствует о том, что в изготовлении элементов одежды преобладала продукция местного производства, такие, как шерсть, хлопок, шелк и лен, кожа, войлок. Наряду с этим, определенное место занимали и зарубежные ткани, кожа, или же готовая одежда и украшения, материалы для одежды фабричного производства, привозимые в Азербайджан посредством торговых караванов.

Материалы со всех историко-этнографических регионов Азербайджана показывают, что национальная одежда делилась на женскую, мужскую и детскую. Наряду с этим, народная одежда разделялась на обрядовую (свадьба, траур, праздник), повседневную, социально-профессиональную, сезонную, религиозную и др.

Традиционная женская одежда отличалась цветовой пестротой, кроем, сложностью пошива, множеством типов и форм. В целом, комплекс женской одежды типологически носил общеазербайджанский характер с проявлением локальных особенностей. Главное место в комплексе женской одежды занимало "алт палтары" (нижнее белье), "уст палтары" (верхнее белье), "баш гейимляри" (головные одеяния) и "аяг гейимляри" (обувь). Женская одежда по некоторым элементам (архалыг, чахчур, джютбалаг-тайлы туман, дёшлюкь, катыбы) также носила общекавказский и общетюркский характер.

В XIX - начале XX века традиционная мужская одежда по крою и пошиву носила общекавказский характер, отличаясь незначительными локальными особенностями. Традиционная одежда готовилась в двух комплектах - ежедневная (рабочая) и выходная. В типах мужской одежды также явно прослеживаются общекавказские и даже общетюркские параллели. Все это являлось результатом этнокультурных связей и контактов этносов в кавказской и тюркской этнокультурной среде.

В XIX - начале XX века детская одежда полностью повторяла одежду взрослых (женская и мужская) по крою, но меньшего размера. Вместе с этим в детской одежде наблюдаются отличительные черты, начиная с грудного и до определенного возраста.

В прошлом детская девичья одежда характеризовалась цветовой пестротой, эстетической красотой, специальными фасонами кроя, технологией мелкого шитья, множеством подвесных и нашивных украшений. Социальная принадлежность и классовые различия, так же, как в женской и мужской, проявили себя и в детской одежде.

В XIX - начале XX века в мужской одежде, за незначительным исключением (пояс, ремень, кинжал, ножны, часы, патронташ, табакерка, цепочка от часов, кольцо и т.д.), элементов украшений не было. В противоположность этому, в женской одежде преобладали украшения, наряды и ювелирные изделия из драгоценных металлов с драгоценными и полудрагоценными камнями, приколотые или пришитые к одежде. Женские ювелирные украшения, по правилам пользования и способам ношения делились на головные, ушные, шейные, нагрудные, поясные, наручные и напалечные. Из анализа материалов для украшений следует, что образцы украшений носили и чисто нарядные функции, и, в отличие от первых, иногда играли и религиозно-магическую роль. Эти образцы украшений более полно отражали социальное неравенство среди общественных слоев, образ жизни и быта народа, этническую самобытность, эстетические вкусы и т.д.

Исследование другой области материальной культуры - пищи и напитков - показало, что они, сохранив на протяжении веков свой консерватизм, обогатились за счет новых явлений. Культура питания Азербайджана сформировалась из эмпирических правил и опыта, практических навыков, дошла до нашего времени, постоянно обогащаясь, и в настоящем развивается на этих же традициях. Все знания и умения народа, его мысли, разум, творческая деятельность отчетливо проявились в области пищи и напитков.

Богатые пищевые запасы на территории Азербайджана, благоприятные географические и климатические условия, такие ведущие хозяйственные области, как земледелие и животноводство, имеющие большие заслуги в развитии культуры питания, обусловили разнообразие блюд и напитков. Определяющую роль в формировании культуры питания сыграли и социально-экономические факторы, религиозные рекомендации и запреты, социально-классовое расслоение, этнокультурные и торговые связи с другими народами.

В результате исследований выяснилось, что в XIX - начале XX века в Азербайджане блюда делились на две группы - повседневные и обрядовые (свадьба, обручение, праздник, поминки) блюда. Обрядовые блюда основательно отличались от повседневных технологией приготовления, объемом и калорийностью. В результате исследования было доказано, что блюда делились на две группы и по составляющим компонентам: блюда растительного происхождения и мясо-молочные. Однако это деление принято условно.

При изучении культуры питания было выяснено, что народ, как правило, предпочитает из основных продуктов питания зерновые (пшено,

ячмень, просо, неочищенный рис), огородно-овощные продукты (арбуз, дыня, огурцы, бобы, баклажаны, лобби, лук, чеснок, а ближе к концу XIX в. помидоры, капуста, картофель и др.), культурные и дикие садовые продукты (виноград, яблоко, груша, кизил, тут, айва, гранат, мушмула, абрикос, персик, инжир, черешня, слива, орех, фундук и др.), продукты животноводства (мясо, молоко, масло, сыр, творог, айран, сметана, кефир и т.п.), птицеводства (курица, индейка, гусь, утка, яйца и т.п.) частично продукты охоты и рыболовства, дикорастущие съедобные растения и восточные пряности.

Было выяснено, что более важную роль в формировании культуры питания сыграло богатое сословие Азербайджана. Так, в отличие от изобильной кухни всесторонне обеспеченных социальных слоев, в семьях подданных-батраков приготовление разнообразных блюд оставалось несбыточной мечтой.

Характерной чертой культуры питания Азербайджана являлись и очень архаичные правила использования мяса, дошедшие до наших дней. Мясо, приготовленное на углях, на раскаленном камне, замаринованное в неспелом винограде и т.п. архаичные правила готовки мяса являлись характерными пережитками "культуры питания" первобытного общества.

Напитки готовились для утоления жажды, облегчения процесса переваривания пищи и для аппетита. В результате исследования выяснилось, что по назначению напитки традиционно делились на горячие и холодные (чай, вода, молоко, кофе, чай с молоком), прохладительные (айран, окрошка, "кёрямяз" - разбавленная пресным молоком простокваша), десертные и лечебно-диетические (сок несозревшего винограда - "абгора", уксус, наршараб, мятная настойка, "искянджяби" - мед, уксус и вода, кисло-сладкий и т.п.) и шербеты и соки, приготовленные из цветов, листьев и плодов различных растений.

Посуда, используемая в культуре питания Азербайджана, являлась главным материальным средством для заготовки, обработки и хранения продуктов питания, приготовления блюд и напитков, их подачи на стол. Посуда различалась по виду материала изготовления, объему, бытовому назначению. На протяжении веков, а также в рассматриваемый период в Азербайджане использовалась каменная, плетеная, тканная, фаянсовая, металлическая, деревянная, кожаная, а также из прутьев. Широкий ассортимент бытовой посуды еще раз подтверждает, что азербайджанский народ создал богатое наследие культуры питания, занял одно из ведущих мест в комплексе общекавказской и общетюркской культуры питания.

Транспортные средства появились, исходя из природно-географических условий каждой территории, развития производительных сил, уровня социально-экономического и культурно-технического развития и, главное, из экономических потребностей. Они состояли из примитивного грузового (пешее передвижение), грузо-пассажирского (верховой и вьючный транспорт), упряжного, отчасти водного транспорта.

Отличающиеся своей примитивностью, эти транспортные средства до конца XIX в. сыграли достаточную роль в перевозке бытовых и хозяйственных грузов, налаживании интенсивных связей с другими поселениями, в развитии торгово-обменной сферы, земледелия, животноводства и ремесел.

В XIX - начале XX века дороги, необходимые для движения транспорта, по разным функциям и ширине охвата делились на караванные пути, внутренние, почтовые, водные и железные дороги. Азербайджан являлся и одним из главных пунктов "Великого Шелкового пути". Наличие широкой сети дорог Азербайджана подтверждает исключительную важность их в налаживании внутренних и внешних связей, претворении в жизнь этнокультурных контактов и взаимообогащения, регулировании экономики, торговли, товарообмена страны. В исследовании выявлена особая роль кочевых дорог в развитии животноводческого хозяйства. Со второй половины XIX в. начали увеличивать свой удельный вес водные и железные магистрали в сфере экспорта и перевозок.

Этнографические исследования показали, что средства связи, как одна из главных сфер материального производства, В XIX - начале XX века все еще оставались на средневековом уровне (звонок, бубен, свет, костер, крик, свист, светильник, движения флажками и руками, голубиная почта, лошади - чяпяр и т.д.). Наряду с этим, в Азербайджане на государственном уровне, хоть и слабо, но развивались почтовая связь, телеграф, телефон. В Азербайджане XIX в. широкие слои населения не имели возможности пользоваться этими удобными и практичными средствами связи и поэтому, как правило, пользовались испытанными дедовскими способами. Несомненно, XX век ознаменовался революцией в области связи.

Fazail Imran oqli Valiyev

MATERIAL CULTURE OF AZERBAIJAN IN THE XIX - BEGINNING OF THE XX CENTURY (Historical - ethnographical research)

SUMMARY

Investigations carried out by us concerning on application of the material culture of Azerbaijan in the XIX - beginning of the XX century maintain that different fields of it being the result of long historical development processes has been formed under active influence of local natural-geographic condition, direction of the economic employment of the population, social stratification, interrelation of ethnoses joined in the ethno-social union of our people, mutual enrichment created by ethno-social, ethno-political and ethno-cultural relations. The creative labor of the people, empiricist knowledge and experience, professional skills having passed from generation to generation had a great role in passing a great evolution way of development and experiment of every material culture element that reached the XIX - early XX century. As a logical result of all these complex factors rich, perfect and original material cultural heritage of the Azerbaijan people has occurred in the XIX - beginning of the XX century. Studying of material cultural fields from such historical ethnographic context has given ground to make definite generalizations in the area of problem statement and investigation and to draw scientific conclusions.

It is clear that in formation of the material culture of each people natural- geographic condition of the territory holds one of the primary places. According to its relief-land form system, character of vertical zonality and for topographical features consisting of upland, foothills and plain regions for arising and improvement from time to time of the areas of material culture in the account of inside opportunities, suitable natural condition existed in Azerbaijan. Upland region characterizing the natural condition of Azerbaijan for its hydrographic, orographic and geomorphologic features, to flora and fauna, rich alpine grasslands, forest resources, basically according to the cattle-breeding assignment of summer pasture in mountains; to rich soil, moderate climate of foothills region, the irrigation system, as specialized on fruit-growing and gardening; but plain and (g?ragbasar) water edges having fertile

farming soils based on artificial irrigation, wide winter pastures and enough base for fishing has had important influence to formation of the material culture. Material richness of these natural- area zones (building materials, high quality food stuffs, natural dyes used by dyers, etc.) has given enough raw materials to the general material cultural pantheon of Azerbaijan and has organized its economical base.

Scientific-ethnographical analyses of actual materials reflecting the material culture of our people affirm that the direction of the economy employment in the spoken period has played the important part in arising and forming of other areas of the material culture. As the basic direction of the economy was husbandry, cattle-breeding, partly handicraft and other subsidiary small holdings, closely connected with this fields of economy such economic-cultural types as husbandry, husbandry- cattle-breeding, hunting and fishing has left clear traces in different areas of material culture, especially in establishment of forms and types of settlements, in ethnographical features of yards, in emergence of permanent and interim dwelling houses and farm buildings, in gaining the materials of national clothes and decorations, wide range of food-stuffs, in production of the plates of economy and home things, in the usage of separate means of transport in people's everyday life.

Till the 80-90s of the XIX century in Azerbaijan where the feudal-patriarchal relations played the ruling part, natural-secluded character of economy still was strongly kept, Islamic Eastern manner of life was established; cultural and technical growth, quick entering of the commodity-money relations to everyday life, expansion of the turnover opportunities of the markets and other successes inherent to developed European countries forced its way through very big difficulties on the one hand, on top of everything, the Russian tsarism's colonization policy stroked a strong blow on the national cultural progress, material production, creative work ability of the people, on the other hand. It did not only impede the material culture, as well as created serious hindrances in the development of all economy, everyday life and morality. Analysis of the social political panorama of the time makes clear that socio- economical and political factors have played not less part in the present state of the material culture as well.

Scientific research of the gathered ethnographic-field materials, results of archaeological excavations and existing sources allowed us to tell that material culture of Azerbaijan has been created, evolved and developed due to its inherent opportunities. At the same time, archaism of some elements of the material culture has shown that its historical roots go to very ancient times. According to tools used in the material production, home and handicraft

items, to conform to natural-geographical, economical and other strategic considerations when chosen place for dwelling; according to construction engineering, architectural and compositional features of houses, according to types of building materials, to some primitive means of conveyance, foodstuffs and to their stocking up, to archaic rules in preparing of the meals could be observed the archaism of several elements of our people's material culture and their development.

Our ethnographical investigation also revealed that material culture of Azerbaijan had been developed in the existence of such social and economic formations as feudalism, capitalism and socialism in the aforesaid period; great and rich material national heritage inherited through centuries by feudalism, enriched with new material cultural elements by capitalism and exposed to global changes by socialism had existed there. This material national heritage arose and formed in the Turkish ethnic cultural environment; was in the first place-notable with specific local peculiarities and originality among the most perfect branches of material cultures of all Caucasus and was valued as visual indicator of all-Turkish material production, the level of cultural consciousness and creative ability. Not only leading ruling Turkish speaking (Azerbaijani speaking) ethnos, as well as ethnoses (Talish, Lezghin, Avar, Sakhur, Mughal, Ingiloy,people of Shahdagh group, Udin, Tat, Kurd) having gathered in common ethno-cultural and ethno-geographic area by the historical fate had a great role in the formation of polyethnic layers characterized with association based on mutual enrichment, common features. Shaki, Zagatala, Guba, Khachmaz, Lankaran, Astara are especially notable among the regions where such polyethnic layers and inter-ethnos integration appeared and broadened their areal most of all. Lived for centuries in common ethno-cultural and ethno-geographical territory called Azerbaijan, always developed their culture, economy and everyday life basing on cultural relations and mutual enrichment these ethnoses from Turkish speaking ethnos had gained material cultural elements which was important most of all to access and had contributed their gifts to rich material cultural complex of Azerbaijan. All these mutual enrichment and mutual-common values have shown itself in the most areas of the material culture.

In the process of long historical development the Azerbaijan people have created a great heritage based on the experience of rich creative activities and system of practical skills in settling down of the dwellings and in the area of house building. According to the results of the archaeological excavations and written sources one can observe the great passing way of improvement and development of Azerbaijan dwellings since the natural and artificial caves up

to modern village, settlement and towns. In the mentioned period Azerbaijan dwellings of life were divided into two important types: permanent (village, town) and temporary (hamlet, camp of nomads, winter pasture, shenlik, sigirkhana, enclosure (sheep pen), domicile, camp, summer pasture in mountains, dacca, danga, etc. In creation of forms and types of the dwellings of life natural-geographical condition, social economical system, development level of the productive forces, norms of family life, direction of the activities of economy had played the decisive part.

One of the widely spread characteristic historical types of the dwellings of life in Azerbaijan in the XIX - beginning of the XX century was village. Village type of dwellings differed from each other for being village historically settled or arisen, to the number of the family authority, broadness of the areal of the settling, to the polygenic or monogenic character, forming as a kind of mixed villages, etc. Basically families belonging to patronymy (group of relative families) - patronymic groups (tribe, bloc, ojag, kin, flock (tabun), danga, tabah, nebi, tokhum, kinsmen, suban, chilek, child, hearth, ancestor) which having grown becoming broken to pieces, with deliberant intent resettlement of population groups in the great number in Middle Ages, as well as in the XIX century to Azerbaijan territory, migrations because of different objective historical causes inside the country have played the basic part in the emergence of mixed type villages.

But development of productive forces and capitalist relations in Azerbaijan, social environment created with deep penetration of these relations to village life, division of large families into patronymic groups, split of patronymic groups and undergoing to family segmentation consequently to increase of population, insufficiency of the plot of lands in the villages with small (compact) content, deadly enmity having existed in Azerbaijan villages for centuries, as well as character of farm employment and other factors contributed to arising of new dwellings-separated from the basic villages. In some cases the newly emerged villages separated from mother (original) villages kept belonging of their former name, but in some cases special component (oba, bina, diza, mazra, tala, gazma, gishlag, etc.) was added to names of villages or tribe names split from the village. Dwellings with the component of diza and mazra were mostly characteristic for Nakhchivan region. In order to distinguish mother (original) villages from the villages being generated from them traditionally such words as: "bash", "yukhary", "kohna", "birinji", "sar", "dagh", "dash", "boyuk", etc. were added to their names. On the contrary, to the beginning of derived villages such words as: "ikinji", "yeni", "teze", "bala", "kichik", "duz", "chol", "gede", "sirt", "orta", etc. were added.

Farming - cultural types, as well as natural and artificial obstacles had influenced to settling of Azerbaijan villages and played the important part in arising types and forms of the villages. So, different types of the settling - plain, valley (on the bank of the river, on the side of the aryk), foothills and types of the temporary settling connected with cattle-breeding arose. According to the classification on relief system of the place and to vertical zonality Azerbaijan dwellings of village type attained different ethnographical character - slope, half - slope, valley and plain villages. But according to the form of the villages was found that they were formed on all Azerbaijan as in heaps, sparse - scattered, and with compact - mixed component. Other village forms (circular, in rows) were comparatively in small number.

Peasant yards planned in the style of traditional east are situated isolated from the street. Peasant yards in lowland villages with high wall, location of subsidiary constructions along the yard in different style, division of the yard to different sections (construction, home - production and plantation for trees and arable land) differed from mountain villages where peasant yards were characterized with disorderly built two - storey buildings, rarely enclosed with masonry, ground floor used for house economy.

Town type settlements in Azerbaijan which passed a long way of evolution and development still in the XIX - beginning of the XX century had kept architectural- planning system specific to the towns of the east. According to their functional meaning of the territory the town type settlements consisted of three different sections: "ark" (Ich qala (Inside fortress), Narin qala), "shahristan" (the part where noble men lived) and "rabat" (the part of handicraft and trade). Such towns (Shamakhy, Baku, Ganja, Ordubad, Shaki, Guba, Nakhchivan, Shusha, etc.) were arranged from different quarters, yards fenced with high walls, isolated from the street and connected with street by the gate.

Now and then different types of the living houses arisen in Azerbaijan passed a long way of historical development enhanced with new building methods and construction engineering, empiric experience of the craftsmen have reached up the XIX - beginning of the XX century. According to gathered ethnographical-field materials and indicators of existing literature, as well as considering the present level of studying of Azerbaijan national dwelling houses from the view point of classification different types of dwellings can be determined: according to the manner of life of the population; according to building materials and construction engineering; according to the form of the roofing; according to the height of the houses or according to their location in respect of the earth surface and at last, according to plan structure.

These dwelling houses being for permanent and temporary living consisted of the following: natural or artificial cave - houses (kuhul, zaga (den), kaha (grotto), etc); gazma (mud-hut), garadam (hovel), peyebashy (cattle-shed hut), tovlaseki, dorddirek (four-pole) house; mohre kerpij (zomalag ev, kerpij durma, gochlu ev (house), dublaly, salyani); reed cane houses (chovustan, garghy (reed) durma, tapan ev, gom ev (house)); stone houses (dakhal, dasgura deye (shack), shirvani, tyty ev (house)); wooden houses (baghdady, biteme, jarjar, jymgha, kertme, chubughorme, aradoldurma, chelineka, sunduneka); wealthy houses (ag otag (white room), tenebi ev, imaret (mansion), gavkhanaly ev, aynabendli ev (house with glass verandah), malikane (country estate), mulk (edifice); as well as temporary houses belonging to groups of related cattle-breeders (alachig (nomad tent), deye (shack), mukhuru, joma, garakeche (felt tent), dunnuklu ev, maghardeye, chadir (tent, etc.)) From the ethnographical character of each house comprising the fund of Azerbaijan national houses appeared that enrichment of building traditions from time to time, increase of economic-technical opportunities, raise of living standards of the population have created suitable conditions for renewal of house types, supplying them with new architectural- building elements.

Till the mid of the XIX century the vast majority of houses built in quadratic- square (peyebashy, tovleseki, dorddirek ev, qaradam) and square (all ground - based, single - rooms) plan consisted of one-storeyed houses. They assumed practical importance of the dwelling house and household ones. In the result of enrichment of building traditions, improvement in building of houses by craftsmen with new planning, but most of all, with separation of living houses and household ones began the process of division into living and housekeeping parts; so houses with new plans appeared since the mid of the XIX century. Analysis of the ethnographical materials showed that most of the Azerbaijan national houses were planned as following: in line (dyuzleme,jargavari), kellayi (kellezal) and gosha kellayi.

Traditional national clothes and decorations, like other areas of the material culture was created as a result of long process of historical development and played the role of important source for studying national features of the people, standard of economical and cultural life, direction of occupation in economy, issues of cultural- historical ties and interrelations with other ethnoses, aesthetic and artistic taste, ethnic and class affiliation, as well as some problems of ethnogeny. Natural-geographical condition, especially the climate, as well as the spiritual-moral, psychological and ideological views, outlook, social economical and cultural life of the people have had a great influence on shaping of the clothes culture (standards). Existence of sheep and

cattle - breeding, silkworm-breeding, farming of industrial plants, other fields of economy, rich source of raw materials had contributed to development of traditional house handicraft, fields of artisan trade (weaving and knitting manufacture, pottery, sharbaflig (wool weaving), bazzazlig (trading of manufactured goods), shalbaflig (cotton weaving) copper-smithery, wood, cultivation of flax, the profession of jewelers and leather - dresser), most of these trade fields were regular producers of the national clothes' materials in Azerbaijan. It turns out that area of clothes and adornments of the material culture had been closely connected with the development of Azerbaijan craftsmanship. In the XIX century Shaki, Shusha, Shamakhy, Baku, Ganja, Guba, Nakhchivan and other cities were formed as the main centers for production and sale of clothes and adornment patterns.

Analysis of the factual materials concerning to the clothes culture shows that wool, cotton, silk and flax fabrics, leather products, felt had prevalence belonging to the local production in preparing of the clothes elements. As well as fabrics, products of leather materials or ready clothes and sets of adornment, factory mad clothes materials brought from abroad with the help of the caravan trade had taken definite place.

Materials of all historical-ethnographic regions show that the national Azerbaijan clothes are divided into three groups: women, men and children clothes. People clothes, at the same time to ceremony clothes (wedding, mourning, holiday), daily clothes, seasonal clothes, clothes belonging to religious groups. Moreover, national clothes were divided into ceremonial (for wedding, mourning- funeral ceremony and for festivity); everyday clothes, clothes bearing relation to trade affiliation of different social groups of the population, seasonal clothes, clothes of different religious groups. The traditional women clothes differed for complexity of its sewing; colorfulness, style, range of types and forms. Though the local features peculiar to different regions of Azerbaijan manifested themselves in these clothes, on the whole, the women complex typologically is of all Azerbaijan character. "Underwear", street- clothes", "head-gear" and "foot gear" has taken basic place in the complex of women clothes. Women clothes also according to some elements (arkhalig, chakhchur, jutbalag - tayly tuman, doshluk, katyby) were of all Caucasian and all-Turkish character.

In the XIX - beginning of the XX century traditional clothes for men according to style and sewing manner having typical all Caucasian character differed not only for very significant local features. Traditional clothes for men consisted of underwear and street - clothes, dizlik (breeches), trousers, arkhalig, ichlik (janlig, jilitga, pambigly), chukha (long waisted outer garment), kurk (sheepskin coat), yapinjy (felt cloak), khillik, chopuz, head and foot-gear of different name and form. These clothes consisting of everyday clothes and bokhchalig (clothes for festivity and funeral ceremonies) were prepared in two sets. In clothes types for men (sheepskin coat, arkhalig, Caucasian coat, felt cloak, bashmag, chopuz, etc) all-Turkish parallels are clearly seen. All these are the results of ethnic-cultural relations of ethnoses in the Caucasian and Turkish ethno-cultural environment and contacts.

In the XIX - beginning of the XX century children wear was completely the repetition of national clothes for the adults (men and women) in the same cutting style, but in small size. Nevertheless, in children wear different features are observed from new born time until the definite age.

Girl wear was characterized for variegation of colors, aesthetic beauty, special measure of pattern, fine sewing technology, with majority of the hanged and sewed adornments in the past. Like the clothes for women and men social belonging and class differences have shown itself with all nakedness in the children clothes.

Some decorations and ornamentals (toggagayish, scabbard for dagger, belt, dagger, watch and watch holster, weight chain of plate of cartridge-belt, tobacco pouch, watch chain, ring, etc.) assuming practical importance being exception in the XIX - beginning of the XX century the clothes of man did not have any elements of decoration. On the contrary, jewelry made of precious metal and stones, hooked or sewn decoration and embroidery had prevalence in the women clothes. Women jewelry and adornments according to the usage and manner of wearing are divided into different groups: head, ear, neck, breast, waist, arm and finger gears. The analysis of the materials about decorations shown that decoration patterns used exclusively for decoration and differing for their religious-magic role fully reflect social inequality among the various strata of the people, as well as the manner and way of the people's life, ethnic originality, aesthetic taste, etc.

While investigating meals and drinks being another area of the material culture appeared that they have preserved their conservatism for centuries long and have enriched with new traditions. Food culture of Azerbaijan welded from empiric rules and experience, practical habit, always enriching and developing has reached to nowadays and is being developed on these traditions at present. All knowledge and ability, thought, apprehension, creative activity of the people has evidently shown itself in the area of meals and drinks as well.

Rich food supply, suitable climate and geographical condition of Azerbaijan territory, as well as leading economic areas- husbandry and cat-

tle-breeding which have significant services in the development of food culture have characterized variety of meals and drinks. Social- economical factors, religious recommendation and prohibitions, social-class stratification, ethnic-cultural and commercial relations with other people have played the definable part in forming of the food culture.

The investigations showed that in the XIX - early XX centuries Azerbaijan meals were divided into two groups: daily and ceremonial (wedding, betrothal, holiday, funeral repast). Ceremony meals for their preparation technology, volume and the calorie of content greatly differed from daily meals. Basing on the investigations was proved that according to content components meals were also divided into two groups: meals of plant origin and meals of meat and dairy origin. But this division is accepted as a conditional one.

While studying the nourishment culture appeared that from basic food products people as a rule preferred cereals (wheat, barley, millet, paddy); melons and gourds (water-melon, melon, cucumber, bean, aubergine, onion, garlic; by the end of the XIX century tomato, cabbage, potato, etc.); wild and cultured garden crop (grapes, apple, pear, cornel, mulberry, quince, pomegranate, medlar, apricot, peach, fig, cherry, plum, walnut and hazel-nut, etc.); animal produce (meat, milk, butter, cheese, cottage-cheese, butter-milk, sour milk, sour clotted milk, yoghourt, etc.); poultry produce (chicken, turkey, goose, duck, egg, etc.), partially the hunting and fishing produce, wild eatable plants and spice of the east.

It appeared that mainly rich groups played the important part in forming of the food culture of Azerbaijan. So, unlike the rich social strata provided with different high quality meals in peasant - laborer families remained a wish to lay a rich table.

One of the characteristic features of the Azerbaijan food culture is that the very archaic rules of the usage of meat have reached till nowadays. Such archaic meat frying as "kozdeme" or "choban kababi," "fried meat on the stone," "gorabasdirma," "buryan" attained the character of remainders of the food culture of the primitive society rules.

Drinks were used to slake thirst, to make the digestion process easy and to give appetite. It appears from the investigation that according to their purpose drinks are divided into: traditional hot and cold drinks (tea, water, milk, sahlab, coffee, mixture of tea and milk); soft drinks (ayran (buttermilk), ovdug (sour clotted milk), koremez , dalama (fresh cheese); appetizing and medical-dietary drinks (abgora (unripe grape juice used as relish), vinegar, pomegranate juice used as relish, iskenjebi, aragnane, turshashirin, ovshala,

etc.) and sherbet-shire (syrup-sap) prepared from the flowers, leaves and fruits of the different plants.

Plates used in the food culture of Azerbaijan were the main material means in storing up, processing and preserving the food-stuffs, in serving them to the table. Plates differed from each other for the kind of material it was prepared, volume and for the purpose of usage in everyday life.

For centuries, as well as in the specified period were used stone, plait, weaved, faience, metal, wooden, stick (made of branches), leather plates in Azerbaijan. Wide range of the plates affirms once again that Azerbaijani people had created rich food culture and had occupied one of specific leading places in the complex of all- Caucasus and all-Turkish food culture.

Transport means were created depending on natural-geographical condition of each territory, development of the productive forces, socio-economical and cultural-technical level of the people's development, and mainly, for economic needs. Means of conveyance consisted of simple transportation means, passenger - vehicle transport, draught or carriage transport and partially of water transport. Till the end of the XIX century these means of conveyance differing with their simplicity played a significant part in transportation of necessary everyday life and economic cargoes, in building intensive connections with other dwellings, in the exchange of commodities, in tillage, cattle-breeding and in the development areas of art.

In the XIX - early XX centuries according to variety of functions and broadness of the circle of scope roads being necessary for operation of the transport means were divided into the following groups: caravan roads, inside roads, (public road, nomads road, high road), post roads, water and rail roads. Azerbaijan had also been one of the basic points of the world important "Silk Way". The wide net of Azerbaijan roads we involved to the investigation proved that they had assumed the exceptional importance in setting the internal and foreign relations, ethnic cultural ties and in realization of mutual enrichment, in regulating the country economy, trade, exchange of commodities. The special role of the roads in the development of the cattle-breeding economy has been noted in the investigation. Water and railways having started activities in the second half of the XIX century began to increase their specific weight in export and cargo transportation.

Ethnographical investigations showed that one of the main branches of the material production means of communication in the XIX - early XX centuries still remained the traditional means of connection existed in the Middle Ages (sound of bell, drum, light, bonfire, shout, whistle, torch, flag and motions of hand, taught pigeon, messenger, etc.). At the same time, systems of flat

communication as post communication, telegraph and telephone have arisen in Azerbaijan in the state level and though slowly, have developed. Because the usage of this comfortable and efficient means of communication was out of opportunity for the masses of wide people in the XIX century in Azerbaijan, as a rule, tested methods of means of traditional communication, as well as "to send something or message, or get oral response ("dilcavabi") were used widely. Without doubt, the XX century was significant with the revolution in the communication area.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbas – Gülgəz // Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı: Elm, 1979, s. 261-308.
2. Abdullayev Ə.İ. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Erivan quberniyasının Şərur-Dərələyəz uyezdində yaşayan azərbaycanlıların məskənlərinə dair // ATDM. IX c., Bakı: 1973, s. 95-108.
3. Abdullayev Ə.İ. Azərbaycanlıların kişi geyimləri // Azərb. SSR. EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1978, № 2, s. 72-83.
4. Axundov İ.S. Xatirələrimdə yaşayan Lənkəran. Bakı: İşıq, 1989, 108 s.
5. Axundova G.S. Qarabağın ənənəvi xalq yeməklərinin müalicəvi xüsusiyyətləri haqqında // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2004, № 1, s. 302-308.
6. Aslanov Q.M. I-IV əsrlər Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyət tarixindən // Qafqaz Albaniyası tarixi məsələləri: Məqalələr məcmuəsi. Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1962, s. 114-142.
7. Aslanov Q.M. Abşeron kitabələrində toxuculuq alətlərinin təsviri haqqında // Azərb. SSR. EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1973, № 3, s. 83-89.
8. Aşıq Ələsgər: 2 kitabda, I kitab, Bakı: Elm, 1972, 326 s.
9. Aşıq Ələsgər: 2 kitabda, II kitab, Bakı: Elm, 1973, 327 s.
10. Aşurov S.H. Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası. Bakı: Elm, 2002, 157 s.
11. Atakişiyeva M.İ. Mingəçevir şəhərinin ətraf kəndlərində ev avadanlığı // AMM, II cild, Bakı: Azərb. SSR. EA Nəşri, 1951, s. 167-183.
12. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində / Tərtib edən: R.Əfəndiyev. Bakı: İşıq, 1980, 166 s.
13. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1964, 480 s.
14. Azərbaycan el sənəti / Redaktoru Rasim Əfəndiyev. Bakı: Azərnəşr, 1971, 72 s.
15. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cilddə I cild, Bakı: Elm, 1988, 454 s.
16. Azərbaycan milli geyimləri (Albom). M.: İskustva, 1972, 30 s.
17. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cilddə, VII c., Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1983, 624 s.
18. Azərbaycan tarixi: 3 cilddə, II c., Bakı: Elm, 1964, 999 s.
19. Azərbaycan tarixi / Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərnəşr, 1994, 688 s.
20. Azərbaycan tarixi: 7 cilddə, I c., Bakı: Elm, 1998. 418 s.
21. Azərbaycan tarixi: 7 cilddə, II c., Bakı: Elm, 1998, 546 s.
22. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar / Tərtib edənlər: S.S.Əliyarov, F.R.Mahmudov, F.M.Əliyeva və b. Bakı: ADU nəşri, 1989, 328 s.

23. Babayeva R. Quba şəhərində toy adətləri. Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1946, 59 s.

24. Babayev T.A. Qurban bayramı // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2003, № 2, s. 212-215.

25. Babayev T.A. Orucluq bayramı // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2004, № 2, s. 232-235.

26. Bayatılar. Bakı: Yazıçı, 1985, 200 s.

27. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda qədim nəqliyyat vasitələri // Azərb. SSR. EA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası. 1961, № 3, s. 3-17.

28. Bünyadov T.Ə. Qədim Azərbaycanda su nəqliyyatının inkişafı tarixinə dair // ATDM., IV c., Bakı: 1961, s. 37-43.

29. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda əkinçiliyin inkişaf tarixinə dair. Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1964, 152 s.

30. Bünyadov T.Ə. Qədim Azərbaycanda toxuculuq və keçəçiliyin inkişafı tarixinə dair // AEM, I buraxılış, Bakı: Elm, 1964, s. 80-105.

31. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1969, 185 s.

32. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda dəvəçilik // AEM. IV buraxılış, Bakı: Elm, 1981, s. 33-40.

33. Bünyadov T.Ə. Qızıl Qaya. Bakı: Gənclik, 1984, 204 s.

34. Bünyadov T.Ə., Ağayeva D.H. Azərbaycanda çörəkbişirmə qaydalarından: Qarabağ materialı əsasında // ATDM., III c., Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1960, s. 28-34

35. Bünyadova Ş.T. Nizami və etnoqrafiya. Bakı: Elm, 1992, 158 s.

36. Cavadov Q.C. Azərbaycanda ağacişləmə sənəti haqqında // AEM, III bur., Bakı: Elm, 1977, s. 141-159.

37. Cavadov Q.C. Azərbaycanda el köməyi adətləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 104 s.

38. Cəfərzadə İ.M. 1933-cü ildə Şamaxı-Nuxa ekspedisiyasının hesabatı. Azərb. MEA TİEA, inv. № 60.

39. Dadaşov R.R. Muğanın xalq yaşayış evlərinə dair / Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinə dair 1991-ci il çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransının məruzələrinin tezisləri. Bakı: BDU nəşri, 1992, s. 36-38.

40. Düma A. Qafqaz səfəri. Fransız dilindən tərcümə edənlər: Q.Paşayev, H.Abbasov. Bakı: Yazıçı, 1985, 142 s.

41. Dünyamalıyeva S.S. Azərbaycan geyim mədəniyyəti tarixi. Bakı: Elm, 2002, 448 s.

42. Engels F. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi // K.Marks və F.Engels. İkicildlik Seçilmiş Əsərləri. II c., Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1953, s. 167-328.

43. Əbdürrəşid əl-Bakuvi. Kitab təlxis əl-əsar və əcaib əl-məlik əl qəhhar («Abidələrin» xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri) / Tərcümə, müqəddimə və şərhlər akad. Z.Bünyadovundur. Bakı: Şur nəşriyyatı, 1992, 175 s.

44. Əfəndiyev R. Azərbaycan geyimləri tarixindən (XVIII əsrin baş geyimləri) // Azərb. SSR. EA-nın Məruzələri. 1956, № 9, s. 879-883.

45. Əfəndiyev R. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı (metal məmulatı və zərgərlik). Bakı: Azərnəşr, 1966, 38 s.

46. Əfəndiyev S., Rəcəbov A. Azərbaycan xalq təbabətindən. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1992, 144 s.

47. Əhmədov Ə.K. «Dədə Qorqud» dastanında bəzi yeməklər haqqında məlumat // Azərb. SSR. EA-nın Məruzələri. 1976, XXXII c., № 6, s. 97-100.

48. Əhmədov Ə.K. «Dədə - Qorqud» dastanında bəzi geyimlər haqqında // Azərb. SSR. EA-nın Məruzələri. 1979, XXXV c., № 2, s. 76-79.

49. Əhmədov N. Sovet Azərbaycanında tikinti materiallarının inkişafı: Memar. elm. namiz... dis. Bakı: 1965, 186 s.

50. Əhmədova X.Q. Qırxaçar cam haqqında / Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun 10 illiyinə həsr olunmuş Elmi Konfransının materialları. (1993-2003). Bakı: Nafta-Press nəşriyyatı, 2003, s. 150-151.

51. Əhmədova V.A. Azərbaycan təndirləri // Azərb. SSR. EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1984, № 1, s. 75-82.

52. Əliyev Q.C., Tağıyev Ə.M., Bayramov M.İ. Mədəniyyətşünaslığın əsasları. Bakı: Təbib, 1999, 201 s.

53. Əliyev Q.Ə. Azərbaycan nəqliyyatı və iqtisadiyyatı. Bakı: Elm, 2001, 244 s.

54. Əliyev Q.Ə. Cənubi Qafqazda quru yolların inkişafı (XIX əsrin sonu – XX əsrin ilk onilliklərı) // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2003, № 1, s. 124-133.

55. Əliyev Ə.T. Gürcüstan azərbaycanlılarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1995, 126 s.

56. Əliyev V.H. Babadərvişdə katakomba qəbri / Azərb. MEA TİEA. iş 6574, v. 6-7.

57. Əliyeva N.A. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində. Bakı: Çaşıoğlu, 1999, 244 s.

58. Ələkbərov Ə. Qara damlardan işıqlı evlərə // İnqilab və mədəniyyət, 1929, № 12, s. 42-43.

59. Əsədova Ə.A. Orta əsr Azərbaycan xalq geyimləri («Kitabi - Dədə Qorqud» dastanları əsasında) / Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik (elmi-nəzəri toplu), II bur., Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004, s. 58-69.

60. Əsədova S.D. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan zərgərlik incəsənəti. Bakı: Elm, 1978, 96 s.

61. Əyyubov F. Azərbaycan SSR-nin karst mağaraları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1978, 70 s.

62. Əzətinli Əmrah // Azərbaycan xalq dastanları.(toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov). Bakı: Yazıçı, 1980, s. 47-82.

63. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı: Elm, 1981, 376 s.

64. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. Bakı: Yazıçı, 1982, 692 s.

65. Hacıyev İ.A. Azərbaycanda maldarlığın formaları haqqında // AEM, III bur., Bakı: Elm, 1977, s. 27-38.

66. Hadıyeva K.G. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ənənəvi qadın bəzəkləri (tarixi-etnoqrafik tədqiqat): Tarix elm. namd. ... dis. avtoref. Bakı, 2005, 25 s.
67. Həsənov Ş.V. «Zaqafqaziya ölkəsi dövlət kəndlilərinin məişətinin öyrənilməsinə dair materiallar» Naxçıvan bölgəsi əhalisinin əkinçilik mədəniyyəti haqqında // Tarix və onun problemləri, 2004, № 3, s. 257-262.
68. Həvilov H.A. İnsan, məişət, mədəniyyət. Bakı: Gənclik, 1981, 74 s.
69. Həvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 1991, 256 s.
70. Hüseynov M.M. Uzaq daş dövrü. Bakı: Gənclik, 1973, 71 s.
71. Xəlilov C.Ə. Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və daş dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri. Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1959, 172 s.
72. Xəlilov C.Ə. Azərbaycanda tapılmış tunc kəmərlər // AMM., IV c., Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1962, s. 68-108.
73. Xəlilov C.Ə. Xınıslıda arxeoloji qazıntıların ilk nəticələri haqqında // AMM., VI c., Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1965, s. 78-90.
74. Xəlilov X.D. Qarabağın elat dünyası. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1992, 119 s.
75. Xudiyev N. Mahmud Kaşğarlının «Divan»ı haqqında düşüncələr // «Dirçəliş – XXI əsr», 2002, № 9 (55), s. 87-100.
76. İbrahimov F.Ə. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalişləmə sənəti (IX-XIII əsrlər). Bakı: Elm, 1988, 176 s.
77. İlkin Q. Bakı və bakılılar. Bakı: Zaman, 1998, 381 s.
78. İsayev Ə.İ. Şimal-şərqi Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Tarix elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı, 2005, 24 s.
79. İsmayılov Q.S. Azərbaycanın yeni Qobustanı // Elm və həyat, 1977, № 6, s. 6-8.
80. İsmayılov Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı: Elm, 1981, 63 s.
81. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi / Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akad-k Ziya Bünyadovundur. Bakı: Elm, 1993, 270 s.
82. Kazımov Y.M. Muğanın yaşayış evləri («Dirək üstü ev» tipi) / ÜİLKGİ-nin 70 illiyinə həsr olunmuş Elmi Konfransın materialları. Bakı: Elm, 1989, s. 182-183.
83. Kərimov T.M. XIX əsrdə Azərbaycanda su nəqliyyatı vasitələri // AEM, IV bur., Bakı: Elm, 1981, s. 41-48.
84. Kitabi - Dədə Qorqud. Bakı: Azərnəşr, 1962, 171 s.
85. Kitabi - Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
86. Koroğlu // Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri: 12 kitabda, II c., Dastanlar. Bakı: Yazıçı, 1987, s. 271-420.
87. Qasımova R.M. Zaqatala zonasında uşaqların fiziki tərbiyə şəraitinə dair // AEM., III bur., Bakı: Elm, 1977, s. 218-225.
88. Qaşqay S.M. Manna dövləti. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 107 s.
89. Qazıyev S.M. Qazax və Ağstafa rayonlarındakı arxeoloji və tarixi abidələr haqqında (1957-ci il) // AMM., IV c., Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1962, s. 140-170.

90. Qədirzadə H.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr. Bakı: Elm, 2003, 368 s.
91. Quliyev F.E. Qədim Azərbaycanda atçılıq: (Mis, Tunc və Dəmir dövrünün materialları əsasında); Tar. elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı, 2003, 29 s.
92. Quliyev H.A. Məişətimizdə adət və ənənələr. Bakı: Azərnəşr, 1976, 130 s.
93. Quliyev H.A. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Lahıc qəsəbəsində mis qab istehsalı // Azərb. SSR. EA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1962, № 1, s. 17-35.
94. Quliyev H.A., Bəxtiyarov A.S. Azərbaycanda qədim dini ayinlər və onların məişətdə qalıqları. Bakı: Azərnəşr, 1968, 110 s.
95. Quliyev Ş.A. Azərbaycanda çəltikçilik (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm, 1977, 138 s.
96. Quliyev Ş.A., Kərimov T.M. Azərbaycanın ənənəvi nəqliyyat vasitələri // Azərb. SSR. EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq suriyası. 1979, № 4, s. 65-73.
97. Qurbani // Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı: Elm, 1979, s. 203-260.
98. Mahmudov Y.M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı: Gənclik, 1985, 186 s.
99. Məhərrəmova S.S. Kiçik Qafqazın cənub-şərq rayonlarında (Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı, Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan) xalq nəqliyyatı vasitələri (minik-yük nəqliyyatı) // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2004, № 2, s. 222-231.
100. Məmmədov D.C. XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın maddi mədəniyyəti: Tar. elm. namd. ... dis. avtoref. Bakı, 2005, 23 s.
101. Məmmədov H.N. Muğanda məskunlaşmanın səciyyəsinə dair / Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu Saleh Mustafa oğlu Qazıyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş Elmi Sessiyanın materialları. Bakı: Elm, 1994, s. 155-157.
102. Məmmədov H.N. Muğanın maddi mədəniyyəti. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2001, 220 s.
103. Məmmədzadə K.M. Azərbaycanda inşaat sənəti (IV-XVI əsrlər). Bakı: Elm, 1978, 210 s.
104. Məmmədli G.Y. Türk xalqlarının mərasimləri (tıva, xakas və qaqauz türklərinin materialları əsasında tarixi-etnoqrafik tədqiqat): Tarix. elm. dok. ... diss. Bakı, 2006, 282 s.
105. Mustafayev A.N. Şirvan evlərinin təsnifinə dair // Azərb. SSR. EA-nın Məruzələri. 1968, XXIV c., № 5, s. 63-66.
106. Mustafayev A.N. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 116 s.
107. Mustafayev A.N. Şirvanda xalq nəqliyyatı vasitələri // AEM., III bur., Bakı, 1977, s. 123-140.
108. Mustafayev A.N. Şirvanın daşişləmə sənətinə dair // AEM., IV bur., Bakı: Elm, 1981, s. 61-78.
109. Mustafayev A.N. Dəvəçi bölgəsində məskunlaşmanın səciyyəsinə dair / 1991-ci il çöl tədqiqatlarının nəticələrinə həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransının məruzələrinin tezisləri. Bakı: BDU nəşri, 1992, s. 27-29.
110. Mustafayev A.N. Naxçıvan diyarının etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsi tarixindən // Naxçıvan MR-nin 75 illiyinə həsr olunmuş Bakı Universiteti Xəbərlərinin xüsusi buraxılışı. Bakı: BDU nəşri, 1999, № 3, s. 59-81.

111. Mustafayev A.N. Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Nurlan, 2001, 327 s.
112. Mustafayev A.N. İngiloyların maddi mədəniyyəti. Bakı: Çaşıoğlu, 2005, 223 s.
113. Mustafayev A.N., Cavadov Q.C. Qobustanda dəvəçiliyin etnoqrafik tədqiqinə dair // AEM., V bur., Bakı: Elm, 1985, s. 62-80.
114. Müseyibli N.Ə. Gəmiqaya. Bakı: Çaşıoğlu, 2004, 320 s.
115. Müseyibli N.Ə. Gəmiqayada qədim nəqliyyat vasitələrinin rəsmləri // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2003, № 2, s. 39-45.
116. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri / M.Ş.Şirəliyevin redaktəsi ilə. Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1962, 326 s.
117. Nəbiyev A.M. Keçmiş Borçalı qəzasında yaşayan azərbaycanlıların daimi məskənlərinin tip və formalarına dair (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri) // Azərb. SSR. EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1977, № 3, s. 100-106.
118. Nərimanov İ.H. 1960-cı ildə Sarıtəpədə arxeoloji qazıntılar // Tarix İnstitutunun Əsərləri, XVI c., Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1963, s. 81-98.
119. Nərimanov İ.H., Xəlilov C.Ə. Sarıtəpə arxeoloji qazıntıları (1956-cı il) // AMM., IV c., Bakı, Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1962, s. 6-67.
120. Nəsirli M.N. Azərbaycanın bəzi içkiləri haqqında // AEM., I bur., Bakı: Azərb. SSR.EA. Nəşriyyatı, 1964, s. 136-146.
121. Nəsirli M.N. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evləri. Bakı: Elm, 1975, 266 s.
122. Nəsirli M.N. Yaşayış evinin mənşəyinə dair // AEM., III bur., Bakı: Elm, 1977, s. 90-98.
123. Novruzov C.Ə. Yabanı bitkilərin azərbaycanlıların ənənəvi yeməkləri və xalq təbabəti sistemində yeri / Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun 10 illiyinə həsr olunmuş Elmi Konfransın materialları (1993-2003). Bakı: Nafta-Press, 2003, s. 120-121.
124 Okay Mustafa Nadir. Doğum kültürümüz «kırklama» // Tarih və Düşünce dergisi. Kasım – Aralık, İstambul, 2001, s. 66-69.
125. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti (e.ə. IV – b.e. III əsrləri). Bakı: Elm, 1982, 158 s.
126. Osmanov O.U. Məşhur səyyahlar və coğrafiyaşünaslar. Bakı: Azərnəşr, 1970, 131 s.
127. Paşayev A.Ə. Ordubadda meyvələrin qurudulmasının xalq üsulları haqqında // AEM., V bur., Bakı: Elm, 1985, s. 157-163.
128. Rəcəbli Q.Ə. «Kitabi – Dədə Qorqud» Azərbaycanın qədim və orta əsrlər geyimləri haqqında // Dil və Ədəbiyyat. Nəzəri, elmi, metodik jurnal, 2000, № 4 (29), s. 150-153.
129. Rəcəbli Q. Ə. «Kitabi – Dədə Qorqud» bir Azərbaycan xörəyi haqqında // AMEA-nın Məruzələri. 2000, № 1-3, LVI c., s. 206-210.
130. Rəcəbli Q. Ə. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan yeməkləri haqqında («Kitabi – Dədə Qorqud» dastanının materialları əsasında) / BSU əməkdaşlarının illik

elmi işlərinin yekunlarına həsr olunmuş konfrans məruzələrinin tezisləri. Bakı: BSU: «Kitab aləmi», 2003, s. 281.
131. Rəcəbova B.Ə. Azərbaycanın orta əsr qadın bəzəkləri (IV-XIII əsrlər). Bakı: Elm, 2000, 136 s.
132. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 114 s.
133. Rusca – azərbaycanca lüğət (P – Я). Bakı: Gənclik, 1985, 555 s.
134. Rüstəmov C.N. Töyrətəpədə kaşfiyyat qazıntısı // AMM., VI c., Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1965, s. 15-31.
135. Rzayev N.İ. Möcüzəli qərinələr. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1984, 120 s.
136. Rzayev N.İ. Əcdadların izi ilə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1992, 103 s.
137. Sabir M.Ə. Şerlər. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1961, 136 s.
138. Salamzadə Ə.V., Sadıqzadə Ə.Ə. XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda yaşayış binaları. Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1961, 168 s.
139. Salamzadə Ə.V., İsmayılov M.Ə., Məmmədzadə K.M. Şəki. Tarixi-memarlıq oçerki. Bakı: Elm, 1988, 240 s.
140. Sanılı H.K. Kəndimizin aran köçü. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1927, 32 s.
141. Sarabski H. Köhnə Bakı. Bakı: Azərnəşr, 1958, 156 s.
142. Səfərova D.S. Mil-Qarabağ düzünün keçmiş köçərilərinin etnoqrafiyası (Şahsevən tayfaları əsasında işlənmiş material) // Azərb. MEA. TİEA. f. 3632, siy. 23. c. 5-9.
143. Səlimov T.Q. Abşeron yeməklərinə dair // Azərb. EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. 1994, № 1-4, s. 147-152.
144. Siyasi tarix (mühazirə kursu): Ali məktəblər üçün dərslik. I hissə, Bakı: «Şur» nəşriyyatı, 1995, 180 s.
145. Şah İsmayıl // Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri: 12 kitabda. II kitab. Dastanlar. Bakı: Yazıçı, 1987, s. 237-270.
146. Şair Çoban Əfqan. Bakı: Azərnəşr, 1955, 43 s.
147. Şardən J. Səyahətnamə / V.Aslanovun tərcüməsi. Bakı: Elm, 1994, 93 s.
148. Tahir – Zöhra // Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı: Elm, 1979, s. 23-69.
149. Tərlanov M., Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələri. Bakı: Azərbaycan SSR. siyasi və elmi bilikləri yayan cəmiyyət, 1959, 52 s.
150. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə (arxeoloji qazıntı materialları əsasında). Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı, 1961, 160 s.
151. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1988, 192 s.
152. Verdiyev Z. Maldarlıq (qaramal). Bakı: Maarif, 1965, 198 s.
153. Veysəlova V.R. Azərbaycan məhəbbət dastanları etnoqrafik mənbə kimi. Bakı: Elm, 2003, 168 s.
154. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 223 s.
155. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr, 1993, 157 s.

156. Vəliyev F.İ. «Durma» xalq yaşayış evi tipi haqqında // Azərbaycan SSR. EA-nın Məruzələri. 1987, XLIII c., № 12, s. 72-75.

157. Vəliyev F.İ. Gəncə zonasında yaşayış evlərinin tikintisi ilə əlaqədar olan bəzi xalq adətləri haqqında / Kirovabadın (indiki Gəncə) maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr edilmiş II Elmi Konfransın materialları. Bakı: Elm, 1987, s. 43-45.

158. Vəliyev F.İ. Azərbaycan yeməkləri haqqında (Qazax və Tovuz rayonlarının materialları əsasında) / Gənc alimlərin Böyük Vətən müharibəsində Sovet xalqının qələbəsinin 40 illiyinə həsr olunmuş II Elmi Konfransının materialları. II hissə. Bakı: Elm, 1987, s. 294-298.

159. Vəliyev F.İ. XIX əsrdə Azərbaycanın qərb zonasında köç və köç yolları haqqında // Azərb. SSR. EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1989, № 2, s. 76-82.

160. Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ənənəvi qadın baş geyimləri (qərb zonasının materialları əsasında) / ÜİLKGİ-nin 70 illiyinə həsr olunmuş Elmi Konfransın materialları. Bakı: Elm, 1989, s. 57-59.

161. Vəliyev F.İ. Nehrə // Elm və həyat jurnalı. 1989, № 11, s. 19-20.

162. Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın qərb zonasının qadın bəzəkləri / Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinə dair 1991-ci il çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransının məruzələrinin tezisləri. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1992, s. 35-36.

163. Vəliyev F.İ. Azərbaycanın qərb zonasının məskunlaşma tarixindən // Elm və Təhsil Mərkəzi «Təfəkkür» Universitetinin Elmi Əsərlər bülleteni. I hissə. Bakı: Təbib nəşriyyatı, 1996, s. 189-196.

164. Vəliyev F.İ. Azərbaycanın qərb bölgəsi əhalisinin yaşayış məskənləri (XIX əsr – XX əsrin əvvəlləri) // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2003, № 2, s. 216-224.

165. Vəliyev F.İ. Azərbaycanda ev tikintisi ilə bağlı xalq adətləri // Tarix və onun problemləri. 2004, № 3, s. 251-256.

166. Vəliyev F.İ. Azərbaycan xalq geyimləri tarixindən // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2004, № 1, s. 239-247.

167. Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın qərb bölgəsinin ənənəvi əlaqə vasitələri (yollar və rabitə) // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2004, № 2, s. 211-218.

168. Vəliyev F.İ. Məişət qabları maddi mədəniyyət göstəricisi kimi // Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Universitetinin Xəbərləri. Humanitar və təbiət elmləri seriyası. 2005, № 2, s. 323-331.

169. Vəliyev F.İ. XIX əsr və XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın ənənəvi kişi baş və ayaq geyimləri // Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. 2006, II c., № 1, s. 28-35.

170. Vəliyev F.İ. Zaqatala bölgəsinə etnoqrafik səfər // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2005, № 1, s. 171-181.

171. Vəliyev F.İ. Azərbaycan yeməkləri: tarixi və etnoqrafik xüsusiyyətləri // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. 2005, № 5-6, s. 197-208.

172. Vəliyev F.İ., Kərimov T.M. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın qərb zonasının minik-yük nəqliyyat vasitələri / Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu Saleh Mustafa oğlu Qaziyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş Elmi Konfransın materialları. Bakı: Elm, 1994, s. 196-198.

173. Vurğun S. Əsərləri: 6 cilddə. III c., Bakı: Azərb. SSR. EA. Nəşriyyatı. 1961, 584 s.

174. Vurğun S. Əsərləri: 7 cilddə. I c., Bakı: Elm, 1985, 448 s.

175. Zərdabi H.B. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1960, 476 s.

Rus dilində

176. Абдуллаев А.И. О традиционных жилищах азербайджанцев Шеруро-Дараллагезского уезда Эриванской губернии в XIX – начале XX века. / Материалы научной сессии по итогом научно-исслед. работ за 1973 г. Баку: Элм, 1974, с. 45-48.

177. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1965, 621 с.

178. Абдурахманов Б.Э. Транспорт и его влияния на развитие и размещение производство Азербайджанской ССР. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1966, 174 с.

179. Абелов Н.А. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии / МИЭБГКЗК, т. VI, ч. II, Тифлис: 1887, с. 1-335.

180. Абелов Н.А. Экономический быт государственных крестьян Елисаветпольского уезда Елисаветпольской губернии / МИЭБГКЗК, т. VII, Тифлис: 1887, с. 1-140.

181. Абибуллаев О.А. Первые итоги раскопок холма Кюльтепе / Тезисы докл. и сообщ. науч. сессии, посвящ. экспозиции по истории Азербайджана с древнейших времен до X в. Баку: 1956, с. 43-44.

182. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.

183. Авалиани С.Л. Крестьянский вопрос в Закавказье. т. IV, Одесса, 1920, 229 с.

184. Агаев Г.Г. Шахтахты в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку: Агрыдаг, 2002, 199 с.

185. Агамалиева С.М. Гончарство Азербайджана: Историко-этнографическое исследование. Баку: Элм, 1987, 136 с.

186. Агамалиева С.М. Традиционная пища азербайджанцев и ее влияние на пищу народов Кавказа / Международная научная конференция «Археология и Этнография Кавказа». Баку: 2000, с. 187-188.

187. Агамалиева С.М. Традиционная утварь в связи с приготовлением и хранением пищи и напитков // Археология и этнография Азербайджана. 2004, № 1, с. 224-232.

188. Агамалиева С.М. К вопросу об изготовлении кирпича народным способом // Археология и этнография Азербайджана. 2004, № 2, с. 198-210.

189. Агаширинова С.С. Материальная культура лезгин XIX – начало XX вв. М.: Наука, 1978, 340 с.

190. Адлер Б.Ф. Возникновение одежды: Очерк. СПб.: Худож. типо-литография А.К.Вейермана, 1903, 80 с.

191. Азербайджанцы: Историко-этнографический очерк. Баку: Чашыоглы, 1998, 299 с.

192. Азербайджанская кулинария. Баку: Азернешр, 1982, 182 с.

193. Алекперов А.К. У айрумов // Изв. ООИА., 1927, № 5, с. 230-258.

194. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1960, 250 с.

195. Алекперов А.К. Женская одежда Азербайджана // Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1960, с. 118-133.

196. Алекперов Ф.У. Охрана здоровья в средневековом (X-XVIII вв.) Азербайджане. Баку: Иршад, 1999, 97 с.

197. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.

198. Алиев К.Г. Кавказская Албания (I в. до н. э. – I в. н. э.). Баку: Элм, 1974, 363 с.

199. Алиев К.Г. Античная Кавказская Албания. Баку: Азернешр, 1992, 238 с.

200. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке (перевод с английс. Ю.В.Готье). Л.: 1937, 306 с.

201. Андроников И.З. Скотоводство в Закавказском крае / СМИЭБГКЗК., т. V, часть I, Тифлис: Типография А.А.Михельсона, 1888, с. 157-278.

202. Араксий И.Ф. В Закавказье. СПб.: 1910, 137 с.

203. Асанов Ю.Н. Поселения, жилища и хозяйственные постройки балкарцев (второе половине XIX – 40-е годы XX века). Нальчик, Эльбрус, 1976, 118 с.

204. Асланов Г.М. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура / КСИИМК. вып. 60, М.: 1955, с. 63-72.

205. Асланов Г.М., Вахидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР., 1959, 188 с.

206. Асланов Г.М., Голубкина Т.И., Садыгзаде Ш.Г. Каталог золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР., 1966, 68 с.

207. Ахмедова В.А. Традиционное хлебопечение в Азербайджане. Баку: Изд-во «Маариф», 1997, 140 с.

208. Ашурбейли С.Б. Очерк истории средневекового Баку (VIII – начало XIX вв.). Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР., 1964, 336 с.

209. Бабаев И.А. Великий шелковый путь и Азербайджан / Великий шелковый путь и Азербайджан: вчера, сегодня, завтра. Сборник статей посвященной Международного конференции по развитию транспортного коридора Европа-Кавказ-Азия. Баку: Изд-во «Университет Азербайджан», 1998, с. 16-30.

210. Бабаян Е.Н. Азербайджанская народная одежда Карабаха конца XIX – начале XX века // Известия АН. Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1973, № 4, с. 80-90.

211. Багирова Р.Г. Возникновение и развитие телеграфа в дореволюционном Азербайджане // Известия АН. Азерб. ССР. Серия экономика. 1968, № 3, с. 61-65.

212. Бакинский справочный календарь на 1897 г. Баку, 1896.

213. Байерн М. О древних сооружениях на Кавказе / ССК., т. 1. Тифлис, 1871, с. 298-325.

214. Башенев Н. Транспортные средства или способы перевозки тяжестей в Закавказье. Газета «Кавказ», 1881, № 261.

215. Бежанов М. Евреи в с. Варташен Нухинского уезда Елисаветпольской губернии / СМОМПК, вып. XVIII, отд. 3. Тифлис, 1894, с. 111-227.

216. Белинский В.Г. Полное собранные сочинение. т. X. М.: Изд-во АН. СССР, 1956, 474 с.

217. Белицер В.Н., Маслова Г.С. Против антимарксистский извращений в изучении одежды // СЭ, 1954, № 3, с. 3-11.

218. Березин И.Н. Путешествие по Дагестану и Закавказью. 2-ое издание. часть III, Казан: Университетской типографии, 1850, 128 с.

219. Богданов Л.Ф. Персия в географическом, религиозном, бытовом, торгово-промышленном и административном отношении. СПб.: Первая Центральная «Восточная» электро-печатия И.Бораганского, 1909, 146 с.

220. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. М.: Наука, 1973, 283 с.

221. Броневский С.Б. Новейшия географическия и историческия известия о Кавказе. часть I, М.: 1823, 352 с.

222. Буниятов Т.А. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР. 1957, 138 с.

223. Буниятов Т.А. Коневодство в Азербайджане / Международная научная конференция «Археология и этнография Кавказа». Баку: Элм, 2000, с. 167-168.

224. Буниятов Т.А., Гусейнов М.М. Результаты археологических поездок в Акстафинский и Казахский районы в 1955 г. / Материалы по истории Азербайджана. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР., 1957, с. 183-198.

225. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. СПб.: Типография Императорской АН., 1869, ч. III, 620 с.

226. Варавин П.С. Летние и зимние пастбища Закавказского края / СМИЭБГКЗК, т. V, ч. 1. Тифлис: Типография А.А.Михельсона, 1888, с. 69-156.

227. Васильева Г.П. Туркмени – нохурли // СЭС, вып. 1. М.: Изд-во АН. СССР, 1954, с. 82-215.

228. Васильева Г.П. Магические функции детских украшений у туркмен // Древные обряды, верования и культы народов Средней Азии (отв. ред. В.Н Басилов). М.: Наука, 1986, с. 182-195.

229. Велиев (Бахарлы) М.Г. Азербайджан (физико-географического, этнографического и экономического очерки). Баку: Изд-во Азерб. Совета Народ. Хоз-ва, 1921, 179 с.

230. Велиев Ф.И. О хозяйственных постройках в западной зоне Азербайджана в XIX – начале XX века / АЭИА (1985). Баку: Элм, с. 89-90.

231. Велиев Ф.И. О некоторых напитках Азербайджана (по материалам западной зоны) / МНКППИАЭНА, Баку: Билик, 1992, с. 224-225.

232. Велиев Ф.И. Материальная культура западной зоны Азербайджана в XIX – начале XX в. Баку: Элм, 1996, 166 с.

233. Велиев Ф.И. О возникновении поселений Нахичевани, содержащих в названии компоненты «дизе» и «мазра» / Историко-культурные и экономические связи народов Кавказа: прошлое, настоящее, будущее. Тезисы докладов Международной научной конференции, посвященной 80-летию Института истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра РАН. Махачкала, 2004, с. 60-62.

234. Велиев Ф.И. Некоторые этнографические особенности поселений городского типа в Азербайджане в XIX в. / Археология, этнография, фольклористика Кавказа (Материалы конференции). Баку: Нурлан, 2005, с. 211.

235. Вениаминов Б. Селение Салахлу и татарские сказки, записанные в нем / СМОМПК, вып. III, отд. 2, Тифлис: Изд-во Управления Кавказского учебного округа, 1883, с. 101-137.

236. Вермишев Х.А. Земледелие у государственных крестьян Закавказского края / СМИЭБГКЗК, т. IV, Тифлис: Типог. А.А.Михельсона, 1888, с. 1-560.

237. Вермишев Х.А. Джейранчельские казенные зимние пастбища Казахского и Елисаветпольского уездов Елисаветпольской губернии / МУКЛЗПИСК, т. II, ч. 1, Тифлис: Типог. К.П.Козловского, 1890, с. 1-199.

238. Вейс Герман. История одежды, вооружения, построек и утвары народов древнего мира // Восточные народы. т. 1, ч. 1, М.: Изд-во К.Солдатенкова, 1873, с. 186-228.

239. Витов М.В. Историко-географические очерки Заонежья XVI-XVII вв.: Из истории сел. поселений. М.: Изд-во Московск. Университета, 1962, 290 с.

240. Витрувий-Поллион М. Об архитектуре. Десять книг / Пер. с латинс., ред. и. введ. Л.В.Мимулина. Л.: Огиз соцэкгиз, 1936, 342 с.

241. Воробьев Н.И. Казанские татары. Казан: Татгосиздат, 1953, 380 с.

242. Воронина В.Л. Материалы по народной архитектуре Кашка-Дарьинской области Узбекской ССР // СЭС, вып. 2. М.: Изд-во АН. СССР, 1959, с. 299-351.

243. Гавилов Г.А. О некоторых видах народных средств передвижения в Азербайджане в конце XIX – начале XX века // «Ученые Записки АГУ. им. С.М.Кирова». Серия исторических и филосовских наук. 1967, № 8, с. 112-118.

244. Гавилов Г.А. Материальная культура Азербайджана конца XIX – начала XX в. (историко-этнографическое исследования по материалам Гянджабасарской зоны): Автореф. дисс. канд. ист. наук. Баку, 1969, 21 с.

245. Гаврилюк Н.А. Пища степных скифов // СА, 1987, № 1, с. 21-34.

246. Гаген-Торн Н.И. К методике изучения одежды в этнографии // СЭ. 1933, № 3. с. 118-129.

247. Гаджиева С.Ш. Материальная культура кумыков XIX-XX вв. Махачкала: Дагкнигоиздат, 1960, 170 с.

248 Гаджиева С.Ш. Материальная культура ногайцев в XIX – начале XX вв. М.: Наука, 1976, 227 с.

249. Гаджиева С.Ш., Османов М.О., Пашаева А.Г. Материальная культура даргинцев. Махачкала: Изд-во Дагестанской филиал АН. СССР, 1967, 300 с.

250. Ган К. Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе. ч. 1 / СМОМПК, вып. IV, отд. 1, Тифлис: Изд-во Управления Кавказского Учебного Округа, 1884, с. 3-248.

251. Гегешидзе М.К. Грузинский народный транспорт (сухопутные средства перевозки). Тбилиси: 1956, 210 с.

252. Геевский В.Н. Нижне-Караязские казенные зимние пастбища Казахского уезда Елисаветпольской губернии / МУКЛЗПИСК, т. III, ч. 1, Тифлис: Типог. К.П.Козловского, 1895, с. 85-206.

253 Гейбуллаев Г.А. Традиционные обычаи в Азербайджане, связанные с постройкой жилища // Известия АН. Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1971, № 2, с. 77-84.

254. Гейдаров М.Х. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР. 1967, 200 с.

255. Географическое сочинение XIII в. на персидском языке (пер. Н.Д.Миклухо-Маклая) // Ученые записки Института Востоковедения. т. IX, 1954. с. 196-211.

256 Гербер И.Г. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря – 1728 г. // История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы. М.: Изд-во Восточной литературы, 1958, с. 60-120.

257. Герзи Г. Путешествие в южные провинции России, прилежащие к Каспийскому и Черному морям // Отечественные записки, 1889, № 4, с. 4-32.

258. Геродот. История в девяти книгах. т. I, кн: 1-4, М.: 1988, 334 с.

259. Герсеванов М.Н. Сеть главнейших дорог Закавказского края / ССК, т. I, Тифлис: Типог. Главного Управления Наместника Кавказского, 1871, с. 1-32.

260. Герсеванов М.Н. Общий обзор каменных строительных материалов в Кавказском и Закавказском крае / ССК, т. II, Тифлис: Типог. Главного Управления Наместника Кавказского, 1872, с. 345-348.

261. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука / Редакция, вступительная статья и примечания Н.П.Шастиной. М.: Гос. изд-во Географической литературы, 1957, с. 83-194.

262. Гласко А.А. Казенные летние пастбища Тарсчайского и Акстафинского районов Казахского уезда Елисаветпольской губернии / МУКЛЗПИСК, т. III, ч. 1, Тифлис: Типог. К.П.Козловского, 1895, с. 107-247.

263. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе. т. III, ч. 1, СПб.: 1785, 336 с.

264. Григорьев В.Г. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб.: Типог. Департамента Внешней Торговли, 1833, 264 с.

265. Гроссгейм А.А. Дикие съедобные растения Кавказа. Баку: Изд-во Аз. ФАН, 1942, 71 с.

266. Грузины // Большая Советская Энциклопедия. т. 13, М.: Государственное Научные Изд-во «Большая Советская Энциклопедия». 1952, с. 107-109.

267. Губогло С.С. Семейная обрядность гагаузов в XIX – начале XX в. Кишинев: Штиинца, 1983, 198 с.

268. Гулиев Г.А., Керимов Э.А. О некоторых этнографических аспектах преобразования сельского жилища азербайджанцев за годы Советской власти // Известия АН. Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1985, № 3, с. 89-97.

269. Гуммел Я.И. Археологические очерки: Сборник статей. Баку: Изд-во Аз. ФАН, 1940, 164 с.

270. Гусейнов М.М. Древний палеолит Азербайджана. Баку: Элм, 1985, 95 с.

271. Даданов Н.Р. Некоторые сведения об азербайджанцах Дагестана (поселения) / АЭИА (1985). Баку: Элм, 1986, с. 97-99.

272. Даданов Н.Р. Некоторые сведения о материальной культуре азербайджанцев Дагестана (пища и напитки) / Материалы II Научной Конференции молодых ученых, посвященной 40-летию Победы Советского народа в Великой Отечественной войне. ч. II. Баку: Элм, 1987, с. 348-353.

273. Даль В. Тольковый словарь живого великорусского языка. т. I, М.: ГИС, 1955, 669 с.

274. Деминский Ф.А. Некоторые сведения о Кабаристанском полицейском участке Шемахинского уезда Бакинской губернии // Записки КОИРГО, кн: XXII, вып. 2, Тифлис: 1901, 70 с.

275. Девону луготит турк. Индекс-лугат. Тошкент, Узбекстон ССР. «ФАН» нашрийети, 1967, 545 с.

276. Джавадова Э.Ю. Г.Б.Зардаби о традиционным жилище азербайджанского народа / АЭИА (1980-1981 гг). Баку: Элм, 1986, с. 125-130.

277. Джафарзаде И.М. Циклопические сооружения Азербайджана // Труды Аз. ФАН, т 55, 1938, с. 5-54.

278. Джафарзаде И.М. Следы древнейшей культуры человека на территории Азербайджана / ССИА, вып. I. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР. 1949, с. 15-33.

279. Джафарзаде И.М. Древнейший период истории Азербайджана (по археологическим данным) // Очерки древней истории Азербайджана. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР. 1956, с. 7-56.

280. Джафарзаде И.М. Кобыстан: Наскальные изображения. Баку: Элм, 1973, 347 с.

281. Джебраилова М.А. Национальная пища Азербайджана / МСПИАЭИ в 1970 г. в Азербайджане: Тезисы докладов. Баку: Элм, 1971, с. 42.

282. Джикиев А. Туркмены юго-восточного побережья Каспийского моря. Ашхабад: Изд-во АН. Туркм. ССР., 1961, 155 с.

283. Джон А.А. Материальная культура дунган: поселения, усадьба, жилище. Фрунзе: Илим, 1986, 158 с.

284. Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота: Тексты. М.: Наука, 1982, 455 с.

285. Дренякин И.Т. Описание Ширвана – 1796 г. // История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы. М.: Изд-во Восточной литературы, 1958, с. 157-172.

286. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. т. I, кн. 2, СПб.: Типог. Департамента уделов, 1871, 424 с.

287. Евецкий О.С. Статистический описания Закавказского края с присовокуплением статьи. Политическое состояние Закавказского края в исходе XVIII века и сравнение с нынешним. т. I, ч. 1, СПб.: 1835, с. 3-54.

288. Егиазаров С.А. Исследование по истории учреждении в Закавказье: часть 1. Сельская община. Казань: 1889, 336 с.

289. Ерицов А.Д. Исторический очерк торговых путей сообщений в древнем Закавказье / ССК, т. I, Тифлис: 1871, с. 33-57.

290. Ерицов А.Д. Экономический быт государственных крестьян Казахского уезда Елисаветпольской губернии / МИЭБГКЗК, т. II, вып. 3, Тифлис: 1886, с. 1-265.

291. Ефименко П.П. Первобытное общество: Очерки по истории палеолитического времени. Л.: Гос. соц-эконом. изд-во, 1938, 632 с.

292. Жуковская Н.Л. Пища кочевников Центральной Азии (к вопросу об экономических основах формирования модели питания) // СЭ, 1979, № 5, с. 64-75.

293. Жуковская Н.Л. Судьба кочевой культуры. М.: Наука, 1990, 112 с.

294. Задыхина К.Л., Сазонова М.В. Мужская одежда узбеков Хорезма конца XIX – начале XX в. // Костюм народов Средней Азии. М.: Наука, 1979, с. 151-169.

295. Зардаби Г.Б. Избранные статьи и письма. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР., 1962, 488 с.

296. Згленицкий В.К. Кустарное производство золотых и серебряных изделий Бакинском районе и Дагестане и предлагаемые меры для упорядочения и развития оного / Труды Первого съезда деятелей по кустарной промышленности Кавказа. Тифлис: 1902, с. 56-78.

297. Зелинский С.П. Экономический быт государственных крестьян Зенгезурском уезде Елисаветпольской губернии / МИЭБГКЗК, т. IV, ч. 1. Тифлис: 1886, с. 1-220.

298. Зелинский С.П. Культура длинного лука в Бакинском уезде // КСХ, 1897, № 203, с. 761-763.

299. Зубарев Д. Казахская дистанция / ОРВЗК, часть II, СПб.: Типог. Департанмента Внейшей Торговли, 1836. с. 213-248.

300. Зубарев Д. Карабахская провинция / ОРВЗК, часть III, СПб.: Типог. Департанмента Внейшей Торговли, 1836, с. 255-322.

301. Зубов П.П. Картина Кавказского края, принадлежавшего России и сопредельных оному земель: в историческом, этнографическом, статистическом, финансовом и торговом отношениях. часть IV, СПб.: 1835, 268 с.

302. Ибрагимов К.М. О традиционном транспорте в зоне Шеки // Изве тия АН. Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1980, № 2, с. 85-89.

303. Измайлова А.А. К вопросу о карадамах на территории Азербайджанской ССР в XIX – начале XX в. // АЭС., вып. 1. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1964, с. 161-176.

304. Измайлова А.А. О народной одежды населения юго-восточных районов Азербайджана // Известия АН. Азерб. ССР. Серия общественных наук. 1964, № 4, с. 93-101.

305. Измайлова А.А. Материалы этнографической экспедиции по народной одежде в Казахском и Таузском районах / АЭИА (1973 г.). Баку: Элм, 1974, с. 77-82.

306. Измайлова А.А. Женская народная одежда Закатальской зоны в конце XIX – начале XX века // Известия АН. Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1974, № 4, с. 83-92.

307. Измайлова А.А. К истории развития жилищ юго-восточных районов Азербайджана // АЭС, вып. 3. Баку: Элм, 1977, с. 105-122.

308. Измайлова А.А. О народной одежды Нахичеванской зоны в XIX – начале XX века // Известия АН. Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1981, № 2, с. 83-91.

309. Измайлова А.А. Женские головные уборы Азербайджана // АЭС, вып. IV. Баку: Элм, 1981, с. 93-105.

310. Измайлова А.А. Рыболовство в Азербайджане в XIX – начале XX века // АЭС, вып. V. Баку: Элм, 1985, с. 48-61.

311. Измайлова А.А. Народная одежда Азербайджана и ее стилизация для танцевальных костюмов // Музей Истории Азербайджана – 2005. Под. ред. Н.Велиханлы. Баку: Элм, 2005, с. 174-185.

312. Ильина М.И. Древнейшие типы жилищ Закавказья. М.: Изд-во Академии Архитектуры СССР, 1946, 48 с.

313. Ионе Г.И. Глиняные сосуды-сопожки из Мингечаура // МКА., т. III, Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1953, с. 36-60.

314. Ионева О.В. Жилые и хозяйственные постройки якутов / ТИЭ. НС. т. XVIII. М.: 1952, с. 243-254.

315. Исмаилов Г.С. О некоторых каменных сосудах из древних памятников Азербайджана // МКА., т. II, Баку: Элм, 1973, с. 90-101.

316. Исмаилов Г.С. Археологическое исследование древнего поселения Баба-Дервиш. Баку: Элм, 1977, 102 с.

317. Исмизаде О.Ш. О ювелирной ремесле в древней Кавказской Албании // МКА., т. VII, Баку: Элм, 1973, с. 277-317.

318. История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв: Архивные материалы. М.: Изд-во Восточной литературы, 1958, 371 с.

319. Кавказский календарь на 1854 г. Тифлис: Изданий от канцелярии наместника Кавказского, 1853, 534 с.

320. Кавказский календарь на 1874 г. Тифлис: 1873, 250 с.

321. Кадиров Ф.В. О развитии ювелирного ремесла в Кабале // Известия АН. Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1983, № 2, с. 67-76.

322. Калантар А. Молочное хозяйство на Кавказе // КСХ, Тифлис: 1901, № 401, с. 602, 604.

323. Калашев Н. Местечко Сальян Джеватского уезда Бакинской губернии / СМОМПК, вып. V, отд. 1. Тифлис: 1886, с. 66-171.

324. Калугин И.И. Исследование современного состояния животноводство Азербайджана: Зебу и крупный рогатый скот. Тифлис: 3-я типог. Полиграфтреста ВСНК Грузии, 1929, 319 с.

325. Каминская Н.М. История костюма. М.: Леспромбытиздат, 1986, 168 с.

326. Каракаш Н. За Кавказским хребтом. Очерки природы и быта. СПб.: Библиотека иност. литературы, 1904, 128 с.

327. Каракашлы К.Т. Об айрумах // Изв. ООИА, 1929, № 8, вып. 1, с. 3-43.

328. Каракашлы К.Т. Женская одежда населения Малого Кавказа (XIX – начале XX в.) // АЭС, вып. 1. Баку: Элм, 1964, с. 39-79.

329. Каракашлы К.Т. Материальная культура азербайджанцев северо-восточной и центральной зоны Малого Кавказа. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1964, 283 с.

330. Караулов Н.А. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане / СМОМПК, вып. XXIX, отд. 1. Тифлис: 1901, с. 3-73; вып. XXXI, отд. 1, Тифлис: 1902, с. 1-57; вып. XXXII, отд. 1, Тифлис: 1903, 1-64; вып. XXXVIII, отд. 1, Тифлис: 1908, с. 1-130.

331. Карашарлы А. Санитарно-бытовые очерки азербайджанской провинции. Сел. Агджабеди-Хальфараддин Агдамского уезда // Изв. ООИА, 1928, № 6, с. 47-66.

332. Керимов Т.М. Волокуша Азербайджана / МСПИАЭИ в 1970 г. в Азербайджане (май 1971). Баку: Элм, 1971, с. 39.

333. Керимов Т.М. Из истории транспортных средств Азербайджана // АЭС, вып. 5. Баку: Элм, 1985, с. 102-115.

334. Керимов Т.М. Народные транспортные средства Азербайджана в XIX – начале XX в. (историко-этнографическое исследование). Баку: Элм, 2004, 144 с.

335. Керимов Э.А. Очерки истории этнографии Азербайджана и русско-азербайджанских этнографических связей. Баку: Элм, 1985, 128 с.

336. Кёсаоглы. Кочевой быт Казахского уезда // ЭВА, № 10-11 (71-72) август-сентябрь, 1925, с. 96-102.

337. Кильчевская З.А. Азербайджанский женский костюм XIX века из селения Оджек Халданского района // МКА, т. II, Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1951, с. 184-200.

338. Книга Марко Поло. М.: Гос. изд-во географ. литературы, 1956, 376 с.

339. Кобешавидзе Я., Головня И. Город Нуха / СМОМПК, вып. XI, отд. 1, Тифлис: 1891, с. 89-102.

340. Кобычев В.П. Крестьянское жилища народов Азербайджана в XIX в. // КЭС, 1962, вып. 3, с. 3-68.

341. Кобычев В.П. Изменение материальной культуры народов Кавказа за годы Советской власти // Хозяйство и материальная культура народов Кавказа в XIX-XX века. М.: Наука, 1971, с. 5-32.

342. Ковалевская В.Б. Конь и всадник: Пути и судьбы. М.: Наука, 1977, 152 с.

343. Комиссаржевский Ф.Ф. История костюма. Минск: Изд-во Современный литератор, 1999, 496 с.

344. Корганов М.И. Исторический очерк пароходства на реке Куре / ССК, т. II, Тифлис: 1872, с. 68-74.

345. Косвен М.О. Очерки истории первобытной культуры. М.: Изд-во АН. СССР, 1957, 240 с.

346. Косвен М.О. Семейная община и патрономия. М.: Изд-во АН. СССР, 1963, 219 с.

347. Котляревский П.В. Экономический быт государственных крестьян северной части Кубинского уезда Бакинской губернии / МИЭБГКЗК, т. II, ч. 2, Тифлис: 1886, с. 289-446.

348. Кулиева М.В. Кибитка на эйлагах полукочевых тюрок Казахского уезда // Изв. ООИА, 1928, № 5, с. 172-180.

349. Курылев В.П. Хозяйство и материальная культура турецкого крестьянства: Новейшая время. М.: Изд-во Наука, 1972, 148 с.

350. Куфтин Б.А. Археологические раскопки в Триалете. т. I, Тбилиси: Изд-во АН. Груз. ССР, 1941, 231. с.

351. Лакоза И.И. Верблюдоводство. М.: Сельхозгиз, 1953, 312 с.

352. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. т. I, вып. 1. Греческие писатели. СПб.: Типог. Императорской Академии Наук, 1893, 552 с.

353. Легкобытов В. Ширванская провинция / ОРВЗК, ч. III, СПб.: Типог. Департамента Внешней Торговли, 1836, с. 33-171.

354. Марков Е. Россия в Средней Азии: Очерки путешествия по Закавказью, Туркмении, Бухаре, Самаркандской, Ташкентской и Фарганской областям Каспийскому морю и Волге. т. I. Побережья Кавказа. СПб.: Типог. М.М.Стасюлевича, 1901, с. 1-167.

355. Марко Поло. Путешествие. Л.: Художственная литература 1940, 314 с.

356. Маруневич М.В. Материальная культура гагаузов XIX – нач. XX в. Кишенев, Штиинца, 1988, 188 с.

357. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. тт. I-VII. Тифлис: 1885-1887.

358. Материальная культура таджиков верховьев Зеравшана. Душанбе: «Дониш», 1973, 297 с.

359. Материалы по районирования Азербайджанской ССР. т. IV, вып. I, Баку: Гостипография Красный Восток, 1928, 94 с.

360. Материалы по Грузии и Кавказа. вып. V, Тбилиси: 1937, 311 с.

361. Махмудов Ф.А., Мунчаев Р.М., Нариманов И.Г. О древнейших металлургии Кавказа // СА, 1968, № 4, с. 16-27.

362. Меджидова И.А. О поездках к падарам Ширвана на их зимние стоянки-кишлаги в 1947 г. и на летние стоянки-яйлаги в 1948 г. // НАИИ. НАНАР, ф. I, оп. 3, д. 1865.

363. Мехтиев А.М. Деревянное зодчество Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 110 с.

364. Мехтиев А.М. Сельское поселение Азербайджана / МНКППИАЭНА, Баку: Билик, 1992, с. 229-231.

365. Мехтиев А.М. Народная жилища Азербайджана: с древнейших времен до начала XX века. Тебриз, 2001, 334 с.

366. Мещанинов И.И. О пользование этнографическим материалом при археологических работах // Изв. ООИА, 1928, № 5, с. 80-87.

367. Мец А. Мусульманский Ренессанс. М.: Наука, 1966, 458 с.

368. Миллер Б.Ф. Персидско-русский словарь. М.: ГИС, 1960, 668 с.

369. Мустафаев А.Н. О древнем типе жилья в Кобыстане // Известия АН. Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1970, № 3-4, с. 188-196.

370. Мустафаев И.Д. Селекция пшеницы в Азербайджане. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1956, 108 с.

371. Мухиддинов И.М. Обычаи и обряды, связанные со строительством жилища у припамирский народностей в XIX – начале XX в. // Этнография Таджикстана: сборник статей / Отв. ред. Б.А.Литвинский. Душанбе: «Дониш», 1985, с. 24-29.

372. Набиев А.М. Поселение и жилища азербайджанцев Грузии в конца XIX – начале XX вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Тбилиси: 1981, 29 с.

373. Надеждин П.П. Кавказский край. Природа и люди. Тула: Типография и литография Е.И.Дружининой, 1895, 449 с.

374. Надеждин П.П. Кавказский край. Природа и люди. Тула: 1901, 520 с.

375. Нариманов И.Г. Святилища (пир) в западном Азербайджана // Доклады АН. Азерб. ССР. 1960, № 2, с. 207-209.

376. Нариманов И.Г. Археологические исследования поселения Шомутепе в 1963 г. // Археологические исследования в Азербайджане. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1965, с. 45-53.

377. Нариманов И.Г. Глиняные штампы из Западного Азербайджана // МКА, т. VII, Баку: Элм, 1973, с. 114-130.

378. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 260 с.

379. Нариманов И.Г., Исмаилов Г.С. Акстафинские поселение близ г. Казаха // СА, 1962, № 4, с. 149-156.

380. Нариманов И.Г., Махмудов Ф.Р. Энеолитические памятники на Мугани // Известия АН. Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1967, № 2, с. 88-96.

381. Народы Кавказа. т. I. М.: Изд-во АН. СССР, 1960, 612 с.

382. Народы Кавказа. т. II. М.: Изд-во АН. СССР, 1962, 684 с.

383. Насирли М.Н. Сельские поселения и крестьянские жилища Нахичеванской АССР. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1959, 140 с.

384. Насирли М.Н. Об азербайджанских постройках круглого плана // АЭС, вып. 2, Баку: Элм, 1965, с. 86-96.

385. Насирли М.Н. Крестьянские хозяйственные и бытовые постройки Азербайджана / МСПИАЭИ 1964 года в СССР: Тезисы докладов. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1965, с. 187.

386. Насирли М.Н. О поселениях скученного типа Куба-Хачмасской зоны / АЭИА (1975 г.). Баку: Элм, 1978, с. 100-105.

387. Никифоров Н.К. Экономический быт государственых крестьян западной части Нахичеванского уезда Эриванской губернии / МИЭБГКЗК, т. I, ч. V, Тифлис: 1885, с. 559-640.

388. Новрузлу А.И. Позднесредневековое ремесло Азербайджана (XVI-XVII вв.). Баку: Элм, 2000, 647 с.

389. Обозрение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. чч. I-IV. СПб.: Типог. Департамента Внешней Торговли, 1836: ч. I- 405 с.; ч. II- 407 с.; ч. III – 397 с.; ч. IV – 407 с.

390. Огранович И. Сведения о Шахсеванах // КК на 1871 г. Тифлис: 1870, с. 66-84.

391. Олеарий А. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно / Ввдение, перевод, примечания и указатель А.М.Ловягина. СПб.: Издание А.С.Суворина, 1906, 582 с.

392. Пантюхов И.И. О пещерных и позднейщих жилищах на Кавказе. Тифлис: 1896, 137 с.

393. Парвицкий А.В. Численной состав государственных крестьян / СМИЭБГКЗК. т. II, Тифлис: Типог. Я.И.Либермана, 1887, с. 84-216.

394. Пашаев А.А. Город Ордубад в XIX – начале XX вв. Баку: Элм, 1998, 199 с.

395. Петриченко К.Н. Некоторые сведения о портах Каспийского моря / ССК, т. II, Тифлис: Типог. Главная Управления Наместника Кавказского, 1872, с. 65-67.

396. Пиралов А.С. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. Тифлис: 1900, 50 с.

397. Пиотровский Б.Б., Флиттнер Н.Д. История техники Древнего Двуречья // Очерки по истории техники Древнего Востока. М-Л.: Изд-во АН. СССР, 1940, 352 с.

398. Полиевктов М.А. Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу. Тифлис: 1935, 222 с.

399. Путешественники об Азербайджане. т. I. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1961, 499 с.

400. Раджабов Г.А. Пережитки сельско-общинного быта в дореволюционном Азербайджане (этнографическое исследование по материалам Ширвана): Автореф. дис. канд. ист. наук. Баку: 1966, 28 с.

401. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т. III, ч. 2, СПб.: Изд-во Восточной литературы, 1905, 2204 столб.

402. Резников И.И. Питание сельского населения Азербайджана // ЭВА, 1925, № 8-9, с. 156-169.

403. Рзаева С.Х. Этнографические сведения об азербайджанцах в трудах западноевропейских путешественников XIII-XVIII вв.: Автореф. дисс. канд. ист. наук. Баку: 2005, 23 с.

404. Робакидзе И.А. Поселения как источник изучения общественного быта / Труды VII Международного Конгресса антропологических и этнографических наук. М.: 1964, т. V, с. 1-10.

405. Рустамов Я.А. О поселении и крестьянском жилище азербайджанцев Карабахской зоны // АЭС, вып. 2, Баку: Элм, 1965, с. 112-131.

406. Сазонова М.В. Ритуальная чаша чилкалит // Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. Л.: Наука, 1978, с. 68-70.

407. Саламзаде А.В. Градостроительство Азербайджана в XVI-XIX вв. // Искусство Азербайджана. т. VII, Баку: 1959, с. 160-197.

408. Салимов Т.К. О ритуальной пище Апшерона / Тезисы докладов конференции «Великий Октябрь и развития археологической и этнографической науки в Азербайджане». Баку: Элм, 1988, с. 167-168.

409. Саркисов А.В. Архитектура народного жилища нагорных районов Азербайджана // Архитектура Азербайджана. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1952, с. 557-605.

410. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. вып. I-XLIV. Тифлис: 1881-1915; вып. XLV-XLVI. Махачкала: 1926-1929.

411. Сборник сведений о Кавказе. т. I. / под. ред. Н.Зейдлица. Тифлис: Типог. Главного Управления Наместника Кавказского, 1871, 342 с.

412. Сборник сведений о Кавказе. т. II. / под. ред. Н.Зейдлица. Тифлис: Типог. Главного Управления Наместника Кавказского, 1872, 113 с.

413. Сборник статистический сведений о Кавказе / Под. ред. Н.И.Воронова. т. I, Отд. I, гл. IV. Тифлис: Главного управления Наместника Кавказского и Меликова и К^0. 1869, с. 3-97.

414. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. тт. I-VII. Тифлис: 1887-1888.

415. Сегаль И.Л. Крестьянское землевладения в Закавказье. Тифлис: 1912. 154 с.

416. Союнова А. Обряды, связанные с рождением детей у городского населения Туркменистана // Очерк этнографии населения южного Туркменистана. Ашхабад: Ылым, 1979, с. 63-75.

417. Степанов И. Закатальский округ / СМОМПК, вып. XI. Тифлис: 1891, с. 266-302.

418. Студенецкая Е.Н. Одежда народов Кавказа (о собирании материалов для Кавказского историко-этнографического атласа) // СЭ, 1967, № 3, с. 16-27.

419. Студенецкая Е.Н. Архивные документы как источник изучения материальной культуры народов Северного Кавказа // Хозяйство и материальная культура народов Кавказа в XIX-XX вв. вып. I, М.: Наука, 1971, с. 73-96.

420. Страбон. География в 17 книгах / Пер. и комментар. Т.Т.Стратановского. М.: 1964, 943 с.

421. Сумбадзе Л.З. Грузинские дарбази. Тбилиси: Заря Востока, 1960, 42 с.

422. Сумбатзаде А.С. Селькое хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку: Изд-во АН. Азербайджана, 1958, 364 с.

423. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку: Изд-во АН. Азерб. ССР, 1964, 501 с.

424. Сумбатзаде А.С. Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. М.: Наука, 1972, 254 с.

425. Сухарева О.А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии // СЭС, вып. 1, М.: Изд-во АН. СССР, 1954, с. 299-353.

426. Сухарева О.А Вопросы изучения костюма народов Средней Азии // Костюм народов Средней Азии. М.: Наука, 1979, с. 3-13.

427. Торчинская Э.Г. Мужская одежда азербайджанцев XIX – начале XX в. по собранию Государственного музея этнографии народов СССР // Хозяйство и материальная культура народов Кавказа XIX-XX вв. М.: Наука, 1971, вып. 1, с. 136-154.

428. Традиционное мировозрение тюрков Южной Сибири: Пространство и время. Вещний мир / Составители: Э.Л.Львова, И.В.Октябрьская, А.М.Сагалаева, М.С.Усманова. Новосибирск: Наука, 1988, 225 с.

429. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н. э. – VII в. н. э.). М-Л.: Изд-во АН. СССР, 1959, 391 с.

430. Троицкая А.Л. Рождение и первые годы жизни ребенка у таджиков долина Зеравшана // СЭ, 1935, № 6, с. 109-135.

431. Трофимова А.Г. Обзор коллекций одежды народов Азербайджана Государственного музея Грузии им. акад. С.Н.Джанашиа // Хозяйство и материальная культура народов Кавказа в XIX-XX вв. М.: Наука, 1971, вып. 1, с. 155-208.

432. Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. М.: Гос. изд-во литературы по строительству, архитектуре и строительным материалам, 1963, 396 с.

433. Фон-Гребнер А.В. Торговыя дороги Закавказья. СПб.: 1896, 55 с.

434. Флоровский Н. Елисаветпольский округ // ОРЗВК, ч. II, СПб.: 1836, с. 319-401.

435. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании. Баку: Элм, 1985, 279 с.

436. Хан-Агов А.Е. Экономический быт государственных крестьян Джеваншырского уезда Елисаветпольской губернии / МИЭБГКЗК, т. VI, ч. 2, Тифлис: 1887, с. 335-405.

437. Хатисов К. Кустарные промыслы Закавказского края // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. т. II, СПб.: Типог. В.Киршбаума, 1894, с. 259-370.

438. Хождение купца Федота Котова в Персию. М.: Изд-во Восточный литаратуры, 1958, 109 с.

439. Чайлд Г. Прогресс и археология. М.: Иноиздат, 1949, 193 с.

440. Челеби Э. Книга путешествия. вып. 3, М.: Наука, 1983, 376 с.

441. Чиковани Т.А. Классификация и генезис Закавказского жилища со ступенчото-вещеобразным перекрытием // Хозяйство и материальная культура народов Кавказа в XIX-XX вв. М.: Наука, 1971, с. 33-68.

442. Читая Г.С. Крестьянские дарбази в Кваблиани. Тифлис: 1926, 128 с.

443. Читая Г.С. Принципы и методы полевой этнографической работы // СЭ, 1957, № 4, с. 24-30.

444. Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков конца XIX – начала XX в. Ташкент: ФАН, 1981, 126 с.

445. Шарифов Д. Крестьянские жилища Казаского района // НАИИ. НАНАР, ф. 1, оп. 1, д. 12, (рукопись).

446. Шарифов Д. Крестьянская усадьба 3 и 4 районов Нухинского уезда // Изв. ООИА, 1927, № 4, с. 64-73.

447. Шахбазов И.Г. Материальная культура народов Шахдагской группы в XIX в.: Автореф. дисс. канд. ист. наук. Баку, 1981, 28 с.

448. Шеблыкин И.П. Два жилища типа карадам в кенда Караханлы Таузского района (репродук. с зарисовки) // НАИИ. НАНАР, инв. № 5608.

449. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб.: Типог. Императорской Академии Наук, 1852, 1231 с.

450. Эфендиев О.С. Хозяйство и материальная культура лезгин Азербайджана в конце XIX – начале XX века: Автореф. дисс. канд. ист. наук. Л.: 1987. 20 с.

451. Якут ал-Хамави. Муджам ал-булдан: Сведения об Азербайджане / Перевод с арабского З.М.Буниятова и И.П.Жузе. Баку: Элм, 1983, 65 с.

İLLÜSTRATİV MATERİALLAR

1

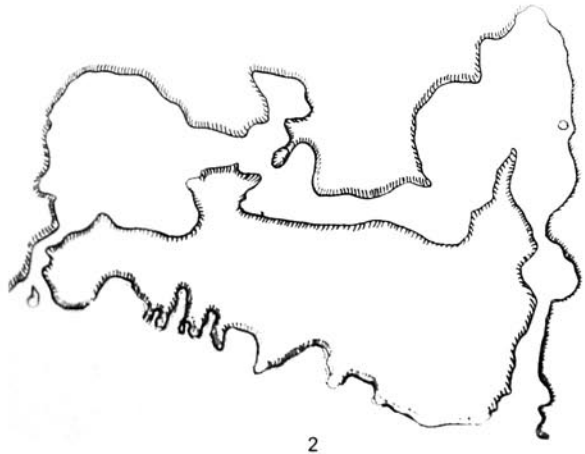

2

ŞƏKİL 1.1.1-2. Siklop tikintiləri.

1

2

ŞƏKİL 1.2. 1-2. Azıx mağarası. Ümumi görünüşü və planı.

1

2

ŞƏKİL 1.3. 1-2. Süni mağara məskənləri. (İ.P.Şeblıkinin rəsmləri).

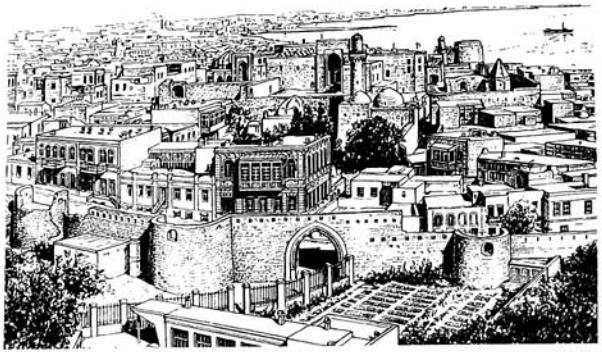

1

2

ŞƏKİL 1.4. 1-2. Kənd yaşayış məskənləri.

1

2

ŞƏKİL 1.5. 1. Bakı şəhərinin təsviri.
2. Şamaxı şəhərinin təsviri (XVII əsr. A.Oleari).

1

2

ŞƏKİL 1.6. 1-2. Dağ-yamac kəndləri.

1

2

ŞƏKİL 1.7.1. Yarımyamac kənd forması. 2. Kəndli həyəti.

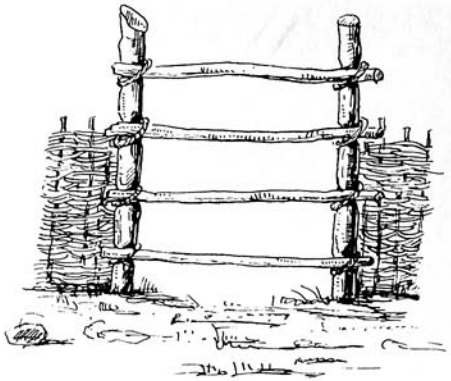

1

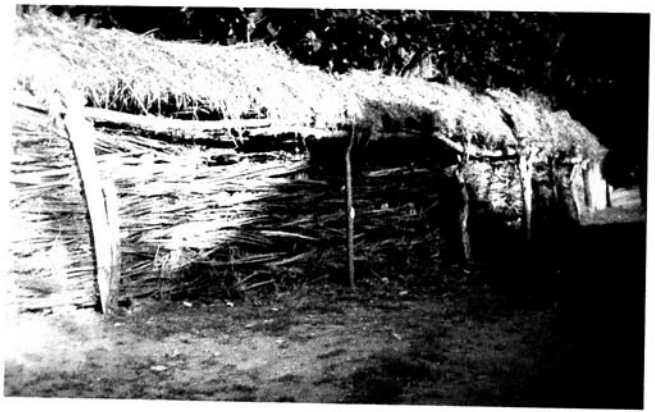

2

ŞƏKİL 1.8. Hasar növləri: 1. Daş hasar. 2. Möhrə barı.

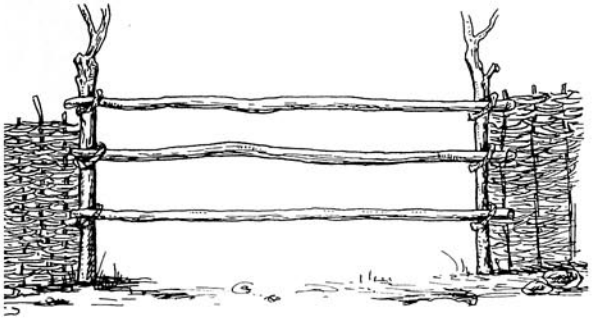

1

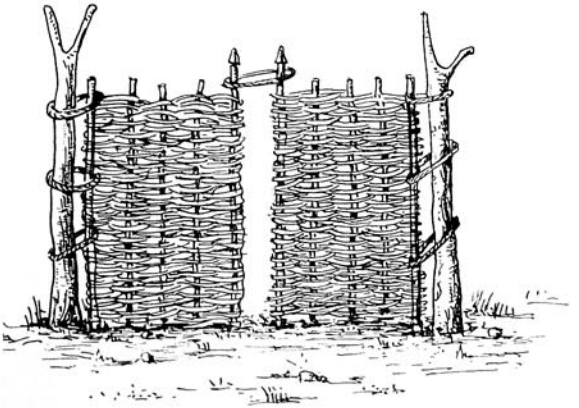

2

ŞƏKİL 1.9.1. Çax-çax (addamac). 2. Təppə çəpər.

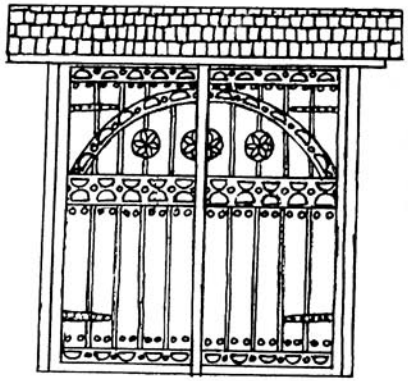

1

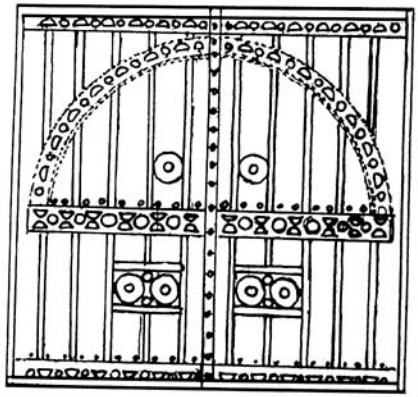

2

ŞƏKİL 1.10. Doqqaz növləri: 1. Pilləli. 2. Çəpərəli.

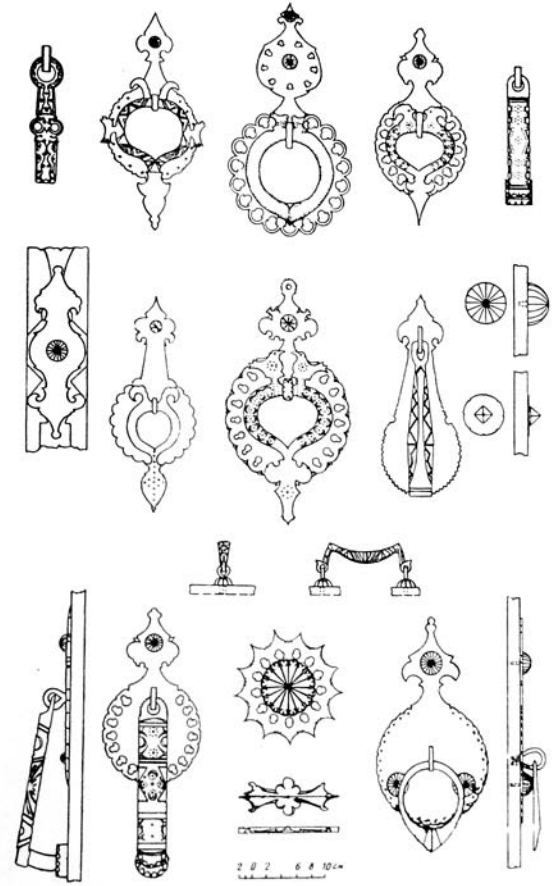

1

2

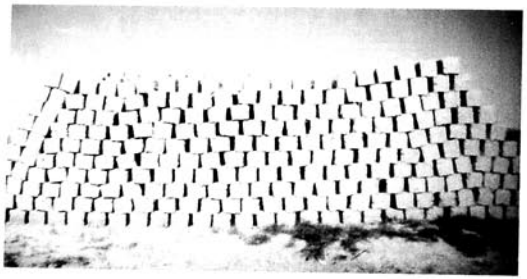
ŞƏKİL. 1.11. 1-2. Darvaza növləri (A.M.Mehdiyevin rəsmi).

ŞƏKİL 1.12. Taqqılbab nümunələri (Ordubad).

1

2

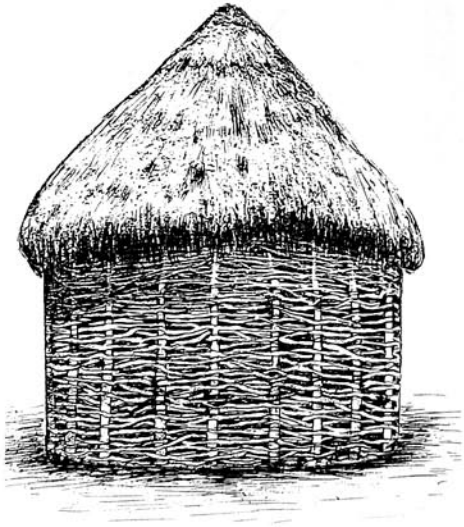

3

ŞƏKİL 1.13. 1-3. Çiy kərpic nümunələri.

ŞƏKİL 1.14. Mağara yaşayış evi (İ.P.Şeblıkinin rəsmi).

1

2

ŞƏKİL 1.15. 1. Dairəvi planlı ev. 2. Qazma ev.

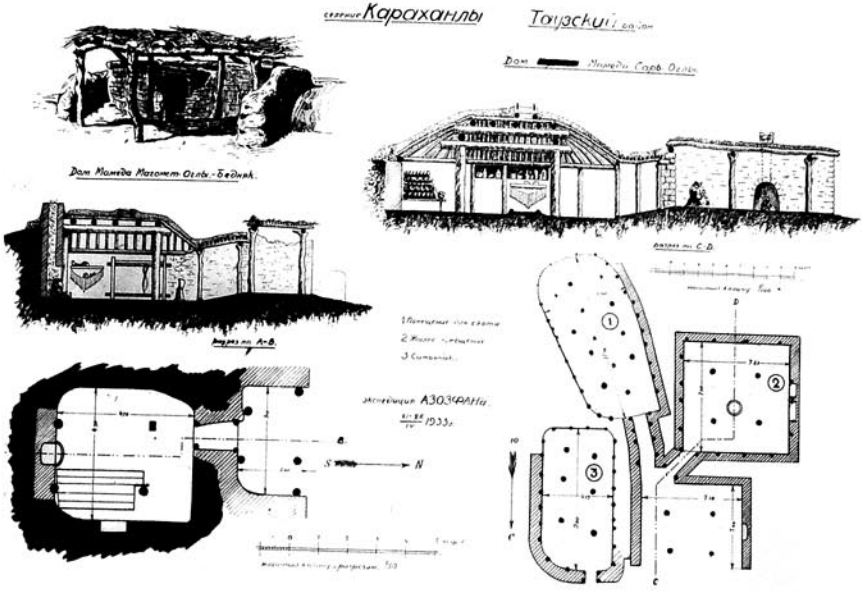

1

2

ŞƏKİL 1.16.1. Qazma qaradam. 2. Yerüstü qa dam.

ŞƏKİL 1.17. Kompleks qaradam nümunələri (İ.P.Şeblıkinin rəsmi).

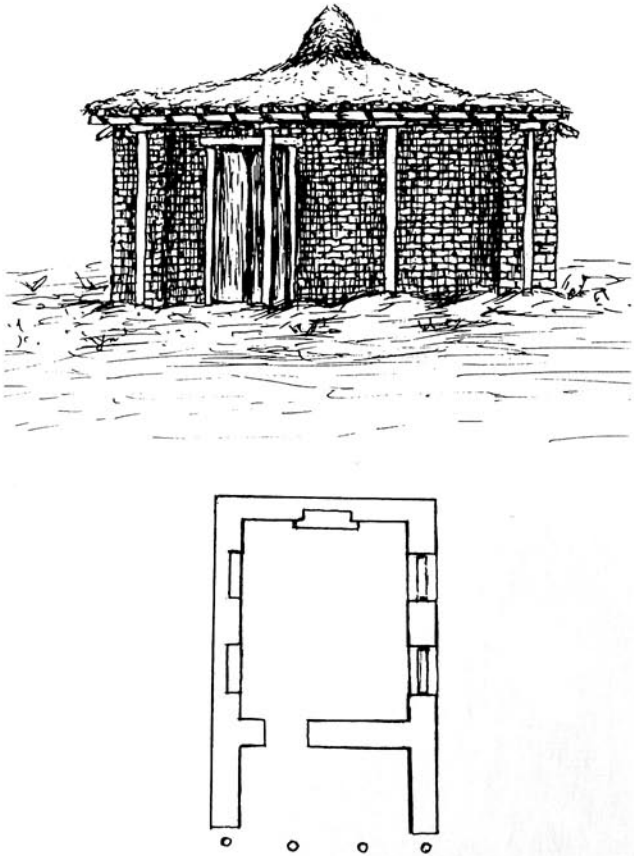

2

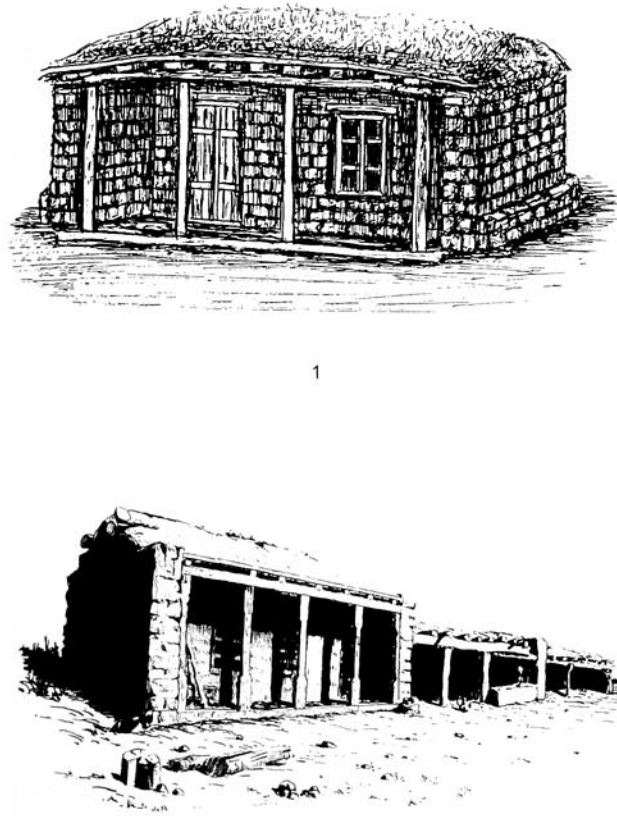

1

ŞƏKİL 1.18. 1-2. Çovustan.

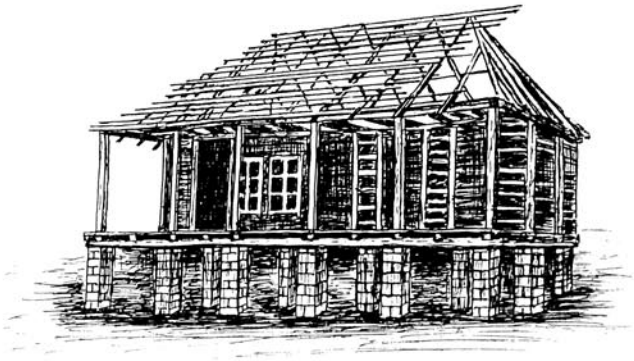
ŞƏKİL 1.19. Kərpic durma: ümumi görünüşü və planı.

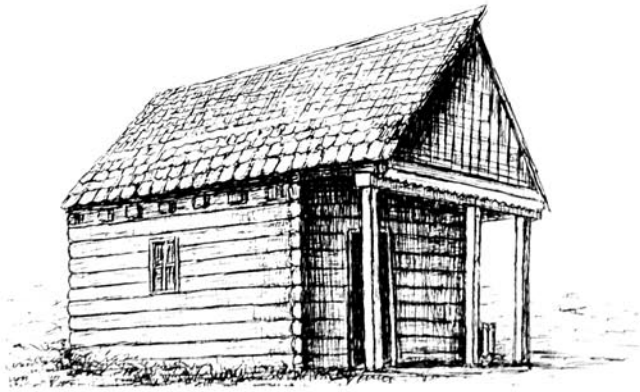
1

2

ŞƏKİL 1.20. Ev tipləri: 1. Daxal. 2. Qoclu ev.

1

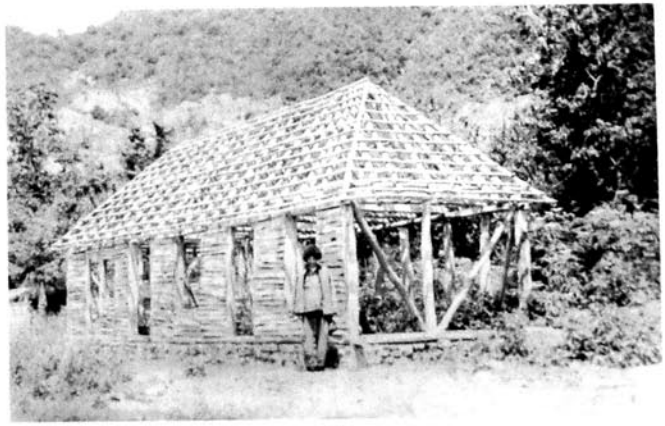

2

ŞƏKİL 1.21. 1-2. Kərtmə ev tipləri.

1

2

ŞƏKİL 1.22. 1-2. Cımğa ev tipləri.

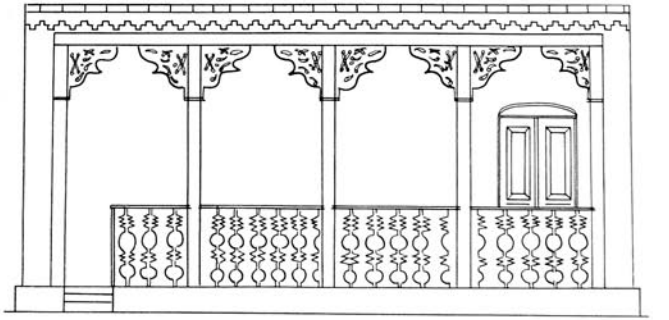

1

2

ŞƏKİL 1.23. 1. Ləm. 2. Qulaça.

1

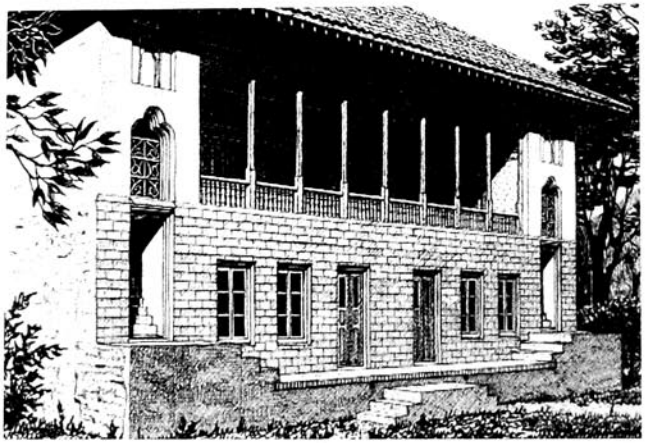

2

ŞƏKİL 1.24. 1. Eyvan. 2. Müasir eyvanlı ev.

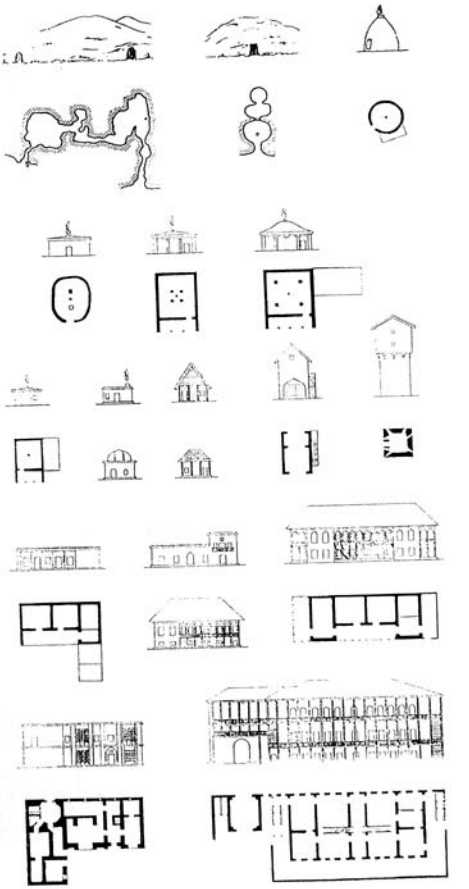

1

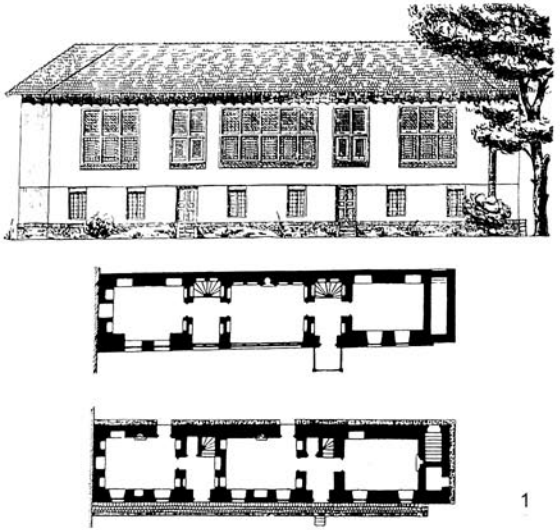

2

ŞƏKİL 1.25. 1-2. Var evləri.

ŞƏKİL 1.26. Yaşayış evlərinin təkamülü (sxem A.M.Mehdiyevindir).

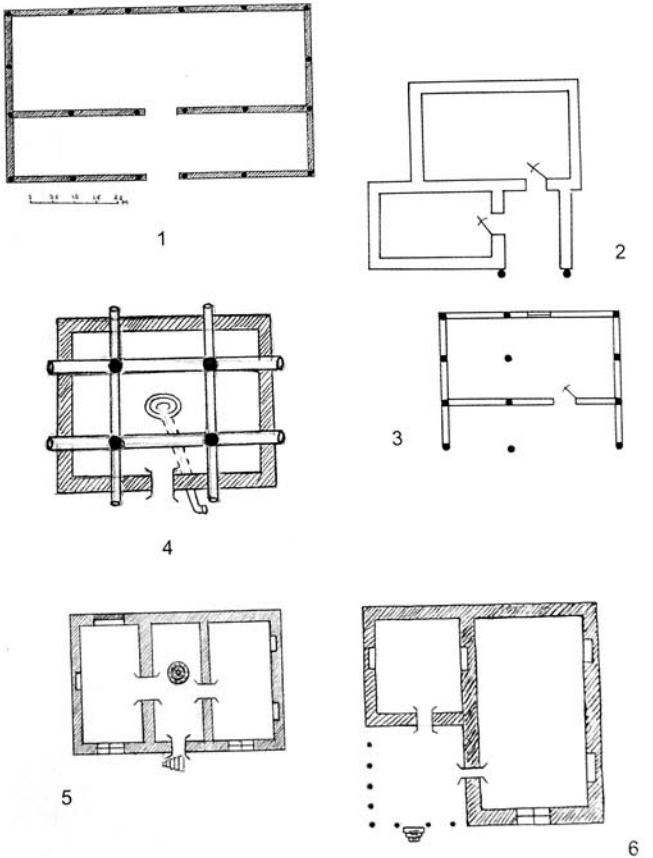

1

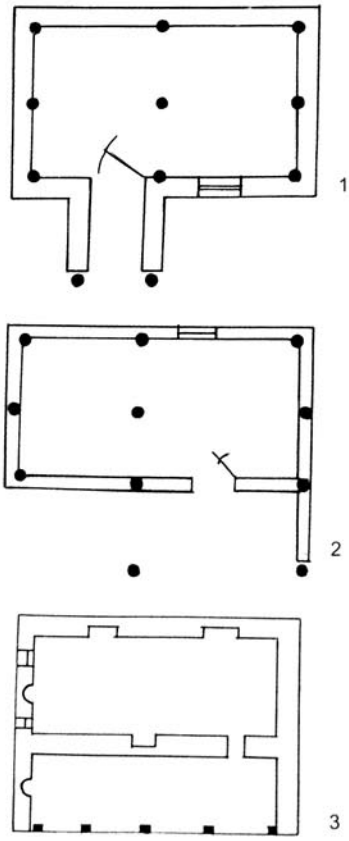
2

ŞƏKİL 1.27.1. Şəkixanovların evi. 2. Naxçıvanda imarət.

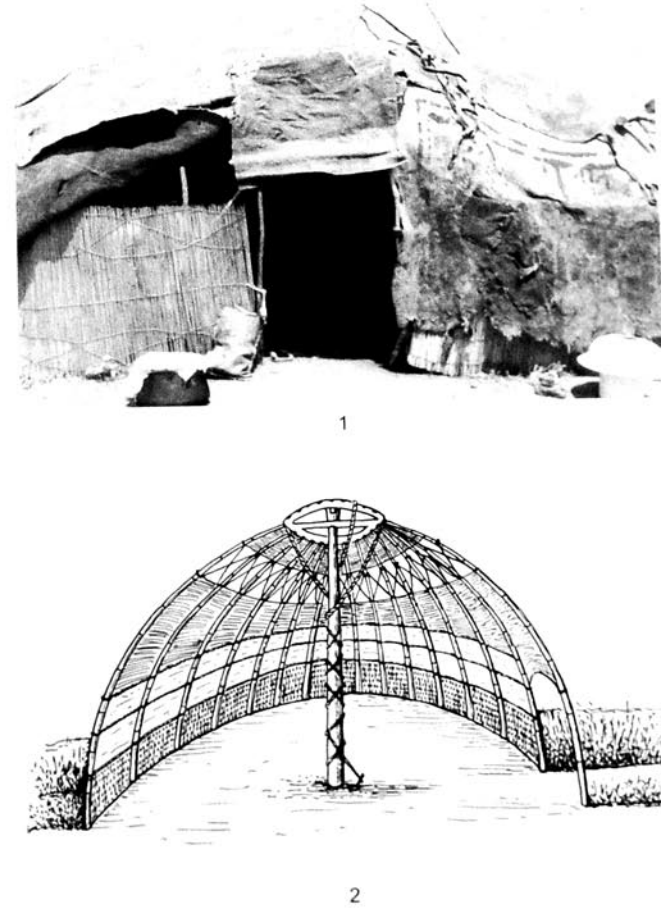

1 2 3 4 5 6

ŞƏKİL 1.28. Ev planları: 1,3. Qarğı durma. 2. İkiyerləşkəli qazma ev. 4. Dörddirək ev. 5. Qavxanalı ev. 6. Tənəbi ev.

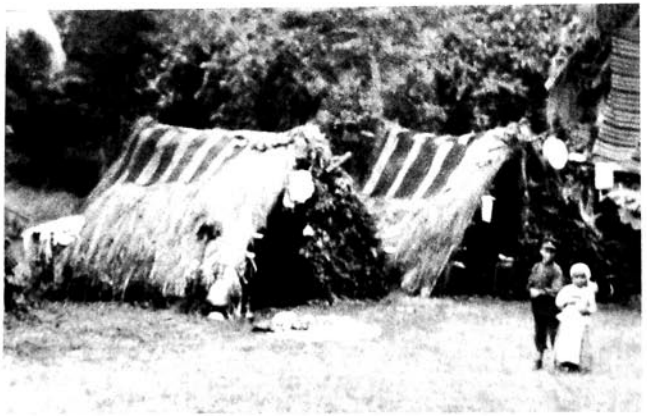
ŞƏKİL 1.29. Ev planları: 1. Qazma ev. 2. Qarğı durma. 3. Təkyerləşkəli eyvanlı ev.

ŞƏKİL 1.30.1. Dəyə. 2. Muxuru (X.D.Xəlilov).

1

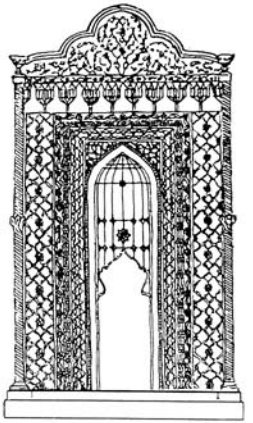

2

ŞƏKİL 1.31.1. Mağardəyəsi. 2. Kolux (M.N.Nəsirli).

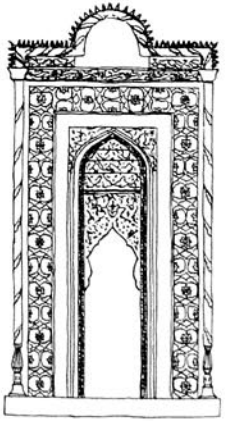
1

2

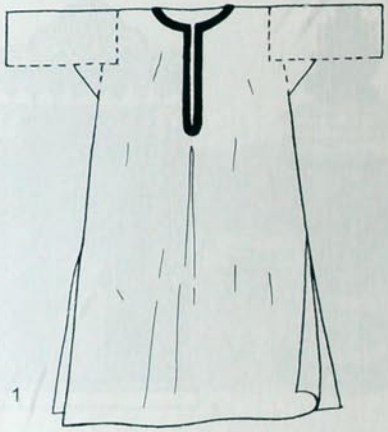

3

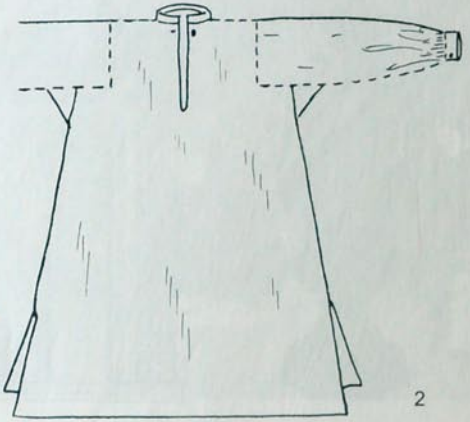

4

ŞƏKİL 1.32. 2,4. Buxarılar (A.M.Mehdiyev). 1,3. Çıraqlar.

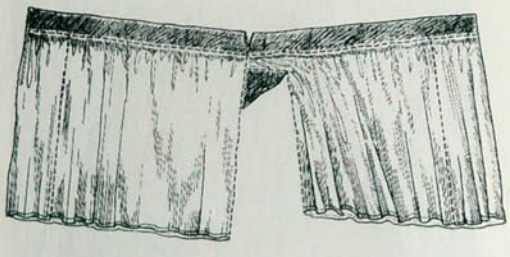

1

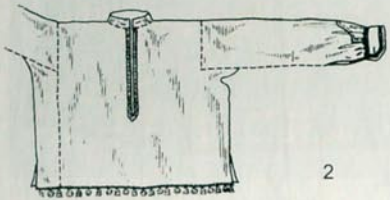

2

ŞƏKİL 2.1.1-2. Qadın alt köynəyi.

1

2

3

ŞƏKİL 2.2.1. Cütbalaq (A.Q.Trofimova). 2-3. Qadın üst köynəkləri (A.Q.Trofimova və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi).

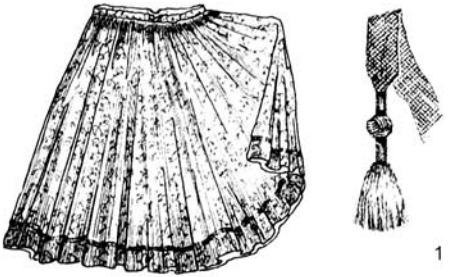

1

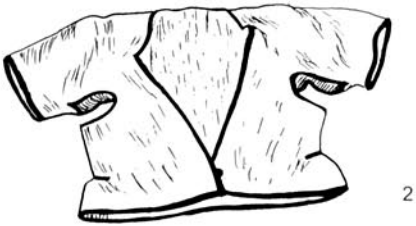

2

ŞƏKİL 2.3.1-2. Qadın üst tumanları
(Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi).

1

2

3

ŞƏKİL 2.4.1. Qırçınlı tuman (A.Q.Trofimova).
2. Zıvını. 3. Nimtənə.

1

2

ŞƏKİL 2.5.1-2. Qadın üst geyimi - çəpkən
(Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi).

1

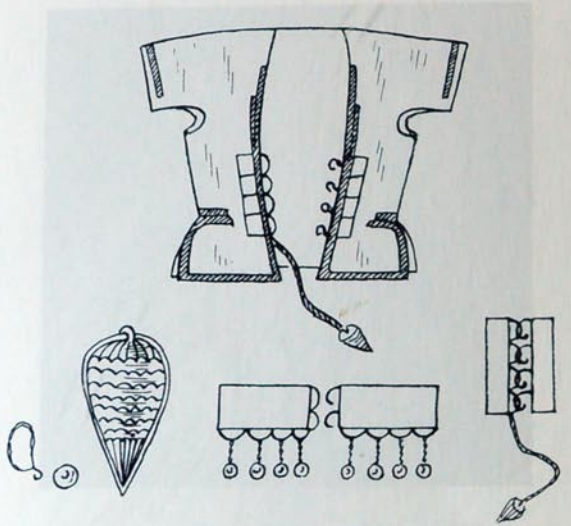

2

3

ŞƏKİL 2.6.1-3. Qadın üst geyimi - arxalıq.
(Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi)

1

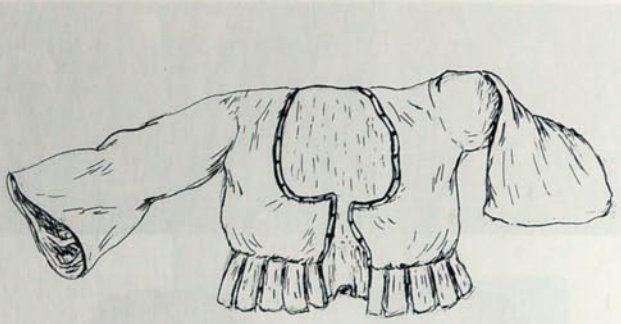

2

3

ŞƏKİL 2.7.1-3. Qadın üst geymi - lavada nümunələri
(Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi).

1

2

ŞƏKİL 2.8.1-2. Çərkəzi nümunələri.

1

2

3

4

5

ŞƏKİL 2.9.1-2. Kürdü. 3-5. Küləcə nümunələri (Milli Azərbacan Tarixi Muzeyi).

1

2

3

ŞƏKİL 2.10.1-3. Qadın milli geyim dəstləri.

1

2

3

4

5

6

ŞƏKİL 2.11. Qadın baş geyimləri: 1. Araqçın.
2-4. Düyməçə. 5-6. Kəlağayı.

1

2

3

4

ŞƏKİL 2.12. Qadın baş geyimləri: 1-2. Dingə. 3-4. Çalma.

ŞƏKİL 2.13. Qadın baş geyimləri
(Azərbaycanlılar. Bakı, 1998 kitabından).

1

2

3

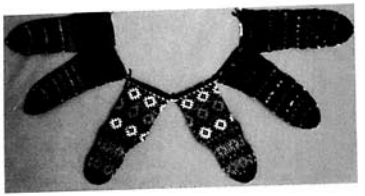

4

ŞƏKİL 2.14.1-2. Çarşab. 3-4. Çadra nümunələri
(Q.Qaqarinin rəsmləri və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondu).

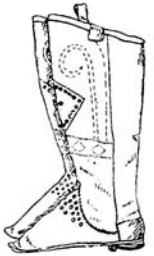

1

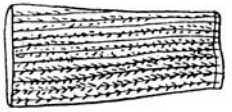

2

3

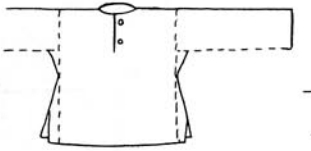

4

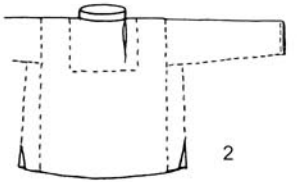

5

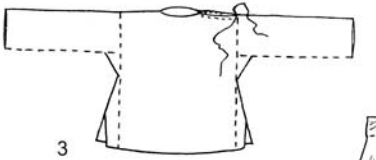
ŞƏKİL 2.15. Qadın ayaq geyimləri: 1. Corablar. 2. Uzunboğaz çəkmələr. 3,5. Başmaqlar. 4. Badış.

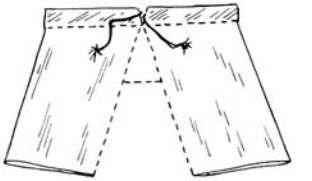
1

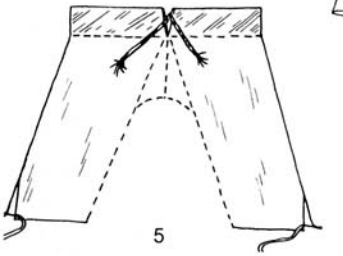
2

3

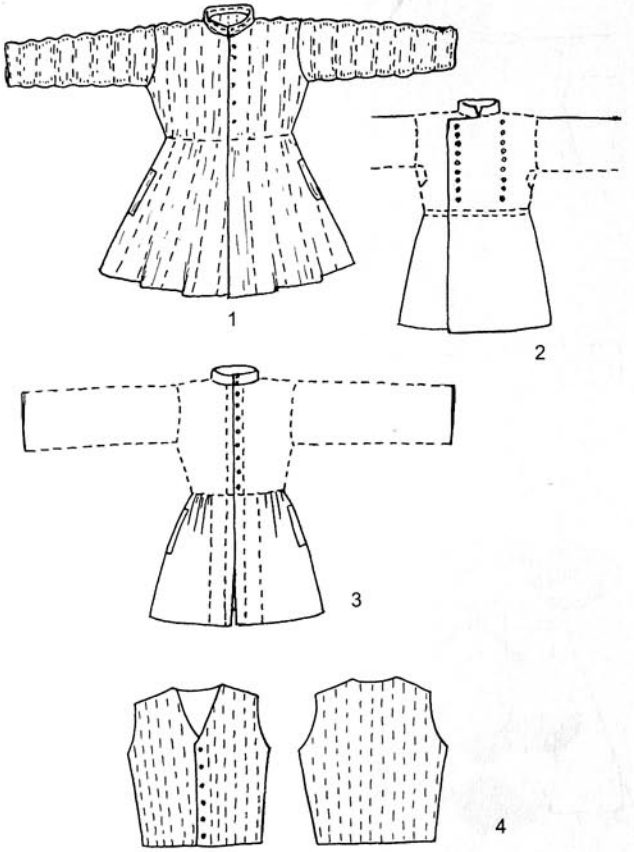

4

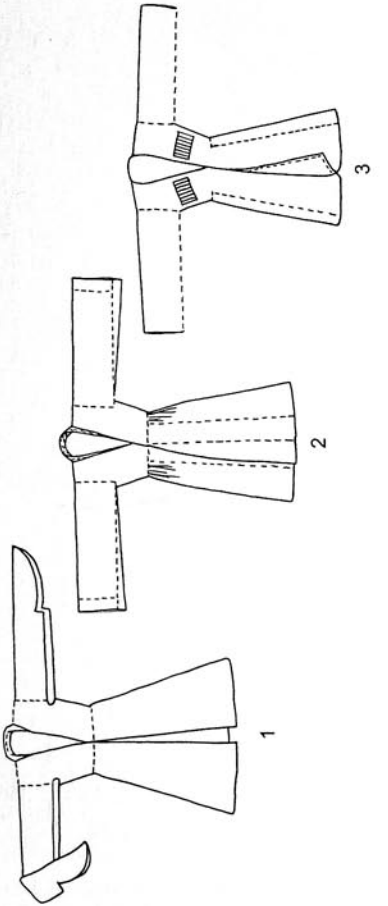

5

ŞƏKİL 2.16. Kişi geyim dəsti: 1-3. Köynəklər (düzyaxa, çəpyaxa, mindoylu). 4. Dizlik. 5. Nifəli şalvar.

ŞƏKİL 2.17.1-3. Kişi arxalıqları (sırıqlı, önürlü və önürsüz). 4. İçlik.

ŞƏKİL 2.18. Kişi çuxaları: 1. Atmaqol. 2. Büzməli. 3. Vəznəli.

1

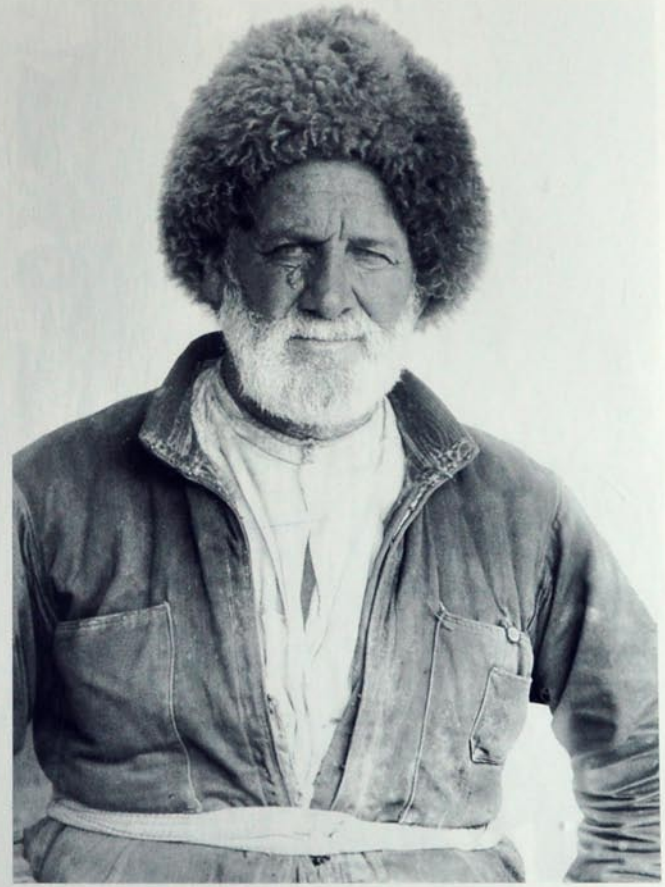

2

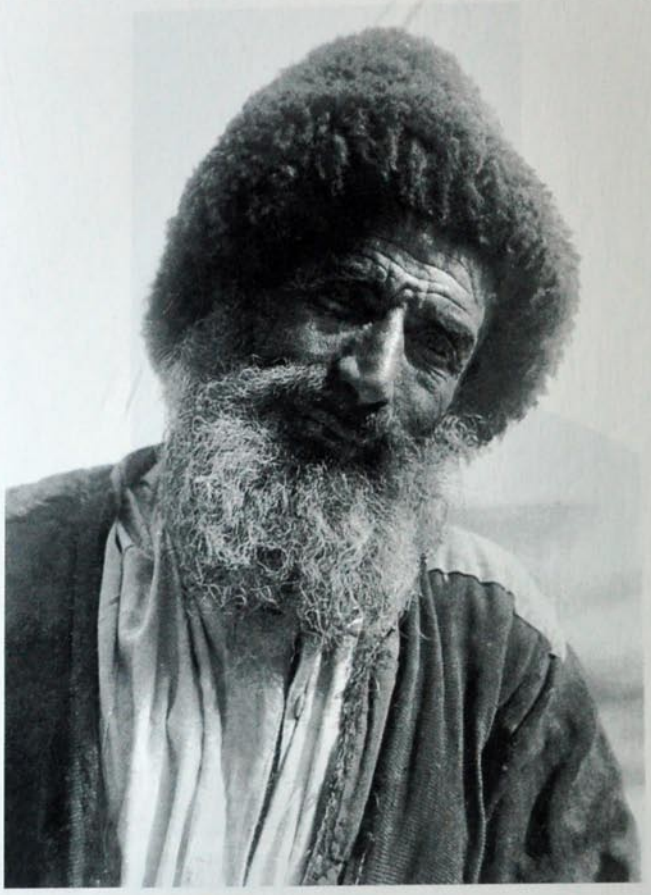

3

ŞƏKİL 2.19. Mövsümi səciyyəli kişi geyimləri: 1. Kaval kürk (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi). 2. Yapıncı. 3. Çoban kürkü.

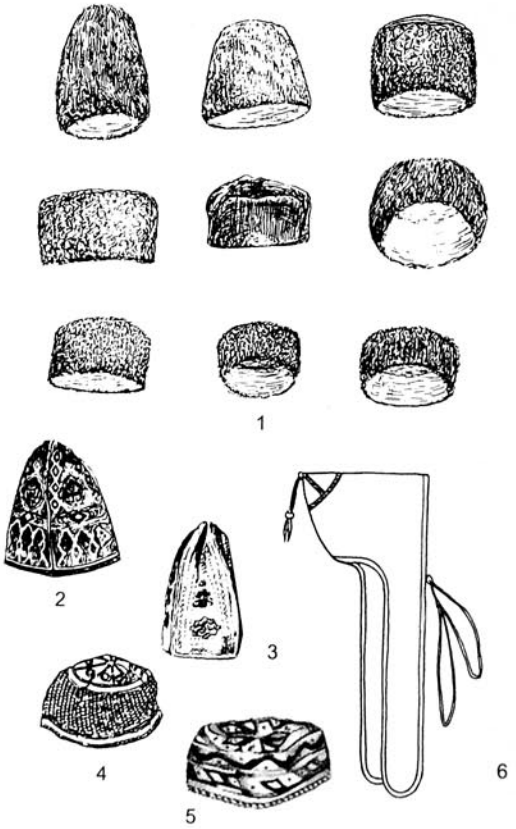
ŞƏKİL 2.20. Gündəlik kişi geyim dəsti (Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi).

ŞƏKİL 2.21. Gündəlik kişi geyim dəsti
(Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi).

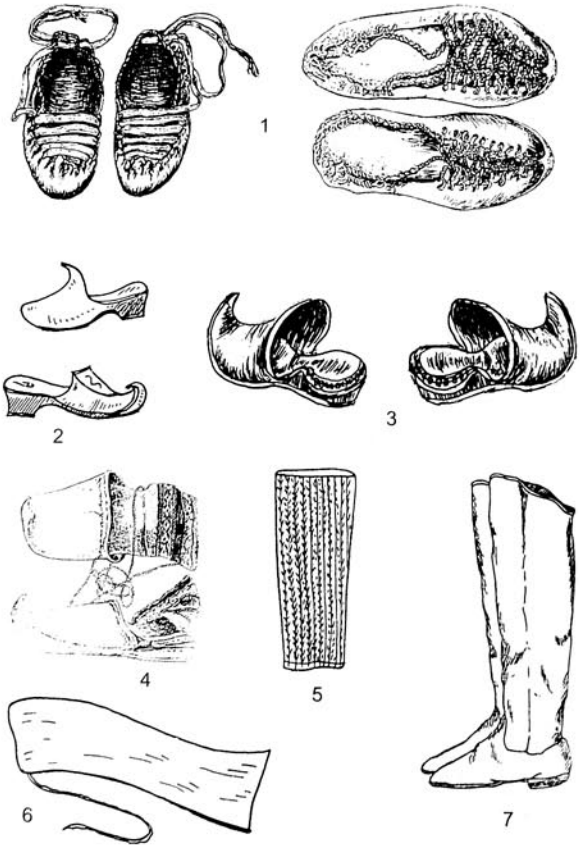
ŞƏKİL 2.22. Milli kişi geyim dəstləri.

ŞƏKİL 2.23.1. Dəri kişi papaqları. 2. Külah. 3. Şəbkülah. 4-5. Araqçın. 6. Başlıq.

ŞƏKİL 2.24. Kişi baş geyimləri (Azərbaycanlılar. Bakı, 1998)

ŞƏKİL 2.25.1. Çarıqlar. 2. Qondara. 3-4. Başmaq.
5. Badış. 6. Dolaq. 7. Uzunboğaz çəkmə.

ŞƏKİL 2.26.1. Lapçın. 2-4. Mingəçevirdən tapılmış er.əv.
XI-VIII əsrlərə aid gil ayaqqabı qablar.

1

2

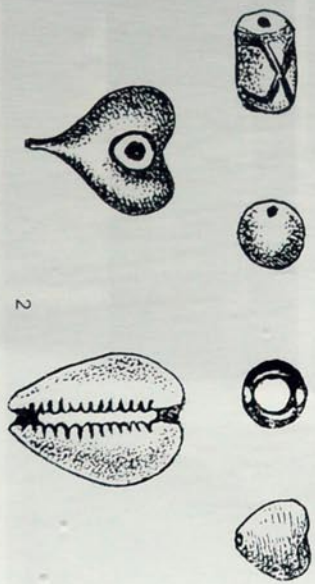

3

ŞƏKİL 2.27.1. M.Q.İrəvani. Gənc oğlan portreti. 2. Şamaxı bölgəsinin uşaq geyimi. 3. Şəki bölgəsinin uşaq geyimi (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi).

1

2

ŞƏKİL 2.28.1. Gündəlik uşaq geyim dəsti. 2. Bədnəzər qoruyucuları.

1 2

3

4

5

6

ŞƏKİL 2.29.1-2. Tac. 3. Qarabatdaq. 4. Çəçik.
5. Gül boyunbağı. 6. Çəngəlli çənəbənd.

ŞƏKİL 2.30. Sırğa nümunələri.

1

3

4

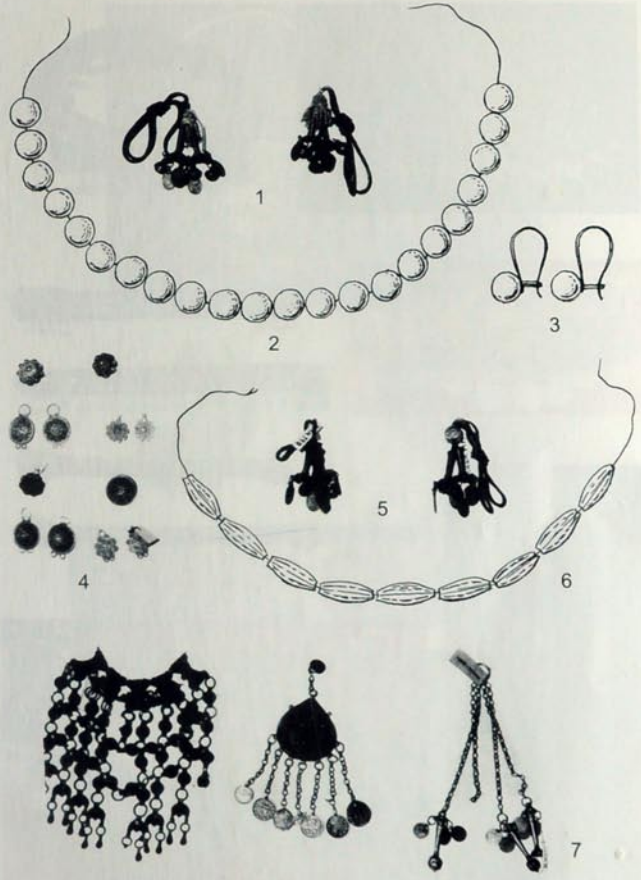

5

6

ŞƏKİL 2.31.1. Sinəbənd. 2. Silsilə sinəbənd. 3. Gərdənbənd. 4. Yarpaq boyunbağı. 5. Qızıl boğazaltı. 6. Mumasan.

ŞƏKİL 2.32.1,5. Zınqırov-qumrov. 2. Qozalı boyunbağı. 3. Şarlı sırğa. 4. Düymələr. 6. Arpa boyunbağı. 7. Asma baş bəzəkləri.

ŞƏKİL 2.33. Qadın kəmərləri.

1

2

3

4

ŞƏKİL 2.34.1-2. Qolbaq. 3. Belbağı. 4. Həsiri bilərzik.

1

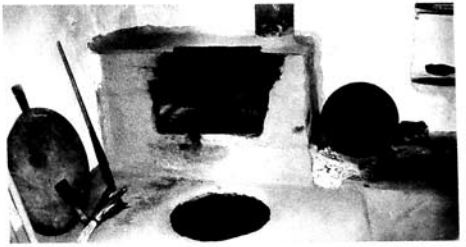

2

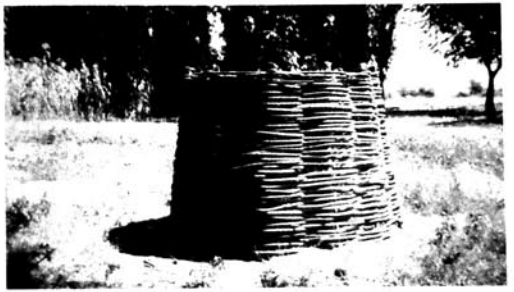

3

ŞƏKİL 3.1.1. Yeraltı təndir. 2. Yerüstü təndir. 3. Sacda çörəkbişirmə.

1

2

3

ŞƏKİL 3.2.1. Xörək. 2.Yerüstü təndir.
3. Uzunmüddət üçün bişirilən lavaş.

1

2

ŞƏKİL 3.3.1. Qarabağ kətəsi. 2. Şəki halvası (Şirniyyat və xörək növlərinə aid bütün rəngli şəkillərin müəllifi H.Hüseynzadədir).

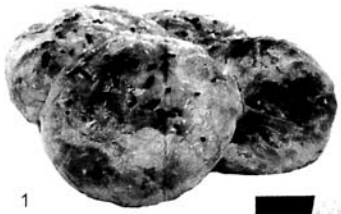

1

2

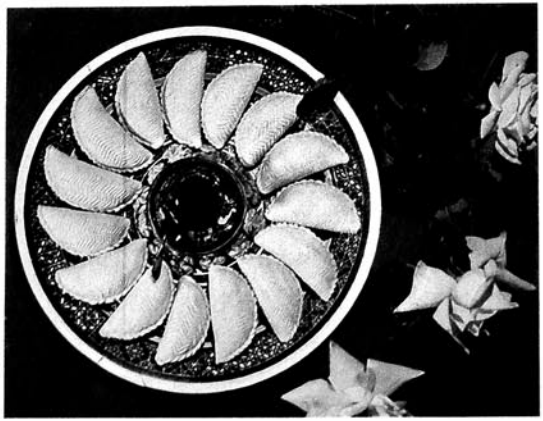
ŞƏKİL 3.4.1. Şamaxı mütəkkəsi. 2. Badambura.

1

2

3

ŞƏKİL 3.5.1. Şorqağalı. 2. Paxlava. 3. Şəkərbura.

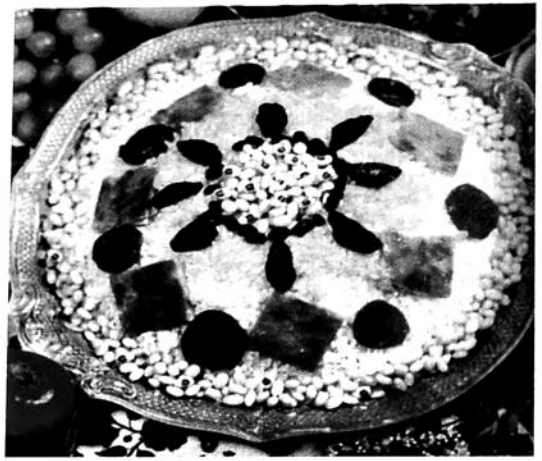

1

2

ŞƏKİL 3.6.1. Qovud. 2. Qutab.

1

2

ŞƏKİL 3.7.1. Lobya-çilov. 2. Parça-döşəmə plov.

1

2

ŞƏKİL 3.8.1. Cücə plov. 2. Kükü plov.

1

2

ŞƏKİL 3.9.1-2. Bağçılıq məhsulları.

1

2

ŞƏKİL 3.10.1. Turşuya qoyulmuş sarımsaq. 2. Quş ətindən kabab.

1

2

ŞƏKİL 3.11.1. Tikə kabab. 2. Lülə kabab.

1

2

ŞƏKİL 3.12.1. Yarpaq dolması. 2. Kələm dolması.

1

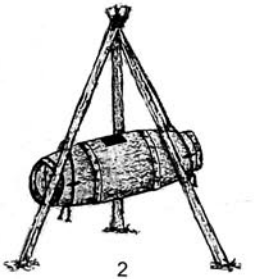

2

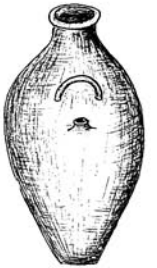
ŞƏKİL 3.13.1. Piti. 2. Balıq ləvəngisi.

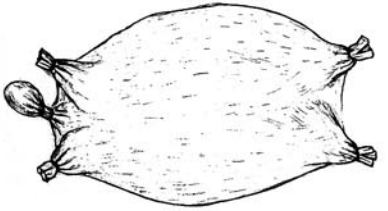
1

2

3

4

ŞƏKİL 3.14.1. Nehrənin çalxanması. 2. Ağac nehrə - arxıd.
3. Gil nehrə. 4. Tuluq nehrə.

1

2

3

4

5

6

7

ŞƏKİL 3.15.1-2. Məfrəşlər. 3. Heybə. 4-5. Xurcunlar (Xalça və Tətbiqi Sənət Muzeyi). 6. Çubuqhörmə səbət. 7. Çubuqhörmə arı godu.

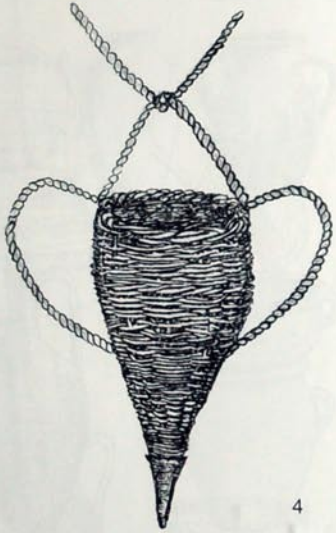
2

1

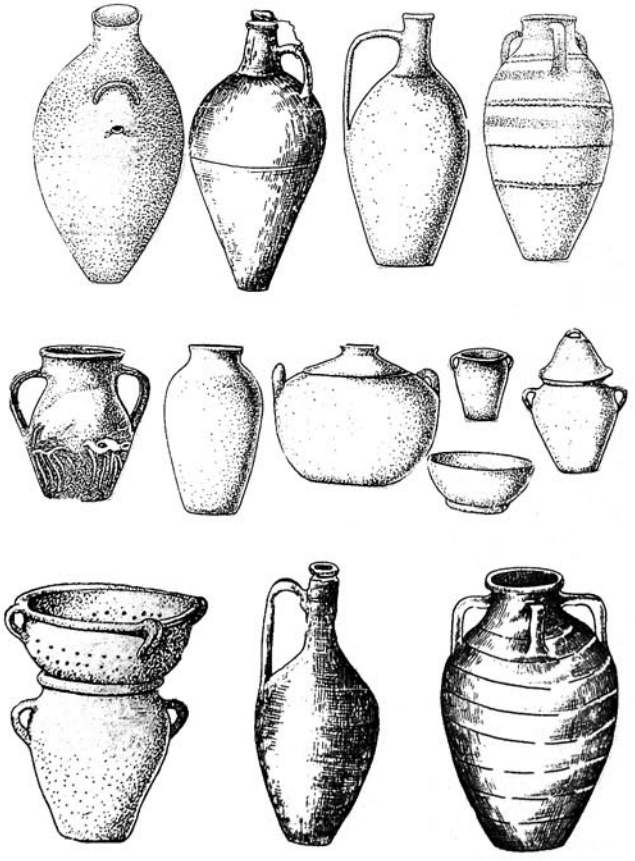

3

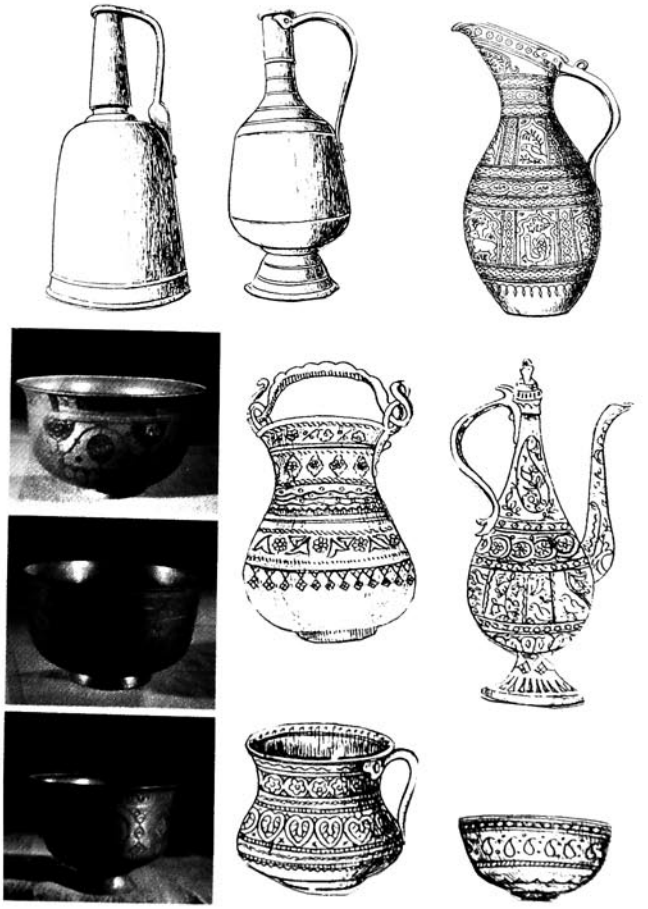

4

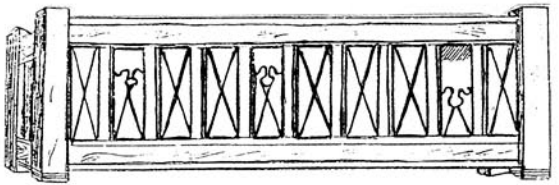
ŞƏKİL 3.16.1- 4. Hörmə qablar.

ŞƏKİL 3.17. Gil - saxsı məişət qabları.

ŞƏKİL 3.18. Misdən hazırlanmış məişət qabları.

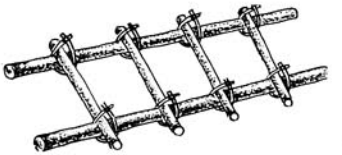

ŞƏKİL 3.19. Ağacdan hazırlanmış məişət qabları.

1

2

3

ŞƏKİL 4.1.1. Xərək. 2. Beldə, çiyində və əldə yükdaşıma (Q.T.Qaraqaşlı). 3. Başda yükdaşıma (T.M.Kərimov).

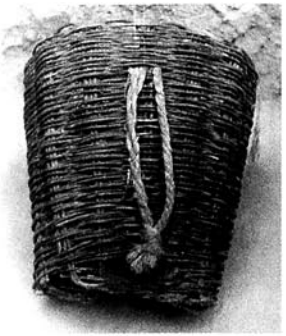
1

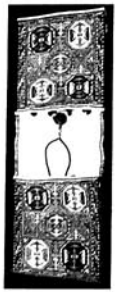
2

3

4

5

6

ŞƏKİL 4.2.1. Şələ. 2,3,4. Arxa səbətləri. 5. Xurcunlar. 6. Heybələr.

1 1

2

3

4

ŞƏKİL 4.3.1,4. Başda yükdaşıma. 2. Beldə yükdaşıma. 3. Çiyində yükdaşıma (rəsmlər T.M.Kərimov və A.N.Mustafayevindir).

1

2

ŞƏKİL 4.4.1-2. Qoşqu heyvanları vasitəsilə sürütmə.

1

2

3

ŞƏKİL 4.5.1. Minik atı. 2-3. Yük atı.

1

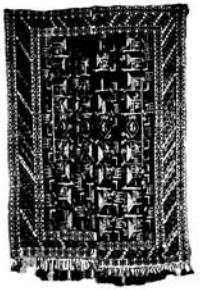

2

3

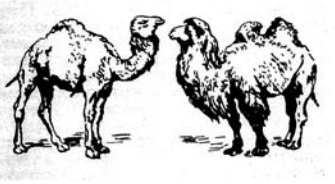
ŞƏKİL 4.6.1-2. Yəhər dəstləri. 3. Yəhərüzlüyü.

1

2

3

4

ŞƏKİL 4.7.1. Dəvə çulu. 2-3. Birhörgüclü və ikihörgüclü dəvələr.
4. Dəvə karvanı.

1

2

3

ŞƏKİL 4.6.1-2. Yəhər dəstləri. 3. Yəhərüzlüyü.

1

2

3

4

ŞƏKİL 4.7.1. Dəvə çulu. 2-3. Birhörgüclü və ikihörgüclü dəvələr.
4. Dəvə karvanı.

1

2

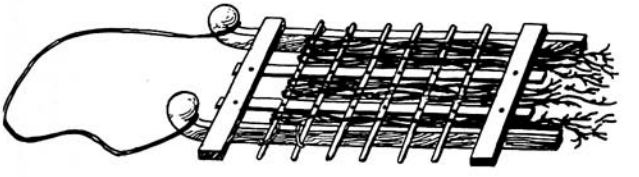

3

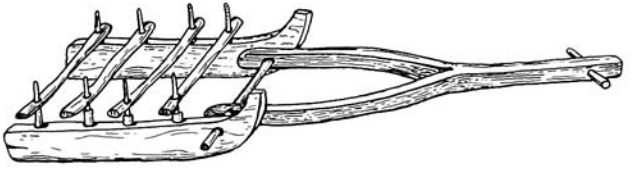

4

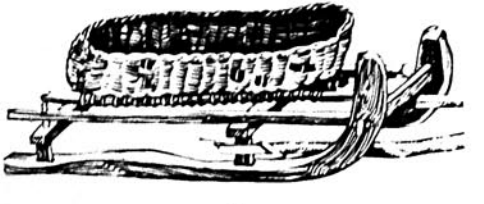
ŞƏKİL 4.8.1,2,3,4. Uzunqulaq minik və yük vasitəsi kimi.

1

2

3

ŞƏKİL 4.9. Təkərsiz (sürünən) nəqliyyat vasitələri: 1. Çəpə. 2. Xizək. 3. Kirşə (rəsmlər T.M.Kərimovundur).

1

2

ŞƏKİL 4.10.1-2. İkitəkərli kəl arabaları.

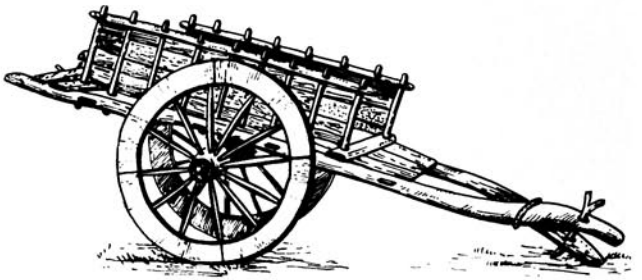

1

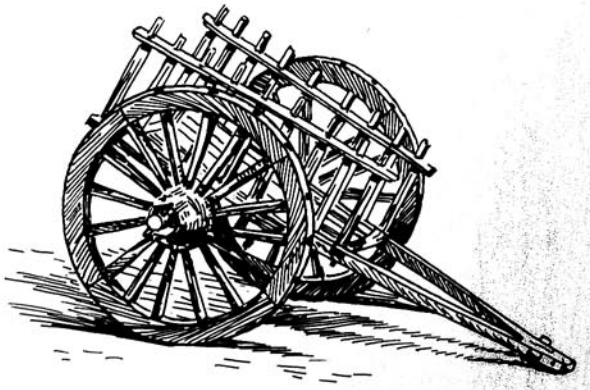

2

ŞƏKİL 4.11.1-2. İkitəkərli öküz arabaları.

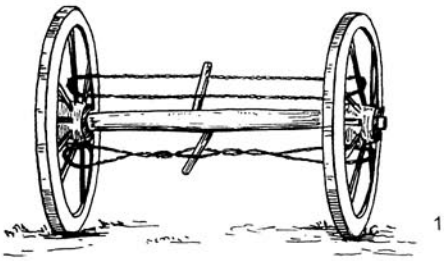

1

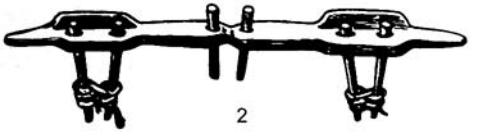

2

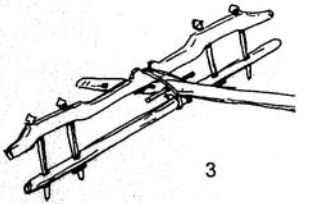
ŞƏKİL 4.12.1. İkitəkərli kəl arabası. 2. Qafqaz arabası (rəsmlər T.M.Kərimovundur).

1

2

3

4

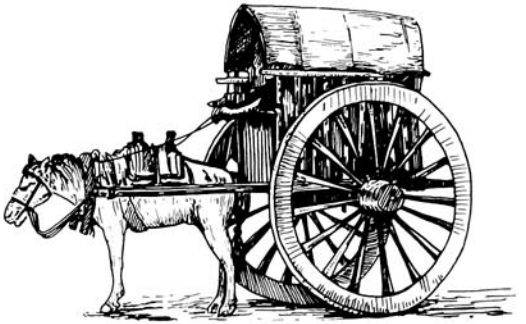

5

6

ŞƏKİL 4.13.1. Oxun burazlanması. 2,4,5. Tək boyunduruq. 3,6. Çənəli boyunduruq.

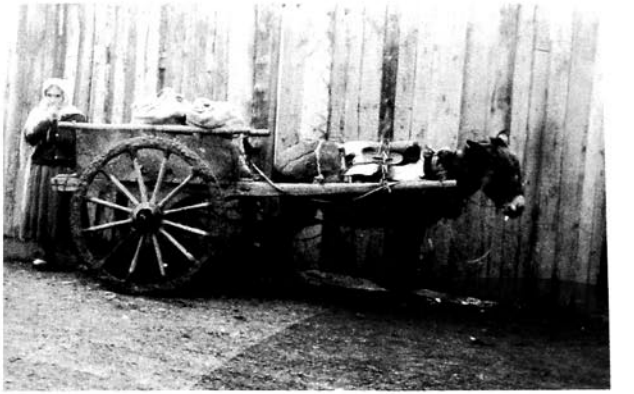

1

2

ŞƏKİL 4.14.1-2. İkitəkərli at arabaları (rəsmlər T.M.Kərimovundur).

1

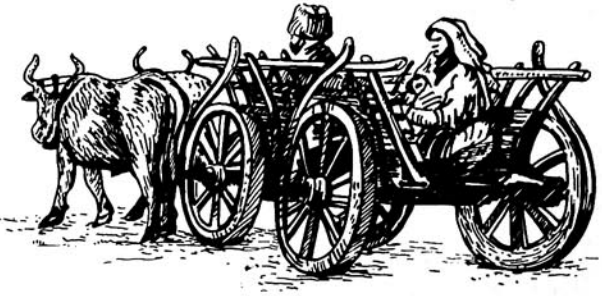

2

ŞƏKİL 4.15.1-2. İkitəkərli uzunqulaq arabaları.

1

2

ŞƏKİL 4.16.1-2. Dördtəkərli öküz və kəl arabaları.
(2-ci rəsm T.M.Kərimovundur)

1

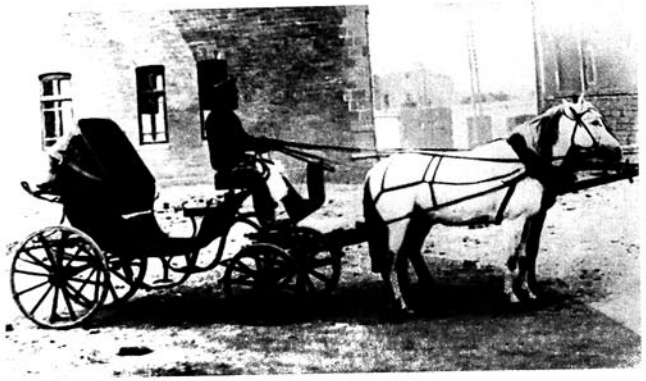

2

3

ŞƏKİL 4.17.1-2. Tək və cütatlı dördtəkər arabalar.
3. Dördtəkər uzunqulaq arabası.

1

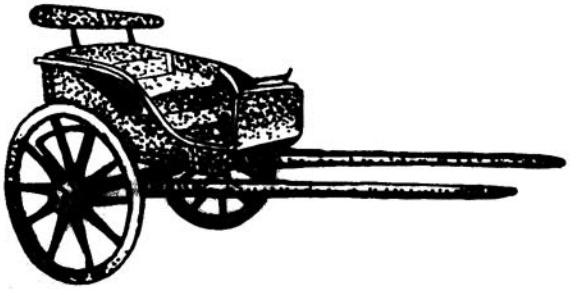

2

ŞƏKİL 4.18.1-2. Yaylı nəqliyyat vasitəsi - fayton.

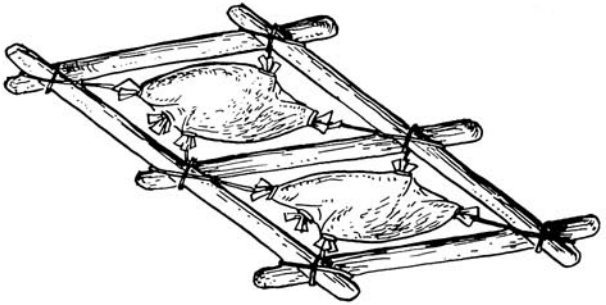

1

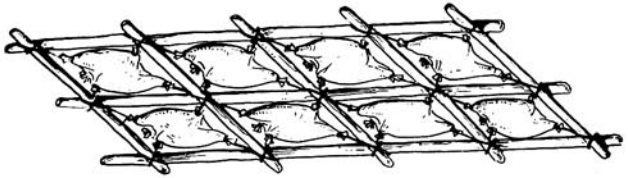

2

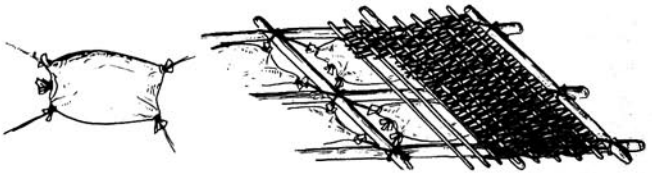
ŞƏKİL 4.19.1-2. Yaylı nəqliyyat vasitəsi - prilotka.

1

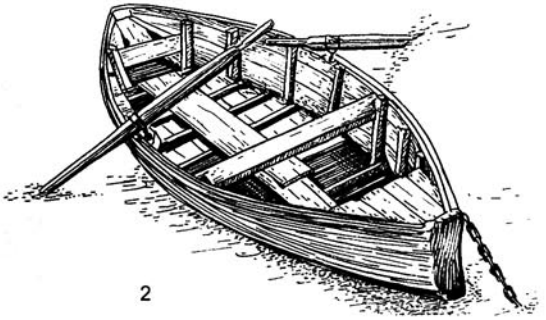
2

ŞƏKİL 4.20. Su nəqliyyatı vasitələri: 1. Pələ. 2. Kələk.
(T.M.Kərimov).

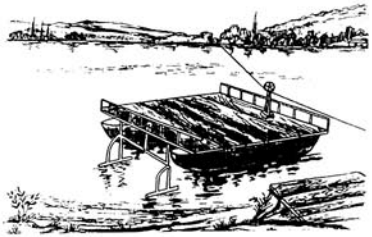

1

2

ŞƏKİL 4.21. Su nəqliyyatı vasitələri: 1. Kolaz. 2. Qayıq.

1

2

3

ŞƏKİL 4.22. Su nəqliyyatı vasitəsi: 1,2,3. Bərə nümunələri.

1

2

3

ŞƏKİL 4.23.1. Beşbarmaq karvansarası. XV əsr (rəsm A.Olearinindir).
2-3. Şəkidə Yuxarı və Aşağı karvansaralar. XIX əsr.

1

2

ŞƏKİL 4.24.1. Bakı konkası. 2. Tərtər çayı üzərində daş körpü.

1

2

3

ŞƏKİL 4.25.1. Aza körpüsü (Naxçıvan). 2-3. Şəkidə Qurcanaçay və Xanabadçay üzərində körpülər.

1

2

ŞƏKİL 4.26.1. Onbeşaşırımlı Xudafərin körpüsü (XII əsr)
2. Sınıq körpü.

Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*

Dizayner: *Elçin Cəfərov*

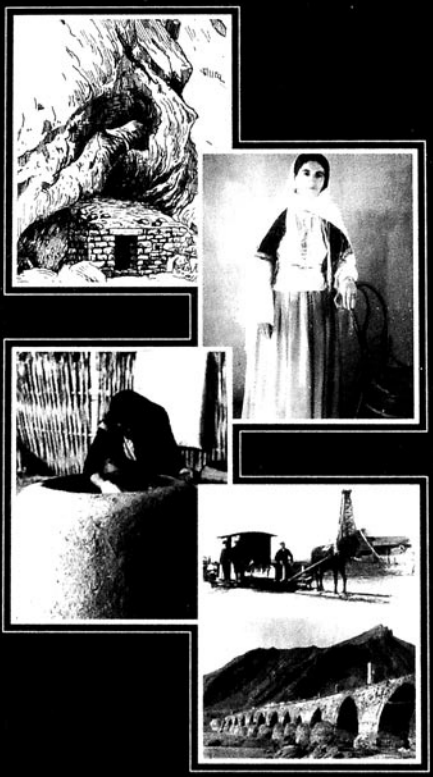
Kompyuter səhifələyicisi: *Aslan Almasov*

Korrektor: *Leyla Hüseynova*

Yığılmağa verilmişdir 24.05.2010. Çapa imzalanmışdır 06.07.2010.
Formatı 70×100 $^{1}/_{16}$. Fiziki çap vərəqi 26,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 500. Sifariş 248.

Kitab "Şərq-Qərb" mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17.

AZ262315

ISBN 978-9952-34-522-3